

Кылычев А. М., Омурова Ж. О.

КЫРГЫЗСТАН ЖАНА ШАНХАЙ КЫЗМАТТАШТЫК УЮМУ: тарыхый өнүгүү этаптары

Бишкек - 2024

Кыргыз Республикасынын Билим жана илим
министрлиги

Кыргыз Республикасынын Президентинин
Администрациясына караштуу тарыхый жана маданий
мурастар изилдөө «Мурас» фонду

Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук
университетинин тарых жана чөлкөм таануу институту

Кылычев А. М., Омурова Ж. О.

**КЫРГЫЗСТАН ЖАНА ШАНХАЙ
КЫЗМАТТАШТЫК УЮМУ:
тарыхый өнүгүү этаптары**

Бишкек – 2024

УДК 94(100-87)
ББК 63.3 (5Кир) – 6
К 97

Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин илимий-техникалык кеңешинин жыйынында басмага сунушталган.

Жооптуу редактор:

тарых илиминин доктору, профессор **Чороев Т.К. (Чоротегин)**

Рецензенттер:

тарых илиминин доктору, профессор **Абдрахманов Т.А.**,
саясат таануу илиминин доктору, профессор **Акунов А.А.**
тарых илиминин доктору, профессор **Жаркынбаева Р.С.**

Кылычев А. М., Омурова Ж. О.

К 97 Кыргызстан жана Шанхай кызматташтык уюму:
тарыхый өнүгүү этаптары/ жооп. ред. Чороев Т.К. (Чоротегин)
- Б.: Maxprint. - 2024. – 336 б.

ISBN 978-9967-32-503-6

Илимий монография 1991-2022-жылдардагы Кыргыз Республикасынын Шанхай кызматташтык уюмунун (ШКУ) алкагындагы тарыхый өнүгүү этаптарынын ар тараптуу багыттарын изилдөөгө арналган. Борбордук Азия республикалары анын ичинде Кыргызстандын геосаясий, геоэкономикалык, транзиттик, коопсуздук ж.б. абалы Кытай эл Республикасынын бул аймакка болгон кызыкчылыгын арттырып, таасиринин барган сайын кеңейип жатышы чагылдырылган. Кыргызстандын ШКУнун алкагындагы коопсуздук, экономикалык жана маданий-гуманитардык ж.б. алакалары каралган. Уюмдун алкагындагы кызматташтыкта Кыргызстандын Кытай жана Россия менен болгон мамилелери изилденип, ага кеңири талдоо берилген. Ошону менен катар ШКУга жана анын ичинде Кыргызстанга карата АКШ, Евробиримдик ж.б. мамлекеттердин тышкы саясаты изилдөөгө алынган.

Монография арбын тарыхнааманы жана булактык базаны өз ичине камтып, заманбап илимий методологиялык көз караштын негизинде иликтенип, тарых, саясат таануу, эл аралык мамиле илимдеринин деңгээлиндеги концептуалдык принциптерди эске алуу менен даярдалган.

УДК 94(100-87)

ББК 63.3 (5Кир) – 6

ISBN 978-9967-32-503-6

© Кылычев А. М., Омурова Ж. О. , 2024

Научная монография посвящена анализу разносторонних аспектов исторического развития Кыргызской Республики в контексте ее членства в Шанхайской организации сотрудничества (ШОС) с 1991 по 2022 год. В работе освещены геополитические, геоэкономические, транзитные, и вопросы региональной безопасности. Все это подчёркивает увеличивающийся интерес Китайской Народной Республики к странам Центральной Азии с тенденцией расширения ее влияния и присутствия в регионе. Также в монографии рассмотрены вопросы страновой безопасности, экономические и культурно-гуманитарные связи Кыргызстана в рамках ШОС. Политика США, Евросоюза и других стран как в отношении к ШОС в целом так и Кыргызстана, в частности.

Исследовательский и фактологический материал монографии опирается на обширную историографическую и источниковедческую базу с использованием современных научно-методологических методик и системного анализа ряда концепций области истории, политологии и международных отношений.

The scientific monograph is devoted to the analysis of diverse aspects of the historical development of the Kyrgyz Republic in the context of its membership in the Shanghai Cooperation Organization (SCO) from 1991 to 2022. The work covers geopolitical, geo-economic, transit, and regional security issues. All this emphasizes the increasing interest of the People's Republic of China in the countries of Central Asia with a tendency to expand its influence and presence in the region. The monograph also examines issues of country security, economic, cultural and humanitarian ties of Kyrgyzstan within the SCO. The policies of the United States, the European Union and other countries both in relation to the SCO in general and Kyrgyzstan in particular. The research and factological material of the monograph is based on an extensive historiographical and source base using modern scientific and methodological techniques and systematic analysis of a number of concepts in the field of history, political science and international relations.

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ.....	7
I БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН ТАРЫХНААМАСЫ ЖАНА БУЛАКНААМАСЫ.....	11
II БАП. КЫТАЙДЫН БОРБОРДУК АЗИЯГА АНЫН ИЧИНДЕ КЫРГЫЗСТАНГА КАРАТА ТЫШКЫ САЯСАТЫ ЖАНА ШАНХАЙ КЫЗМАТТАШТЫК УЮМУНУН ТҮЗҮЛҮШҮ	56
2.1. Борбордук Азия аймагынын эл аралык интеграциядагы өнүгүү багыттары.....	56
2.2. Борбордук Азияга анын ичинде Кыргызстанга карата Кытайдын тышкы саясаты жана стратегиясы	72
2.3. Шанхай кызматташтык уюмунун түзүлүшү, институционалдык өнүгүшү жана анын өзгөчөлүгү	96
III БАП. КЫРГЫЗСТАН ЖАНА ШАНХАЙ КЫЗМАТТАШТЫК УЮМУ: ТАРЫХЫЙ ЭТАПТАРЫ, КӨП ТАРАПТУУ АЛАКАЛАРЫ .	116
3.1. Кыргызстандын Шанхай кызматташтык уюмунун алкагындагы өнүгүүсүнүн тарыхый этаптары.....	116
3.2. Кыргызстандын Шанхай кызматташтык уюмудагы жамааттык коопсуздук чөйрөсүндөгү ишмердиги	140
3.3. Кыргызстан жана Шанхай кызматташтык уюму: соода - экономикалык жана инвестициялык мамилелери	165
3.4. Кыргызстандын Шанхай кызматташтык уюмунун алкагындагы маданий-гуманитардык алакаларынын өнүттөрү.....	192
IV БАП. АКШ ЖАНА ЕВРАЗИЯ МАМЛЕКЕТТЕРИНИН ИЗИЛДӨӨЧҮЛӨРҮНҮН КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭЛ АРАЛЫК ИНТЕГРАЦИЯСЫН ТАЛДООСУ	220
4.1. Кытай менен Кыргызстандын “Гармониялуу дүйнө”, “Бир алкак, бир жол” долбоорлорунун алкагындагы дипломатиясы.....	220

4.2. Россия Федерациясы менен Кыргызстандын ШКУ жана ЖККУнун алкагындагы интеграциясынын багыттары	238
4.3. АКШ, Евробиримдик ж.б. мамлекеттердин Кыргызстандын ШКУ алкагындагы интеграциялык өнүгүүсүн талдоосу жана алардын “жумшак күч” саясаты	259
КОРУТУНДУ	279
КОЛДОНУЛГАН БУЛАКТАР ЖАНА АДАБИЯТТАР:.....	282

КЫСКАРТЫЛГАН ТҮШҮНҮКТӨРДҮН ТИЗМЕСИ

АКШ – Америка Кошмо Штаттары;

АСЕАН – Түштүк – Чыгыш Азия мамлекеттеринин ассоциациясы;

БРИКС – Беш өлкөнүн кыскартылган аббревиатурасы:

Бразилия, Россия, Индия, Кытай жана Түштүк - Африка Республикасы;

ДСО (ВТО) – Дүйнөлүк соода уюму;

ЖОЖ – Жогорку окуу жайлары;

ЕАЭБ – Евразылык экономикалык бирикме;

ЕБ – Евробирмдик;

ИДП (ВВП) – Ички дүң продукт;

КНР – Кытай Элдик Республикасы;

КМШ – Көз карандысыз мамлекеттердин шериктештиги;

КПК – Кытай коммунисттик партиясы;

НАТО – Түндүк Атлантика келишим уюму;

РФ – Россия Федерациясы;

ТИМ (МИД) – Тышкы иштер министерлиги;

ЧТКТ (РАТС) – Чөлкөмдүк терроризмге каршы түзүм;

ШКУ – Шанхай кызматташтык уюму;

ЭТК (МТК) – Эл аралык транспорт коридору.

КИРИШҮҮ

Аалам өзгөргөн сайын, дүйнөлүк коопсуздук системасы дагы өзгөрүүлөргө учурап, планетардык деңгээлдеги көйгөйлөрдүн таасири барган сайын күч алууда. Учурдагы геосаясий реалдуулук Борбордук Азиянын¹ коопсуздук системасындагы ролунун жогорулашын алдын ала аныктады. Жаңы геосаясий кырдаалдын шарттары, ондогон жылдар бою жашап келген бир катар эл аралык келишимдер менен укуктук ченемдердин актуалдуулугун жоготту. Ошол эле учурда, эл аралык уюмдар ар кыл кызматташтыктын тиешелүү алкагын (форматтарын) түзүү аркылуу жаңы мааниге ээ болуу мүмкүнчүлүктөрүнө жетишти. Дүйнө мамлекеттери өздөрүнүн көлөмүнө, экономикалык мүмкүнчүлүктөрүнө карабастан, айланасындагы коңшу мамлекеттер менен тыгыз алака түзүп, алардын соода-экономикалык өнүгүүсүнө түрткү бере турган баардык тармактарда кызматташтыкты чыңдоо максатында ар кандай эл аралык, регионалдык уюмдарга интеграцияланышты.

¹Борбор Азия терминин биринчи жолу немис табият таануучусу жана географы Александр фон Гумбольдт киргизген жана илимий негиздеген. Император Николай Инин чакыруусу боюнча 1829-жылдын 1-майынан 13-ноябрына чейин Россияны — Уралды, Алтай аймактарын жана Каспий деңизин кыдырган. Тарыхта Борбор Азия жана анын мейкиндиктерин Улуу Жибек жолунда жашаган көчмөн элдер менен байланыштырылган. Евразия континентинин ар кайсы бөлүктөрүнөн – Европада, Жакынкы Чыгыштан, Түштүк жана Чыгыш Азиядан элдер, товарлар жана идеялар бириктирилген аймак катары көрсөтүлгөн. Азиянын деңизге чыга албаган кең аймагы “Орто Азия” менен “Борбор Азия” деген түшүнүктөрдү айырмалап, эки түшүнүк тең “Борбор Азия” деп чечмеленген “Britannica” басылмасынын маалыматына караганда, аймакка Казакстан, Кыргызстан, Өзбекстан, Түркмөнстан жана Тажикстан кирген.

1992-жылы Казакстандын Президенти Нурсултан Назарбаев Орто Азия саммитинде «Орто Азия жана Казакстан» түшүнүгүнүн ордуна «Борбордук Азия» деп атоону сунуштады. ЮНЕСКО «Борбордук Азия» түшүнүгүнө башка аныктама берген. Ага ылайык Борбордук Азия айтылган өлкөлөрдөн тышкары Монголия, Батыш Кытай жана Түштүк Сибирди камтыйт. Бул аныктама география илиминде да колдонулат.

Жалпы социалдык-экономикалык көйгөйлөр, тышкы жана ички жаңы чакырыктар менен коркунучтар Борбордук Азиянын анын ичинде Кыргызстандын коопсуздукка умтулуу аракетин тездетти. Кыскасы, учурдагы чакырыктарга жана коркунучтарга өз убагында жооп кайтаруу максатында биргелешкен саясатты координациялоо зарылдыгы 1996-жылы "Шанхай бештигин" (Россия, Кытай, Казакстан, Кыргызстан жана Тажикстан), кийин Шанхай форумун түзүүгө алып келип, андан соң 2001-жылдын 15-июнда Өзбекстандын бул уюмга кошулушу менен Кытайдын Шанхай шаарында "Шанхай кызматташтык уюму" (ШКУ) түзүлгөн.

Белгилүү болгондой, ШКУ – Евразия континентиндеги абройлуу жана тез өнүгүп жаткан ири эл аралык уюмдардын бири болуп калды. Учурда ШКУга жалпы 3,5 миллиард калкы бар тогуз мамлекет кирет. Алар соода-экономикалык, маданий, аскердик жана башка бир катар тармактарда тыгыз кызматташышат. ШКУ түзүлгөндөн бери аймактагы жана дүйнөдөгү кырдаал олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болууда. Уюмга мүчө мамлекеттердин коопсуздугуна салттуу эмес, жаңы чакырыктар жана коркунучтар пайда болуп, алардын айрымдары системалуу мүнөзгө ээ. Мисалы, эл аралык маалыматтык коопсуздукту камсыз кылуу, баңги затын мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү, транс чек аралык уюшкан кылмыштуулук менен күрөшүү ж.б.у.с. Мындан тышкары, уюмдун ишмердүүлүгүнүн 21 жыл аралыгында ШКУнун жаңы артыкчылыктуу багыттары пайда болуп, өз ара аракеттенүүнүн механизмдери жана формалары мамлекеттер аралык расмий деңгээлде гана эмес, ошондой эле «экинчи трек» деп аталган жол аркылуу дагы кеңири кулачын жайды.

Мунун баары чечимдерди кабыл алуунун негизги принциби болгон «консенсус» жолу менен бирге дүйнөлүк коомчулуктун алдында ШКУнун абройунун өсүшүнө өз салымын кошууда.

Белгилүү болгондой, 2017-жылдан тартып ШКУнун мейкиндиги кеңейди, ага Индия жана Пакистан сыяктуу таасирдүү эл аралык оюнчулар кабыл алынып, уюмдун өнүгүшүнө жаңы дем берди.

Ал эми 2022-жылдын 15-16-сентябрында Самарканд шаарында өткөн ШКУнун кезектеги мамлекет башчыларынын Саммитинде Иран Ислам Республикасын толук кандуу мүчөлүккө кабыл алуу чечими колдоо таапкан. Ошону менен катар жыйында Беларусияны ШКУга кабыл алуу тартибин иштеп баштоо чечими кабыл алынган. Мындан сырткары уюмга байкоочу мамлекеттердин жана диалог боюнча өнөктөштөрдүн институттары дагы уламдан кеңейүүдө. Ал эми 2023-жылдын апрель айынан тартып Иран мамлекети ШКУнун толук кандуу мүчөсү катары катыша баштады.

ШКУнун өнөктөш уюмдары – БУУ жана анын бир катар эн маанилүү адистештирилген органдары, ошондой эле КМШ, ЖККУ, ЕАЭБ, АСЕАН, Араб Лигасы, ЕЭК ж.б. менен өз ара түшүнүшүү меморандумдарына кол коюлган. Бир сөз менен айтканда, ШКУ процессине кирүүнү каалагандардын тизмеси кеңейип, таасирдүүлүгү артууда.

Эгемендүүлүк учурунан тартып Кыргыз Республикасы тышкы саясий багыттарын калыптандырууда көп тараптуу кызматташтыкка басым жасоо менен көйгөйлүү маселелерди талкуулоодо өз пикирин бекем туткан мамлекеттердин катарын толуктап келүүдө.

Кыргызстан Евразиянын, анын ичинде Борбодук Азиянын геосаясий мейкиндигинде ШКУнун өнүгүү процесстерине активдүү катышуу менен анын жаркын келечегине терең ишенет. Бул уюмдун абройу өз ара пайдалуу кызматташтыктын бардык багыттары боюнча алакалардын натыйжалуулугуна жараша болот. Азыркы кезде, бир дагы мамлекет трансулуттук коркунучтарга жана чакырыктарга өз алдынча туруштук берүүсү күмөн экендигин белгилей кетүү зарыл. Учурда ар кандай чакырыктарга жана коркунучтарга биргелешип каршы туруу үчүн тыгыз байланыштарды чыңдоо жана интеграциялык процесстерди бекемдөөнүн маанилүүлүгү артууда.

Уюмдун мүчөлөрү күн тартибинде турган көйгөйлүү маселелерди чечүүдө ачык талкуу жүргүзүү менен аймактагы тынчтыкты жана коопсуздукту камсыздоо аракетин көрүүдө. Атап айтканда, "үч жамандыктын" (терроризм, сепаратизм

жана диний экстремизм) коркунучтарын алдын алууда эл аралык жана аймактык кызматташтыкты чыңдоо жолу менен ырааттуу иш алып барышууда.

Мындан сырткары, аймактагы мамлекеттердин бири-бири менен тыгыз соода-экономикалык, маданий-гуманитардык байланыштары болбосо өз алдынча өнүгүүсү дагы татаал маселе. Дал ушундай жагдайлар Кыргызстандын дүйнөлүк жана аймактык интеграцияга жигердүү катышуусуна түрткү болууда. Ал эми Кыргызстандын ШКУ алкагындагы интеграциясы Кытай Эл Республикасы, Россия Федерациясы, Борбордук Азия республикалары ж.б. уюмга мүчө өлкөлөр менен тыгыз жана ар тараптуу кызматташуусуна мүмкүнчүлүктөрдү ачууда.

Азыркы кезде Кытай Эл Республикасы дүйнөлүк саясатка жана экономикага өзүнүн зор таасирин тийгизип жаткан ири державага айланды. Ал эми Россия Федерациясы, Евразиянын чордонунда жайгашуусу менен ресурстук жана экономикалык кудурети жагынан дүйнөнүн алдыңкы мамлекеттеринин сабында турат. Евразия мейиндигиндеги бул эки ири держава, коңшу мамлекеттер менен болгон аймактык интеграцияда негизги чечүүчү ролду ойношот. Борбордук Азиядагы республикалар, Кытай менен Россиянын демилгеси аркасында түзүлгөн уюмдун айланасына биригишип, бири-бири менен тыгыз жана терең кызматташуу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болушту.

Демек, Кыргызстандын ШКУнун өнүгүү тарыхындагы ордун, ролун изилдөө азыркы учурдун актуалдуу маселелеринин бири экендигин баса белгилөө менен келечекте уюмга мүчө мамлекеттердин өз ара кызматташуу маселелерин ар тараптуу жана терең изилдөө зарылчылыгы бар деген пикирдебиз.

I БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН ТАРЫХНААМАСЫ ЖАНА БУЛАКНААМАСЫ

ШКУнун өнүгүү тарыхын изилдөө бүгүнкү күндө дүйнөлүк жана чөлкөмдүк саясатта кызуу талкууга алынып жатат. Атайын адистештирилген илимий мекемелер жана институттар илимий иликтөө иштерин тынымсыз жүргүзүшүүдө. Илимий изилдөөлөрдүн жүрүшү ШКУнун эл аралык уюм катары иш алып баруусунда жетишилген ийгиликтери менен айрым бир көйгөйлүү маселелери дагы бар экендигин айгинелөөдө. Анткени, уюмга мүчө болууну каалаган мамлекеттердин санынын өсүшү (алтыдан тогузга көбөйүшү), уюмдун географиялык алкагынын кеңейиши ШКУнун аброюн арттыруу менен анын ишмердигине баа берүүдө ар тараптуу көз караштардын калыптанышына шарт түзгөн. Илимий эмгекте чет элдик жана жергиликтүү окумуштууларын, аналитиктердин, саясат таануучулардын тарыхнаамасы төрт топко бөлүнүп анализ берилди:

1. Америка Кошмо Штатынын жана Евробиримдик өлкөлөрүнүн окумуштууларынын изилдөөлөрү:

Америка Кошмо Штатында (АКШ) элдеринин тарыхын, маданиятын, социалдык-экономикалык ж.б. өнүгүү маселелерин изилдөөсү алгач орус империясын андан соң СССРди иликтөө менен тыгыз байланышта жүргөн. АКШ окумуштууларынын изилдөөлөрүнүн жалпы мүнөзүн ачып кароодо Борбордук Азияны иликтөө эки чоң этапта жүргөндүгү байкалат.

Биринчи этабы, АКШнын алтынчы Президенти Джон Куинс Адамстын бийлиги учурунда 1809–1814-жылдары орус таануучулук (русистика) негизделип иликтөөлөр жүргүзүлө баштаган. Ал эми XX кылымдын ортосунда, тактап айтканда 1946-жылы Москвадагы АКШ Элчисинин орун басары Джордж Кеннандын иш аракети менен СССРди жана анын курамына кирген элдерди иликтөө иштери жанданган. Анын демилгеси менен 1946-жылы 22-февралда Нью-Йорк шаарындагы

Колумбия университетинде СССРди иликтөө (орус таануу) институту түзүлгөн. Бул институт Варшава² келишимине кирген өлкөлөрдү изилдөө борбору катары калыптанган.

1948-жылы АКШнын Массачусетс штатындагы Кембридж шаарынын Гарвард университетинде СССРди изилдөө борбору катары негизделген. 1940–1950-жылдары АКШнын бир нече университеттеринде СССРди изилдөө, анын ичинде чыгыш таануу боюнча илимий борборлорунун түйүндөрү (алардын ичинен 17 изилдөө борборлору Канзас же Огайо сыяктуу штаттарда) түзүлгөн. Бул окуу жайлардын жана борборлордун студенттери орус тилин жакшы өздөштүрүшүп, жыл сайын жүздөгөн макала, ондогон китептерди жарыялап турушкан. Бирок, СССРдин анын ичинде Борбордук Азияны изилдөө маселелери АКШ каалагандай жемиштүү иш алып бара алган эмес, анткени бул аймактарда жашаган элдердин тилин билген адистер жетишсиз болгон. СССРди изилдөөгө Россия империясынын мезгилинде, кийин СССРден жана Чыгыш Европадан АКШга эмиграцияланган окумуштууларды бул изилдөө борборлоруна тартышып, аларды изилдөө иштерине активдүү аралаштырышкан. АКШнын Блумингтон шаарындагы Индиана университетинде “урал-алтай” элдерин изилдөө борбору негизделген.

Экинчи дүйнөлүк согуш мезгилинде АКШда чыгыш таануу анын ичинде алтайтаануу жана түрктаануу (алтайистика, түркология) багыттары пайда болгон. Бул багыттар согуштан кийин “кансыз согуш” мезгилинде да изилдөөсүн улантышкан. Түрк элдеринин тилин, тарыхын, маданиятын билген адистерди даярдоо АКШнын тышкы

² Варшава келишими – СССР, Албания, Болгария, Венгрия, Германия Демократиялык Республикасы (ГДР), Польша, Румыния жана Чехословакиянын ортосундагы достук, кызматташтык жана өз ара жардамдашуу жөнүндөгү келишим. 1955-ж. 14-майда Чыгыш Европадагы социалисттик өлкөлөрдүн тынчтыгын жана коопсуздугун камсыз кылуу максатында Варшава келишимине кол коюлган. 1990-жылы 24-сентябрда Варшава келишиминен бардык мүчөлөрү чыгып кеткен. Ал эми 1991-жылы 1-июлда Прага шаарында бул келишими күчүн жоготкондугу тууралуу чечим кабыл алынган.

саясатындагы мерчемдүү бир багыты катары калыптана баштаган.

XX кылымдын 50–90-жылдар аралыгында АКШда СССРдин курамына кирген республикаларды изилдөө үчүн адистер (чыгышпоздор, тюркологдор, алтай таануучулар) даярдалган.

Изилдөөлөрдүн экинчи этабында, АКШда СССР кулагандан кийинки республикаларынын тарыхынын бардык жактарын: географиялык жайгашуусу, саясат, экономика, коопсуздук, тышкы саясат ж. б. маселелерин изилдөөчү институттар жана борборлор уюштурулуп иштей баштаган. АКШнын жана Батыш өлкөлөрүнүн бир катар изилдөөчүлөрү үчүн XX кылымдын акырына чейин СССРдин курамында жашап келген Борбордук Азия республикаларын изилдөө кызыкчылыгы жогорулаган. АКШнын эл аралык мамиле жана стратегиялык изилдөө борборунун Стратегиялык изилдөөлөр институтунда (Пенсильвания штаты), Джонс Хопкинс университетинин алдында жана Кавказды изилдөө институту (Мэриленд штаты, Балтимор шаары) бүгүнкү күнгө чейин Борбордук Азия чөлкөмүн изилдөө иштерин улантып келүүдө.

АКШнын геосаясий амбициясын көтөрүү, дүйнөлүк гегемонияга айландыруу максатында жазылган эмгектерде Борбордук Азия чөлкөмү тууралуу бир катар көйгөйлүү маселелер айтылган. Алсак, XX кылымдын тарыхый кырдаалына жана дүйнөлүк саясатка багыт берүүгө белсенген АКШнын белгилүү саясатчысы Збигнев Бжезинскийдин бир нече эмгектери жарык көргөн³. Зб. Бжезинскийдин көз карашында, дүйнөлүк цивилизациялык өнүгүүлөрдүн ичинде Борбордук Азияга берген мүнөздөмөсүнүн өтө эле саясатташтырылып кеткендигин байкоого болот. Ошону менен катар аталган аймактын турмушу акыркы кезде батыштын же

³ Бжезинский, Зб. Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы [Текст] / Зб. Бжезинский. – М.: АСТ, 2015. – 702 с.; Бжезинский, Зб. Выбор: мировое господство или глобальное лидерство [Текст] / З. Бжезинский. – М.: Международные отношения, 2005. — 288 с.; Бжезинский, Зб. Стратегический взгляд: Америка и глобальный кризис [Текст] / Зб. Бжезинский. – М.: Изд. СТ, – 2017. – 207 с.

АКШнын саясатынан тышкары болуу аракетине өтүп жаткандыгын да белгилей кетүү зарыл.

АКШнын белгилүү изилдөөчү-аналитиги, эл аралык мамилелер боюнча ири адис Сэмюэл Хантингтондун⁴ бир топ эмгектери жарыкка чыккан. Ал эмгектеринде дүйнөлүк цивилизациялардын ичинен Борбордук Азиянын маанилүү аймак экендигине токтолуп, Россиянын Евразияда күчтөнүп жаткан “ислам коркунучунан” Орто Азиянын коопсуздугун камсыздоодо Кытай менен кызматташтыкка барат жана Иран менен жакындашуусуна өбөлгө түзөт деген пикирин аналитикалык жактан тастыктоо аракетин кылган. Автор эмгегинде Кытай менен Россия Борбордук Азияда коопсуздук, терроризм ж.б. маселелеринде биргелешип тыгыз кызматташаарын алдын ала божомолдогон. Мындай жоромол XXI кылымдын башында ШКУнун уюшулушуна алып келип, мамлекеттери коопсуздук маселесин чечүүдө уюмдун алкагындагы иш чараларга активдүү катышып жаткандыгын далил катары кароого болот.

АКШнын белгилүү философ, саясат таануучу Фрэнсис Фукуяманын⁵ эмгегинде XX кылымдын тарыхый окуяларына “кансыз согуш” мезгилиндеги тоталитаризм менен авторитаризмдин мүнөзүн ачууда, либералдык демократиянын негизги идеялары элдердин эгемендүүлүгү, жеке эркиндик ж.б. баалуулуктарга салыштырмалуу анализ берген. Анын пикиринде СССР кулагандан кийин эгемендүү модернизация жолуна түшкөн мамлекеттердин, т.а. коммунисттик пландоодон батыш индустриализациясына өтүүсүн талдаган. Ал Карл Маркстын экономикалык өнүгүү теориясы,

⁴ Хантингтон, С. Политический порядок в меняющихся обществах [Текст] / С. Хантингтон. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.; Хантингтон, С. Столкновение цивилизаций [Текст] / С. Хантингтон. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2014 – 551с.

⁵ Фукуяма, Ф. Конец истории и последний человек [Текст] / Ф.Фукуяма. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2007. – 189с.; Фукуяма, Ф. Сильное государство: управление и мировой порядок в XXI веке [Текст] / Ф.Фукуяма. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2006. – 189с.; Фукуяма, Ф. Сильное государство: управление и мировой порядок в XXI веке [Текст] / Ф.Фукуяма. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2006. – 189с.

тескерисинче социализмдин кулоосуна жана капитализмдин жеңишине (триумф) алып келди деп жазган.

Ф. Фукуяма, С. Хантингтондон айырмаланып ислам либералдык демократия менен атаандаш боло албайт, Борбордук Азияда жаңыдан пайда болгон эгемендүү мамлекеттерде исламга ишенип, анын баалуулуктарын сакташы мүмкүн, бирок жаштар исламдын идеясы менен кеткенден көрө либералдык демократияны тандайт деген пикирин билдирген.

Ал эми АКШнын элүү алтынчы мамлекеттик катчысы, эл аралык мамилелер боюнча ири адис, Нобель сыйлыгынын лауреаты Генри Киссинджердин ⁶ эмгегинде постсоветтик Борбордук Азияга карата АКШнын саясатынын негизги багыттары геосаясий кызыкчылык экендигин ачык билдирбегени менен да Кытай менен Россиянын саясий ыкмалары так жана ынандуу экендигин ачык белгилеген.

Г. Киссинджердин дипломатиялык ишмердүүлүгү экинчи дүйнөлүк согуштан кийинки учурга туура келип, ал АКШнын - СССР, Кытай, Япония, Израиль, Египет, Түндүк Вьетнам ж.б.у.с мамлекеттер менен жүргүзгөн тышкы саясатын ишке ашырууда чоң салым кошкон дипломат катары таанылган. “Кансыз согуш” мезгилинде ал АКШ менен Кытайдын мамилелерин жакшыртуу менен, Кытайды СССРге каршы колдонууда “үч тараптуу дипломатия” түшүнүгүн киргизген. АКШнын тышкы саясатынын “кансыз согуш” мезгилдеги дипломатиясы бул адамдын ой пикири, сунуштары аркылуу ишке ашырылып, жемиштүү болгондугу менен мүнөздөлгөн.

XXI кылымдын башындагы ааламдашуу процессинин толкунунда Афганистандагы согуш, Жакынкы Чыгыштагы жаңжалдар, Борбордук Азия аймагынын стратегиялык маанисин көтөрдү. Дүйнөлүк эл аралык мамиледе, айрыкча АКШда Борбордук Азияга карата олуттуу ой пикирлерди активдүү изилдөө жигердүү ишке ашырыла баштаган. АКШ аталган аймакка карата жүргүзгөн саясаты жана анын

⁶ Киссинджер, Г. Нужна ли Америке внешняя политика? [Текст] / Г. Киссинджер. – М.: Ладомир, 2002. – 352с.

натыйжалары Россия жана Евразия боюнча эксперт, АКШнын үч президентинин Россия жана Евразия боюнча кеңешчиси, Афганистан, Кавказ, Россия аймактары боюнча чоң адис Стивен Фредрик Старрдын⁷ эмгектеринде көп кездешет.

Ф.Старр Джонс Хопкинс университетинин Кавказды жана Борбордук Азияны изилдөө институтунун профессору болуп саналат. Ал өз эмгектеринде аталган аймакта интеграцияланып жаткан эл аралык уюмдардын бири дагы бул чөлкөмдүн мамлекеттерине (Борбордук Азия жана Афганистан) геоэкономикалык ж.б. бирдиктүү өнүгүүнү камсыздай албайт деп белгилеген. Ал Борбордук Азия Россия жана Кытайдын кызыкчылыгы арткан, экономикалык жактан көз каранды аймак бойдон калбашы керектигин анализдеген.

Америкалык саясат таануучу, неолиберализмдин бир катар багыттарын, анын ичинде татаал өз ара көз карандылык теориясын өнүктүргөн окумуштуу, эл аралык иштер боюнча ири эксперт, “жумшак күч” тышкы саясатынын негиздөөчүсү Джон Кеннеди атындагы Гарвард мамлекеттик башкаруу институтунун профессору Джозеф Най дүйнө жүзүндөгү ири державалардын азыркы мезгилдеги эл аралык мамиледе жана дүйнөлүк саясатта жүргүзүп жаткан саясатына анализ жүргүзгөн. Анын эмгегинде ааламдагы лидерликке умтулуп жаткан АКШ, Россия, Кытай сыяктуу ири мамлекеттердин тышкы саясатынын негизги максаты “жумшак күч” тышкы саясаты аркылуу ишке ашырылып жаткандыгын белгилеген⁸.

Борбордук Азия аймагына Кытайдын ШКУ алкагындагы ишмердигине баа берүүгө жана андагы көйгөйлөрдү белгилүү деңгээлде изилдөөгө алган америкалык окумуштуулар Ч.Капхенди⁹, Марта Брилл Олкотту¹⁰, Роберт Гуан Тяньдын¹¹ ж.б. атоого болот.

⁷ Старр, Ф. Господство в Центральной Азии [Текст] / Ф.Старр // Foreign Affairs. – 2005. – №4. –С. 34-38.

⁸ Най, С. Д. Будущее власти. [Текст]/ С.Д. Най. – Фонд Карнеги. – М.:Мир, 2014. – 448 с.

⁹ Капхен, Ч. Закат Америки. Уже скоро [Текст] / Ч. Капхен. – М: Люкс, 2004. – 520 с.

¹⁰ Олкотт, М. Б. Второй шанс Центральной Азии. Москва-Вашингтон [Текст] / М. Б. Олкотт, Фонд Карнеги. – М.:Мир, 2005. –Т.XVIII. – 487 с.; Многомерные границы

АКШ сыяктуу эле Борбордук Азия аймагын изилдөө маселеси Европа өлкөлөрүндө да жүргүзүлүп келет. Алсак, Британиядагы Европа изилдөө институнун талдоочусу С.Аристин¹², белгилүү француз Чыгыш таануучусу Себастьян Пейруздун ¹³ эмгегинде Борбордук Азиядагы Кытайдын таасирдүүлүгүнүн көрсөтүүдө бир катар орчундуу маселелерге кайрылган. Ал эми М. Ларюэль жана С. Пейруздун биргелешип жазган ¹⁴ монографиясында Кытай менен Борбордук Азия өлкөлөрүнүн ортосундагы эки тараптуу кызматташтыктын өнүгүүсүнүн олуттуу жагдайларын ачып көрсөткөн. Мындан тышкары, ушул авторлордун дагы бир эмгегинде аймактык уюмдардын интеграциясына жана ал уюмдардын Борбордук Азиянын өнүгүүсүнө тийгизип жаткан таасирлерине жакшы талдоо жүргүзүшкөн¹⁵.

Ошону менен катар Р. Аллисон¹⁶, Р. Арон¹⁷, О.А. Арин¹⁸, Р. Пантуччи, А. Петерсен ¹⁹ ж.б.у.с. АКШ жана Европа

Центральной Азии [Текст] / Под ред. М. Б.Олкотт, А. В. Малащенко. – М.: [б.и.], 2000. – 97 с.

¹¹ Роверт, Гуан Тянь Синьцзян – Уйгурский Автономный район Китая и его роль в системе регионального экономического сотрудничества Большой Центральной Азии [Текст] // Центр. Азия и Кавказ. – 2009. – №1 (61). – С.98-109

¹² Арис, С. Российско-китайские отношения через призму ШОС [Электронный ресурс] / С. Арис. – Режим доступа: // http://24.kg/ekonomi.na43_protsesta wwwlfri. – Загл. с экрана.

¹³ Пейруз, С. Центральная Азия и Китай: растущее господство. Доклад 04, октябрь 2009 [Электронный ресурс] / С. Пейруз. EUCAM • CEPS-Brussels www.ceps.eu • FRIDE – Madrid. – Режим доступа: www.fride.org www.eucentralasia.eu. – Загл. с экрана.

¹⁴ Laruelle, M. China as a "Neighbor: Central Asian Perspectives and Strategies [Text] / M. Laruelle, S. Peyrouse. – Wash., D.C., 2009. – 87 p.

¹⁵ Ларуэль, М. Региональные организации в Центральной Азии: характеристики взаимодействий, дилеммы эффективности [Текст] / М. Ларуэль С. Пейруз // Доклад №10. – Бишкек, 2013. – 70 с.

¹⁶ Аллисон, Р. Центральная Азия и Закавказье: региональное сотрудничество и фактор российской политики [Текст] / Р.Аллисон. – М.: Мос-кий центр Карнеги, 2004. – 30 с.

¹⁷ Арон, Р. Мир и война между народами [Текст] / Р. Арон; Под общ. ред. В. И. Даниленко. – М.: NOTA BENE, 2000. — 880 с.

¹⁸ Арин, О. А. Россия: ни шагу вперед [Текст] / О. А.Арин – М.: Алгоритм, 2003. – 352 с.

аналитиктеринин эмгектеринде Борбордук Азия мамлекеттеринин ШКУнун алкагындагы интеграцияга катышуусунун ар кыл жагдайларынын мүнөзүн ачып көрсөтүү менен аларга талдоо жүргүзүшкөн.

Жыйынтык: АКШнын тышкы саясий өнүгүүсүн дүйнө жүзүнө үлгү катары көрсөткүсү келген АКШнын белгилүү саясатчыларынын (Зб.Бжезинский, С. Хантингтон, Г. Киссинджер, Ф. Фукуяма ж.б.) эмгектеринде АКШнын дүйнөгө болгон үстөмдүгүн орнотуу ж.б. амбициясынын жоктугу, алардын саясаты демократиялык принциптерге, гуманизм сыяктанган идеяларга таянылып ишке ашып жаткандыгын көрсөтүшкөн. Жалпысынан АКШнын окумуштуу - аналитиктери ХХ кылымдын аягы ХХI кылымдын башындагы дүйнөлүк тарыхый жүрүмдөрдү салыштыруу ирээтинде Борбордук Азияны мурда СССРдин колониясы болуп келсе, кийин Россиянын таасиринен чыга албай калганын белгилешет. Ал эми азыркы учурда Кытайдын соода-экономикалык жана башка таасирлери күч алган Иран, Индия ж.б. мамлекеттердин кызыкчылыгы артып жаткан аймак деген таризде баа беришкен.

II. Азия өлкөлөрүндөгү илимий изилдөөлөрдүн тарыхнаамасы:

АКШ жана Европа мамлекеттери сыяктуу эле Кытай Элдик республикасында СССРди изилдөө маселеси изилдөөчүлөрдүн көңүл кырында турган. Алгач СССР менен чек ара маселелериндеги кедергилүү мерчемдерин изилдөөгө белсенген илимий изилдөө борборлору түзүлүп иштеп келген. Алар “Кытайдын Батыш аймагындагы кытай-орус мамилесин изилдөө коому”, “Борбордук Азиянын изилдөөчү кытай коому”, “Синьцзян тарыхый коому” ж.б. Бул борборлор аталган маселеге байланышкан багытта көптөгөн илимий-

¹⁹ Пантуччи Р., Петерсен, А. Турция выходит из ЕС в пользу ШОС [Электронный ресурс] / Р. Пантуччи, А. Петерсен. The Diplomat, февраль 2013 г., – Режим доступа: <http://thediplomat.com/2013/02/17/turkey-abandoning-the-eu-for-the-sco/>. – Загл.с экрана.

практикалык конференцияларды өткөрүү менен илимий эмгектерди байма-бай жарыялап турушат.

XX кылымдын экинчи жарымында Кытайда экономикалык реформалар жүрүп, жетекчи кадрлар жаш адистер менен толукталган. “Бир мамлекеттеги эки система” саясатында жашаган Кытайдын тышкы саясатында ири өзгөрүүлөр жүргөн. Бул багытта ондогон Кытай окумуштуулары: саясат таануучулар, тарыхчылар, эл аралык мамилелерди изилдөөчүлөр тарабынан бир топ көлөмдүү илимий монографиялар жана эмгектер жарык көргөн.

Кытайдын эксперттик коомчулугунда коңшу мамлекеттердин ар тараптан өнүгүү маселелерин: тарыхын, саясий-экономикалык, маданий-гуманитардык ж.б. өнүгүүсүн изилдөө алган эмгектер арбын. Азыркы учурда деле, Боробордук Азия аймагынын алкагында Кыргызстанды изилдөө маселеси Кытай Тышкы иштер министрлиги, Мамлекеттик кеңеши, Кытайдын Коомдук илимдер академиясынын курамына кирген ондогон институттар, борборлор тарабынан илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп келүүдө. Боробордук Азиянын тарыхын чагылдырууда бул аймакка кирген республикалардын Кытай менен болгон өз ара байланыштарын (чек ара маселелери ж.б.у.с.) анализдөөгө арналган эмгектер арбын.

1990-жылы Кытай окумуштууларынын эмгектеринде постсоветтик Боробордук Азия мамлекеттери менен чектеш аймактык маселелерди камтыган Ч. Байцзянын²⁰, Ч. Вандын²¹ эмгектери жарык көргөн.

Кытай илимий изилдөө институнун башчысы, мамлекеттик саясат жана башкаруу боюнча Цинхуа университетинин экономика мектебинин профессору,

²⁰ Байцзя, Ч. Исторический обзор эволюции внешнеполитических отношений Китая в период осуществления реформ и политики расширения внешних связей (1992-2002) [Текст] / Ч.Байцзя // Проблемы Дальнего Востока. – 2003. – №6. – С. 22-26.

²¹ Ван, Ч. Изучение перспектив сотрудничества Китая и стран Центральной Азии в аспекте регионализации [Текст] / Ч. Ван // Синьцзянские финансы и экономика. – 2016. – № 3. – С. 57-63.

философия илимдеринин доктору Ху Аньгандын эмгегинде²² Кытай Коммунисттик Партиясынын (ККП) Бүткүл Кытай элинин өкүлдөрүнүн XVIII жыйынынын материалдарына таянып, Кытайдын саясий даанышмандыгын даңазалаган. Аталган эмгекте “Кытайдын кыялы” дүйнөдө биринчи болуу, “Америкага жетүү жана андан ашуу” сыяктуу “кайраттуу кыялы” тууралуу пикирлер камтылган. Автордун эмгегинде Кытайдын дүйнөдө биринчи болуу идеясы башка ири мамлекеттердин саясатынан айырмаланат – Кытай дүйнөдө үстөмдүк кылууну каалабайт. Кытай пацифизмди²³ колдойт, бир тараптуу эмес, эки тарапка тең жетиштүү болгон принциптерди карманат. Келечекте дүйнө жүзү тездик менен күчтөнүп бара жаткан Кытайга муктаж болот. Ал эми Кытай болсо адамдын өнүгүүсүнө өз салымын кошууга мүмкүнчүлүк түзөт деп, “Кытай кыялын” жогорку деңгээлде даңазалаган.

СССР кыйрагандан кийин жаралган “Көз каранды эмес мамлекеттерди” (КМШ) изилдөөчү илимий-аналитикалык борборлор жана институттар Кытайда ишмердүүлүктөрүн ого бетер кеңейтип, изилдөөнү андан ары улантышкан. Алардын көңүл чордонунда Россия жана Борбордук Азия республикаларын изилдөө чоң мааниге ээ болгон. Кытай окумуштууларынын бир катар илимий эмгектеринде, Борбордук Азиянын ички (экономикалык, саясий, диний, энергетикалык, суу ж.б.) абалы жана бул аймакка карата жүргүзүлгөн ири державалар болгон Россиянын, Кытайдын

²² Ху, Аньган Кытай жолу жана кытай кыялы [Текст] / А. Ху, Кыт. кырг. которгон А. Токсоналиева, Г. Казыгулова. – Бишкек: [б.и.], 2016. – 154 б.

²³ **Пацифизм** (латынча *pacificus* – бейпилкеч, тынчтыкчыл) – согуштун моралга жат мүнөзүн айыптоо аны болтурбоонун башкы каражаты дегендердин кыймылы. Пацифисттер согуштун бардык түрүн, атүгүл боштондук үчүн согушту да айыптайт. Алар согуш чыгарган социалдык-экономикалык жана саясий шарттарды четтетпей туруп эле ишендирүү, тынч өтүнүч жолу менен согуш чыгарбай коюуга болот дешет. Алгачкы Пацифизм уюмдары Наполеон согуштарынан кийин Улуу Британия менен АКШда пайда болгон. Көптөгөн пацифисттер, айрым пацифисттик уюмдар тынчтыкты жактоочулар кыймылына кошулууда.

жана АКШнын тышкы саясаты тууралуу анализ берген Ли Юнхуэйдин ²⁴, Цун Пэн ж.б. эмгектери жарыяланган²⁵.

2001-жылдан тартып, Кытай окумуштууларынын жаңы багыттагы изилдөө нугуна белсенген “Шанхай мектеби” калыптанып, ШКУнун ишмердигин изилдөөгө арналган илимий эмгектер жарыялана баштаган. Алардын катарында Борбордук Азияны изилдеген Лян Чжэньпэндин ²⁶, Сюй Тункайдын²⁷, Ву Вейдин²⁸ илимий эмгектери бар.

Кытайдын Фудан университетинин ШКУну жана Россия менен Борбордук Азияны изилдөө борборунун төрагасы, белгилүү саясат таануучу Чжао Хуашэндин бир катар эмгектери жарыяланган²⁹. Автордун эмгегинде Борбордук Азия аймагы Кытай үчүн маанилүү аймак бойдон кала берээрин

²⁴ Ли, Юнхуэй Большое Евразийское партнерство и китайско-российские отношения [Текст] // Китай в мировой и региональной политике: история и современность. – 2018. – № 23. – Т. 23. – С. 42-51

²⁵ Цун, Пэн. Сравнение концепций безопасности великих держав [Текст] / П. Цун. – Пекин:[б.и.], 2004. – 278с.

²⁶ Лян, Чжэньпэн Китайская дипломатия в Центральной Азии в 1990-е годы [Текст] / Ч. Лян // Социально-политические науки. – 2017. – №1, – С. 17-21

²⁷ Сюй, Тункай. Реализация и углубление регионального экономического сотрудничества в рамках ШОС [Текст] // Шанхайская организация сотрудничества: от становления к всестороннему сотрудничеству. – М., 2008. – С. 143-147.

²⁸ Ву, Вэй. Биз Кыргызстанга эң сапаттуу, зарыл болуп жаткан медициналык жабдыктарды алып келүүнү каалайбыз [Текст] / Ву, Вэй // Жибек жолу маданий өнүгүү. – 2018. – №131. – С.7-11.

²⁹ Чжао, Хуашэн. Китай, Центральная Азия и Шанхайская организация сотрудничества [Текст] / Х. Чжао. – Пекин:[б.и.], 2005. – 63 с.; Чжао, Хуашэн Центральная Азия в китайской дипломатии [Текст] / Х. Чжао // Центральная Азия: взгляд из Вашингтона. – Москва, Пекина.– 2004. – С. 175-180.; Чжао, Хуашэн Китай, Россия США: интересы, позиции, взаимоотношения в Центральной Азии [Текст] / Х. Чжао // Центральная Азия и Кавказ. – 2004. – №5. – С. 18-22. ; Чжао, Хуашэн Способны ли сотрудничать в Центральной Азии Китай, Россия и США [Текст]/Х.Чжао// ШОС и ситуация в Центральной Азии. – М., 2005. – С.28-32. Чжао, Хуашэн Центральная Азия в китайской дипломатии [Текст] / Х. Чжао // Центральная Азия: взгляд из Вашингтона. – Москва, Пекина.– 2004. – С. 175-180.; Чжао, Хуашэн Китай, Россия США: интересы, позиции, взаимоотношения в Центральной Азии [Текст] / Х. Чжао // Центральная Азия и Кавказ. – 2004. – №5. – С. 18-22.;

жашырган эмес. Мында Борбордук Азияда Россиянын, Кытайдын жана АКШнын коопсуздук жаатында өз ара кызматташуусу жалпы кызыкчылыктарга ээ экендиги белгиленип, бул үч державанын ар биринин аймактагы кызыкчылыктарына токтолуу менен бирге, кызматташуу чөйрөсүндөгү тирешүүлөрүнүн жүзүн ачкан. Автор бул чөлкөмдө Россиянын аскердик активдүүлүгүнө Кытайдын кабатыр болуп жаткандыгына кылдаттык менен көңүл бурган. Ал эми Борбордук Азияда АКШнын аскердик базаларынын ачылышын (анча маанилүү эмес десе) Ак үйдүн Борбордук Азия мамлекеттеринин ички саясатына кийлигишүүсүнүн анча чоң эмес элемент катары баалаган. Бул теманын алкагында автор Борбордук Азияда болгон түстүү революциялардын жыйынтыгы Кытайдын коопсуздугуна жана кызыкчылыгына кандай деңгээлде таасир тийгизгендигине анализ берген.

Илимпоз Чжао Хуашэн өз эмгегинде 5–10 жылдын аралыгында Борбордук Азияда туруксуздук орун алат, келечекте аймактын ички жана тышкы өнүгүү маселелери “орус–америка” мамилеси менен эмес, “орус–кытай” кызматташтыгы аркылуу чечилээрин божомолдогон. АКШ аймактан биротоло чыгарылат деген пикирин ачык жарыялаган. Борбордук Азиядагы кырдаал геосаясий жактан эмес геоэкономикалык параметрлер менен аныкталып, Кытай ШКУ аркылуу аймакта экономикалык лидерлигин жана таасирин сактап калуу үчүн болгон аракетин жумшайт деген.

Дагы бир кытай изилдөөчүсү Чжан Веньвэйдин эмгектеринде ШКУнун өнүгүүсүндө Борбордук Азия чөлкөмүнүн катышуусунун маани маңызына жана келечектеги өнүгүүсүнө жана уюмдун жетишкендиктери жана мүмкүнчүлүктөрү тууралуу анализ берилген³⁰. ШКУ алкагында Борбордук Азиянын маданий-гуманитардык маселелерин жана

³⁰ Чжан, Веньвэй Новое развитие и перспективы Шанхайской организации сотрудничества [Текст] / В. Чжан // ШОС и ситуация в Центральной Азии. – М., 2005. – С.13-17.; Чжан, Вэньвей. ШОС –достижение, возможности, вызовы. [Text] / Чжан, Вэньвей. – Пекин, 2004. – 60 с.

стратегиясын изилдеген Лю Яньдун³¹, Ян Вейхундун³² ж.б. эмгектеринде Конфуций институттарынын ишмердүүлүгү туралуу маалыматтар кездешет.

XXI кылымдын башында Кытайдын учурдагы саясий стратегиялык негизин түзгөн «Гармониялык тынчтык “Бир алкак, бир жол” концепциясынын иштелип чыгышы ири мааниге ээ болгон. Алардын ишке ашышында Кытайдын Борбордук Азия өлкөлөрүнө болгон мамилеси тууралуу жазылган эмгектер арбын³³. Алсак, Цин Юйцай, Чжоу Гупин, Ло Вэйдун биргелешкен авторлугунда жазылган “Бир алкак - бир жол: комментарийлери (Один пояс и один путь):комментарии”³⁴ деген эмгекте “Бир алкак - бир жол” идеясынын стратегиясына жана аны ишке ашыруунун ыкмаларына кеңири токтолушкан. Айтылган концепцияда байыркы “Улуу Жибек Жолунун” тарыхый өнүгүүсү талданган. Долбоордун негизги максаты тынчтыкта өз ара кызыкчылыктар үчүн кызматташуу жана Жибек Жолунун мейкиндигинде жайгашкан элдердин соода-экономикалык карым-катнашын жакшыртуу, жаңылоо аркылуу активдүү иш алып барууну көздөө экендиги белгиленген.

³¹ Лю, Яньдун. Совместная работа для устойчивого развития институтов Конфуция: Программная речь на V съезде Институтов Конфуция [Текст] / Я. Лю // Институт Конфуция (русско-кит. версия). – 2011. – № 1. – С. 10-13.

³² Ян, Вэйхун Кыргызстан Кытай ортосундагы кызматташуу артыкчылыктары абдан көп [Текст] В. Ян // Жибек Жолунун маданий өнүгүү. – 2018. – № 131 – Б. 7.

³³ Сун, С. Теория о гармоничном мире и исследования международных отношений [Текст] / С. Сун // Научное воспитание исследования. – 2007. – №11. – С.45-49.; Сюй, Тункай. Реализация и углубление регионального экономического сотрудничества в рамках ШОС [Текст] / Т. Сюй // Шанхайская организация сотрудничества: от становления к всестороннему сотрудничеству. – М., 2008. – С. 143-147.

Сюй, Ц., Переосмысление стереотипа мышления в исследованиях китайской внешней политики [Текст] / Ц. Сюй // Мировая политическая наука. – 2014. – № 3. – С. 1-32.

338. Ся, Ишань. Ситуация в энергетике Китая и стратегия ее развития [Текст] / И. Ся // Жэньминь жибао. – Пекин, 2004. – С. 56-65.

³⁴ Цин, Юйцай и др. Один пояс и один путь: комментарии [Текст] / Цин Юйцай, Чжоу Гупин, Ло Вэйдун; пер. с кит. Станченко Л.К. – М.: ООО “Шанс”, 2017. – 176с.

Жыйынтыктап айтканда, Кытай окумуштууларынын эмгектеринде Борбордук Азиянын тарыхый өнүгүүсүнө анализ берүү XX кылымдын 90-жылдарынын аягында солгун болсо, XXI кылымдын башында ШКУ мектебинин калыптануусунун аркасында Борбордук Азия республикаларын анын ичинде Кыргызстанды чоң кызыгуу менен изилдөөнү башташкан. Кытайдын окумуштуу-изилдөөчүлөрүнүн эмгектеринин негизги өзөгүн жана нугун Кытай мамлекети агрессор басып алуучу эмес, Кытай эки тараптуу жана көп тараптуу, өзгөчө ШКУ жана “Бир алкак - бир жол” долбоорунун алкагында кызматташтыкта коңшу мамлекеттер менен өнөктөш жана шериктеш болууну каалайт деген ой-пикирлери басымдуулук кылат.

Изилдөөчүлөр, Кытайдын Кыргызстанга карата жүргүзгөн тышкы саясатын эки өлкөнүн ортосундагы эки тараптуу жана көп тараптуу жолдор аркылуу ишке ашырылып жаткандыгына талдоо жүргүзүшкөн. Учурда Кытай тарабы сунуштап жаткан “Гармониялык дүйнө”, “Кытай кыялы”, “Бир алкак, бир жол” ж.б. концепциялары Борбордук Азиянын анын ичинде Кыргызстанда дагы иш жүзүнө ашырылып жаткандыгына токтолушкан.

Индия Федеративдүү Республикасы – 2017-жылдан тартып, ШКУнун толук мүчөсү катары кабыл алынган. Индияда постсоветтик Борбордук Азияны изилдөө чоң мааниге ээ. Учурда Индия ШКУнун толук макамдуу мүчөсү катары Россия, Кытай жана Борбордук Азия өлкөлөрү менен кызматташуунун жаңы баскычына көтөрүлдү. Индия уюмдагы ири мамлекеттер болгон Россия жана Кытай сыяктуу эле аймактагы тышкы саясатта өз кызыкчылыгын көздөйт. Афганистан жана Иран, өзгөчө Пакистан менен болгон маселесинде өз тарапташтарын табууга ар дайым кызыктар. Евразия мейкиндигиндеги интеграцияда максаттуу тышкы саясатын кармануу менен аны иш жүзүнө ашырууга далалаты чоң.

Учурда ШКУнун ишмердүүлүгүн, анын ичинде Борбордук Азия республикаларынын геосаясий, стратегиялык, транзиттик ж.б. маселелерин изилдөөгө алган Индиялык

окумуштууларынын эмгектери арбын, алардын катарына К.Варико³⁵, М. Пури³⁶ жана Дж. Бакши³⁷ ж.б. киргизүүгө болот.

Индиянын окумуштуулары катышуусу менен жана француз чыгышпоздору Марлен Ларюэль жана Себастьян Пейруздун редакторлугу астында «Картографирование Центральной Азии: восприятие и стратегии Индии» деген эмгек жарык көргөн³⁸. Бул эмгекте Индия менен Борбордук Азиянын ортосундагы мамиледе Индия башка ири мамлекеттер сыяктуу эле Борбордук Азияда соода-экономикалык, энергетикалык табигый ресурстук ж.б. чөйрөлөрдө таасирин кеңейтүүгө умтулаарын белгилешкен.

Дж. Неру университетиндеги Россияны изилдөө борборунун жана Евразия фондунун жетекчиси Арун Мохантинин жарык көргөн макалалары ШКУну изилдөөгө арналган³⁹. Ал Индиянын ШКУга мүчө катары таанылуусу, уюмдун коопсуздук алкагынын иш аракеттеринин кеңейишине алып келээрине токтолгон. Анын пикиринде, ШКУ өз ишмердүүлүгүндө эки багытта иш алып барат: коопсуздукту күчөтүү жана күчтөрдү бириктирүү менен экономикалык кызматташтыкты чыңдоо. Терроризмдин курмандыгы болгон Индия ШКУнун мүчөсү катары ага каршы биргелешип күрөшүүгө абдан кызыкдар экендигин айтуу менен Индия буга

³⁵ Religion and Security in South and Central Asia [Text] / ed. by K.Warikoo. — London, New York: Routledge, 2011. — 217 p.

³⁶ Puri, M. Central Asian Geopolitics: the Indian View [Text] / M. Puri // Central Asian Survey. – 1997. Vol. 16. – N. 2, p. 237-268.

³⁷ Baksh, J. Russia, India and the Central Asian Republics: Geopolitical Convergence [Text] J. Baksh // Strategic Analysis. –1996. Vol. XIX. N 5. – p. 23-45.

³⁸ Mapping Central Asia. Indian Perceptions and Strategies [Text] / M. Laruelle, S. Peyrouse. — Farnham: Ashgate, 2011. — 248 p.

³⁹ Моханти, А. Союз Индии, России и Китая: от деклараций к реальным проектам [Электронный ресурс] / А. Моханти, А. В. Иванов. // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. – 2015. – № 2. – Режим доступа: file:///C:/Users/User/Downloads/soyuz-indii-rossii-i-kitaya-ot-deklaratsiy-k-realnym-proektam.pdf – Загл. с экрана

Моханти А. Вступление Индии в ШОС — вклад в безопасность . [Электронный ресурс] / А. Моханти. – Режим доступа:<https://tass.ru/interviews/43212017> – Загл.с экрана.

чейин эле аймактык коопсуздукту камсыз кылуунун ар кандай механизмдерин иштеп чыккандыгын белгилеп, Индия Борбордук Азияда жана Афганистанда аймактык туруктуулукту сактоого өз салымын кошо алат деген пикирин жазган.

2022-жылдын сентябрь айында ШКУга мүчө болууга жолдомо алган **Иран Ислам Республикасында** – Борбордук Азиянын тарыхын изилдөөгө арналган фарси тилиндеги баалуу тарыхый булактар, илимий эмгектер жана архивдик материалдар бар экендиги белгилүү. Иран окумуштуулары тарабынан Борбордук Азия республикаларынын тарыхын изилдөө маселеси жакшы жолго коюлган. Ирандык изилдөөчүлөрдүн пикиринде Ирандын Борбордук Азия республикалары менен болгон алакасын тарыхый мыйзам ченемдүүлүк деп санашат. Анткени, географиялык жактан Иран аталган аймакка жакын жана чектеш жайгашуусу менен өткөн тарыхы жана маданияты бир болгон. 1991-жылдан тартып, Иран өзүнүн соода-экономикалык, саясий, маданий ж.б. жактан өз таасирин бул аймакка жайылтууга умтулгандыгын С.Мехдинин⁴⁰, Э. Эфеджилъ жана Л. Стоундун эмгегинде⁴¹ анализ берилген.

Ирандын Борбордук Азиядагы кызыкчылыгына баа берген М. Рахманин⁴² (Иран эл аралык жана саясий изилдөө институту) эмгегинде, Иран Борбордук Азияны жалгыз гана коргоочусу катары сезээрин белгилеп, аталган аймак менен алардын тыгыз тарыхый, этникалык, тилдик жана диндик байланышы бар экендиги жазган. Ал Ирандын эң узун чек ара тилкеси СССР менен болгондугуна карабастан Борбордук Азия менен маданий, тарыхый жана этникалык байланыштарын сактап келгендигине токтолгон. Ушул себептен, Иран үчүн

⁴⁰ Мехди, С. Интересы Ирана в Центральной Азии в свете «концепции устойчивого развития» [Текст] / С. Мехди // Каспийский регион: политика, экономика, культура. – 2004. – № 1. – С.23-27.

⁴¹ Efeğil, E., Stone L.A. Irans Interests in Central Asia [Text] / E. Efeğil, L.A. Stone // Central Asian Survey. – 2001. Vol. 20. N 3. – p. 353-365.

⁴² Rahmani, M. Central Asian States: Balancing Opportunities and Challenges [Text] / M. Rahmani // Central Asia and the Caucasus (Lulea, Sweden). – 2003. – N 2. – pp. 124-134.

Борбордук Азия жана Кавказ чөлкөмү Түркияга караганда географиялык жактан көбүрөөк артыкчылыкка ээ. Автор, Борбордук Азия Республикалары менен байланышын кеңейтүүдө кээ бир жагдайларда чектен ашпоосуна көңүл бөлгөн. Биринчиден, чөлкөмдөгү АКШнын таасирдүүлүгүн ооздуктоо, экинчиден, Борбордук Азияны Россия, Түркия, Пакистан ж.б. Араб мамлекеттеринин саясатынын таасирдүүлүгүнөн тышкары болуусуна чакырат.

Иран сыяктуу эле Түркия Республикасынын Борбордук Азияга болгон мамилеси өзгөчөлөнгөн мүнөзгө ээ. Эгер XX кылымга чейин Осмон империясынын жашоосунда башкы ролду ислам дини болсо, 1920-жылдан кийин негизги ролду түрктөштүрүү идеясы (пантюркизм) ойногон. XX кылымда Түркия өзүнөн “тышкары жашаган түрктөрдүн” коргоочусу катары өзүн жарыялаган. 1991-жылы Борбордук Азияда төрт, Кавказда бир түрк тилдүү жаңы мамлекеттердин пайда болуусу күтүлбөгөн жерден Түркиянын амбициясын ишке ашыруусуна түрткү болгон. Түркия Республикасы постсоветтик Борбордук Азия республикаларын эгемендүүлүгүн биринчилерден таанып, дипломатиялык ынак мамиле түзгөн. Түркияда аталган аймак жана Кыргызстандын эгемендүү мезгилиндеги өнүгүүсүн изилдеген окумуштууларынын эмгектери арбын. Алардын ичинен Түркиянын Борбордук Азиядагы кызыкчылыгын жана стратегиясын изилдеген украин окумуштуусу П. Варбанецтин⁴³, казак окумуштуусу Г. Жусупбектин⁴⁴, азербайжан окумуштуусу Дж. Эйвазовдун⁴⁵ эмгектеринде постсоветтик Борбордук Азиянын тарыхый өнүгүүсүнүн ар кыл өңүттөрү чагылдырылган.

⁴³ Варбанец, П. Внешняя политика Турции в Центральной Азии и на Кавказе: отголоски событий «арабской весны» [Текст] / П. Варбанец // Центр. Азия и Кавказ. – Лулеа-Швеция. – 2012. – № 4. – С. 59-66.

⁴⁴ Жусипбек, Г. В поисках приемлемой модели отношений между государством и религией для постсоветской Центральной Азии: уроки Турции [Текст] / Г. Жусипбек // Центр. Азия и Кавказ, Лулеа(Швеция). – 2014. – № 4. – С. 32-45.

⁴⁵ Эйвазов, Дж. Центральная Евразия сквозь призму интересов безопасности Турции [Текст] / Дж. Эйвазов // Центр. Азия и Кавказ. – 2010. – № 3. – С. 87-97.

Япония мамлекетинин Борбордук Азияга карата саясатынын максаты жана маанилүү себеби көптөгөн япон изилдөөчүлөрү баамдагандай, Европа менен кургактык аркылуу байланыштырууда жаңы багыттарды өздөштүрүү менен Азиялык-Тынч океан аймагын кеңейтүү планы каралган. Чыгыш Азия чөлкөмүндө жайгашкан Япония экономикалык ж.б. өнүгүүсү менен өзүн дүйнөдө лидер мамлекет катары таанытып келүүдө.

1997-жылы Япония тышкы саясатында Борбордук Азияга карата “Евразия дипломатиясы” деген доктринаны жарыялаган. Бирок, бул концепция чөлкөмдө активдүү болуу жөндөмдүүлүгүн арттыра алган эмес. Ушундан кийин Япония тарабынан Борбордук Азия республикалары үчүн «япониялык долбоор» башталган.

XXI кылымдын башында Японияда Борбордук Азияны изилдөө үчүн адистерди даярдоо аталган долбоордун алкагында ишке аша баштаган. “Чыгыш китепканасы” Чыгыш таануу боюнча адистешкен адабияттар жана тарыхый булактар сакталган эң чоң жана байыркы китеп сактоочу жай болуп эсептелет. Китепкана бардык Азия чөлкөмүнүн, анын ичинде Борбордук Азия тарыхын, маданиятын изилдөө боюнча борбор катары кызмат өтөйт. Анын алкагында «Современные центральноевразийские исследования в Японии: обзор 1985—2000 гг.” деген эмгек жарык көргөн. Эмгекте Борбордук Евразия өлкөлөрүнүн өнүгүүсүнө анализ берилген. Анда Борбордук Азиянын тарыхый өнүгүүсү тууралуу жазган профессор Х. Комацунун⁴⁶ макаласы камтылган.

Мындан тышкары Борбордук Азияны иликтөө боюнча Япон ассоциациясы (ЯАЦА, Japan Association for Central Asian Studies) 2004-жылы түзүлгөн. Ушул иликтөө борборунун алкагында Борбордук Азияны изилдеген япон

⁴⁶ Komatsu, H. Modern Central Eurasian Studies in Japan: An Overview 1985—2000 [Text] / Komatsu H., Dudoignonand S. A., Komatsu H. eds. Research Trends in Modern Central Eurasian Studies (18th—20thCenturies): A Selective and Critical Bibliography of Works Published between 1985 and 2000, Part I, – Tokyo: Toyo Bunko, 2003, – p. 127-155.

изилдөөчүлөрүнүн «Японская дипломатия на Шелковом пути» деген эмгеги жарык көргөн⁴⁷. Бул эмгектин башкы редактору Лен, Уяма Томохико жана Хиросе Тецуя болгон. Монографияда азыркы кездеги Борбордук Азия менен Япониянын тарыхый байланыштары жана Борбордук Азиянын ички, тышкы маселелери камтылган.

Жыйынтыктасак, чет элдик изилдөөчүлөр жана окумуштуулар Борбордук Азияны изилдөөнү СССР кулагандан кийин баштаган. Ал эми өтө жигердүү иликтөөлөр Индияда ШКУнун өнөктөшү катары таанылуусу менен байланыштуу. Индиялык изилдөөчүлөр биринчи кезекте, Борбордук Азияда ислам дининин таасирине маани беришкен. Экинчи кезекте, Борбордук Азиядагы коопсуздук, геосаясат жана башка тараптарды изилдөөдө Кытайдын ШКУ аркылуу таасиринин ишке ашып жаткандыгын анализдешкен. Иран, Түркия, Япония изилдөөчүлөрү Борбордук Азия жана Кавказ чөлкөмү географиялык жактан көбүрөөк артыкчылыкка ээ экендигин белгилешет. Борбордук Азиянын АКШ, Россия, Түркия, Пакистан ж.б. ислам мамилекеттеринин саясатынан жана таасирдүүлүгүнөн тышкары болуусун билдиришкен.

Үчүнчү топтогу тарыхнаамага Россия Федерациясында Борбордук Азия жана Кыргызстандын ШКУнун алкагындагы интеграциясын изилдеген илимий эмгектер кирди.

ШКУнун уюшулушунун негизги себептеринин бири болуп, чек ара жана коопсуздук маселелери болгондугу бир катар орус иликтөөчүлөрүнүн эмгектеринде кездешет. Тарыхка көз чаптырсак чек ара маселелери жана тилкелери ар бир мамлекеттин эң эле көйгөй жараткан татаал маселелеринен болгондугу белгилүү. Ошондуктан илимий изилдөөнүн максатына жараша Россия окумуштууларынын эмгектери үч топко бөлүнүп каралды:

Биринчи топко – Россия империясынын мезгилиндеги орус-кытай жана Совет доорундагы совет-кытай чек ара

⁴⁷ 381. Len, C. Japan's Silk Road Diplomacy. Paving the Road Ahead [Text] / C. Len, U. Tomohiko, H. Tetsuya. — Washington, DC: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2009. — 206 p.

проблемаларын, Кытайдын Борбордук Азияга кызыкчылыктарын, таасирин изилдөөгө алган илимий эмгектер кирди.

Экинчи топко – Кытай менен Россиянын Борбордук Азиядагы саясаты жана чөлкөмдүн ички саясий-экономикалык, социалдык-маданий өнүгүүсү, коопсуздук маселелерине арналган илимий эмгектер жана макалалар кирди.

Үчүнчү топко – ШКУнун ишмердүүлүгүн жана Кыргыз Республикасынын өнүгүүсүн чагылдырган илимий эмгектер жана макалалар кирди.

Биринчи топтогу эмгектерде XVIII кылымдан тартып, Россия падышачылыгы үчүн Борбордук Азияны стратегиялык маанилүү аймак катары, ал чөлкөмдө жашаган элдин жашоо шартын, экономикалык ж.б. өнүгүүсүн, географиялык жаратылыш байлыктарын изилдөө иштери активдүү жүргүзүлө баштаган. Алар Борбордук Азияны чалгындоо максатында географиялык илимий - иликтөө экспедицияларын уюштурушкан. Чалгындоого аскер адамдары, соодагерлер, географ-картографтар жана окумуштуулар катышышкан. Ошол учурдагы эл аралык мамилелердин курч абалында, Борбордук Азиядагы тарыхый кырдаалды изилдөө, анын мүнөзүн ачуу орус иликтөөчүлөрүнүн жеке кызыгуусун туудурган.

Борбордук Азиядагы эл аралык мамиле, аймактагы Россия менен Цин империяларынын колониалдык саясаты, басып алуу аракеттери, жергиликтүү калктын социалдык-экономикалык абалы тууралуу орус окумуштуусу Б.П. Гуревичтин ⁴⁸, В.С. Кузнецовдун ⁴⁹, Ю.М. Галеновичтин ⁵⁰ эмгектеринде кездешет.

⁴⁸ Гуревич, Б. П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII - первой половине XIX в. [Текст] / Б.П. Гуревич. – 2-е изд., доп. – М.: Наука, 1983. – 308 с.

⁴⁹ Кузнецов, В.С. Цинская империя на рубежах Центральной Азии [Текст] / В. С. Кузнецов. – Новосибирск: [б.и.], 1983. – 126 с.

⁵⁰ Галенович, Ю. М. Китайское чудо или китайский тупик? [Текст] / Ю. М. Галенович. – М.: Муравей, 2002. – 143 с.; Галенович, Ю.М. Россия и Китай. Шесть договоров [Текст] / Ю. М. Галенович. – М.:Муравей. 2003. – 550 с.; Галенович, Ю. М. «Белые пятна» и «болевые точки» в истории советско-китайских отношений

Чек ара маселесин изилдеген учурдагы белгилүү орус окумуштуусу, саясат таануу жана философия илимдеринин доктору, профессор А.Д. Воскресенскийдин бир нече эмгектери каралып анализ берилди⁵¹. Анын “Кытай и Россия в Евразии: Историческая динамика политических взаимовлияний” деген эмгегинде XVII кылымдан XXI кылымга чейинки орус-кытай чек ара маселесине арналган маанилүү тарыхый келишим, макулдашуу ж.б. даректүү документтердин негизинде чагылдырылган китеби жарык көргөн. Автор XIX кылымдагы Борбордук Азиянын “Чоң оюн” мезгилиндеги Россия, Кытай жана Британиянын кызыкчылыктарын жакшы изилденген. Ошону менен катар ар бир орус-кытай тарыхый келишимдерине кол коюлушун айрыкча, Борбордук Азия (Түркөстан) территориялык тилкелердин чечилишиндеги Россиянын дипломаттарынын иштери тууралуу жазган. Архивдик ж.б. материалдардын негизинде аймактагы “Чоң оюндун” жүрүшүн, андагы Россиянын, Британиянын жана Кытайдын иш аракеттери таразаланган. Орус-кытай чек ара маселеси талаш жараткан олуттуу проблема экендигине токтолуп, Кытай окумуштуулары тарабынан иштелип чыккан “Бириккен көп улуттуу Кытай” ж.б. концепцияларынын маани-маңызын анализдеген. Бул концепциялар Кытай тарыхчылары тарабынан 1980-жылы иштелип, негизги маңызы Кытайдын

(1917-1991 гг.) [Текст] / Ю.М.Галенович. – М.: [б.и.], 1992. – Т. II. – Кн.1. – 140с.; Кн.2. – 132 с.

⁵¹ Воскресенский, А. Д. Китай и Россия в Евразии: Историческая динамика политических взаимовлияний [Текст] / А. Д. Воскресенский. – М.: «Муравей», 2004. – 600с.; Большая Восточная Азия: мировая политика и, региональные трансформации: научно-образовательный комплекс [Текст] / под. ред. А.Д. Воскресенского; МГМО, МИД России. – М.: МГИМО, 2010. – 444 с.; Воскресенский, А. Д. Многофакторное равновесие в международных отношениях [Текст] / А. Воскресенский // Политическая наука в России: интеллектуальный поиск и реальность. – М., 2000. – С. 413–440.; Воскресенский, А.Д., Лузянин, С.Г. Политика Китая в Центральной Азии [Текст] / А. Д. Воскресенский, С. Г. Лузянин // Южный фланг СНГ. Центральная Азия–Каспий–Кавказ: возможности и вызовы для России. – М.: Логос, 2003. – С.123-148.; Воскресенский, А. Д. Россия и Китай: парадигма взаимодействия в исторической динамике и преемственности [Текст] / А. Д. Воскресенский // Восток. – 1999. – №3. – С.34-37.

аймагы кеңири экендигин, алардын тарыхын байыртадан бери байырлаган элдер түзөөрүн далилдөө үчүн чоң мааниге ээ болгон. Бир катар Кытай окумуштуулары, Орус империясы Борбордук Азия аймагын баскынчылык саясаты аркылуу Цин империясынан тартып алган деген пикирлери тууралуу маалыматтар камтылган. Монографиянын ушул эле бөлүмүндө бир топ Кытай окумуштуулары тарабынан казактар, кыргыздар жердеген аймактар Кытайга тиешелүү деген дагы пикирлер учурайт⁵².

Чек ара маселелерин изилдеген дагы бир орус окумуштуусу профессор В.А. Моисеевдин ⁵³ монографиясы жарык көргөн. Анда Кытай менен Россиянын ортосундагы мамиледе Борбордук Азия аймагы стратегиялык ж.б. жактан баалуу экендигине токтолгон. Автор орус-кытай чек ара мамилесин өнүгүшүн беш этапка бөлгөн. Эмгекте Пекин (1860-ж.), Чугучак (1864-ж.), Петербург (1881-ж.), Жаңы – Маргалаң (1896-ж.) келишимдерин изилдеп, келишимдердин ичинен 1864-жылкы Чугучак протоколу боюнча Борбордук Азия территориясы биротоло Россия падышачылыгынын ээлигине өткөндүгүн тастыктаган. Бул келишимдер XIX кылымдагы Россиянын дипломатиясынын жетишкендиги деп баа берген.

Россиянын тышкы саясатын жана анын Кытай менен өз ара мамилесин изилдеген орус окумуштуулары Е.П.Бажановдун⁵⁴, Е. Н. Румянцевдин⁵⁵, В. Л. Лариндин ⁵⁶ эмгектери талдоого алынды.

⁵² Воскресенский, А. Д. Россия и Китай: теория и история межгосударственных отношений [Текст] / А. Д. Воскресенский. Центр "Россия-Китай". – М.: [б.и.], 1999. – 408 с.

⁵³ Моисеев, В.А. Россия и Казахстан: современные мифы и историческая реальность [Текст] / В.А. Моисеев. – Барнаул: [б.и.], 2001. – 172 с.

169. Моисеев, В. А. Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. - 1917 г.) [Текст] / В. А. Моисеев. – Барнаул.: [б.и.], 2003. – 345 с.

⁵⁴ Бажанов, Е. П. Актуальные проблемы международных отношений [Текст] / Избр. тр. в 3 т. Т. 3. / Е. П. Бажанов. – М.: Науч. кн., 2002. – 360 с.; Бажанов, Е. П. Китай: от Срединной империи до сверхдержавы XXI века [Текст] / Е. П. Бажанов. – М.: Известия, 2007. – 369 с.; Бажанов П. И. Мудрость Востока и Запада [Текст] / П. И. Бажанов, Е. П. Бажанов, Н. Е. Бажанова. – Москва, «Весь мир», 2014, – 720 с.

Экинчи топко – Кытай менен Россиянын Борбордук Азиянын саясий-экономикалык, социалдык-маданий өнүгүүсүн, коопсуздук маселелерин анализдеген окумуштууларынын эмгектери кирди. Алар аталган аймактагы эл аралык кырдаал жана чөлкөмдө жайгашкан ар бир мамлекеттин өнүгүүсүнүн өзгөчөлүгүн ачып көрсөтүүгө көңүл бурушкан. Жогорудагыдай маселелер учурдагы орус окумуштуулары А. А. Казанцевдин⁵⁷ Д. Б. Малышеванын⁵⁸, И.Д.Звягельскаянын⁵⁹ А. В. Лукиндин⁶⁰ эмгектеринде каралган.

Азыркы мезгилде Кытай жана Чыгыш Азияда жайгашкан мамлекеттердин ички жана тышкы маселелерин изилдөөдөгө алган Россия илимдер академиясынын Ыраакы Чыгыш институтунун окумуштуулары М. Л. Титаренконун⁶¹, С. Г. Лузяниндин⁶², А. В. Лукиндин, С. В. Севастьяновдун, Н. В.

⁵⁵ Румянцев, Е. Н. Внутренняя и внешняя политика Си Цзиньпина [Текст] / Е. Н. Румянцев. – М.: [б.и.], 2016. – 591 с.

⁵⁶ Ларин, В.Л. В тени проснувшегося дракона. Российско-китайские отношения на рубеже XX-XXI веков [Текст] / В. Л. Ларин. – Владивосток: Дальнаука, 2006. – 424 с.; Ларин, В. Л.. Российско-китайские отношения в региональных измерениях: 80-е годы XX начало XXI века [Текст] / В. Л.Ларин. – М.: Восток и Запад, 2005. – 390 с.

⁵⁷ Казанцев, А.А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия [Текст] / А. А. Казанцев. – М.: Фонд «Наследие Евразии», 2008. – 248 с.

⁵⁸ Малышева, Д. Б. Центральноазиатский узел мировой политики [Текст] / Д. Б. Малышева.– М.: ИМЭМОРАН, 2010. – 100 с.

⁵⁹ Звягельская, И.Д. Становление государств Центральной Азии: политические процессы [Текст] / И. Д. Звягельская. – М.: Аспект Пресс, 2009. — 208 с.

⁶⁰ Лукин, А. Л. Интеграционные процессы и институты в Азиатско-тихоокеанском регионе [Текст] / А.Л.Лукин. – Владивосток, 2009. – 247 с.; Шанхайская организация сотрудничества: от становления к всестороннему развитию [Текст]: Материалы третьего заседания Форума ШОС,Китай, г. Пекин, 19–21мая 2008 г. / Под ред. А.В. Лукина. – М.:МГИМО, 2008. – 143 с.

⁶¹ Титаренко, М.Л. Россия и ее азиатские ы в глобализирующемся мире. Стратегическое сотрудничество: проблемы и перспективы [Текст] / М. Л. Титаренко. — М.: ИД «Форум», 2012. — 544 с.; Титаренко, М.Л. Россия и Китай: стратегическое ство и вызовы времени [Текст] / М. Л. Титаренко. — М.: ИД «Форум», 2014. — 224 с.

⁶² Лузянин, С. Г. Россия – Китай: формирование обновленного мира [Текст] / С. Г. Лузянин. – М.: Изд. «Вес Мир», 2018. – 328 с.; Лузянин, С. Г. ШОС накануне саммита в Астане. Проблемы развития организации в региональном и глобальном

Серебряковалардын ⁶³ ж.б. бир катар окумуштуулардын эмгектери жарыкка чыккан. Алардын изилдөөлөрүндө учурдагы Кытайдын ШКУ алкагындагы Борбордук Азияда жүргүзгөн түз же кыйыр түрдөгү, тышкы саясатынын таасирдүүлүгү жана кызыкчылыктары чагылдырылган.

Россиянын Томск мамлекеттик университетинин окумуштуулары Д.А. Борисов, Е.В.Савковичтин ⁶⁴ , Е.Ф.Троицкийдин⁶⁵, К.С.Ануфриевдин⁶⁶ ж.б. илимий эмгектери көңүлгө алаарлык. Алардын арасынан тарых илиминин доктору, профессор Е.В.Савковичтин эмгегинде Кытайдын

измерениях [Текст] / С. Г.Лузянин // Россия и Китай Шанхайской организации сотрудничества. – М.: ИДВ РАН, 2006. – С. 233-237.; Лузянин, С. Г. Шанхайская организация сотрудничества: модель 2014–2015 [Текст]: / рабочая тетр. № 21/2015 / С.Г. Лузянин; Гл. ред. И.С. Иванов // Российский совет по международным делам. – М., – 2015. – С. 36 -46.; Лузянин, С. Г. Фроленков, В. С. Возвышение» ШОС: успехи и репятствия [Текст] / С. Г. Лузянин, В. С. Фроленков // Вест. Том. гос. ун-та. –2016. – № 404. – С. 105–110.; Лузянин, С. Г. Шанхайская организация сотрудничества 2013-2015. Прогнозы, сценарии и возможности развития [Текст] / С. Г. Лузянин. – М.: ИДВ РАН, 2013. –120 с.; Лузянин, С. Г. Восточная политика Владимира Путина. Возвращение России на «Большой Восток» (2004-2008 гг.) [Текст] / С. Г.Лузянин. – М.: АСТ Восток Запад, 2007. – 447 с.

⁶³ Серебрякова, Н. В. Шанхайская организация сотрудничества: многосторонний компромисс в Центральной Азии [Текст] / Н. В. Серебрякова. – М.: Инфорос, 2011. – 206 с.

⁶⁴ Борисов, Д. А. Развитие гуманитарного вектора политики безопасности Шанхайской организации сотрудничества: рол университета ШОС [Текст] / Д.А. Борисов, Е. В. Савкович // Вестник Пермского университета. Политология. – 2019. – №2. – Т.13. – С. 78-86; Савкович, Е. В. Пограничное урегулирование на западе КНР в 1990–2000-е гг. (Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан) [Электрондук ресурс] / Е. В. Савкович. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/pogranichnoe-uregulirovanie-na-zapade-knr-v-1990-2000-e-gg-kazakhstan-kyrgyzstan-tadzhikistan> – Загл.с экрана; Савкович, Е. В. Новая политика Китая [Электрондук ресурс] / Е. В. Савкович. – Режим доступа: [http:// www.blotter.ru](http://www.blotter.ru). – Загл.с экрана.

⁶⁵ Троицкий, Е. Ф. Политика США в Центральной Азии (1992-2004 гг.). [Текст] / Е. Ф.Троицкий. – Томск:[б.и.], 2005. – 184 с.

⁶⁶ Ануфриев, К. С. Политика России и Китая в Центральной Азии: опыт сравнительно-исторического анализа [Текст] / К. С. Ануфриев. –Томск: [б.и.], 2011. – 198 с.

постсоветтик Борбордук Азия республикаларына 1992-2012-жж. экономикалык кызматташтыктын оң жана терс таасирин талдоого алган. Ал Борбордук Азиядан Россиянын таасирдүүлүгүнүн “кетиши” менен башка мамлекеттердин таасирдүүлүгү күчтөндү, алардын бири Кытай экендигин көрсөткөн. Эгерде 1990-жылы Кытай Борбордук Азияда этият мамиле кылса, кийин экономикалык жактан бир нече активдүү кадамдарды ишке ашырууга өткөн, анын негизи ШКУ алкагында түзүмдөрдүн кеңейтүү аракети экендигин анализдеген. 2011-жылдан тарта чөлкөмгө кытайлыктардын массалык кирүүсү жана жайылуусу экономикалык таасирдүүлүк энергетика жана соода тармагына таркаган. Кытайдын көп тараптуу байланыштарын системасын иштеп чыгып, өз территориясын өнүктүрүү максатында СУАРга коңшу жайгашкан Борбордук Азия мамлекеттеринин, анын ичинде Кыргызстандын ресурстук базасын колдонууга өттү деп баа берген⁶⁷.

Үчүнчү топко – ШКУнун тарыхый өнүгүү эволюциясын чагылдырган орус илимпоздорунун, саясат таануучуларынын, серепчи, аналитиктердин эмгектери арбын. Алардын катарына И. Н. Комиссинанын, А. А. Куртовдун⁶⁸, М. Арунованын⁶⁹ А. Б. Болятконун⁷⁰, Ю. А. Никитинанын⁷¹, А. Ф. Клименконун⁷²

⁶⁷ Савкович, Е. В. Экономическая политика Китая в постсоветской Центральной Азии (1992–2012 гг.) [Текст] / Е. В. Савкович, [под ред. В.П. Зиновьева]. –Томск: Томский государственный университет, 2012. – 336 с.

⁶⁸ Комиссина, И. Н. Шанхайская организация сотрудничества: становление новой реальности [Текст] / И. Н. Комиссина, А. А. Куртов / под ред. Е.М.Кожокина. – М.: РИИ, 2005. – 117с.

⁶⁹ Арунова, М. Россия и государства Центральной Азии: сотрудничество в сфере безопасности [Текст] / М. Арунова // Центр. Азия и Кавказ. – 2001. – №2. – С. 46 - 54.

⁷⁰ Болятко А. В. Вопросы дальнейшего развития ШОС в области безопасности [Текст] / А. В.Болятко // Шанхайская организация сотрудничества: взаимодействие во имя развития. – М.: ИДВ РАН, 2006. – С.61-64.

⁷¹ Никитина, Ю. А. ОДКБ и ШОС: модели регионализма в сфере безопасности [Текст] / Ю. А. Никитина. – М.: Навона, 2009. – 200 с.

⁷² Клименко, А. Ф. Анализ изменений в Центральной Азии после 11 сентября 2001 г. и их влияние на деятельность ШОС [Текст] /А. Ф. Клименко // Проблемы становления Шанхайской организации сотрудничества и взаимодействия России

эмгектеринде Россия менен Кытайдын Борбордук Азиядагы стратегиялык кызматташтыгынын мүмкүнчүлүктөрү иликтенген⁷³.

КЭРди жана ШКУну изилдеген Россиянын саясат таануучулары, тарыхчылары жана экономисттери – орус-кытай мамилесинин стратегиялык негизги багыты ШКУ экендигин⁷⁴, уюм аркылуу Борбордук Азияда көп тараптуу кызматташуу⁷⁵ ж.б. ишке ашып жаткандыгын анализге алган авторлордун бир нече илимий эмгектери жарыкка чыккан⁷⁶.

Россия менен Борбордук Азия окумуштуу – серепчилеринин (А.В.Лукин, С.Г.Лузянин, Ли Синь, И.Е.Денисов, К.Л.Сыроежкин, А.С.Пятачкова) аналитикалык эмгектери жарык көргөн. Анда Кытай демилгелеген ири долбоорлор – “Улуу Жибек Жолунун экономикалык алкагы”, “Бир алкак, бир жол”, Кытай экономикасын ар тараптан жаңылоо реформанын ишке ашыруу жана жайылтуу саясаты экендигине анализ беришкен⁷⁷. ШКУнун ишмердигиндеги жетишкендиктер жана көз жаздымда калган ар кандай олуттуу жагдайларын кеңири

и Китая в Центральной Азии . – М., 2005. – С.56-61.; Клименко, А. Ф. О некоторых организационных мерах в военной области по подготовке ШОС к нейтрализации вызовов и угроз [Текст] / А. Ф. Клименко // Россия и Китай в Шанхайской организации сотрудничества. – М., 2006. – С. 185-190.; Клименко, А. Проблема энергетического обеспечения и обострение борьбы за энергетические ресурсы [Текст] /А. Клименко // Шанхайская Организация Сотрудничества: к новым рубежам развития. — М., 2008. — С. 400-405.

⁷³ Клименко, А. Ф. Стратегия развития Шанхайской организации сотрудничества: проблемы обороны и безопасности [Текст] /А. Ф. Клименко // Китай в мировой и региональной политике. – М.,2017. – № 22. – С.139-153.

⁷⁴ Китай и страны Центральной Азии в современных геополитических реалиях. [Текст] /Сборник статей. / Под ред. Л. Музапаровой. – Алматы: Центр по изучению Китая при ИМЭП, 2008. – 130 с.; Китай в мировой политике [Текст]. – М.: РОССПЭН, – 2001. – 528 с.

⁸⁸Китай и глобализация: взгляд из Москвы и Пекина [Текст] / Отв. ред. – В. В. Михеев, В. Г. Швыдко. – М.: ИМЭМО РАН, 2013. – 114 с.

⁷⁶ Китайский экономический экспресс в центре Евразии: новая угроза или исторический шанс? Китайское экономическое присутствие в Центральной Азии [Текст]. – Барнаул: [б.и.], 2010. – 160с.

⁷⁷ Китайский глобальный проект для Евразии: постановка задачи [Текст]: Аналитический доклад. – М.: Научный эксперт, 2016. –130 с.

талкууга алган эл аралык конференциялардын материалдары жарык көргөн⁷⁸.

Борбордук Азиянын анын ичинде Кыргызстандын геосаясий, геоэкономикалык баалуулугун изилдеген В. Гусейинов менен А. Ганчаренконун⁷⁹ эмгегинде аталган аймактын транзиттик ж.б. денгээлдери тууралуу жазылган. Ал эми А. Свечников менен С. Чаплинскийдин эмгегинде, ар бир Борбордук Азия республикаларынын транзиттик абалына салыштырмалуу анализ берилген⁸⁰. А.Г.Осиповдун⁸¹ М. Олимовдун⁸² эмгектеринде Борбордук Азиянын анын ичинде Кыргызстандын тарыхый жашоосун ички жана тышкы саясатын, интеграциялык түзүмдөрдөгү өнүгүүсүн карашкан.

Кыргызстандын ички социалдык-экономикалык өнүгүүсүн жана тышкы байланыштарын изилдеген Россия

⁷⁸ Шанхайская организация сотрудничества: взаимодействие во имя развития [Текст] / Сост.: А. Ф. Клименко. – М.: ИДВ РАН, 2006. – 248 с.; Шанхайская организация сотрудничества: от становления к всестороннему развитию [Текст]: Материалы третьего заседания Форума ШОС, Китай, г. Пекин, 19–21 мая 2008 г. / Под ред. А.В. Лукина. – М.: МГИМО, 2008. – 143 с.; Шанхайская организация сотрудничества: экономическая интеграция и национальные интересы [Текст] / под общ. ред. акад. РАН А. И. Татаркина, акад. РАН В. А. Черешнева. – Екатеринбург: УрО РАН, 2010. – 774с.

⁷⁹ Центральная Азия. Геополитика и экономика региона [Текст]. – М.: [б.и.], 2010. – 210 с.; Гусейинов, В., Энергический потенциал региона [Текст] / В. Гусейинов, А. Гончаренко // Центральная Азия. Геополитика и экономика региона. – М.: Красная звезда, 2010. – С.27-98.; Гусейинов, В. Водные ресурсы ЦАР [Текст] / В. Гусейинов, А. Гончаренко // Центральная Азия. Геополитика и экономика региона. – М., 2010. – С.63-68.

⁸⁰ Свечников, А. Транзитный потенциал региона [Текст] / А. Свечников, С. Чаплинский // Центральная Азия. Геополитика и экономика региона. – М., 2010. – С. 87 -258.

⁸¹ Осипов, А. Г. Ферганская долина: этничность, этнические процессы, этнические конфликты [Текст] / А. Г. Осипов. – М.: «Наука», 2004. – 165с.

⁸² Олимов, М., Петров Г. Современное состояние и перспективы использования водных ресурсов в Центральной Азии [Электронный ресурс] / М. Олимов, Г. Петров. – Режим доступа: http://www.asiastrategy.ru/?press&press_id=5&PHPSESSID_f5da72f00d421c981680781da6cacf32. – Загл. с экрана.

окумуштуусу Е.А.Бородиндин эмгеги жарык көргөн⁸³. Бул эмгекте автор Кыргыз Республикасынын өнүгүүсүн эки чоң этапка бөлгөн. Биринчи этабы, 1995–2005-жж. Кыргыз Республикасынын мамлекеттүүлүгүнүн чыңдоо мезгили, экинчи этабы 2005-жылдын мартынан 2015-жылга чейинки мезгилге бөлүнүп анализдеген.

Жыйынтык: XIX к. – XX к. башындагы орус-кытай мамилелериндеги чек ара маселесин изилдеген кээ бир орус окумуштуулардын эмгектеринде (Д.Воскресенский, М: В.А Моисеев ж.б.) Орто Азия аймагы Орус падышачылыгы үчүн транзиттик жана стратегиялык жактан баалуу экендиги көрсөтүлгөн. Аталган аймакта жашаган калктын маданий өнүгүүсү изилдеген менен алардын социалдык-экономикалык өнүгүүсү басып алынган аймак катары анча деле маанилүү болбогондугу тастыкталган.

Ошону менен катар ШКУнун өнүгүүсү Кытай жана Россия ж.б. тараптар, Борбордук Азия жайгашкан Кыргызстан сыяктуу чакан мамлекеттердин саясий- экономикалык, социалдык ж.б. айрыкча коопсуздук маселесин камсыздоого кызыкдар. Анткени, ШКУ жана башка регионалдык уюмдардын өнүгүшү Кыргызстанга окшогон кичинекей мамлекеттердин ички жана тышкы стабилдүүлүгүнө көз каранды. Орус окумуштуулары ШКУнун өнүгүүсү “кызматташтыктын өз ара байланышы” концепциясынын алкагында өнүгүп жаткандыгына анализ беришкен. Алар чөлкөмдөгү бир нече ири державалардын кызыкчылыктары жана таасирдүүлүккө болгон күрөшү Борбордук Азия Республикаларына кедергисин тийгизип жатат деген айрым бир жергиликтүү окумуштуулардын ой пикирин толук колдоорун билгизет. Кыргызстан Борбордук Азиянын башка республикаларына салыштырганда Кытай үчүн “кытай товарларын сактоочу кампа” катары колдонулуп

⁸³ Бородин, Е.А. Внутриполитическое и социально-экономическое развитие Кыргызстана [Текст] / Е.А. Бородин. – М.: Восток-Запад, 2011. – 271 с.; Бородин, Е. А. Двусторонние отношения России и Кыргызстана[Текст]: Монография / Е. А. Бородин. – М.: Восточная книга, 2012. – 227с.

жаткандыгын белгилеген кээ бир орус окумуштууларынын эмгектери да учурайт.

Төртүнчү топтогу тарыхнаамага ШКУга мүчө болгон Борбордук Азия республикаларындагы илимий изилдөөлөр кирди:

ШКУ ишмердиги жана чөлкөмдөгү интеграция маселелерине арналган илимий изилдөөлөр жаңыдан өнүгүү жолуна түшүп жаткан Борбордук Азия өлкөлөрүнүн ар биринде изилдене баштады. Эгемендүү Казак Республикасында Россия менен Кытай сыяктанган ири мамлекеттердин Борбордук Азияга багытталган саясатын изилдеген казак окумуштууларынын эмгектери арбын. Алар Б. К. Султанов⁸⁴, С. М. Акимбеков⁸⁵, А. В. Малащенко⁸⁶, Р.С. Жаркынбаева, Г. Дадабаева⁸⁷ ж.б.

Казак Республикасынын улуттук коопсуздук маселеси боюнча алектенген окумуштуу А. Бисенбаевдин эмгегинде⁸⁸ Россиянын Борбордук Азияда эки кылым үстөмдүгү СССРдин кулашы менен аяктагандыгын, азыркы мезгилде Борбордук Азияны – саясий аянтча (полигон) катары мүнөздөп, АКШ, Россия жана Кытай ж.б. мамлекеттеринин ортосунда таасирдүүлүк үчүн күрөш жүрүп жаткандыгын анализдеген. Аталган чөлкөмдө Кытай кандай ролду аткарууга жөндөмдүү

⁸⁴ Центральная Азия и Каспийский регион: риски, вызовы, угрозы [Текст]: Монография / Под общ. ред. Б. К. Султанова. – Алматы, 2012. – 224 с.

⁸⁵ Акимбеков, С. М. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии [Текст] / С. М. Акимбеков. – Алматы: «Континент», 2003. – 400 с.

⁸⁶ Многомерные границы Центральной Азии [Текст] / Под ред. М. Б. Олкотт, А. В. Малащенко. – М.: [б.и.], 2000. – 97 с.; Малащенко, А. В. Тупики интеграции в Центральной Азии [Текст] / А. В. Малащенко // Проекты сотрудничества и интеграции для Центральной Азии: сравнительный анализ, возможности и перспективы. – Бишкек, 2007. – С. 241-264.; Малащенко, А. В. Китай, который мягко стелет [Электронный ресурс] / А. В. Малащенко. – Режим доступа: <http://www.mn.ru/print.php?2006-14-48.-Загл. с экрана>.

⁸⁷ Современная история и геополитика в Центральной Азии [Текст]: коллективная монография / под ред. Г. М. Мендикуловой, колл. авт.: М. Ш. Губайдуллина, А. В. Гуцин, Г. Дадабаева, Р. С. Жаркынбаева [и др.]. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 306 с.

⁸⁸ Бисенбаев, А. К. Не вместе Россия и страны Центральной Азии [Текст] / А. К. Бисенбаев. – Санкт – Петербург: [б.и.], 2011. – 240 с.

ж.б.у.с. суроолордун үстүндө өз пикирин билдирген. СССР кулагандан кийин деле, мурдагыдай эле Борбордук Азия өлкөлөрү үчүн “Чоң оюн” жаңы этабы жүрүп жатат деген бүтүм чыгарган.

Эл аралык мамиле жана геосаясат боюнча изилдеген окумуштуу М. Т. Лаумулиндин эмгегинде Казакстандын он жыл аралыгындагы тышкы саясатына, коопсуздук жана эл аралык мамиледеги маселесине регионалдык деңгээлде баа берген. Борбордук Азия мамлекеттеринин тышкы саясий өнүгүүсү бири-биринен бир аз гана айырмаланаарын баса белгилеп, Казакстандын интеграциялык өнүгүүсүндөгү ролун жана ордун аныктоого аракет жасаган. Автордун беш томдуу монографиясы жарыкка чыккан. Анын үчүнчү тому “Геополитика и международные отношения (вторая половина XX – начало XXI вв.)” геосаясаттын классикалык тарыхы жана постсоветтик доордун мезгилине арналган. Китепте эки уюлдук тынчтыктан биполярдык дүйнөнүн кыйрашындагы эл аралык мамиленин эволюциясы жана бир уюлдуу дүйнөнү куруу аракети каралган. ШКУнун түзүлүүсү Борбордук Азия мамлекеттери үчүн Кытай менен болгон карым-катнашта бир топ ийгиликтерге жетишилгендигин, чөлкөмдүк интеграцияда аталган аймакта башка мамлекеттерине салыштырганда Казакстандын ролу жогору экендигине баа берген⁸⁹.

Кытайдын Борбордук Азияга жана Казакстанга болгон стратегиялык ж.б. кызыкчылыктарын изилдеген, казак окумуштуусу, профессор К.Л.Сыроежкиндин ⁹⁰ бир катар

⁸⁹ Лаумулин, М. Т. Безопасность, внешняя политика и международные отношения Казахстана после независимости (1991—2001) [Текст] / М. Лаумулин. — Алматы: КИСИ, 2002. — 212 с.; Лаумулин, М. Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике в 5 т. — Т. 3. Геополитика и международные отношения (2-я половина XX — начало XXI вв.) [Текст] / М. Т. Лаумулин. — Алматы: КИСИ, 2009. — 280 с.; Лаумулин, М. Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. Том V. Центральная Азия в XXI столетии [Текст] / М. Т. Лаумулин. — Алматы: КИСИ, 2009. — 440 с.; Лаумулин, М. Т. Центральная Азия и Запад: геополитическое влияние на региональную безопасность [Текст] М. Т.Лаумулин. — Алматы: КИСИ, 2004. — 219 с.

⁹⁰ Сыроежкин, К. Л. Казахстан – Китай: от приграничной торговли к стратегическому ству [Текст] / К. Л. Сыроежкин // В начале пути.– Алматы:

эмгектери бар. Автордун көз карашында, ШКУдагы Кытайдын орду чөлкөмдө гана эмес дүйнөлүк саясатта дагы өзгөчө ири лидер мамлекеттердин катарында өзүн экономикалык ж.б. күчүн көрсөтүү мүмкүнчүлүгүнө ээ деп белгилейт.

“Центральная Азия сегодня: вызовы и угрозы” деген коллективдүү эмгек профессор К. Л. Сыроежкиндин редакторлугунда жарык көргөн. Анда Борбордук Азия республикаларынын ички саясий өнүгүүсүнө токтолуу менен анализ берилген. “Внутриполитическая ситуация в Кыргызстане” деген бапта 2010-ж. 7-апрель окуясы Кыргызстандын саясий системасынын мамлекетти башкаруусунун укуктук өнүгүүсүнө олуттуу өзгөрүүлөрдү алып келгендигин жазган. Этностордун ортосундагы кандуу кагылышуу постсоветтик Кыргызстандын өнүгүүсүндө олуттуу сыноо болгондугун анализдешкен. Кыргызстандын азыркы кездеги саясий системасында уруктук-уруулук жана регионалдык-кландык топтордун ролу абдан күчтүү экендигин талдоого алынган. Мындай көрүнүш айрыкча К.Бакиевдин башкаруусунда күч алып, кадр саясаты кландык топтордун кызыкчылыгында ишке ашып жаткандыгына токтолгон⁹¹.

Чөлкөмдүн жалпы коопсуздук маселесинин ар тараптан ачып изилдеген казак окумуштуусу У.Т.Касеновдун⁹² эмгеги ХХ кылымдын аягында жазылганы менен олуттуу улуттук, чөлкөмдүк жана ааламдык маселелерди терең изилдеген.

Өзбекстан Республикасы ШКУга 2001-ж. мүчө болуп кирип, уюмдун алкагында ишке ашып жаткан интеграцияда активдүү актор катары таанылууда. Өзбекстандын ШКУ алкагындагы ишмердүүлүгү, коопсуздук, саясат, экономика ж.б. маселелерин изилдеген жоон топ окумуштуулардын мектеби

Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, 2010. – 336 с.

⁹¹ Центральная Азия сегодня: вызовы и угрозы [Текст]: Монография / под ред. К. Л. Сыроежкина: — Алматы: КИСИ при Презид. РК, 2011. — 456 с.

⁹² Касенов, У. Т. Безопасность Центральной Азии: национальные, региональные, глобальные проблемы [Текст] / У. Т. Касенов. – Алматы: «Кайнар», 1998. – 280 с.

калыптанган. Алар А.Х.Ходжаев⁹³, В.В.Парамонов⁹⁴, А.Строков, О.А. Столповский⁹⁵, Ф.Толипов⁹⁶ ж.б.

ШКУнун ишмердүүлүгүн, чөлкөмдөгү ордун жана ролун изилдеген окумуштуу - аналитиктер В. В. Парамонов, А. Строков, О. А. Столповскийдин эмгектери олуттуу ой пикирлерди жазгандыгы менен айырмаланат. Авторлордун биргелешип жазган эмгектеринде Борбордук Азиянын саясаты, экономикасы, коопсуздугу ж.б. маселелери каралып жакшы анализ берилген. Россия менен Кытайдын аталган аймактагы республикалардын өнүгүүсүнө тийгизген таасирине, айрыкча ШКУ алкагындагы интеграциялык өнүгүүсүнүн ролун жакшы таразалап баа беришкен.

Өзбекстандан айырмаланып **Тажикстан Республикасы** ШКУнун уюшулушунун башатында эле “Шанхай бештигине”

⁹³ Ходжаев, А. Х. Китайский фактор в Центральной Азии [Текст] / А. Х. Ходжаев. – Ташкент:[б.и.],2004. – 165 с.

⁹⁴ Парамонов В. Экономическое присутствие Китая в Кыргызстане [Электронный ресурс] / В. Парамонов, А. Строков, О. Столповский. – Режим доступа: <http://kuznik.viperson.ru/wind.php?ID=567515>, 05.06.2009. – Загл.с экрана.; Парамонов, В. Центральная Евразия – экономика [Электронный ресурс] / В. Парамонов, А. Строков.-Режим доступа: <http://www.easttime.ru>. – Загл.с экрана.

⁹⁵ Параманов, В.В Россия и Китай в Центральной Азии: политика, экономика, безопасность [Текст] / В. В. Параманов, А. В. Строков, О. А. Столповский. – М.: [б.и.], 2008. – 201 с.; Парамонов, В. В. Китайский экономический экспресс в центре Евразии: новая угроза или исторический шанс? (Экономическое присутствие Китая в Центральной Азии) [Текст] / В. В. Парамонов, А. В. Строков, О. А. Столповский [под общей редакцией и руководством Параманова В.В.] – Барнаул: ОАО «Алтайский полиграфический комбинат», 2010 год. – 160 с.; Парамонов, В. В. Россия и Китай в энергетике Центральной Евразии: соперники или ы? [Текст] / Информационная аналитическая книга/ В. В. Парамонов, А. В. Строков, О. А. Столповский. – М.: [б.и.], 2012. – 344 с.

⁹⁶ Толипов, Ф. Запад против Востока – некоторые геополитические комментарии по поводу ШОС [Текст] / Ф. Толипов // Ежеквартальный журнал Института Центральной Азии и Кавказа. – 2005. – №6. – С. 65-69.; Толипов, Ф. К вопросу о самостоятельной роли Организации центрально-азиатского сотрудничества в рамках ШОС [Текст] / Ф. Толипов // Центральная Азия и Кавказ. – 2004. – №3. – С. 169 – 180.; Толипов, Ф. Теория и практика региональной интеграции в Центральной Азии [Электронный ресурс] / Ф. Толипов. - Режим доступа: <http://www.analitika.org/article.php?story=20050302061032204&mode=print>. – Загл.с экрана.

кирген. Тажикстан Кытай Эл Республикасы, Кыргызстан, Өзбекстан жана Афганистан менен чектешет. ШКУ алкагында коопсуздук маселесинде активдүү катышуучу десек болот. Анткени, анын чыр чатактуу Афганистан менен коңшу болгондугу Борбордук Азияда таасири күчтүү Россия менен Кытай сыяктуу мамлекеттерди кабатыр кылып келет. Тажик илимпоздору Х. Зарифи, А. Сатторовдун ⁹⁷, Х. Холикназаровдун⁹⁸, Ш.Д. Бобоевдин⁹⁹, эмгектеринде ШКУнун эл аралык уюм катары калыптануусунда жана өнүгүүсүндөгү Тажикстандын мүчө өлкө катары катышуусу жана уюм алкагындагы иш аракеттерине талдоо жүргүзүлгөн.

ШКУнун ишмердигин изилдеген бир катар тажик окумуштуулары бар. Алардын ичинен Борбордук Азияда чөлкөмүнө таанымал окумуштуу, саясат таануу илиминин доктору, ШКУнун мурунку башкы катчысы Р. Алимовдун эмгектерин атоого болот¹⁰⁰. Анын “Шанхайская организация сотрудничества: становление, развитие, перспективы” деген монографиясында ШКУнун 15 жылдык жашоосунда универсалдык мүнөздөгү чөлкөмдүк уюмдан эл аралык уюмга айлангандыгын белгилеген. Аталган эмгек 7 баптан туруп, ШКУнун өнүгүү эволюциясын ирээти менен чагылдырган. Ал ШКУнун ишмердигине түздөн түз катышып калган адам катары уюмдун иш аракеттери тууралуу, анын ичинде Кытай менен Россиянын ролун белгилөөдө бир нече макалаларды жазган. Анын пикиринде бул эки мамлекет Борбордук Азияда ШКУ аркылуу коопсуздук ж.б. маселелерди камсыздоодо

⁹⁷ Зарифи, Х., Сатторов, А. Таджикистан - Китай: становление государственной границы. История и современность [Текст] / Х. Зарифи, А. Сатторов. – Душанбе: Ирфон, 2014. – 704 с.

⁹⁸ Холикназаров, Х. Вклад Республики Таджикистан в становление и развитие Шанхайской организации сотрудничества (1996-2014гг.) [Текст] / Х. Холикназаров. – Душанбе: Ирфон, 2015. – 514с.

⁹⁹ Бобоев, Ш.Д. Шанхайская организация сотрудничества в геополитической структуре Среднего Востока [Текст] / Ш. Д. Бобоев. – Душанбе: [б.и.], 2011. – 180 с.

¹⁰⁰ Алимов, Р. Шанхайская организация сотрудничества: становление, развитие, перспективы [Текст] / Р. Алимов. – М.: “Вес Мир”, 2017. – 333 с.

жигердүү саясат жүргүзөөрүн жана алардын иш аракеттери келечекте олуттуу экендигин белгилеген.

Кыргыз Республикасынын ички жана тышкы саясий тарыхындагы маанилүү маселелерин изилдөөгө алган кыргыз окумуштууларынын, серепчилердин, саясат таануучулардын, илимий эмгектери жана монографиялар бар. Алар М. Иманалиев ¹⁰¹, Каана Айдаркул ¹⁰², А. Акунов ¹⁰³, А. Джекшенкулов¹⁰⁴, Н. Омаров, Т. Абдрахманов¹⁰⁵, А. Кылычев¹⁰⁶, А. Ормушев, Муса кызы Алина¹⁰⁷, А.Бейшеналиев¹⁰⁸ ж. б.

Кыргыз Республикасынын Кытай Эл Республикасындагы алгачкы Атайын жана Толук ыйгарымдуу Элчиси, синолог М. Иманалиевдин “Очерки о внешней политике Кыргызстан”¹⁰⁹ деген эмгегинде кыргыз-кытай мамилелеринин тарыхын эки чоң этапка бөлүп изилдеген. Биринчи этабында, XVIII

¹⁰¹ Иманалиев, М. С., Концептуальные основы взаимоотношений Кыргызстана и Китая в свете инициативы Си Цзиньпина о совместном строительстве “экономического пояса шелкового пути” [Текст] / М. С. Иманалиев, А. Э. Джоробекова // Вест. Том. гос. ун-та. История. – 2018. – №52. – С.38-48 с.

¹⁰² Айдаркул, К. Международные отношения кыргызов и Кыргызстана: история и современность [Текст] / К. Айдаркул. – Бишкек, 2002. – 331 с.

¹⁰³ Акунов, А. А. Кыргызстан эгемендик доорунда (1991-2017) [Текст] / А. А. Акунов. – Бишкек: «Текник», 2017. – 594 б.

¹⁰⁴ Джекшенкулов, А. Д. Россия – Кыргызстан: этапы развития межгосударственных отношений и их перспективы [Текст] / А. Д. Джекшенкулов // Центральная Азия: внешний взгляд: Международная политика с центральноазиатской точки зрения. – Бишкек, 2008. – С. 615-619.

¹⁰⁵ Абдырахманов, Т. А. Кыргызстандын жана дүйнөнүн билим берүү системалары XXI кылымда: реформалар, тенденциялар, проблемалар [Текст] / Т. А. Абдрахманов. – Бишкек: Maxprint, 2013. – 320 б.

¹⁰⁶ Кылычев, А. М. Внешняя политика великих держав в Центральной Азии [Текст] / А. М. Кылычев // Наука, Новые технологии и инновации Кыргызстана. – Бишкек, 2016. – № 6. – С.193-196.; Кылычев, А. М. Внешняя политика Китая в Центральной Азии [Текст] / А. М. Кылычев // Наука, Новые технологии и инновации Кыргызстана. – Бишкек, 2016. – № 6. – С. 172-175.

¹⁰⁷ Муса кызы Алина. Кыргызстан во внешнеполитической стратегии «мягкой силы» США.-Бишкек, 2017.

¹⁰⁸ Бейшеналиев А. АКШ поссоветтик Борбордук Азия менен Кыргызстанда.- Бишкек 2016.

¹⁰⁹ Иманалиев, М. Очерки о внешней политики Кыргызстана [Текст]: Сборник статей о Центральной Азии /М.Иманалиев. – Бишкек:[б.и.],2008. – 194с.

кылымдын экинчи жарымынан тартып, XIX кылымдын биринчи жарымындагы Борбордук Азиядагы жалпы тарыхый кырдаал каралса, экинчи этабында XX кылымдын аягындагы эгемендик учурундагы эки мамлекеттин өз ара кызматташтыгына баа берген.

Ушул эле автордун “Китай, Евразия и ШОС”¹¹⁰ деген монографиясы алты бөлүктөн туруп, Кытай менен Кыргыз Республикасынын жана Евразия мейкиндигиндеги коопсуздук маселесиндеги ШКУнун ролун анализдеген. Борбордук Азиянын мамлекеттеринин жана этносаясий бирикмелери менен Кытайдын мамлекеттик түзүмдөрүнүн жана династияларынын ортосундагы тарыхый-диний, социалдык-маданий, этно-психологиялык мамилелеринин кээ бир өзгөчөлүктөрүнө талдоо жүргүзгөн. Борбордук Азия өлкөлөрүнүн, анын ичинде Кыргызстан менен Кытайдын 1991-жылдан азыркы мезгилге чейинки мамилелеринин келечеги каралган. “Евразиялык интеграция” жана “Жибек Жолунун экономикалык алкагы” долбоорлорунда Кыргызстандын катышуусунун эки багытын көрсөткөн. Биринчиси, бул долбоордо Кыргызстандын ЕАЭБ алкагындагы өнүгүүгө катышуусу кыргыз-кытай мамилесинде ЖЖЭА (ЭПШП) кедергисин тийгизбестен, келечектүү өнүгүүгө багытталышы каралган. Экинчиси, стратегиялык айкынсыздык шартындагы ШКУнун азыркы абалына анализ берген. ШКУнун БРИКС жана РИК форматындагы кызматташтыгына сереп салган. Индия менен Пакистандын ШКУга мүчө болушу менен Борбордук Азияда өз таасирлерин бекемдөөсү али эрте, анткени Борбордук Азия мейкиндигинде Россия менен Кытай узак убакытка чейин эң башкы жана таасири күчтүү актор бойдон калат деген пикирин билдирген.

Эгемендүү Кыргызстандын Борбордук Азиядагы жана эл аралык өнүгүүдөгү ордун жана ролун аныктоого белсенген окумуштуулардын ичинен Н. Омаровдун бир нече эмгектери

¹¹⁰ Иманалиев, М.С. Китай, Евразия и ШОС[Текст]/ М. С. Иманалиев. – Бишкек: [б.и.], 2019. – 114 с.

Кыргызстандын тышкы саясий өнүгүү абалын чагылдырууда бир катар олуттуу маселелерди камтыгандыгы менен баалуу¹¹¹. Анын илимий эмгегинде Кыргыз Республикасынын эгемендүү мезгилиндеги тышкы саясий өнүгүүсүн этаптарга бөлүп кароо менен Кыргызстандын тышкы саясий өнүгүүсү изденүү жолунда тургандыгына анализ жүргүзгөн¹¹².

Россиянын менен Кытайдын XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы оторчулук саясатына арналган изилдөөлөр жергиликтүү окумуштуулар Б. Жумабаевдин¹¹³, Б. Боотаеванын¹¹⁴ эмгектеринде чагылдырылган.

Профессор Т. Кененсариевдин¹¹⁵ монографиясынын 6-бөлүмүндө Кыргызстандын “Чоң оюндун” алкагындагы абалы, XIX к. экинчи жарымы жана аяк чениндеги Кулжа, Текес жана Памир маселесинин чечилишине байланыштуу кытай-орус мамилелеринин жүрүшү талдоого алынган. Эмгекте Кыргызстандын 1885-1917-жж. чейинки созулган оторчулук (колониялык) доордун татаал окуяларынын тарыхы мүнөздөлүп, оторчул бийликтин “орусташтыруу” саясатынын алкагындагы административдик, экономикалык, социалдык саясаты чагылдырылган.

Эгемендүү мезгилдеги Кыргызстандын чек ара маселелерин изилдеген кыргыз окумуштууларынын эмгектери

¹¹¹ Омаров, Н. М. Государства Центральной Азии в эпоху глобализации: поиски стратегии развития [Текст] / Н. Омаров. – Бишкек: Фонд им. Эберта, 2008. – 253с.; Омаров, Н. М. Государства Центральной Азии в эпоху глобализации: поиски стратегии развития [Текст] / Н. М. Омаров. – Бишкек: Илим, 2008. – 253 с.

¹¹² Омаров, Н. М. Внешняя политика КР в эпоху «стратегической неопределенности» [Текст] / Н. М. Омаров. – Бишкек: Илим, 2005. – 320 с.

¹¹³ Жумабаев, Б. М. Южный Кыргызстан глазами российских путешественников (вторая пол. XIX вв.) [Текст] / Б. М. Жумабаев. – Бишкек: [б.и.], 1999. – 133 с.; Жумабаев, Б. М. Памир: Улуу державалардын ортосундагы геосаясий күрөш [Текст] / ред. Э. Ж. Маанаев. – Бишкек: Учкун, 2009. – 192 б.

¹¹⁴ Боотаева, Б. Кыргызы между Кокандом, Китаем и Россией [Текст] / Б. Боотаева. – Бишкек: Илим, 1995. – 116 б.

¹¹⁵ Кененсариев, Т. Кыргызстан оторчулук доорунда (1855-1817) [Текст] / Т. Кененсариев. – Бишкек: Max Print, 2019. – 760 б.

жарыкка чыккан ¹¹⁶. Кыргыз окумуштуулары тарабынан биргелешип жазылган эмгекте Кыргыз Республикасынын Кытай менен чектешкен аймактарынын сызыктары боюнча жүргүзүлгөн иш чаралар каралган. Кыргызстан менен Кытай мамлекеттик чек ара маселелерин чечүүдө Орус падышачылыгы менен Цин империясынын андан соң СССР менен Кытайдын ортосунда кол коюлган мамлекеттик документтер, келишимдер, макулдашууларга анализ берүү аракеттери жасалган. 1991-2002-жж. “Шанхай бештиги” кийин ШКУнун ишмердүүлүгү менен жетишилген Кыргызстан менен Кытайдын ортосундагы келишимди ишке ашырууда кыргыз бийлигинин канчалык деңгээлде туура жана так чечкендигине баа берүүдө, маселе туура чечилген деген пикирге кошулушкан ¹¹⁷. Мындан тышкары чек ара маселесине байланышкан изилдөөлөрдү жүргүзүүдө жергиликтүү илимпоздор Н.Керимбекованын ¹¹⁸ жана С.Аламановдун ¹¹⁹ эмгектери бар.

Кыргызстанда ШКУнун жаралуу тарыхын, өбөлгөлөрүн, анын өнүгүү этабын, максатын жана милдеттерин, ишмердүүлүгүн талкуулаган илимий эмгектер¹²⁰, эл аралык конференциялардын ¹²¹ форумдардын ¹²² материалдары жарыкка чыккан.

¹¹⁶ Кыргызстан жана Казахстан: достуктун жана ынак коңшулаштыктын чек арасы [Текст] / Б. [б.и.], 2004. – 170 с.

¹¹⁷ Кыргызско-китайская граница: исторические документы и научные работы [Текст]. – Бишкек: [б.и.], 2002. – 60 с.

¹¹⁸ Керимбекова, Н. К вопросу о кыргызско-китайской государственной границе [Текст] / Н. Керимбекова // Центральная Азия и Кавказ. – 2002. – №5. – С. 131-134.

¹¹⁹ Аламанов, С. Граница: разрешение спорных проблем [Текст] / С. Аламанов // Материалы и документы о кыргызско- китайской государственной границе / Под ред. Н. Керимбековой. – Бишкек, 2003. – С. 142-146.

¹²⁰ ШОС как фактор интеграции: фундаментальное исследование [Текст] / под ред. А.Л. Салиева. – Бишкек: Изд.КРСУ, 2012. – 440 с.

¹²¹ Совместное развитие и процветание стран вдоль Великого Шелкового пути / материалы международной конференции [Текст] / Пер. с англ. А. В. Говорунова. – Бишкек: [б.и.], 2014. – 215 с.; Афганистан, ШОС, безопасность, и геополитика Центральной Евразии [Текст] // Материалы международной конференции Ыссык – Куль, 10 – 12 июня 2008 г. – Бишкек, 2008. – С. 34-38.

Жыйынтык: Казак, өзбек, тажик жана кыргыз окумуштууларынын эмгектеринде Борбордук Азия чөлкөмүндөгү интеграциялык өнүгүүсүн, ШКУнун айланасындагы маселеде Кытайдын Борбордук Азиядагы таасирин, стратегиялык кызыкчылыктарын кеңири ачып көрсөтүүгө аракет кылышкан.

СССР кулагандан кийинки соңку мезгилдин таарыхнаамасында жаңыдан пайда болгон Борбордук Азия мамлекеттеринин тарыхый өнүгүүсү жаңыча иликтөөнү талап кылууда. Факт жүзүндө бул тарыхнаама совет мезгилиндеги изилдөө нугун улантуу катарында өкүм сүрүүдө. ШКУнун тарыхы жана Кыргызстандын ШКУга мүчө өлкөлөр менен өз ара пайдалуу кызматташтыкты өрчүтүп жатышы тууралуу илимий изилдөөлөр азыркы тарыхнааманын чет өлкөлүк илимий мектептеринде да, Кыргызстандын өзүндөгү илимий чөйрөлөрдө да улам жигердүү жүзөгө ашырылууда. Аларга сереп салбай туруп, ШКУнун тарыхын бейтарап жана калыс иликтөө мүмкүн эмес.

Илимий изилдөөнүн булактары

Илимий эмгекте колдонулган тарыхый булактар үч топко бөлүнүп талдоого алынды.

Биринчи топтогу булактар: Кыргызстандын жана ШКУнун укуктук – ченемдик документтери жана мыйзамдары:

Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүн бекемдеген расмий документтери¹²³, Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук жөнүндөгү мыйзамы¹²⁴, Кыргыз Республикасынын

¹²² ШОС как фактор интеграции Центральной Евразии: потенциал стран – наблюдателей и стран соседей [Текст] / под ред. А. А. Князева, А. А. Мигранян. – Бишкек:[б.и.], 2009. – 229 с.

¹²³ Декларация о государственной независимости Республики Кыргызстан (31 авг.1991г. №578-XI). [Текст] // Слово Кыргызстана. – 10. 09. 1991

¹²⁴ Кыргызская Республика. Законы. О национальной безопасности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ruru/1168>. – Загл. с экрана.

Тышкы саясий концепциясы ж.б.¹²⁵. Ошону менен катар Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын (мамлекеттер жана өкмөттөр) ортосунда кол коюлган эки тараптуу документтер. Эки мамлекеттин ортосунда жана Борбордук Азиянын Россия менен чогуу чек ара маселеси боюнча кол коюлган документтер, айрыкча 1996-жылдагы жана 1997-жылдагы “Шанхай жараянынын” жүрүшүндө “Шанхай бештигинин” түзүлүшү туралуу документтер каралды. *(Документтердин аталыштары адабият тизмесинде берилди)*

Бул документтен тышкары Кыргыз Республикасынын ШКУнун мүчөлөрү кабыл алган келишим, меморандум, конвенция ж.б. республиканын Жогорку Кеңеши аркылуу ратификацияланган мыйзамдары¹²⁶ илимий иштин булактык базасын толуктады. Бул документтер Кыргызстандын ШКУнун алкагындагы коопсуздук ж.б. чөйрөдөгү иш аракеттерин толук ачып көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берди. Мындан тышкары 2019-жылдагы Кыргызстандын ШКУда төрагалык милдетин аткарышында расмий кабыл алынган Бишкек декларациясы ж.б. документтер, эки өлкө ортосундагы макулдашылып кол коюлган келишимдер кирди. 2020-2022-жылдардагы ШКУнун ишмердигин тастыктаган документтер каралды¹²⁷.

¹²⁵ Кыргыз Республикасынын тышкы саясатынын концепциясы [Электронный ресурс].-Режим доступа:<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kp/430045>. – Загл.с экрана.

¹²⁶ О ратификации Хартии Шанхайской организации сотрудничества подписанной 7 июня 2002 года в г. Санкт-Петербург. 15 июля 2003 г. [Текст] // Эркин -Тоо. – 2003. –№ 116 –25 июля; Бишкек шаарында 2004-жылдын 21-сентябрында кол коюлган 2004-2014-жылдарга Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосунда кызматташуу программасын ратификациялоо тууралуу: Кыргыз Республикасынын Мыйзамы [Текст]. –Эркин тоо. – 2006. № 180 – 8-авг.; О ратификации Соглашения о сотрудничестве и взаимодействии государств-членов Шанхайской Организации Сотрудничества по пограничным вопросам, подписанного 10 июля 2015 года в городе Уфа. 9 июля 2016 г [Текст] // Эркин -Тоо. – 2016. – № 111 –15 июля.

¹²⁷ Бишкекская декларация совета глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества [Электронный ресурс]: [принята в г. Бишкеке 14.06.2019 г.] // Шанхайская организация сотрудничества. – Режим доступа: <http://rus.sectesco.org/load/550949/>. – Загл. с экрана.

Борбордук Азия мамлекеттеринин анын ичинде Кыргызстандын Россия менен болгон укуктук-ченемдик актылары, келишимдери ¹²⁸ ж.б. бар. Алардын ичинде мамлекеттердин улуттук кызыкчылыктарын, тышкы саясий багыттары декларациялаган документтер өзгөчө орунда турду. Чөлкөмдүн өзгөчө багытын камсыздаган Борбордук Азия республикаларынын улуттук коопсуздук стратегиялары, аскердик жана тышкы саясий доктриналары талдоого алынды.

ШКУнун укуктук – ченемдик документтери: 2002-жылдын 7-июнда Санкт-Петербург шаарында ШКУнун алты мүчөсү катышкан саммиттин жыйынтыгында уюмдун ишмердигин багыттоочу документтер кабыл алынган:

- ШКУнун Хартиясында (Уставы) ¹²⁹, ШКУга мүчө мамлекеттердин максат милдеттери чечмеленип берилген. Кабыл алынган Хартияга ылайык уюмга мүчө мамлекеттердин негизги принциптери жактырылган. Чөлкөмдүк терроризмге каршы түзүм жөнүндө макулдашуу (ЧТКТ) (РАТС)¹³⁰. ШКУнун расмий документтери¹³¹ ж.б. материалдар уюмдун эл аралык макамын жана стратегиясын аныктоо үчүн негизги булак катары колдонулду.

- ШКУнун мүчө мамлекеттеринин башчыларынын жылыга өткөрүлгөн жыйындарында кабыл алынган

¹²⁸ Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между Российской Федерацией и Республикой Кыргызстан. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://docs.cntd.ru/document/901728231> – Загл. с экрана.; Меморандум Совета глав государств Содружества Независимых Государств от 24 декабря 1993 г. «Меморандум о сотрудничестве по охране внешних государственных границ»[Текст]// Дипломатический вестник. – 1994. – № 1-2. – С. 37-38.

¹²⁹ Хартия Шанхайской организации сотрудничества.07.06.2002г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.infoshos.ru/?id=33>. – Загл.с. экрана.

¹³⁰ Соглашение между государствами – членами ШОС о Региональной антитеррористической структуре Санкт-Петербург, 2002 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ecrats.com/content_rus/docs/23.02.06. – Загл. с экрана;

¹³¹ Электронные базы данных нормативно-правовых актов ШОС. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rus.sectesco.org/documents/>; www.arhiv.inpravo.ru; <http://www.base.spinform.ru>; <http://kazakhstan.news-city.info>; www.lawsector.ru. – Загл.с экрана.

декларациялар, конвенциялар. ШКУнун расмий сайттарында (Россия, Казакстан, Өзбекстан, Тажикстан), жарыяланган жана жарыяланбаган ШКУнун расмий документтери, ШКУга мүчө мамлекеттердин университеттеринин сайттардагы ж.б. документтер иштин маани маңызын, укуктук – ченемдик макамын ачып көрсөтүүдө баалуу булак катары кызмат кылды.

Экинчи топтогу булактарга -- архивдик материалдар, статистикалык-маалыматтар жана айрым бир министрликтер менен мекемелердин маалыматтары кирди.

Илимий эмгекти жазууда Кыргызстандын Улуттук статистика комитетинин улам жаңыртылып турган материалдары кеңири пайдаланылды¹³². Бул булактар ШКУга мүчө мамлекеттердин саясат, экономика, гуманитардык-маданий алака, коопсуздук, экология ж.б. кызматташтыгын тактоодо жана андагы мүчүлүштүктөрдү анализдөөгө, Кыргызстан тараптын кызыкчылыктарын сереп салууга мүмкүнчүлүк берди. Ошону менен катар Кыргызстан менен Кытайдын соода кызматташтыгын анализге алууда ¹³³ Кытайдын бажы башкармалыгынан алынган маалымат маанилүү булактык базаны түздү. Алсак, Кыргызстан менен ШКУ өлкөлөрүнүн ортосундагы ички дүң продукциянын деңгээлин, сооданын айлануу өлчөмүн далилдөөдө жана салыштырууда сандык көрсөткүчтөрдү топтоого жана алардын негизинде жыйынтыктоочу статистикалык маалыматтарды алууга мүмкүнчүлүк түзүлдү. Мындан тышкары статистикалык-маалымат басылманын ар жылда чыгарылган материалдарын системалык анализдөөнүн негизинде Кыргызстан менен ШКУ алкагындагы Кытай менен болгон байланышындагы салыштырмалуу анализи талдоого алынды. Статистикалык маалыматтарда Кытай менен Кыргызстандын соода-сатык, инвестиция ж.б. деңгээли жакшы чагылдырылган.

¹³² Деятельность предприятий с иностранными инвестициями в Кыргызской Республике [Текст] / Нац. статком Кырг.Респ. – Бишкек: [б.и.], 2018 – 116с;

¹³³ Данные Главного таможенного управления Китая. Data from China General Administration of Customs. (In Chin.) Available at: <http://www.customs.gov.cn/> (accessed 27.02.2023).

Кыргыз Республикасынын Президентинин архиви:

Кыргыз Республикасынын Президентинин архивдик фондунан булактык база катары мурда кездешпеген материалдар жана маалыматтар алынды. Бул архивдин материалдары, түзүлгөн индексине жараша 3 топко бөлүнүп каралды:

Биринчи топто – 1991-2007-жж. аралыгындагы материалдарда Кыргыз Республикасынын тышкы саясий ж.б. байланыштары төмөндөгүдөй тартипте берилген:

- 1- фонд, 1- тизме (опись) 17-1 индекси (инвентарында) бир нече томдон турат - Кыргыз Республикасынын эл аралык байланыштар боюнча аналитикалык материалдар жана Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлиги (ТИМ) аркылуу чет мамлекеттерге жөнөтүлгөн жана алардан келген расмий билдируүүлөр, жооптор, кат алышуулар боюнча топтолгон материалдар бар:

- 1- фонд, 1- тизме, 17-3-индексинде (инвентарында) – Кыргызстанга келген чет элдик мамлекеттердин жана эл аралык уюмдардын башчыларынын расмий жолугушуулары тууралуу материалдар камтылган;

- аталган фонддун 17-4-индексинде (инвентарында) – Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн тышкы саясий байланыштарды ишке ашырууну көзөмөлдөө боюнча материалдар тиркелген;

- бул фонддун 17-11-индексинде (инвентарында) - экономикалык байланыштар маселеси боюнча маалыматтар бар;

- ушул фонддун 17-12-индексинде (инвентарында) – социалдык – маданий байланыштар маселеси боюнча маалыматтар берилген;

- аталган фонддун 17-13-индексинде (инвентарында) – КРдин КМШ жана чет мамлекеттер менен түзүлгөн келишим, макулдашуулары талданды.

Экинчи топтко: 2008–2010-жж. аралыгында ЖККУ жана ШКУга арналган жаңы индекс киргизилген.

- 1-фонд, 1-тизме 6148-номеринин 03-6-индекс боюнча – ЖККУ жана ШКУнун (программалары, каттары, пландары ж.б.) ишмердүүлүгүн чагылдырган материалдар бериле баштаган;

- аталган фонддун 6366-номеринин 03-индекс боюнча – Кыргыз Республикасынын коопсуздук кеңешинин катчылыгынын маалыматтары кошулган.

Үчүнчү топко: 2010–2015-жж. аралыгында Кыргыз Республикасынын тышкы саясий ж.б. байланыштары боюнча материалдар кирди. Белгилей кетүүчү нерсе 2010-жылдан тартып, Кыргыз Республикасынын Президентинин архивинде тышкы саясий байланыштар 17 индекс менен берилбей 14 индексине өзгөрүлгөн.

- 1-фонд, 1- тизмесинин 14-6-индексинде ШКУ, ЖККУ сыяктуу эл аралык уюмдардын ишмердүүлүгү, ал уюмдардын жетекчилигинин расмий иш сапарлары тууралуу маалыматтар, ТИМдин маалымат берүүсү, КЭРдеги элчиликтин маалыматтары, ШКУнун Кыргызстандагы Ыйгарымдуу өкүлдөрүнүн маалыматтары камтылган. *(Архив материалдарынын толук маалыматы адабият тизмесинде берилди).*

Архивдик материалдар ШКУнун мүчө өлкөлөрүнүн ортосунда айрыкча уюмга мүчө Борбордук Азия республикаларынын ортосунда чек ара маселеси курч мүнөздө калгандыгын айгинелеген маалыматтарды алганга мүмкүндүк түздү. Мындан тышкары, ШКУ алкагында коопсуздук, экономика, энергетика, транспорт, коммуникация, унаа жол, инфраструктура ж. б. кызматташтыкты ишке ашырууда бир топ иш чаралар тууралуу маалыматтар ШКУнун алкагындагы Кыргызстандын ар тараптуу кызматташуусун чагылдырууда маанилүү болду.

Кыргыз Республикасынын Президентинин архивиндеги булактардан тышкары илимий монографияны жазууда Кыргыз Республикасынын ар бир министрликтеринин алдындагы эл аралык кызматташтык жана тышкы байланыштар бөлүмдөрүнүн интернет сайттары каралды. Алсак, Экономика министрлигинин алдындагы Кыргыз Республикасынын инвестицияларды илгерилетүү жана коргоо агенттигинин

аналитикалык маалыматтары каралды. Анда Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын инвестициялык кызматташтыгы (2012- 2017-жылдарда)¹³⁴ боюнча сандык анализи берилген. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин, Мамлекеттик миграция кызматынын (ММК), Мамлекеттик каттоо кызматынын (МКК) маалыматтары ж.б. пайдаланылды¹³⁵.

Үчүнчү топтогу булактарга массалык маалымат каражаттарында жарыяланган жана ШКУнун ишмердиги чагылдырылган оперативдүү материалдар кирди. Илимий иште мезгилдик басма сөз материалдарында дүйнөлүк маалыматтык чөйрөнүн абройлуу журналдарда: «Центральная Азия и Кавказ», «Россия в глобальной политике», «Международные организации», «Международная жизнь», «International affairs», «Foreign affairs», жана «Интерфакс», «Женьминь жибао», «Синьхуа», «Синьцзян жибао» ж.б. аналитикалык-маалыматтары пайдаланылды.

Бирок, колдонулган булактарга баа берүүдө бир катар көйгөйлөр жаралды. Аларга сын көз менен кароо муктаждыгы бардык учурда сезилет, анткени ШКУга кирген мүчө өлкөлөрдүн расмий бийликтеринин идеологиялык багыттары бул булактарга өз таасирин тийгизбей койгон жок. Маселен, жергиликтүү басма сөз материалдарынын катарында Кытай тарап каржылап чыгарылган “Жибек Жолу. Маданий өнүгүү” (орусча: “Шелковый путь. Культурное развитие”) гезитинде басылып чыккан маалыматтар көбүнесе кытайлык

¹³⁴ Информационно-аналитический доклад Агентства по продвижению и защиты инвестиций Кыргызской Республики. -Бишкек – 2017 г. (Министерство экономики КР); Информационная справка Агентства по продвижению и защите инвестиций Кыргызской Республики (Министерство экономики КР). Сотрудничество КР и КНР. – Бишкек, 2018. 17с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа <https://invest.gov.kg/ru/%D0%BE%D0%B1%B7%D0>. – Загл. с экрана.

¹³⁵ Официальная информация ГРС КР: в 2018 году в Кыргызстан прибыло более 35 тыс. граждан Китая [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://knews.kg/ofitsialnaya-informatsiya-v-2018-godu-v-kyrgyzstan-pribylo-bolee-35-tys-grazhdan-kitaya/>. – Загл.с экрана.

долбоорлорду баяндоо жана алар тууралуу үгүт кылуу менен чектелет.

Мындан тышкары орус, Кытай, Борбордук Азия мамлекеттеринин эксперттеринин форумдары, М: “Новое Восточное обозрение”, “Пикир” ж.б.¹³⁶ Кыргызстандын ички жана тышкы маселелерин чагылдырган электрондук сайттары аркылуу жарыяланган материалдар каралды.

Россиянын жана Кытайдын гезит-журналдарынын, аналитикалык борборлорунун жана кабар агенттиктеринин сайттары, ШКУга кирген жана сырткаркы өнөктөш болгон тараптардын электрондук сайттарындагы бай материалдар бар. Айрым дипломатиялык академиялардын, илимий мекемелердин электрондук китепканалары, интернет каражаттарында жарыяланган даректүү материалдар колдонулду.

Жыйынтыгында, тарыхый булактар салттык (архивдерде, китепканаларда ж.б. кагаз бетинде сакталган, мезгилдүү басма сөздө, расмий басылмаларда жарык көргөн, ж.б.у.с.) материалдардан жана жаңыча санариптик материалдардан турду. Алардын бардыгы ШКУнун тарыхын жана бул уюмдун алкагында Борбордук Азиянын анын ичинде Кыргызстандын өнүгүүсүн ар тараптуу изилдөөгө мүмкүнчүлүк түздү.

¹³⁶ Интернет-журнал "Новое Восточное Обозрение" 11.11.2012 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1352634120>. – Загл. с экрана.; Какие задачи решает ШОС? Клуб региональных экспертов Кыргызстана «Пикир» обсудил итоги Ташкентского саммита [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // Region.kg: в центре Азии – в центре событий! – URL: http://www.region.kg/index.php?option=com_content&view=article&id=199

II БАП. КЫТАЙДЫН БОРБОРДУК АЗИЯГА АНЫН ИЧИНДЕ КЫРГЫЗСТАНГА КАРАТА ТЫШКЫ САЯСАТЫ ЖАНА ШАНХАЙ КЫЗМАТТАШТЫК УЮМУНУН ТҮЗҮЛҮШҮ

2.1. Борбордук Азия аймагынын эл аралык интеграциядагы өнүгүү багыттары

Географиялык мейкиндик жана эл аралык мамилелердин субъектиси катары “Борбордук Азия” түшүнүгүнүн илимий айланпага XX кылымдын аягында СССР кулагандан кийин кирген. “Борбордук Азия” түшүнүгү XIX кылымда Азия континентинин ири этно-географиялык мейкиндигин изилдөөдөн улам пайда болгон. Орус окумуштуусу Н.В.Ханыков Борбордук Азия аймагын Түштүктөн – Тибет тоо кыркалары, Батыштан – Памир тоо тармактары, Чыгыштан – Чоң Хинган тоо системасы жайгашкан кең географиялык мейкиндикти атаган¹³⁷. Чөлкөмдүн туш тарабын тоо системасы менен курчалып турушу бул аймакта жашаган калктын коңшу элдер менен байланышын чектеп, тышкы дүйнөгө чыгуу мүмкүнчүлүгү жеткиликтүү деңгээлде эместиги менен шартталган.

“Борбордук Азия” термини ЮНЕСКОнун атайын изилдөө программаларында кеңири мааниде Монголия, Тибет, мурдагы советтик Орто Азия, Казакстан, Афганистан, Пакистан камтылган аймак кирген¹³⁸. Ал эми советтик адабияттарда “Борбордук Азия” региону кыйла кенен – “Орто Азия жана

¹³⁷ Международные отношения в Центральной Азии. События и документы / под ред. А.Д. Богатурова. М., 2011. С. 36.

¹³⁸ Чороев Т.К. Махмуд Кашкари Барсканинин «Диван лугати т-түрк эмгеги – түрк элдеринин тарыхы боюнча көөнөргүс булак. // Редакторлор: проф. Т.Н. Өмүрбеков, К.С.Молокасымов. – «Мурас» фонду. – Бишкек: «Тураp» басмасы, 2017. – с.3

Казакстан” деп аталган¹³⁹. СССР кулагандан кийин ушул аймакта жайгашкан беш республиканы – Кыргызстан, Казакстан, Тажикстан, Түркмөнстан, жана Өзбекстанды аймагын кошуп “Борбордук Азия” чөлкөмү катары илимий айлампага киргизилген¹⁴⁰.

1993-жылы Ташкент шаарында Борбордук Азия республикаларынын мамлекет башчыларынын жолугушуусунда бул чөлкөмдү “Борбордук Азия” деген геосаясий аталышты колдонуу чечими кабыл алынган¹⁴¹. Бүгүнкү күндө айтылган терминдердин арасынан “Борбордук Евразия”, “Чоң Борбордук Азия”, “Орто Азия” өңдүү аталыштарды кездештирүүгө болот. Бул чаржайыттык региондук иденттүүлүктү изилдөө жана түптөө жараянын татаалдандырат.

Бул маселе боюнча, Япон дипломаты Кадзуо Огура “тышкы экспансия үчүн бириктирилген же тышкы күчтөрдүн кысымына каршы биригип жаткан чөлкөм” деген көз карашта¹⁴². Мындай пикирдин чын-төгүнүнө кайрылсак, чөлкөмдөгү мамлекеттердин биригүүсүндө тышкы экспансиянын таасири анча деле байкалбайт, бирок тышкы күчтөрдүн таасирдүүлүккө умтулуусу чоң экендиги анык. Ал эми башка авторлор мындай көрүнүштү чөлкөмдүн мейкиндигинде жайгашкан мамлекеттердин улуттук кызыкчылыктарын жана географиялык абалы менен байланыштырышат. Алсак, Россиялык серепчилер Борбордук Азия чек арасын ачык айкын түшүндүрүү ирээтинде “Борбордук Азия чөлкөмү океан менен чектешпеген (Кыргызстан, Тажикстан, Казакстан, Түркмөнстан

¹³⁹ Малашенко А.В. Тупики интеграции в Центральной Азии // Проекты сотрудничества и интеграции для Центральной Азии: сравнительный анализ, возможности и перспективы / под ред. Князева. – Бишкек, 2007. С.16

¹⁴⁰ Биринчи жолу региондун «Борбор Азия» геосаясий аталышы ортоазиялык мамлекеттердин лидерлеринин 1993-жылы Ашхабаддагы жолугушуусунда колдонулган, ошондо катышуучулар «Орто Азия жана Казакстан» термининин ордуна «Борбордук Азия» терминин киргизүүнү чечишкен.

¹⁴¹ Омаров, Н. М. Государства Центральной Азии в эпоху глобализации: поиски стратегии развития [Текст] / Н. М.Омаров. – Бишкек: Илим, 2008. – с 7.

¹⁴² Арин, О. А. Россия: ни шагу вперёд [Текст] / О. А.Арин – М.: Алгоритм, 2003. – с.91

жана Өзбекстан республикаларын Россия (түндүгүндө) Монголия (чыгышында), Афганистан (түштүгүндө), Кытай (батышында)) мамлекеттери менен чектешкен” Азия континентинин бир бөлүгү экендигин белгилешет¹⁴³. Мындай ой-пикир географиялык жайгашуу жагынан алганда Борбордук Азия мамлекеттеринин океанга чыгуу мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу менен негизделген. Мындан тышкары чөлкөмдү аныктоодо, географиялык жактан эле эмес саясий, экономикалык, аскердик-стратегиялык, айрым бир учурларда, улуттук-этникалык жана цивилизациялык факторлордун алкагында дагы талдоого алынып келет. Азыркы мезгилде бир чоң чөлкөмдү бир нече кичине субрегиондорго бөлүп айырмалап, кээде тескерисинче, кичинекей чөлкөмдөргө кеңейтилген мааниде беришет¹⁴⁴.

Мисалы, АКШнын Мамлекеттик департаменти Борбордук Азия мамлекеттерин Россия менен бир тайпага бириктирсе, АКШнын Коргоо министрлиги Борбордук Азиядагы беш мамлекетти Афганистан менен бирге карашат. Ушундан улам бул аймак Батыш саясат таануучулары тарабынан “Чоң Борбордук Азия (БЦА)” деп аталып, бул аймак үчүн “Чоң Борбордук Азия үчүн партнерлук программасы” түзүлгөн¹⁴⁵. Геосаясат илиминин фундаменталдуу мыйзамы катары “Чоң мейкиндик принциби” Маккиндер ¹⁴⁶ жана Хаусхофер ¹⁴⁷ тарабынан киргизилип, К. Шмит тарабынан улантылган. Бул принципке ылайык “мамлекеттин улуттук көз

¹⁴³ Богатуров, А. Д. Великие державы на Тихом океане. История и теория международных отношений в Восточной Азии после Второй мировой войны 1945-1995). [Текст] / А. Д. Богатуров. – М.: [б.и.], 1997. – 285 с.

¹⁴⁴ Современная история и геополитика в Центральной Азии [Текст]: коллективная монография / под ред. Г. М. Мендикуловой, колл. авт.: М. Ш. Губайдуллина, А. В. Гущин, Г. Дадабаева, Р. С. Жаркынбаева [и др.]. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – с 77.

¹⁴⁵ Стратегическая ситуация и узлы противоречий в Восточной Евразии. М.: ИДВ РАН, 2007. С. 77.

¹⁴⁶ Сэр Хэлфорд Джон Маккиндер (15.12.1861-6.03.1947) англис географ жана геосаясатчы, “Хартленд” теориясынын негиздөөчүсү.

¹⁴⁷ Карл Хаусхофер (27.08.1869 – 13.03.1946) немец географ жана социолог, герман геосаясат мектебинин негиздөөчүсү.

карандысыздыгы анын аскердик күчүнө, технологиялык өнүгүүсүнө жана экономикалык базасына гана эмес анын территориясына, географиялык жайгашуусуна да көз каранды” экендигин белгилешкен ¹⁴⁸. Ал эми И. Челлендин ири державалар майда мамлекеттерди жалпы “саясий-чарбалык комплексе” бириктириши керек деген пикири да колдонулуп келет¹⁴⁹.

Жалпысынан Борбордук Азия саясий конъюнктурадан жана стратегиялык максаттардан чыгып “табигый географиялык феномендер” катары изилденүүсү салыштырмалуу жаш географиялык объектердин катарына кирет ¹⁵⁰. Бекеринен Борбордук Азиянын көйгөйлөрүнө арналган саясий дискурста “оюн”¹⁵¹ же “чоң оюн”¹⁵² термини кездешпейт. “Чоң оюн” саясаты XIX кылымдагы Орто Азияга ири державалардын өз таасирин бекемдөө аракетинен улам, орус-британ империяларынын атаандашуусунун мезгилинде пайда болгон.

Ал эми XX кылымдын аягында СССРдин кыйроосунан тартып дүйнөдө бир уюлдуу (биполярдуу) тең салмактык бузулган. Борбордук Азияда эгемендүү мамлекеттердин пайда болушу менен “Чоң оюндун” жаңы этабы башталган. Борбордук Азиядагы коомдук-саясий процесстерге ири мамлекеттер кыйыр таасир кылуучу формалар менен усулдардын көп түрдүүлүгү менен таасирлерин бекемдей башташкан. Алар

¹⁴⁸ Дугин А. Законы большого пространства. – М.: Юнити, 1997. – с.419

¹⁴⁹ Карабаев Э.О. Малые государства: особенности внешней политики. – Бишкек: 2007. –с.3

¹⁵⁰ Крупнов Ю.В. Солнце в России восходит с Востока. М.: Молодая гвардия, 2006. С.34. См. так же: Леонтьев М. Большая игра. М.: АСТ, СПб: Астрель, 2008

¹⁵¹ Казанцев А.А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия. М.: Фонд «Наследие Евразии», 2008. – 248 с.

¹⁵² “Чоң оюн” термини тарыхчы Артур Коннолиге таандык делип, илимий айланпага британ жазуучусу Редьярд Киплингдин “Ким” романында киргизилгендиги менен батыш историографиясында жакшы таркаган. (<http://www.wikipedia.org/>)

насыялык-каржылык, гуманитардык мүнөздөгү иш чараларды ичине камтыган¹⁵³.

Евразиянын тарыхый мейкиндигинде жана Улуу Жибек жолунун айдыңында жайгашкан Борбордук Азия аймагы көчмөн жана отрукташкан маданиятты, этникалык көп түрдүүлүгү менен айырмаланган. Аталган аймак аркылуу Азиядан Европага, Жакынкы Чыгышка, Түштүк жана Чыгыш Азияга соода-сатык, экономикалык, маданий ж.б. карым-катнаш тараган. Бул мейкиндиктеги мамлекеттердин чек аралары калктын өзү өңдүү кыймыл аракеттүү болгон. Учурдагы интеграциялык өнүгүүдө Борбордук Азия республикалары үчүн коопсуздук маселелери өзгөчө маанилүү. Кийинки мезгилдеги терроризм, сепаратизм, экстремизм, баңгитрафик өңдүү кооптуу жаңы коркунучтар менен байланышкан терс имидждүү контексттен улам аймак арбыныраак иликтөөгө алына баштаган.

Мындан тышкары, эгемен мезгилиндеги басымдуулук кылган маданияттын өзгөчөлүктөрү, исламдын таасир кылуу даражасы региондун калыптануусуна таасир этүүдө. XX кылымдын 90-жылдарынын башында исламдын таасири Өзбекстанда жана Тажикстанда жогору, Түркмөнстанда орточо, Казакстан менен Кыргызстанда салыштырмалуу төмөн болгон. Ал эми Казакстан менен Кыргызстанда советтик модернизациясынын жана орусташуусунун ар кыл даражасынын маанилүү көрсөткүчтөрү жогору болсо, Түркмөнстан, Тажикстанда жана Өзбекстанда төмөн болгон¹⁵⁴. Азыркы мезгилде Борбордук Азиянын ар бир республикасында исламдын таасири ылдамдык менен өсүүдө. Ал эми орусташтыруу саясаты активдешип жатса дагы, ал маселе акырындык менен төмөндөөдө.

¹⁵³ Вольтер Миньооло, Duke Universityнин (АКШ) антропология боюнча профессору, постколониализм концепциясынын автору муну «маданияттын жана билимдин глобализациясы» деп атайт.

¹⁵⁴ Власова К.В. Развитие интеграционных процессов в странах Центральной Азии, [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.postsoviet.ru/page.php?pid=324> 14.06.2007.

Борбордук Азия өлкөлөрүнүн эгемендүүлүгүнүн кыска мезгилиндеги тышкы саясий багыт алуулары “көп вектордуулук”, б.а. кызматташтык чөйрөсүндөгү убактылуу альянстар, ар башка геосаясий күчтөрдүн ортосунда теңдүүлүк саясатын камсыздоо катары мүнөздөлгөн. Мындай абал каржылык жана саясий дивиденддерди алууну болжоп келет. Муну азыркы мезгилдеги Кыргызстандын аймагында Россиянын, кийин жабылып калган АКШнын аскердик объектеринин болуусу айгенелеп турат.

СССРдин ыдыроосунан соң, Борбордук Азиянын жаңы эгемен мамлекеттеринин, тарыхый тагдырынын, турмуштук нугунун, өзгөчө географиялык - мейкиндиктик (С.Хантингтондун аныктамасы боюнча өз алдынча цивилизациялардын “өзөктүү мамлекеттерин”¹⁵⁵ болушкан Россиянын, Кытайдын жана Индиянын ортосундагы аралыктык) абалынын жалпылыгынан улам, региондо көптөгөн көйгөйлөр жана коркунучтар пайда болгон. Ал кезде, жаш республикалар али «постсоветтик мейкиндиктин» инерциясы менен мурункудай эле байланышта болушкан. Ал эми азыр Борбордук Азиянын геосаясий, геоэкономикалык жана геомаданий өзгөчөлүктөрү эл аралык интеграцияда өз ордун табууну талап кылууда.

Борбордук Азия республикаларынын эл аралык интеграциядагы катышуусу бир нече багытта ишке ашып жатат: – *биринчиден*, Москва өзүнө россиялык империянын чет-жакасындагы «стратегиялык карынча» турумун калтырууну көздөөдө; *экинчиден*, АКШ жана Европалык өнөктөштөр Борбордук Азияда демократия, адам укуктары ж.б. кызматташтыкты активдештирүүдө; *үчүнчүдөн*, Борбордук Азиянын ислам мамлекеттери менен мусулман дүйнөсүнө

¹⁵⁵ «Өзөктүү мамлекет» – цивилизацияларда адатта анын мүчөлөрү ошол цивилизациянын маданиятынын негизги башаты (башаттары) катары карашкан бир же андан көп орун болот. Мындай башаттар адатта бир өзөктүү өлкөдө, б.а. көбүрөөк кубаттуу жана маданий жаатта борбордук өлкөдө орун-очок алат. Синдик, православдык жана индуисттик цивилизациялар абсолюттуу басымдуулук кылуучу өзөктүү өлкөлөргө ээ (Кытай, Россия, Индия). Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М.: «Издательство АСТ», 2003. С.203.

(Аравия, Иран ж.б.) багыт алууда; *төртүнчүдөн*, түрк дүйнөсү (Турция ж.б.) түрк мамлекеттеринин шериктештигине биригүүсү активдешип жатат; *бешинчи*, Кытай Эл Республикасы, Түштүк Чыгыш Азия жана Батыш Азия мамлекеттери менен ШКУ аркылуу интеграциялык өнүгүүгө катышуусу чыңдалууда.

Россия Федерациясы СССРдин мураскору катары, постсоветтик мейкиндиктеги интеграциялык долбоорлордун демилгечиси болгон. Алардын ичине кеңири профилдеги уюм – Күнкорсуз Мамлекеттер Шериктештиги (КМШ) аркылуу жумшак бириктирүү тенденциясы башталган. Мурдагыдай бирдиктүү унаа ж.б. тутумун, өндүрүштүк объекттердин аймактык адистешүүсүнүн калыптандыруу максатында Евразиялык экономикалык шериктештик формасында сактоо жана бекемдөө ишке ашырылган. Кийин бул шериктештик ЕАЭС экономикалык бирикме катары ишин уланткан. Ошондой эле Борбордук Азия Республикаларынын Жамааттык коопсуздук келишими уюмунун (ЖККУ) мүчөлөрүнө берилүүчү милдеттемелер менен кепилдиктер аркылуу “россиялык калкан” астында калуу аракеттери жасалган (Өзбекстан кирбейт). Борбордук Азия Республикаларынын төртөө (Түркмөнстандан башкасы) жогорудагы бирикмелердин мүчөсү болушса да, бул түзүмдөр аркылуу Россиянын аталган мейкиндигиндеги таасирин колдоо маселеси ачык бойдон калууда.

АКШ 2001-жылдын 11-сентябрдагы террористтик акттан кийин Борбордук Азиянын ар бир өкмөтү менен тике бирге аракеттешүүгө киришип, конкреттүү утурлаш кадамдарга жооп кылып даректүү жардам көрсөтө баштаган. Борбордук Азия мамлекеттери АКШга жана анын НАТО боюнча өнөктөштөрүнө аба мейкиндигин, унаа коридорлорун, аскердик базаларын беришип, эл аралык терроризмге каршы коалицияга кошулушту.

АКШ өзүнүн капиталдык салымдары Борбордук Азия республикаларында узак мөөнөттүү жана туруктуу болуусу үчүн кызыкчылыгы бар экендигин билгизген. “Борбор Азиянын геосаясий абалына АКШнын көңүл буруусу – Россия

үчүн көбүрөөк таалуу жер болгону менен түшүндүрүлөт”¹⁵⁶. Борбордук Азия мамлекеттеринин АКШ менен Европа демилгелеген көптөгөн институционалдык формаларга интеграциялануусун шарттады. НАТОнун “Тынчтык үчүн өнөктөштүк” программасы, Европадагы кызматташтык жана коопсуздук уюму (ЕККУ), Европалык реконструкция жана өнүктүрүү банкы, ТАСИС техникалык көмөктөшүү программасы ж.б. аркылуу ишке ашып жатат.

АКШнын эгидасы астындагы тармактык программалар форматындагы ийгиликтүү аракеттер менен бирге демократизация ж.б. дымактуу идеялары жайылтыла баштаган. “Чоң Борбор Азия” долбоору АКШнын эксперттик чөйрөлөрүндө пайда болду¹⁵⁷. Алар Борбордук Азия менен Афганистанды бир геосаясий жана цивилизациялык бүтүндү түзүүчү жалпылыктар катары аскердик-стратегиялык жана геосаясий бириктирүүгө багытташкан¹⁵⁸. Башталышында бул долбоорду АКШ Борбордук Азия мамлекеттердин башчылары менен региондогу туруктуулукту камсыз кылуу катарында ишке ашырышкан. Бирок, кийин Өзбекстан менен мамилелердин начарлоосунан улам долбоордун иши солгундай түшкөн соң дипломатиялык деңгээлде талкуулай башташкан. Вашингтон менен Ташкенттин ортосундагы мамилелердин салкындоосу 2005-жылдагы Анжиян окуяларынан кийин башталган. Андан соң америкалыктар Өзбекстандан өз аскердик базасын чыгарып кетүүгө мажбур болгон ¹⁵⁹ . Афганистанды кошкон “Чоң Борбор Азия” долбоору америкалыктар үчүн өтө чыгашалуу болсо да, алар ар кыл багыттагы долбоорлорду жарыялашкан¹⁶⁰. Алардын мындай

¹⁵⁶ Валлерстайн И. Геополитическая ситуация на постсоветском пространстве и внешняя политика России. М, 2000. С.63

¹⁵⁷ Бул долбоордун башкы идеологу – Борбор Азия жана Кавказ институтунун директору профессор Фредерик Старр.

¹⁵⁸ The New Silk Roads: Transportation and Trade in Greater Central Asia/Ed.by F.Frederic Starr, Washington, 2007.

¹⁵⁹ Панфилова В. Опасности Шелкового пути//НГ, 10.12.2007

¹⁶⁰ Бойко В.С. Большая Центральная Азия и Россия: особенности историко-цивилизационного, геополитического и экономического взаимодействия

иш аракеттери Россиянын Борбордук Азиядан Түштүк Азияга чыгуусуна жолтоо болуунун ыңгайлуу жолу болгон. Ошол кездеги Ак үйдүн көз карашын Кондолиза Райс “Борбордук Азия – кризистер менен туруксуздук эмес, эми ал жаңы мүмкүнчүлүктөр” – деп билгизген¹⁶¹.

Эгемендүү мезгилде түптөлүп жаткан Борбордук Азиянын иденттүүлүк үчүн идеологиялык императивдерди издөөнүн улантууда. Борбордук Азиядагы сценарийлердин бири ислам дининин жайылышы, анын маанисинин акырындап күчөшү жана келечеги болду. Бул багыттагы бирге аракеттешүүнүн дараметтүү союздаштарынын көп түрдүүлүгүнөн “Түрк долбоору” жана ислам мамлекеттеринин таасирдүүлүгү же “Иран демилгелери”¹⁶² катары белгилүү.

“Түрк долбоору” – СССРдин кулаганга чейин НАТОнун түштүк флангы катары кызмат кылган Түркиянын маанилүүгү төмөндөгөн, бирок Борбордук Азияда жана Кавказдын жаңы түрк тилдүү мамлекеттеринин пайда болуусу менен өткөндөгү улуулугун жана дүйнөлүк цивилизациядагы өз маанилүүлүгүн кайра жаратуу мүмкүнчүлүгү пайда болду.

1990-жылдын башында “Улуу Туранды” түзүү жөнүндө салттуу пантюркисттик идеялар кайра жаралган. 1991-жылдын декабрында Анкара Борбордук Азиянын жаңы түрк тилдүү мамлекеттерин биринчилерден болуп тааныган. Ал эми 1992-жылдын январында Түркиянын Премьер-министри Сулейман Демирель КМШнын мусулман республикаларынын саясий келечегин аныктоо мүмкүнчүлүктөрү жана алардын макамы өзгөргөнү жөнүндө жарыялаган.

XX кылымдын аягында дүйнө жүзүндө активдүү ишке ашып жаткан интеграциялык процесстердин фонунда, Түркия

//Проекты сотрудничества и интеграции для Центральной Азии: сравнительный анализ, возможности и перспективы / Под ред. А.А.Князева, Бишкек, 2007. С.54

¹⁶¹ АКШнын өкмөтүнүн сайтынын материалдары боюнча [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://usinfo.state.gov/cur/Archive/2006/Jan/06-202680.html>

¹⁶² Князев А.А. Киргизия и Россия: безопасность, сотрудничество и перспективы развития в центральноазиатском контексте. Доклад, подготовленный по заказу Фонда «Наследие Евразии», март, 2008 год, [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.Eurasianhome.org/doc/knyazev.pdf>

да өз мүмкүнчүлүгүн пайдаланып, түрктөр түзгөн мамлекеттерди өз айланасына чогултууну чечкен¹⁶³.

1992-2009-жж. Түрк мамлекеттеринин ортосунда ар түрдүү тармактардагы иш-чараларды жана долбоорлорду иштеп чыгуу жана координациялоо иштери башталган. Бул максатта 1992-жылы Түрк кызматташтык жана координация агенттиги (ТИКА) түзүлгөн¹⁶⁴.

1993-жылдын 12-июлунда Казакстандын Алматы шаарында Түрк дүйнөсүнүн ЮНЕСКОсу деп аталган, Түрк маданиятынын эл аралык уюму ТҮРКСОЙ – Азербайжан, Казакстан, Кыргызстан, Өзбекстан, Түркмөнстан жана Түркиянын маданият министрлеринин ортосундагы макулдашуунун натыйжасында пайда болгон.

Ал эми 2009-жылдын 3-октябрында Азербайжандын Нахичеван шаарында өткөн түрк тилдүү мамлекеттердин башчыларынын саммитинде Түрк тилдүү мамлекеттердин кызматташтык кеңеши (ТМКК) түзүлүп, бүгүнкү күндө ал эл аралык уюм же Түрк Кеңеши деп аталып калган. Азыркы учурда Түркия Республикасы Борбордук Азиядагы түрк тектүү республикалар үчүн боордош жана маанилүү өнөктөш болуп саналат.

Иран демилгелери – 1990-жж. башында, СССРдин кыйроосунан соң Иран Борбордук Азиянын жаңы мамлекеттери менен дипломатиялык алака түзгөн.

1990-жылы Борбордук Азияда Ирандын кызыкчылыгы соода-экономикалык алкакта таасирдүү боло баштаган. Тажиктер менен ирандыктардын этномаданий жакындыгы Ирандын Борбордук Азиядагы башка өлкөлөргө караганда Тажикстан менен мамилелеринин кыйла жогору деңгээлин дароо шарттаган.

1992-жылдын аягында тажик-иран мамилелери салкындап, өз ара катнаштары солгундаган. Тажикстандагы

¹⁶³ Парубочая Е. Ф. Интеграция тюркского мира на современном этапе. // Грамота, Журнал Манускрипт. Тамбов. 2016. № 6.с-68: в 2-х ч. Ч. 1.

¹⁶⁴ Турецкое агентство по сотрудничеству и координации (ТИКА) [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://wiki2.org/ru>

жарандык согуштун жүрүшүндө тажик коомунун басымдуу бөлүгүндө Иранга карата саясий жана идеологиялык алдын ала ынанууну жараткан. Ирандык саясий чөйрөнүн Тажикстанга кийлигишүүсү жана үстөмдүк кылуу аракеттери, талаптары Россия тарабынан оздуктоого дуушар болгон. Россиянын мамлекеттик ишмери Е.М.Примаков тажик маселеси боюнча россия-ирандык алакалардын баштапкы этабында эле, Тажикстанда Ирандык таасирдүүлүктүн күчтөнүүсүнүн келечексиз экендигин айткан. Ошол кезде Ирандын мындай иш аракети анын изоляциядан чыгып “эл аралык аренадагы оң жараяндарга катышууга” умтулду деген тыянак жасалган¹⁶⁵. Кийинки мезгилде Ирандык дипломатиянын иш аракеттери Борбордук Азия өлкөлөрүндө мусулман мамлекетинин бирикмелери аркылуу жана ШКУ алкагында ишке ашууда.

Иран сыяктуу географиялык жайгашуусу Борбордук Азияга жакын болбосо дагы Сауд Аравия сыяктанган бир топ ислам мамлекеттери региондо таасирдүүлүгүн кеңейтүү үчүн бир топ иш аракеттерди жумшап жатат. Айрыкча Борбордук Азияда ислам баалуулуктарын таратуу абдан активдүү жүрүп, узак мөөнөткө каржы берүү жана экономикалык өз ара кызматташуу үчүн Ислам конференциясы уюму, Ислам өнүктүрүү банкы ж.б. долбоорлор аркылуу ишке ашып жатат.

Узак мөөнөттүү келечекте Борбордук Азия үчүн Кытайга багыт алуу өтө азгырыктуу жана альтернативдүү болууда. Кытайлык экономикалык өнүгүүнүн кереметтери жана сандары таң калдырат¹⁶⁶. Кытайдын экономикадагы алдыңкы ролу, өнөр жайдын ылдам темпте өсүүсү, жакырчылыктын кескин кыскаруусу, илимди жана билим берүүнү өнүктүрүүгө көңүл буруу менен айырмалап турган кытайлык модернизациянын ийгиликтүү моделин Батышта «Пекин консенсусу» деп аташты. Белгилүү болгондой, бул аталыш “Тайм” журналынын мурдагы редактору Джошуа Рамого

¹⁶⁵ О пребывании Е.М.Примакова в Кабуле и Тегеране //Дипломатический Вестник. М., 1993, №15-16. С.65

¹⁶⁶ Лозанский О. Россия между Америкой и Китаем. М.: Международные отношения, 2007. С.178

таандык. Ал кытайлык тажрыйбанын өзгөчө кызыктуулугун ачыктаган, “аны үйрөнүүгө Таиланд, Бразилия жана Вьетнам өңдүү ар түрдүү өлкөлөрдүн экономисттеринин атайын командалары ашыгышат”¹⁶⁷. “Кытайлык жол”, карама-каршылыктардын биримдиги менен күрөшү мыйзамы өңдүү, “жумшак күчкө” таянып үчилтик милдетти чечүүгө жол ачат: өлкөдөгү саясий бийликти консолидациялоо, дүйнөлүк экономикалык өнүгүүгө көзөмөлдөнүүчү алкактарга кошулуу, социалдык чыңалууну жоюп калктын муктаждыгын канааттандыруу болгон.

1990-жылы Борбордук Азия мамлекеттери эл аралык уюмдарга жана постсоветтик мейкиндикте жаңы пайда болуп жаткан түзүмдөрдү түптөөгө активдүү катышуу менен интеграция жолуна түшүшкөн. Бирок, мындай процесс башаламандыкты жаратып, субъекттердин жекече аракеттешүүчү мотивдерин жокко чыгарган, анын кесепети тассирдүүлүк үчүн атаандашкан күчтөр багыттаган уюмдардын иш аракеттерин көрүүгө болот¹⁶⁸.

Таблица 2.1.1.

№	Уюмдардын аталышы	Кооп суз-дук	Эко-ном ика	Ишмердиги
	Россияга багыт алуу			
1	Күнкорсуз мамлекеттер шериктештиги (КМШ) (Борбордук Азия республикаларынын 4 өлкөсү мүчө, Түркмөнстан байкоочу).	+	+	Көп функциялуу уюм, ролу – постсоветтик мейкиндикти биротоло кыйроодон кармап туруу, бирикмелердин алкагында иш-аракеттерди координациялоо.

¹⁶⁷ Салицкий А. Пекинский консенсус или смена вех в мировой экономике// Промышленные ведомости, №7, июль, 2007. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.promved.ru/articles/article.phtml?id=1216&nomer=44>

¹⁶⁸ Казанцев А.А. Геополитическая многовекторность в современной Центральной Азии и интересы ОДКБ. Аналитические материалы Центра евро-атлантической безопасности МГИМО (У) МИД РФ. М., 2008. С.3-5.

2	Евразиялык экономикалык биримдик (ЕврАзЭС) (Түркмөнстандан башка Борбордук Азия республикаларынын 4 өлкөсү мүчө ¹⁶⁹).	-	+	Бирдиктүү тышкы экономикалык саясатты иштеп чыгуу, тарифтер менен бааларды макулдашуу.
3	Жамааттык коопсуздук келишими уюму (ЖККУ) (Өзбекстан менен Түркмөнстандан башка Борбордук Азия республикаларынын 3 өлкөсү мүчө).	+	-	Аскердик-саясий биримдик.
4	Евразия экономикалык союзу (ЕАЭСке Борбордук Азия республикаларынын ичинен Казахстан менен Кыргызстан мүчө).		+	Евразия мейкиндигиндеги эффективдүү экономикалык шериктештикти ишке ашыруу.
АКШ жана Евробиримдик (Батышка) багыт алуу				
	Европалык реконструкция жана өнүктүрүү банкы (Борбордук Азия республикаларынын бардык 5 өлкөсү кирген).	+	+	Постсоветтик өлкөлөрдө базар экономикасын калыптандыруу.
	Европадагы кызматташтык жана коопсуздук боюнча уюм (ЕККУ) (Борбордук Азия	+	+	Кризистик кырдаалдарды жөнгө салуу.

¹⁶⁹ Өзбекстан 2008-жылдын 12-ноябрында ЕврАзЭСтен чыгууга өтүнмө берген. Уюмдун Уставына ылайык Өзбекстандын ага мүчөлүгү токтотулган. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.Segodnia.ru/index.php?pgid=2&partid=11&newsid=7043>

	республикаларынын бардык 5 өлкөсү мүчө).			
	Евроатлантикалык өнөктөштүк кеңеши (Борбордук Азия республикаларынын бардык 5 өлкөсү мүчө).	+	-	НАТОго аскердик-саясий чөйрөдө бирге аракеттешүү.
	НАТОнун “Тынчтык үчүн өнөктөштүк” программасы.	+	-	Демократияны жайылтуу, НАТО менен чогуу аскердик машыгуулар.
Түрк дүйнөсүнө багыт алуу				
	Түрк тилдүү мамлекеттердин кызматташтык кеңеши (ТМКК); ТИКА, ТУРКСОЙ.		+	Түркия постсоветтик түрк мамлекеттери менен орток тил, тарых, маданият жана этникалык тектүү мамилелердин, экономикалык ж.б. өнүгүшүн калыптандыруу.
Мусулман дүйнөсүнө багыт алуу				
	«Ислам конференциясы» уюму (ИКУ) (Борбордук Азия республикаларынын бардык 5 өлкөсү мүчө).	+	+	Мусулман мамлекеттеринин кызматташтыгы жана өнүгүүсү, «Эл аралык терроризм менен күрөш боюнча конвенция» кабыл алынган.
	Ислам өнүктүрүү банкы (ИӨБ) (Борбордук Азия республикаларынын бардык 5 өлкөсү мүчө).	-	+	ИКУнун мүчө-өлкөлөрү үчүн өкмөттөр аралык насыялык уюм.
	Экономикалык кызматташтык уюму	-	+	Сооданы, унааны, коммуникацияларды,

	(ЭКУ) (Борбордук Азия республикаларынын бардык 5 өлкөсү мүчө).			туризмди өнүктүрүү, маданий байланыштарды кеңейтүү
Кытайга жана Түштүк - Чыгыш Азияга багыт алуу				
	Шанхай кызматташтык уюму (Түркмөнстандан башка Борбордук Азия республикаларынын 4 өлкөсү мүчө).	+	+	Коопсуздукка коркунучтарга каршы туруу, туруктуулукту колдоо, региондун байгерчилигин жакшыртуу, гуманитардык байланыштар.
	Азия өнүктүрүү банкы (Борбордук Азия республикаларынын бардык 5 өлкөсү).	-	+	Региондогу кооперацияны өнүктүрүү.

Борбордук Азия мамлекеттеринин жогорудагыдай интеграциясы, алардын улуттук экономикаларга инвестициялардын кошумча булактарын тартуу максатында жүзөгө ашырылып жатат деген тыянак жасоого жол берет. Борбордук Азияда мусулман коомчулугун бириктирген руханий маданияты, диндик ишенимдери ислам мамлекеттери менен интеграциялык долбоорлорго катышууга мүмкүнчүлүк ачкан. Ал эми Түркия мамлекети түрк тилдүү постсоветтик мамлекеттер менен кызматташуусу азыркы мезгилде жаңы денгээлге көтөрүлүүдө.

АКШ жана анын НАТО боюнча өнөктөштүк долбоорунун максаты Борбордук Азия республикаларында туруктуу аскердик-саясий кызыкчылыктарын сактап калуу аракети ойдогудай ишке ашпай келет.

XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында эле америкалык адмирал Альфред Мэхен иштеп чыккан “анаконданын сыйыртмагы стратегиясын” билгичтик менен колдонуунун аркасында, “хартлендден” б.а. Россиядан “ички жарым айдын” ага чукул жаткан жээктик аймактары

акырындап кесилип салынган. Анын Балтика жана Кара деңиздердеги таасирин жоготуп, Россияны “жылуу деңиздер” аймагынан – Борбордук Азия жана Кавказ аркылуу Инд океанына чыгуу жолдорунан ырааттуу оолактатуу аракеттери жүргөн¹⁷⁰. Бирок азыркы мезгилдеги геосаясий кырдаал Россиянын Чыгыш тарапка, айрыкча Борбордук Азияга карата ар тараптуу кызматташтыгын күчтөнтүп жатат.

Россия өзү тараптан көндүм болуп калган интеграциялык кыймылды (КМШ, ЖККУ, ЕАЭС) активдүү демилгелөөдө. Борбордук Азия республикалары үчүн бул уюмдардагы мүчөлүк калыптанган өнөр жай, чарбалык байланыштардан, экономикалык алакалардан, орус тилдүү калктын жашашынан, советтик мурас менен байланышкан “коомдоштук сезимден” улам маанилүү жана кызыктуу болуп көрүнөт. Муну менен бирге Россиянын стратегиялык максаттарынын аныкталбагандыгы жогорудагыдай мамилелердин узак жана ишенимдүү болушуна күмөн туудурат.

Борбордук Азия өлкөлөрүнүн тышкы саясий багыт алууларынын Чыгыш Азиялык вектору азырынча калган төрт багытка караганда маанилүү. Анткени бул багыт Кытайдын саясий-экономикалык таасиринин болуусу жана күчөөсү менен байланышкан¹⁷¹. Мында ШКУнун Борбордук Азия мамлекеттер аралык уюмдарынын арасындагы өзгөчө ордунду ээлөөсүн баса белгилөө зарыл. Уюмдун жашоосунда Кытайдын, Индиянын, Пакистандын жана Ирандын катышуусу Борбордук Азиядагы социалдык-экономикалык процесстерге кошумча динамика берүүгө жөндөмдүү. Ал эми Кытай менен Россиянын өз ара кызыкчылыктары ШКУ аркылуу Борбордук Азия республикаларынын туруктуу жана кубаттуу мамилесин түзүүгө жол ачат. Бул өңүттө Россия менен Кытайдын кызыкчылыктары дал келет. Россиянын Борбордук Азия

¹⁷⁰ Баяхчева С.Л., Анохин В.П. Дуга неустойчивости. 11.10.2007, [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.rustrana.ru/article.php?nid=24002>

¹⁷¹ Казанцев А.А. Геополитическая многовекторность в современной Центральной Азии и интересы ОДКБ. Аналитические материалы Центра евроатлантической безопасности МГИМО (У) МИД РФ. М., 2008.с.4.

республикаларынына карата стратегиясы алсыз чакта, бул талаада «жумшак күч» стратегиясын жетекчиликке алган жана көтөрүлүүнүн циклдик фазасында объективдүү турган салмактуу оюнчу Кытай болууда. Мындай жагдай Россияны бул региондо кыйла конструктивдүү жана ырааттуу саясат кылууга түртүүдө.

Борбордук Азияда интеграция мүмкүнчүлүктөрү чектелген, анткени энергетика, унаа жана коммуникациялар ж.б. маселелер башкаруучу элиталардын саясий эркине, каалоосуна көз каранды. Башкаруучулардын каалоолору туруксуз болуп, аларды алдын ала божомолдоо мүмкүн эмес. Россиянын постсоветтик мейкиндиктеги ролу көпчүлүк секторлордо маанилүү бойдон калууда. Бирок ал демилгелеген уюмдар ички карама-каршылыктардан, улуттук дымактардан, ошондой эле Борбордук Азияны Чыгыштан баардык дарамети боюнча өнүгүп бараткан Кытайдын ролун көңүлгө албоодон улам келип чыгууда.

Учурдагы Борбордук Азия анын ичинде Кыргызстандын аймактык интеграциясынын өзгөчөлүктөрүн изилдөө актуалдуу, ал уюмдардын ишмердигин изилдөө үчүн ири мүмкүнчүлүктөр ачылган. Анткен менен регионалдык бирикмелердин, уюмдардын бири да Борбордук Азиянын коопсуздугун камсыздоодо ж.б. маселелерин чечүүгө дарамети жетпейт жана аягына чыгаруучу болуп саналбайт.

2.2. Борбордук Азияга анын ичинде Кыргызстанга карата Кытайдын тышкы саясаты жана стратегиясы

Борбордук Азияны изилдеген окумуштуулар бул аймакты постсоветтик мейкиндиктеги “туруктуулуктун аралчасы” жана “континенттин так ортосунда кулпуланган асыл кутучасы” деп аташкан¹⁷². Борбордук Азия Россиянын, АКШнын, Европанын, Кытайдын, Индиянын, Ирандын жана Түркиянын

³⁴⁵ «Гордиев узел» Центральной Азии [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://musavat.com/ru/news/gordiev-uzel-centralnoj-azii_840766.html– Загл. с экрана.

кызыкчылыктары жана атаандашчылыктары чырмалышкан абдан татаал аймак. Ошону менен катар чөлкөмдөгү мамлекеттердин ортосундагы мамилелердин өзү көптөгөн ой пикирлерди, талаш тартыштарды жаратууда. Борбордук Азияны изилдеген чет элдик байкоочулардын (анын ичинде кытайлыктардын) бул аймакка бир кыйла туруктуу көз караштары калыптанган, муну Борбордук Азиянын эксперттери да колдошот. Бул төмөнкү себептерге байланыштуу:

➤ бир нече маданий жана цивилизациялык очоктордун: орус, перс, араб-мусулман, кытай жана түрк-монгол агымдардын биригүүчү жери. Тарыхтын ар кайсы мезгилдеринде бул агымдардын бири үстөмдүк кылса, кээде экөө үстөмдүк кылган. Ошол эле учурда географиялык көз караштан алганда, бул агымдар Борбордук Азиянын айрым аймактарына ар кандай таасир тийгизип, ички жана тышкы спецификалык синтезди түзгөн. Ал эми дал ушул фактор, өзүн-өзү идентификациялоо жагынан Борбордук Азия эч качан бирдиктүү аймак болуп калбагандыгын алдын ала аныктаган;

➤ бардык дүйнөлүк диндердин таралган аймагы болуп саналат: ислам, христиан, буддизм жана иудаизм, биринчи экөөнүн күчтүү үстөмдүгү болгон. Бирок, ханафийлик исламдын ачык үстөмдүгүнө карабастан, диний иденттүүлүк жөнүндө сөз кылуу кыйын. Айрыкча бүгүнкү күндө салттуу ишенимдердин кайра жаралуусу менен бирге аймакка Араб мамлекеттеринен келген миссионерлердин жана салттуу эмес диний ишенимдердин таасири күчтүү. Бирок эң негизгиси исламдын таасирин күчөтүү жана аны саясий күрөштө активдүү колдонуу тенденциясы ачык-айкын көрүнүп турат;

➤ үч этнолингвистикалык тилкеден турган аймак: түрк тилдүү, фарсы тилдүү жана орус тилдүү. Анын үстүнө, ар кандай тарыхый доорлордо үстөмдүк кылуучу позицияны (айрыкча соода жана илим, билимди эске алсак) белгиленген тилдердин бири ээлеген. Бирок Борбордук Азия дайыма көп тилдүү бойдон калган. Акыркы 100 жылдан бери бул орус болуп келген, ал азыр да Борбордук Азия мейкиндигин бириктирип турат. Орус тилинин ордун кайсы тил болорун

айтуу кыйын, бирок акыркы убакта англис, кытай тилдери кеңири жайылды;

➤ отурукташкан дыйканчылык жана атчан көчмөндөрдүн маданий, социалдык жана экономикалык түрлөрүнүн катнашынын жана мозаикалык өз ара аралашкан аймагы. Демек, аймактын социалдык-маданий бир тектүүлүгүн, азыркы улуттук мамлекеттерди куруп жатканда кээ бирөөлөр “көчмөн демократияны”, башкалары өнүккөн шаардык маданиятты эске салса, бекеринен эмес. Бул аймактагы мамлекеттердин саясий турмушундагы ар кандай процесстерди жана алардын калкы карманган ар кандай баалуулук системаларын түшүндүрөт;

➤ уруулук, кландык-регионалдык мамилелерде жашаган элдердин мейкиндиги, дагы эле саясий ж.б. өзгөчө жүрүм-турум чөйрөсүн түзүшөт жана саясий, экономикалык институттарга караганда олуттуураак роль ойнойт. Албетте, бул бейформал институттар дагы эле саясий-укуктук маданиятты алмаштырып жатат, демек, толук кандуу жарандык коомдун калыптанышына салым кошпойт. Борбордук Азияда толук кандуу институттары бар комплекстүү мейкиндик катары болгону менен демократия дагы деле жок экенин моюнга алуу керек.

Бирдиктүү административдик аймак катары Борбордук Азиянын азыркы эгемендүү мамлекеттери XIX кылымдын экинчи жарымында орус-кытай жана орус-британ чек арасын делимитациялоодон кийин Түркстан аймагы пайда болгон. Ал кийинчерээк, совет доорунда союздук республикаларга айландырылды. Демек, Россия менен Борбордук Азиянын жалпылыгы – бул алардын орус тили менен кошулган “советтештирүү” болсо, кийин советтик менталитеттеги адамдар башка дүйнөгө кетип, орус тилинин колдонуу чөйрөсү анча-мынча кыскарып кеткен, учурда аймакты эмне бириктирет, айтуу кыйын. Кандай болгон күндө да аймактагы мамлекеттердин жаш муундарын азырынча эч нерсе бириктире элек.

Борбордук Азия эч качан бирдиктүү геосаясий аймак катары жашабаганы да белгилүү. Абдан узак убакыт бою бул

аймак Азия жана Европа өлкөлөрүнүн ортосундагы кандайдыр бир “ички континенталдык коридор” катары, учурунда бул мамлекеттер дүйнөнүн эки бөлүгүн ар кандай жолдор менен байланыштырып турган. Борбордук Азия өлкөлөрүнүн ортосундагы көптөгөн айырмачылыктарга карабастан, алар байыркы мезгилден баштап Улуу Жибек жолунун маданий жана цивилизациялык мааниде бириктирүүчү фактору болуп саналган.

Ал эми азыркы мезгилде КЭР ишке ашып жаткан “Бир алкак, бир жол” долбоорунун алкагында “Жибек жолунун экономикалык алкагы (ЭПП)” аймактагы бардык өлкөлөрдү камтып Жибек жолун кайрадан калыбына келтирүүнү ишке ашырууну көздөп жатат. Ошол эле учурда кытайлык эксперттер Кытайдын азыркы ачыктыгынын төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрүн белгилешет:

➤ Мазмуну жагынан капиталды жана технологияларды тартууга эмес, тышкы ачыктыкты камсыз кылууда. Кытай экономикасынын өнүгүшүнө, реформалардын мындан аркы ийгилигине көмөктөшүүсү үчүн кытайлык капиталды жана технологияларды тышкы рынокко чыгарууга көбүрөөк басым жасалат;

➤ географиялык жайылтуу көз карашынан – чыгыш жээк райондорунун тышкы ачыктыгын артыкчылыктуу өнүктүрүүдөн КЭРдин ички батыш райондорун өнүктүрүүгө өтүү;

➤ ачыктыктын тереңдиги көз карашынан алганда – региондук интеграцияга карата дүйнөлүк тенденцияны эске алуу, коңшу мамлекеттер менен эркин соода зонасын түзүүдө “үч эркиндикти” ишке ашыруу – товарлардын эркин кыймылы, капитал жана эмгек.

Азыркы учурда Борбордук Азиянын республикалары көз карандысыз интеграцияга кызыкдарлыгы жок. Анткени, аймакта көрүп жатканыбыздай Кытай сыяктанган тышкы күчтөрдүн тигил же бул өлкөнү таасир чөйрөсүнө тартуу аракети активдүү жүрүп жатат. Ушул себептен аймактагы мамлекеттердин лидерлери ааламдык оюнчулар ортосундагы карама-каршылыктардан пайда алууну көздөп, ошондой эле

тең салмактуулук саясатын карманышат. Бирок, Борбордук Азия республикаларынын ортосунда чечилгис мамлекеттер аралык карама-каршылыктар жана чыр-чатактар (чек аралар, этникалык анклавдар көйгөйү, суу ресурстарын бөлүштүрүү жана жөнгө салуу көйгөйлөрү, бажы тоскоолдуктары ж. б.) учурда байкалган ички регионализм жана трайбализм маселеси бар.

Жогоруда айтылгандар, Борбордук Азия көп тараптуу кызматташуунун механизмдерин түзүү үчүн мотивация жагынан бирдиктүү аймактык көз карашты калыптандыруу үчүн жетиштүү негиз боло алат. Аймактагы өлкөлөрдүн ар бири үчүн коркунучтардын жана чакырыктардын комплекси спецификалык болуп саналат. Азырынча бул маселе боюнча эксперттик деңгээлде да кандайдыр бир консенсуска жетишүү мүмкүн эмес.

Борбордук Азия өлкөлөрүнүн ортосундагы көптөгөн айырмачылыктарга карабастан, балким, олуттуу божомолдор менен болсо да, алар үчүн ЭПШП маданий жана цивилизациялык мааниде бириктирүүчү фактор болуп саналат деп айтууга болот. Анткени аймактын бардык заманбап өлкөлөрү тарыхый Улуу Жибек жолуна катышкан. ЭПШПны практикалык ишке ашыруунун негизги көйгөйлөрүнүн бири Россия, Борбордук Азия өлкөлөрү жана Жакынкы Чыгыш мусулман мамлекеттери менен туруктуу жана ишенимдүү мамилелерди түзүү болуп саналат. 2013-ж. бери ишке ашып жаткан бул долбоор катышуучулардын ортосундагы кызматташтыктын бардык тармактарындагы карама-каршылыктарды жоюу үчүн иш аракеттерге жол ачат деген пикирди жаратат.

Кытай Эл Республикасынын Батыш аймагы менен чектеш жайгашкан Борбордук Азия республикаларынын анын ичинде Кыргызстандын “Бир алкак, бир жол” концепциясынын алкагында “Жибек жолунун экономикалык алкагы” долбооруна катышуусу абдан маанилүү. Борбордук Азия республикаларынын баалуулугу анын геосаясий, геостратегиялык, геоэкономикалык ж.б. мерчемдери менен аныкталат. Дүйнөнүн ири мамлекеттери Борбордук Азияда

таасирдүүлүгүн жана кызыкчылыктарын ишке ашыруу максатында атайын долбоорлорду сунушташкан. Мындай иш аракеттер окумуштуулардын тили менен айтканда “жумшак күч”, “маданий дипломатия” ж.б. саясаты экендиги белгилүү.

Россиянын Борбордук Азия мамлекеттери анын ичинде Кыргызстан менен эриш аркак кызматташуу максатындагы долбоорлору: Е. Примаковдун мезгилиндеги көп уюлдуу дүйнө үчүн “Чоң азиялык үчтүк”¹⁷³, В. Путиндин мезгилиндеги “ЖККУ алкагындагы кызматташтык”¹⁷⁴, “Ири Чыгыш”¹⁷⁵ “ЕАЭБ интеграциясы”¹⁷⁶ ж.б.

Ал эми АКШ жана НАТО тарабынан аталган аймакты “Чоң Борбордук Азия” деп расмий аталып, бул чөлкөмгө өзгөчөлөнгөн “Чоң Борбордук Азия үчүн өнөктөш программасын” түзүшкөн¹⁷⁷, “Тынчтык үчүн шериктештик”¹⁷⁸ ж.б. 1997-ж. “Жибек Жолунун стратегиясы жөнүндө Акт”, 2015-ж. Обаманын администрациясы түзгөн C5+1 платформасынын алкагында Борбордук Азия анын ичинде Кыргызстан менен

¹⁷³ ШОС как фактор интеграции Центральной Евразии: потенциал стран – наблюдателей и стран соседей [Текст] / под ред. А. А. Князева, А. А. Мигранян. – Бишкек:[б.и.], 2009. – 229 с.

¹⁷⁴ Ларин, В.Л. В тени проснувшегося дракона. Российско-китайские отношения на рубеже XX-XXI веков [Текст] / В. Л. Ларин. – Владивосток: Дальнаука, 2006. – 424 с.; Леклерк, А. Русское влияние в Евразии: Геополитическая история от становления государства до времен Путина [Текст] / А. Леклерк. – М.: Альпина Паблишер, 2014. – 367 с.

¹⁷⁵ Лузянин, С. Г. Восточная политика Владимира Путина. Возвращение России на «Большой Восток» (2004-2008 гг.) [Текст] / С. Г. Лузянин. – М.: АСТ Восток Запад, 2007. – 447 с.; Лунев, С. И. Вызовы безопасности южных границ России [Текст] / С. И. Лукин. – М.: Московский общественный научный фонд, 1999. – 248 с.

¹⁷⁶ Бердаков, Д. Кыргызстан в ЕАЭБ: что изменилось в стране за год? [Электронный ресурс] / Д. Бердаков. – Режим доступа: http://24.kg/ekonomika43_protsesta. – Загл. с экрана.

¹⁷⁷ Старр, Ф. ство в Центральной Азии [Текст] / Ф.Старр // Foreign Affairs. – 2005. – №4. –С. 34-38.

¹⁷⁸ Троицкий, Е. Ф. Политика США в Центральной Азии (1992-2004 гг.). [Текст] / Е. Ф.Троицкий. – Томск:[б.и.], 2005. – 184 с.

кызматташуу боюнча гуманитардык ж.б. алкактагы долбоорлор бар¹⁷⁹.

Япония мамлекетинин Борбордук Азиянын республикалары үчүн сунуштаган долбоорлору: Япониянын Премьер-министри Хашимото демилгелеген “Евразия дипломатиясы”¹⁸⁰, “Борбордук Азия үчүн Япониялык долбоор”, “Улуу Жибек Жолундагы Япониянын дипломатиясы”, “Борбордук Азия + Япония” “Евразия стратегиясы”, “Гүлдөп өсүү жана эркиндиктин көпүрөсү”¹⁸¹ ж.б.

Кытай Эл Республикасынын Борбордук Азия республикалары менен кызматташууда бир нече долбоор аркылуу ишке ашып жатат: “Кытай кыялы”, “Гармониялык дүйнө”, “Жибек Жолунун экономикалык алкагы”, “Стратегиялык өнөктөштүк”¹⁸², “жаңы эл аралык тартип” жана “коопсуздуктун жаңы концепциясы” жана азыркы кезде дүйнө жүзүнө жайылып жаткан ири долбоор “Бир алкак, бир жол”¹⁸³ ж.б.

¹⁷⁹ Кыргыз Республикасы жана Америка Кошмо Штаты-АКШ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kgembassy.org/kg/kyrgyzstan-uscanada/cooperation-between-the-kyrgyz-republic-and-the-usa/>. – Загл. с экрана.; Кыргызстан АКШга транзиттик борбордун мөөнөтүн эскертти [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan/> – Загл. с экрана.

¹⁸⁰ Хасимото, Р. Евразийская дипломатия [Текст] Р. Хасимото // Независимая газета. – 1997. – 12 авг. – С. 7.

¹⁸¹ Len, C. Japan's Silk Road Diplomacy. Paving the Road Ahead [Text] / C. Len, U. Tomohiko, H. Tetsuya. — Washington, DC: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2009. — 206 p.

¹⁸² Пань, Ф. Современный дух китайской геополитики [Текст] // Тихий Океан. – 2016. – № 6. – С. 100; Скрипкарь, М. В. Инициатива «Один пояс и один путь» и концепция «Китайская мечта»: точки соприкосновения [Текст] / М. В. Скрипкарь, Д. А. Шамшурин // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2016. – № 9 – 10. – С. 267-269.; Цзинь, Лин. «Один пояс и один путь»: Китайский план Маршалла?. [Text] / Л. Цзинь «Гоцзи вэньти яньцзю». – 2015, № 1. – С. 88–99.

¹⁸³ Один пояс – один путь ведущая стратегия внутренней и внешней политики Китая [Текст]. – М.: [б.и.], 2016. – 430 с.; Цин, Юйцай и др. Один пояс и один путь: комментарии [Текст] / Цин Юйцай, Чжоу Гупин, Ло Вэйдун; пер. с кит. Станченко Л.К. – М.: ООО “Шанс”, 2017. – 176с.; Муратшина, К. Г. Китайская инициатива «Один пояс, один путь» и Исламская Республика Иран [Текст] / К. Г. Муратшина,

Жогорудагы оюнчулардын ичинен Борбордук Азия үчүн демилгеленген саясий, экономикалык ж.б. долбоорлордо Кытай башкы орундарда тураары белгилүү. Борбордук Азиядагы коомдук пикир азырынча Кытайды сырдуу, табышмактуу, тааныштыгы аз өлкө катары кабыл алып, ага багыт алууда ар кандай кооптуу маселелер болуп жатканын белгилөө маанилүү. Азыркы мезгилдеги Кытайдын таасирдүүлүгү жана анын стратегиясынын мааниси ШКУ форматындагы кытайдын демилгесин күчөтүү аркылуу да жүрө алат. Анткени бул Кытайдын колундагы өзүнүн оюн эрежелерин түзүүгө жана Борбордук Азиядагы кызыкчылыктарын ишке ашырууга жол ачуучу бирден бир саясий шайман. ШКУнун жашап туруусу, бир эле мезгилде Борбордук Азия мамлекеттеринин чөлкөмдө кайсы бир жалгыз державанын үстөмдүгүнө байланыштуу кооптонууларын жумшартат. Россиянын да, Кытайдын да чөлкөмдөгү активдүүлүгүн ыраатташтырат, алардын Россиянын Түштүк чек аралары менен Кытайдын Батыш чек арасындагы тынчтыкты сактоо үчүн Борбордук Азиядагы саясий туруктуулуктун жогорку деңгээлин колдоого күч-аракеттерин бириктире алат¹⁸⁴. Кытайдын Борбордук Азияга анын ичинде Кыргызстанга карата тышкы саясатынын жана стратегиясынын бир нече факторлору бар.

Биринчи фактор, СССР дөөлөтүнүн кыйрашы, биполярдык (бир алкактуу) системадан көп алкактуу системага өтүү мезгили.

XX кылымдын 1985–1991-жж. аралыгында “кайра куруу” жараянынын башталышы Советтер союзунун жашоосунда чоң өзгөрүүлөрдүн, ири тарыхый окуялардын болушуна алып келген. Ушул жылдарда СССР үчүн стратегиялык жактан эң маанилүү Азия-Тынч океан чөлкөмү (АТР) болгон. Айрыкча

Л. В. Цуканов // Уральское востоковедение: международный альманах. — Екатеринбург, 2018. – Вып. 8. – С. 135-143.

¹⁸⁴ Омурова, Ж. О. “Чоң оюндун” жаңы этабындагы [Текст] / Ж. О. Омурова // 1916-жылкы көтөрүлүштүн 100 жылдык мааракесине арналган эл аралык илимий жыйындын материалдары. – Бишкек: “Maxprint”, 2016. –Б. 163.

Кытай жана АСЕАН мамлекеттери менен болгон байланышты калыбына келтирүү олуттуу маселеге айланган. 1989-ж. чектешкен аймактар жана талаш жер тилкелери боюнча биринчи жолу биргелешкен ыктыярдуу совет-кытай келишимине кол коюлган¹⁸⁵. СССРдин жогорудагыдай ар тараптуу кызматташуусунун башталышы менен социалисттик система изоляциядан чыгып дүйнөлүк саясатта жана эл аралык мамиледе “бир алкактуу” системадан “көп алкактуу” кызматташууга өтүү мезгили башталган.

1991-ж. 69 жыл өкүм сүргөн СССР кулап, дүйнөнүн картасына жаңы түзүлгөн 15 суверендүү мамлекет, алардын бешөө Борбордук Азияда пайда болгон. Борбордук Азиядагы мамлекеттердин үчөөсү Кытай Эл Республикасынын Түндүк – Батышы менен чектешет.

1992-жылы Кытай Борбордук Азия республикаларынын анын ичинен Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүн таанып, дипломатиялык байланышын бекемдөөгө ынтызарлыгын көрсөткөн¹⁸⁶. Эң алгач Кытай өзү менен коңшу Борбордук Азия республикалары менен кызматташтыкты чыңдоодо талаш-тартыш жаратпай тынчтык жолу менен чек ара маселесин чечүүнү көздөгөн.

XX к. 90-жылы Кытай Эл Республикасынын тышкы саясатында перифериялык дипломатия, маданий дипломатия ж.б. аркылуу Борбордук Азиянын анын ичинде Кыргызстан менен болгон эки тараптуу байланышын тездеткен. 1996-2001-жылдардын аралыгында «Шанхай бештиги», кийин ШКУнун алкагында жүргүзүлгөн активдүү иш аракеттердин негизинде мамлекеттер аралык чек ара боюнча келишимдер өнөктөштүк мамилелерди өнүктүрүүгө жана бекемдөөгө негиз салган.

¹⁸⁵ Соглашение о руководящих принципах взаимного сокращения вооруженных сил и укреплении доверия в военной области в районе советско-китайской границы [Текст]: Сборник российско-китайских договоров 1949 – 1999 гг. – М.: [б.и.], 1999. – с. 81.

¹⁸⁶ Омаров, Н. М. Китай во внешней политике суверенного Кыргызстана: основные тенденции и перспективы [Текст] / Н. М. Омаров // Вестник КРСУ.- Бишкек, –2004. – Том 4. – № 4. – С.20-24.

Түштүк Кореянын изилдөөчүсү Кам Сам Гу Борбордук Азия чөлкөмү “Кытай Эл республикасынын тышкы стратегиялык чегинин сферасы экендигин” мүнөздөгөн¹⁸⁷. Борбордук Азия чөлкөмү Кытай Эл республикасы үчүн абдан маанилүү экендигин Россиянын саясат таануучулары А. Свешников белгилеп, ал Кытайдын саясат таануучусу Ли Динсиняндын эмгегине жана Х. Д. Маккиндердин теорияларына таянып, Борбордук Азияны жана ага кошуна райондор дүйнөлүк саясаттын “жүрөгү” деп белгилеген¹⁸⁸.

Орус окумуштуулары Кытай Эл Республикасы Борбордук Азия чөлкөмүнүн геосаясий маанилүүлүгүнө белгилүү бир деңгээлде баа берүүдөн баш тартат дейт. Борбордук Азия “ортодогу чөлкөм” же болбосо Кытай менен “башка күчтөрдүн” ортосундагы буфер деп белгилейт¹⁸⁹. Бирок, Кытайдын Россия менен өз ара карым-катнаш үчүн болгон тышкы саясий стратегиясын ишке ашырууда Тынч океан аймагына караганда Борбордук Азияга терең көңүл буруу керектигин белгилешкен.

1990-жылы Борбордук Азияга болгон Кытайдын экономикалык таасиринин күчөшүнө жооп берүүчү эки критерий каралган. Биринчиси, Кытайдын бул чөлкөмгө болгон эң маанилүү экономикалык кызыкчылыгы, экинчиси, анын башка өлкөлөрдүн же мамлекеттик топтордун бул аймакка кирүүсүнө жол бербөөсү.

XX к. аягында Кытайдын Борбордук Азияга багытталган саясатынын стратегиялык багыттары:

– Географиялык жактан Кытайдын бул чөлкөм менен чектеш болушу, Кытай Эл Республикасынын Батышында кооптуу делген түрк тилдүү элдердин жашашы, көп полярдуулуктун тез өсүүсү, саясий туруксуздук жана

¹⁸⁷ Кам, Сам Гу Китай и центрально-азиатский регион: взгляд из Сеула [Текст] / Кам, Сам Гу // Проблемы Дальнего Востока. – 2002. – №5. – С. 39-43.

¹⁸⁸ Свешников, А. А. Концепции КНР в области внешней политики и национальной безопасности [Электронный ресурс] / А. А. Свешников. – Режим доступа: URL: http://elib.org.ua/politics/ua_readme.php?. – Загл.экрана.

¹⁸⁹ Савкович, Е. В. Новая политика Китая [Электронный ресурс] / Е. В. Савкович. – Режим доступа: <http://www.blotter.ru>. – Загл.с экрана.

чөлкөмдөгү өлкөлөрдүн бири-бирине экономикалык жактан көз карандылыгы¹⁹⁰;

- Борбордук Азиянын бай ресурстарга оңой чыгууга мүмкүнчүлүк алууда багыттуу жана ишеничтүү пайда берүүчү булактардын түшүшүн издөө жана аны үчүн ыңгайлуу шарт түзүү керектүүлүгү;

- Кытайдын Борбордук Азияда активдүү жана таасирдүү ролун кеңейтүүнү каалоосу. Өзүнүн таасирин чөлкөмдө чыңдоо жана Кытайга көбүрөөк лоялдуу мамилени түзүү, Борбордук Азия республикаларынын өкмөттөрүнүн радикалдуу маанайларынын өзгөрүшүн болтурбоо;

- көптөгөн өнүккөн өлкөлөр Борбордук Азиянын базарларына чыгууга болгон аракеттеринен улам Кытайдын негизги каалоосу Россия сыяктуу бул жерде таасирдүү ролдо болуусу¹⁹¹;

- АКШнын чөлкөмдөгү таасирин чектөө үчүн ШКУ механизмдин пайдалануу, Кытайдын ШКУда «гегемонизмге каршы» абалын жана өзүнүн улуттук кызыкчылыгын коргоо зарылчылыгы¹⁹²;

- Кытайдын Россия менен Борбордук Азияда соода-экономикалык жана энергетика базарлары аркылуу Кытайдын Түндүк багыттагы энергетикалык ресурстарды диверсификациялоо жана экономикалык кызматташтыкты ар тараптуу кеңейтүү¹⁹³;

- Борбордук Азия өлкөлөрү менен Россиянын аскердик-техникалык байланышын колдоо менен Түндүк багыттагы чек аралаш провинциялардын туруктуулугун камсыздоого

¹⁹⁰ Салицкий, А. Пекинский консенсус или смена вех в мировой экономике [Электронный ресурс] / А. Салицкий. – Режим доступа: <http://www.promved.ru/articles/article.phtml?id=1216&nomer=44>. – Загл.

¹⁹¹ Савкович, Е. В. Новая политика Китая [Электронный ресурс] / Е. В. Савкович. – Режим доступа: <http://www.blotter.ru>. – Загл. с экрана.

¹⁹² Арис, С. Российско-китайские отношения через призму ШОС [Электронный ресурс] / С. Арис. – Режим доступа: http://24.kg/ekonomi.na43_protsesta wwwlfri. – Загл. с экрана.

¹⁹³ Ван, Ч. Изучение перспектив сотрудничества Китая и стран Центральной Азии в аспекте регионализации [Текст] / Ч. Ван // Синьцзянские финансы и экономика. – 2016. – № 3. – С. 57-63.

умтулуу, коопсуздук чөйрөсүндөгү кызматташтыкты өнүктүрүү¹⁹⁴.

XX кылымдын экинчи жарымынан баштап Кытайдын эл аралык уюмдар алкагындагы ишмерүүлүккө активдүү катыша баштаган.

1960-жылы Кытайдын катышуусундагы Азия-Тынч океан чөлкөмү (АТР) багытында биринчи эл аралык уюмдар түзүлгөн. Ал уюмдарда Кытайдын активдүүлүгү Азия-Тынч океан чөлкөмү Борбордук Азияга салыштырмалуу бир топ жогору. Постсоветтик мейкиндик Кытайдын саясатынын жаңы багыты болуп саналган. Эл аралык коомчулук тарабынан таанылган чөлкөмдүк уюмдарда Кытайдын катышуусу чектелүү. Бул фактор бир жагынан, Кытайды Борбордук Азиядагы мамлекеттер менен өз ара кызматташтык мүмкүнчүлүгүн төмөндөткөн. Экинчи жагынан, Кытай жетекчилиги ар бир уюмдардын чегинде конкреттүү милдеттерди жана чечимдерди күчөтүүгө мүмкүндүк алууга умтулуусу байкалган.

Кытай окумуштуусу Ся Ишань «Борбордук Азия мамлекеттери бай ресурстарга ээ жана Кытай коңшу мамлекеттер менен достукта болууга көңүл бөлөт»¹⁹⁵ деген. Дагы бир Кытай окумуштуусу Ч. Ван Кытайдын ички саясатынын максаты “Түндүк-батыш чөлкөмүнүн өнүгүүсүнө шарт түзүү”¹⁹⁶ экендигин билдирген.

Экинчи Борбордук Азиянын геосаясий фактору, эл аралык саясий системада Борбордук Азия географиялык жайгашуусу менен баалуу чөлкөм экендигин көптөгөн окумуштуу-изилдөөчүлөр тастыкташкан. Өз мезгилинде Борбордук Азия

¹⁹⁴ Арунова, М. Россия и государства Центральной Азии: сотрудничество в сфере безопасности [Текст] / М. Арунова // Центр. Азия и Кавказ. – 2001. – №2. – С. 46 - 54.

¹⁹⁵ Сюй, Ц., Переосмысление стереотипа мышления в исследованиях китайской внешней политики [Текст] / Ц. Сюй, Ч. Ду // Мировая политическая наука. – 2014. – № 3. – С. 1-32.

¹⁹⁶ Ван, Ч. Изучение перспектив сотрудничества Китая и стран Центральной Азии в аспекте регионализации [Текст] / Ч. Ван // Синьцзянские финансы и экономика. – 2016. – № 3. – С. 57-63.

Кытайдын, Россиянын, Осмон жана Британ империяларынын көңүл чордонунда турган. Англиялыктар үчүн бул чөлкөмдөгү аскердик таасирдүүлүгү “бүт дүйнөнү ээлөө менен барабар” дегендикти билдирген. XIX к. ортосунда Борбордук Азия чөлкөмү Орус падышачылыгынын колониялдык ээлигине, кийин СССРдин курамына кирген¹⁹⁷.

СССР кулагандан кийин Борбордук Азияда жаш эгемен республикалар үчүн жаңы геосаясий кызыкчылык жана таасирдүүлүк башталган. XXI кылымдын башында цивилизациялык фактор маанилүү боло баштаган, көптөгөн саясат таануучулар, окумуштуу–серепчилер, аналитиктер белгилегендей эл аралык мамиленин келечектеги абалы цивилизациялардын кагылышуусунан көз каранды экендиги маалым¹⁹⁸. Борбордук Азиянын ири мейкиндикти ээлегендиги менен геосаясий жактан олуттуу жана баалуу экендиги талаш жаратпайт.

Үчүнчү геоэкономикалык фактор – Кытайга Борбордук Азиянын анын ичинде Кыргызстандын энергетикалык ресурстары олуттуу мааниге ээ. Кытай мунай (нефт) берүүчүлөрдү, көмүр суутектерин (углеводород) унаа жана сатып алуу ыкмаларын ар тараптан диверсификациялоого умтулууда. Себеби, Кытайга энергоресурстарын сунуш кылган өлкөлөр саясий жактан өтө кооптуу чөлкөмдөрдө жайгашкан. Мындан сырткары, Кытайга келген мунайдын 70-80%ы АКШнын аскер-деңиз күчтөрү тарабынан тескелген Малак

¹⁹⁷ Ануфриев, К. С. Политика России и Китая в Центральной Азии: опыт сравнительно-исторического анализа [Текст] / К. С. Ануфриев. –Томск: [б.и.], 2011. – 198 с.; Бородин, Е.А. Внутриполитическое и социально-экономическое развитие Кыргызстана [Текст] / Е.А. Бородин. – М.: Восток-Запад, 2011. – 271 с.

¹⁹⁸ Бжезинский, З. Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы [Текст] / З. Бжезинский. – М.: АСТ, 2015. –702 с.; Бисенбаев, А. К. Не вместе Россия и страны Центральной Азии [Текст] / А. К. Бисенбаев. – Санкт – Петербург: [б.и.], 2011. – 240 с.; Большая Восточная Азия: мировая политика и, региональные трансформации: научно-образовательный комплекс [Текст] / под. ред. А.Д. Воскресенского; МГМО, МИД России. – М.: МГИМО, 2010. – 444 с.; Лаумулин, М. Т. Центральная Азия и Запад: геополитическое влияние на региональную безопасность [Текст] М. Т.Лаумулин. – Алматы: КИСИ, 2004. –219 с.;

(Малакский) кысыгы аркылуу өтөт. Ал эми Борбордук Азия республикаларында мунай транспорттоо салыштырмалуу коопсуз, тез жана кургак жер аркылуу өтөт. Ушул себептен, Кытай өзүнүн Борбордук Азиядагы кургак жол магистралын Түндүк Иран жана андан да ары Жакынкы Чыгышка чейин созууну көздөйт.

Борбордук Азия Республикалары ааламдык маанидеги минералдык запастардын эң бай баалуулугуна ээ. Бул нефть жана мунай запастары, Казакстандын мунай запасы 5,3 млрд. тонна (39,8 млрд. баррелей), бул дүйнөлүк запастын 3,2% түзөт. Ал эми Казакстандагы газдын запасы 1,82 триллион куб. м. (1% дүйнөлүк), Өзбекстанда – 1,58 трлн. куб. м. (0,9% дүйнөлүк), Түркмөнстан - 7,94 трлн. куб. м (4,3% дүйнөлүк)¹⁹⁹. Бирок, бул үч мамлекеттен айырмаланып Кыргызстан менен Тажикстан мунай жана газ запастарына бай эмес. Ошентсе да Кыргызстанда жаратылыш газынын запасы 6 млрд. куб. м. газ, мунай зат кен чыккан жерлерин геологиялык өзгөчөлүктөргө жана өнүккөн инфраструктуралардын жетишсиздигине байланыштуу өздөштүрүлбөй келет. Кыргызстанда мунай зат запастарынын эң төмөн болгондугуна карабай, Борбордук Азиядагы энергетикада орчундуу орунду ээлейт.

1990-ж. ортосунда Борбордук Азия республикаларынын электр станцияларынын жалпы кубаттуулугу 38 млн. кВт саат түзгөн²⁰⁰. Кыргызстанда 28 миң агын суулар, 7 ири дарыялар бар. Алардын арасында эң көлөмдүүсү Нарын дарыясы (жылдык орто чыгымы саатына жакын 429 м³/сек). Кыргызстандын гидроэнергетикалык денгээли 142 млрд. кВт саатты түзөт, техникалык жактан алганда - 73 млрд. кВт саат, экономикалык жактан - 48 млрд. кВт саат. Акыркы

¹⁹⁹ Гусейнов, В., Энергический потенциал региона [Текст] / В. Гусейнов, А. Гончаренко // Центральная Азия. Геополитика и экономика региона. – М.: Красная звезда, 2010. – С. 28.

²⁰⁰ Олимов, М., Петров Г. Современное состояние и перспективы использования водных ресурсов в Центральной Азии [Электронный ресурс] / М. Олимов, Г. Петров. – Режим доступа: http://www.asiastrategy.ru/?press&press_id=5&PHPSESSID_f5da72f00d421c981680781da6cacf32. – Загл. с экрана.

көрсөткүчтөрү менен салыштырып караганда Кыргызстан Россия менен Тажикстандан кийинки орунда турат. Кыргыз экономикасынын эң маанилүү ордун көбүрөөк арзан энергия берүүчү ГЭСтер ээлейт, алар Нарын дарыясынын боюнда жайгашкан. Аймактагы 15 ГЭСтин абдан кубаттуусу «Нарын каскады» гидроэлектростанциялардын комплекси 5 ГЭСи жана ирригациялык курулуштарды ичине камтыйт²⁰¹.

Борбордук Азия республикаларынын стратегиялык баалуу жаратылыш байлыктарына ээ. Сейрек кездешүүчү түстүү металлдар ж.б. химиялык элементтерге бай жетиштүү өнүккөн экономикалык жана илимий – техникалык деңгээли бар чөлкөм. Борбордук Азиянын ичинде Кыргызстанда пайдалуу кендер, жаратылыш газы, энергия, минералдык ресурстар, түстүү металлдар ж.б. мурунку СССРдагы кендердин 62% түзгөн, Россиянын территориясындагы (запас) кендерден 2,2–2,5 эсеге жогору²⁰².

Республиканын көп жерлеринде дүйнөлүк мааниге ээ алтын, күмүш кендери бар. Жалпысынан алганда, Совет мезгилинде эле Кыргызстанда геологдор алтын кени бар жерлерди аныкташкан. Алар: Макмал, Жер-Үй, Кумтөр, Талды-Булак, Сулуу-Терек, Куру-Терек, Башкы-Терек, Солтон Сары.

Кыргызстандын аймагында жалпы 302 алтын аралашкан кен чыккан жерлери бар. Алардын курамына алтындан башка дагы металлдар, маселен, жез, сымап, сурьма, кобальт, вольфрам камтылган кендерди да эске алсак, анда бул көрсөткүч 382ге жетет. Алтын кендеринин саны боюнча алдыңкы сапта Жалал-Абад облусу турат, алтын аралашкандары менен бирге 95 баалуу металл топтолгон кен бар. Ысык-Көл облусунда жалпыга маалым болгон Кумтөр кенинде, божомол менен 2019-ж. алтын өндүрүүнүн көлөмү 16–17,5 тоннаны түзгөн. Чүй облусунда Талды-Булакта алтындын кору 64 тоннадан ашат. Эгер курамында алтындан

²⁰¹ Гусейнов, В. Водные ресурсы ЦАР [Текст] / В. Гусейнов, А. Гончаренко // Центральная Азия. Геополитика и экономика региона. – М., 2010. – С.63-68.

²⁰² Парамонов, В. Центральная Евразия – экономика [Электронный ресурс] / В. Парамонов, А. Строков.-Режим доступа: <http://www.easttime.ru>. – Загл.с экрана.

сырткары башка металлдар камтылган кендерди кошо эсептесек, анда ири кендердин саны эки эсеге көбөйөт. Талас облусунда Талды-Булак кени (алтын, жез), ал эми Ош облусунда Чалкуйрук-Акжылга (алтын, кобальт) кени белгилүү. Республикада алтын кенине жарды Баткен облусу, бирок изилдөөчүлөр ал жердеги үчөөнү орточо кендерге киргизет²⁰³. Жогоруда аталган кен чыккан жерлерде 2013-ж. баштап Кытайдын инвесторлорунун активдүү иш аракеттерди ишке ашырып жатышат.

Борбордук Азия анын ичинде Кыргызстандын жер үстүндөгү суу ресурстарына да бай. Борбордук Азия болжол менен 170-180 кв. км жер үстүндөгү суу ресурстарына ээ²⁰⁴, азыркы мезгилде алардын 90%дан ашыгы пайдаланылат. Бардык республикаларда суунун запасы бирдей эмес, үстүнкү катмардагы суунун 90% булагы Кыргызстан менен Тажикстанда жогору. Ал эми сууну айыл чарбасына көбүрөөк пайдалануучулар Өзбекстан менен Казакстан республикалары болуп эсептелет.

Төртүнчү геостратегиялык жана транзиттик фактор: Борбордук Азиянын геостратегиялык абалы мамлекеттер ортосундагы мамиледе аскердик, саясий карым-катнашы эң маанилүү орунду ээлейт.

Аталган аймактын стратегиялык жана транзиттик деңгээли бул жөн гана бир нече мамлекеттердин транспорт мүмкүнчүлүктөрү эмес. Борбордук Азия республикалары – саясий, аскердик, экономикалык ж.б. көптөгөн кызыкчылыктардын чордону. Бул чөлкөм көп кылымдык тарыхый, маданий жашоосу менен айырмаланып, бүгүнкү күнгө чейин көптөгөн кыймылдуу күчтөрдүн экономикалык өнүгүүсүнүн негизги булагына айланган. Аймактын транзиттик деңгээлин пайдаланууну көздөгөн аракеттер абдан

²⁰³ Кыргызстандын кайсы аймагы алтынга бай. Карта [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sputnik.kg/infographics/20190813/1045425506/Kyrgyzstandyn-kaysy-aymagy-altynga-bay-Karta.html> – Загл. с экрана.

²⁰⁴ Гусейнов, В. Водные ресурсы ЦАР [Текст] / В. Гусейнов, А. Гончаренко // Центральная Азия. Геополитика и экономика региона. – М., 2010. – С.63-68.

жогору. Темир жол магистралдарынын көбөйүшү, унаа жана аба жолдорунун өнүгүүсү Борбордук Азия республикаларынын геосаясий, соода-экономикалык маанисин жогорулатууда. Аймак аркылуу АТР, Европа, Батыш Азияга чейинки мейкиндиктерди байланыштыруучу ири жүк ташуучу агымдар өтөт. Статистикалык маалыматтар боюнча азыркы мезгилде Борбордук Азия республикаларында автоунаа жолдору 320.000 км ашат, темир жол – 20.000 км, нефти магистралдары – 40.000 км., 100 дөн ашуун аэропорттор бар, анын ичинен 30 эл аралык каттамдарды тейлейт²⁰⁵.

Борбордук Азиянын транзиттик деңгээли Кытай Эл Республикасы үчүн өтө маанилүү. Кытай аймак аркылуу Иранга, андан ары Европага чыгууга мүмкүндүк берген кургак жол магистралына ээ болууну көздөйт. XXI к. башында эле Кытайды Батыш менен байланыштырган трансазиялык темир жолду (ТАТЖ) курууну пландаган. 2001-ж. тарта Кытай Эл республикасы Кыргызстан аркылуу Кытай–Кыргызстан–Өзбекстан темир жол курууну ишке ашырууну каалап келет, бирок бул келишим ирээтинде калып ишке ашпай жатат.

Ал эми Кыргызстандын транспорттук инфраструктасын карасак: 34.000 км авто унаа жолу, 424 км. темир жол, 2 эл аралык аэропорту жана 21 аэродрому бар. Борбордук Азия менен чектештирип турган 8 маршруттук транспорт коридорлору жалпы аралыгы 2.231км түзөт: Бишкек–Ош (664 км); Бишкек–Алматы (240 км); Бишкек–Чалдовар (96 км); Бишкек–Нарын–Торугарт (539 км); Тараз–Талас–Суусамыр (274 км); Ош–Сарыташ–Эркештам (256 км); Ош–Исфана (245 км); Сарыташ–Карамык (135 км). Республиканын түндүгү менен түштүгүн байланыштырган кыргыз темир жолунун узундугу 424 км²⁰⁶.

Кыргызстандын социалдык – экономикалык өнүгүүсүн камсыздоодо транспорттук инфраструктуранын

²⁰⁵ История развития транспортных коридоров Центральной Азии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://articlekz.com/article/19185> – Загл. с экрана.

²⁰⁶ История развития транспортных коридоров Центральной Азии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://articlekz.com/article/19185> – Загл. с экрана.

жетишсиздиги өнөр жай өндүрүшүн өнүгүүсүнө кедергисин тийгизип келет. Анткени, Кыргызстан 2018-ж. Дүйнөлүк банктын индексинде логистикалык эффективдүүлүк боюнча 160 мамлекеттин ичинен 108 орунду ээлеген. БА мамлекеттеринин ичинен акыркы мезгилде Казакстан логистикалык деңгээли жогорулаган. Евразия өнүктүрүү банкынын берген билдирүүсүндө, 2010-2017-ж. Кытайдан Евробиримдикке жеткирилген транзиттик жүк ташуу (темир жол ж.б.) 5,6%га өскөн. Мындай өсүүнүн себеби, Кытайдан Евробиримдик мамлекеттерине чейин курулуп жаткан темир жол түйүндөрү аркылуу ишке ашып жаткандыгы менен байланыштуу. Темир жол аркылуу жүктөрдү ташуунун өсүүсү деңиз аркылуу жүк ташууга салыштырганда көбүрөөк арзан жана кыска мөөнөттө ишке ашат. Дагы Кытайдан Евробиримдик темир жол аркылуу жүк ташуулар, жолдун айдынында жайгашкан өлкөлөрдүн өнөр жай ж.б. экспорттоо деңгээлин жогорулатуу менен бул аймактардын экономикалык өнүгүүсүнө оң таасирин тийгизет. Бирок, азыркы мезгилде Борбордук Азия аркылуу өткөн темир жол түйүндөрү 15% гана түзөт, дагы деле деңиз аркылуу ташуу 90% тегерегинде²⁰⁷.

Бешинчи демографиялык фактор: Борбордук Азиянын жалпы аянты, калкынын саны, улуттук курамы боюнча маалымат.

²⁰⁷ Аналитическое исследование ЦППИ "Железная дорога Китай – Кыргызстан – Узбекистан. Рациональный подход и избавление от иллюзий – залог успешности проекта" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.investmentcouncil.kg/index.php/pressentr/analitika/item/analiticheskoe-issledovanie-tsppi-zheleznaya-doroga-kitaj-kyrgyzstan-uzbekistan-ratsionalnyj-podkhod-i-izbavlenie-ot-illyuzij-zalog-uspeshnosti-proekta> 31 июля 2019. – Загл. с экрана.

Таблица 2.2.1.

Жалпы көрсөткүчтөр	Казак республикасы	Кыргыз республикасы	Тажик республикасы	Өзбек республикасы	Түркмөн республикасы
Территориясы миң. кв. км.	2717,3	198,5	143,1	447,4	488,1
Калкынын жалпы саны: мил	19,691 млн. адам	7 млн. адам	10 млн. адам	35,271 млн. адам	7,841 млн. адам
Улуттук курамы: %	казак 63,1, орус 23,7; өзбек 2,8 ж.б. 10	кыргыз 73,3; өзбек 14,7, орус 5,6 тажик 0,9 ж.б. улуттар 2	тажик 84,3 өзбек 13,9 кыргыз 0,8 орус 0,5.	өзбек 82 орус 2,7 тажик 4,8 кыргыз 1,4	түркмөн 87, өзбек 5, орус 4, ж.б. улуттар 6

Борбордук Азия республикаларынын анын ичинен Түркмөнстан гана ШКУга мүчө эмес. Ал эми ШКУга кирген Борбордук Азия республикаларынын маданий-цивилизациялык алкагы, Кытай менен Россиядан айырмаланат. Жогоруда көрсөтүлгөндөй акыркы жылдарда социалдык-экономикалык кыйын абалга карабастан чөлкөмдүн калкынын өсүү деңгээли жогорулоодо. Демографтардын айтуусунда Борбордук Азияда “жашаруу уланууда”. БУУнун маалыматы боюнча Борбордук Азиянын калкынын ичинен жаш муундун өсүүсү Өзбекстанда 57%, Тажикстанда 61%, Түркмөнстанда 56%, Казакстанда 43% жана

Кыргызстанда 53% экендиги белгилүү²⁰⁸. Жумушка жарактуу жаш курактагы жарандардын пайыздык көрсөткүчтөрү жогору болгону менен жумушсуздук маселеси ички жана тышкы миграцияны күчөтүүдө.

Алтынчы Борбордук Азиядагы коопсуздук фактор: Биринчиден, дүйнөлүк жана эл аралык коомчулукта эң эле кооптуу Афганистан менен чектешет, ал Азиядагы өзгөчө маданиятта жашаган өлкө. Тарыхчылардын изилдөөсүндө Афганистан кылымдар бою бир дагы тышкы күчтөргө толук баш ийип, тынчтыкта жашап калган мамлекет эмес. Тынымсыз тышкы таасирлердин жана ички карама-каршылыктардын болушунан улам дайыма согуш очогу өчпөй келет²⁰⁹.

Экинчиден, Афганистандагы талибан бийлиги, Борбордук Азиядагы “Хизб бут-Тахрир” ж.б. ролу, Синьцзяндагы этникалык-диний сепаратизм ж.б. КЭРдин ички саясатындагы көйгөйлүү маселелердин бири Борбордук Азия менен чектешкен СУАР жана Тибет территориялары. Бул аймактар Кытайдан өз алдынча болууга умтулган күч аракеттери абдан күчтүү. Акыркы мезгилдеги Кытайдагы мусулман калкына болгон мамиле «тарбиялоо лагерлери» ж.б. саясттын ишке ашып жаткандыгы маалым. Мындан тышкары ислам дининин радикалдашуусу Борбордук Азиянын ар бир республикасында байкалууда.

Мисалы, Кыргыз Республикасында жергиликтүү калктын 80-85% ислам динин тутушат. Ислам дини азыркы мезгилде маданий, социалдык жана диний феномендик көрүнүш катары гана жашабастан, белгилүү бир мерчемде саясатка таасир тийгизүүчү ролду аткарууга белсенип келет. Алар ар кандай ислам багытында идеологияны тараткан “Хизбут-Тахрир-аль-Ислами”, “Салайфий”, “Акромия” ж.б. Бүгүнкү коомдун өнүгүүсүнө жалпы көз чаптырсак элдин сабаттуулугун жоюуда

²⁰⁸ Осипов, А. Г. Ферганская долина: этничность, этнические процессы, этнические конфликты [Электронный ресурс] / А. Г. Осипов. – Режим доступа: <http://www.igpi.ru/info/people/osipov/1172304934.htm>. – Загл.с экрана.

²⁰⁹ Хронология войны в Афганистане [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.newamericancentury.org/>. – Загл. с экрана.

кызмат кыла турган илим билим жаатында ислам ж.б. диндердин таасирдүүлүгү күч алууда. Айрыкча мамлекеттин келечеги болгон жаш муун диндин таалим тарбиясына өтүп жатышы абдан көйгөйлүү маселе экендиги эч кимге жашыруун эмес. Азыркы мезгилде Кыргыз Республикасын диний билим берүү мекемелеринин саны боюнча Борбордук Азия республикаларынын ичинен биринчи орунда турат. Жалпысынан республикада 2013-жылдагы маалыматы менен 91 диний билим берүү мекемелери болсо, алардын ичинен 75 исламдык жана 16 христиандык окуу жайлары катталган. Ислам окуу жайларынын арасынан 1 университет, 9 институт жана 65 медресе иштеп келген²¹⁰. Ал эми 2019-ж. маалыматы боюнча Кыргызстанда 3 миң 294 диний уюмдар, 2 миң 696 мечит, 1 синагог жана 233 христиан чиркөөсү бар²¹¹. Дагы ислам багытындагы 112 диний окуу жай дин иштери боюнча мамлекеттик комиссиядан каттоодон өткөн. Анын ичинде медреселердин саны – 102, учурда 78 медресе иштеп жатат. Кыргызстан мусулмандар диний башкармалыгынан алынган маалыматка караганда, Бишкекте 5, Чүйдө 28, Таласта 4, Ысык-Көлдө 1, Нарында 2, Жалал-Абадда 6, Ош облусунда 19, Ош шаарында 4 жана Баткенде 9 медресе иштейт. Бул медреселерде 6 миң бала билим алууда, медреселердин эң чаканында 20га чукул бала окуса, эң чоң дегенинде 200дөй бала окуйт²¹².

Ислам окуу жайларына байланышкан маселеде Борбордук Азия республикаларынын жалпы абалын карап көрсөк: абдан исламдашкан мамлекет катары таанылган Өзбекстанда 2013-жылдагы маалыматы менен 50гө жакын ар

²¹⁰ Абдырахманов, Т. А. Кыргызстандын жана дүйнөнүн билим берүү системалары XXI кылымда: реформалар, тенденциялар, проблемалар [Текст] / Т. А. Абдрахманов. – Бишкек: Maxprint, 2013. – 59 с.

²¹¹ Цифра дня. 3 тысячи 294 религиозные организации зарегистрированы в Кыргызстане:[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://24.kg/obschestvo/132367/> – Загл. с экрана.

²¹² Кыргызстандагы диний билим берүү: медреселер чукул реформага муктаж // Баяндама. Тынчтык инновациялары боюнча Булан институту [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.bulaninstitute.org. – Загл. с экрана.

түрдүү диний окуу жайлар катталган. Ал эми Таджикстанда 20 медресе иштеген. Ал эми 2019-жылдын маалыматы боюнча 30 млн ашуун калкы бар Өзбекстанда бир ислам университети, 9 медресе калган. Тажикстанда бир ислам институтунда исламдын базалык түшүнүктөрүн окутуу медреселерде эмес, ошол ислам институтунун коллеждеринин алкагында гана берилет. Бул мамлекетте бардык медреселер жана жалгыз ислам гимназиясы жабылган. Казакстанда 13 диний окуу жай бар. Бир университет, имамдардын билим деңгээлин жогорулатуучу 1 институт, 9 медресе жана каарыларды (куран китебин жатка айтуучулар) даярдаган 2 окуу борбору иш жүргүзөт²¹³. Ал эми 7 млн. калкы бар Кыргызстанда 100 гө чукул диний окуу жайлар катталган жана жылына көбөйүп жатат.

Жалпысынан, Кыргызстанда 1991-ж. 39 мечит болсо, 2019-ж. 2669 мечит салынган²¹⁴. Бул маалыматтан 30 жылдын ичинде Кыргызстанда мечиттердин саны 70%га чейин өскөндүгүн көрсөк болот. Ошону менен катар учурда Кыргызстанда светтик билим менен диний билим берүү биринен бири обочолонуп, ортодо ажырым улам тереңдеп баратат. Эксперттердин божомолунда, коомдо диний окуу жайда окуган жаштар менен светтик билим алган жаштар арасында тирешүү күч алышы мүмкүн. Ошол себептен диний билим берүү жана дин таанууну окутуу системасын Кыргызстан Борбордук Азиянын башка республикалары сыяктуу реформалоону ишке ашыруусу керек. Ал үчүн дин иштери боюнча мамлекеттик комиссиясы ж.б. мамлекеттик органдар менен биргеликте чукул арада системалуу иштерди жүзөгө ашырышы зарыл.

²¹³ Диний билим берүүгө мамлекеттин мамилеси [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_religion_politics_opinionon/29806387.html – Загл. с экрана.

²¹⁴ Как изменилось количество мечетей и церквей в Кыргызстане после 1991 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <https://elgezit.kg/2019/10/22/kak-izmenilos-kolichestvo-mechetej-i-tserkvej-v-kyrgyzstane-posle-1991-goda-infografika>. – Загл. с экрана.

Үчүнчүдөн, Борбордук Азиянын чек ара тилкелериндеги территориялык, анклавдык ж.б. көйгөйлөрү. Борбордук Азия өлкөлөрү өз алдынча эгемен өлкө катары күн көрө баштагандан бери чек ара тилкелерин тактоодогу бир топ татаалдыктарга туш болушту. Кыргызстан түндүгүнөн Казакстан жана Кытай менен болгон чек ара сызыктарын аныктап алган менен түштүк коңшулары Тажикстан жана Өзбекстан менен чек араларынын көп бөлүгүн такташа элек.

Фергана өрөөнүндө Кыргызстан, Өзбекстан жана Тажикстан бири бири менен чектешкен аймактарда территориялык талаш маселеси өтө курч абалды түзүүдө. Фергана өрөөнүнүн арбыныраак бөлүгү тоо кыркалары менен Анжиян, Асаке, Кокон, Кувасай, Маргалаң, Наманган жана Фергана шаарлары Өзбекстанга кирген. Фергананын түндүк жагынан өрөөн менен курчалган, түштүктө тоолор жана чыгыш бөлүгү Жалал-Абад, Ош жана Өзгөн шаарлары жайгашкан аймак Кыргызстанга кирет. Ал эми Фергананын батышы Исфара жана Канибадам шаарлары (Ходжент) жана Согд (мурунку Ленинабад) облусу Тажикстанга кирет. Ушундай административдик бөлүнүүнүн кесепетинен бир эле этностук топтор бири-бирине жакын аймактарда жашашканы менен башка мамлекеттин курамында жашоого аргасыз болуп, чек ара менен бөлүнүп калышкан²¹⁵.

Таблица 2.2.2. Фергана аймагындагы анклав маселеси жана талаш территориялар:

Анклавдар	Өлкө	Жайгашкан жери	Калкы-нын саны	Этникалык курамы
Барак	Кыргызстан	Өзбекстанда	600	100% кыргыздар
Чоңкара	Өзбекстан	Кыргызстан да	0	Жайыт жери
Жангаил	Өзбекстан	Кыргызстан да	0	Жайыт жери

²¹⁵ Конфликты в анклавах Центральной Азии. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.enclaves.webs.com/centralasia.htm>. www.geosite.jankrogh.com/uzbekistan.htm. – Загл. с экрана.

Шахимардан	Өзбекстан	Кыргызстан да	5,000	91% өзбектер, 9% кыргыздар
Сох	Өзбекстан	Кыргызстан да	25,000-70,000	99% өзбектер
Ворух	Тажикстан	Кыргызстан да	10,000-30,000	95% тажиктер, 5% кыргыздар
Кайрагач	Тажикстан	Кыргызстан да	150	100% тажиктер

Таблицада көрсөтүлгөн маалыматтан тышкары, Кыргызстандын аймактарында—14% өзбек, ал эми Өзбекстандын аймактарында 0,9% кыргыз этностору жашап келет. Мунун ичинен Өзбекстанга караштуу Фергана өрөөнүнүн үч облустарын: Анжиян, Фергана жана Наманган аймактарында кыргыздар көптүк кылат²¹⁶. Сарваксай, Таштепе анклавдары жана кыргыздар жашаган 30дан ашуун майда эл жашаган айылдары Кыргызстанга келүү үчүн башка мамлекеттердин жолун кесип өтүүгө аргасыз ²¹⁷ . Ушундай көйгөйлүү маселелердин болушунан улам көптөгөн жарандар жашаган жерлерин таштап тыш жактарга чыгып кетүүсү уланууда. Азыркы кездеги Кыргызстандын Өзбекстан жана Тажикстан менен талаш жер тилкелер боюнча абалын так иликтөө, өз жашаган аймактарын таштап чыгып кеткен жарандардын демографиялык курагын жана так санын аныктоо маселеси маанилүү десек жаңылышпайбыз.

Жогоруда көрсөтүлгөн геосаясий, геоэкономикалык ж.б. факторлордун маани маңызы Борбордук Азия анын ичинде Кыргызстанга болгон кызыгууну айрым Батыш

²¹⁶ Осипов, А. Г. Ферганская долина: этничность, этнические процессы, этнические конфликты [Электронный ресурс] / А. Г. Осипов. – Режим доступа: <http://www.igpi.ru/info/people/osipov/1172304934.htm>. – Загл.с экрана.

²¹⁷ Лунев, С. Ферганская долина как одна из моделей регионального развития. источник: [Электронный ресурс] / С. Лунев. – Режим доступа:http://www.ca-c.org/journal/09-1997/st_04_lunev.shtml. – Загл. с экрана.

саясатчыларынын: “Кайсы бир тарап Борбор Азияны бийлесе – ал Евразияны бийлейт. Ким Евразияны бийлесе – ал дүйнөнү бийлейт” деген түшүнүгү кооз айтылганы менен, ШКУга байланыштуу бир чындыкка карама-каршы келет. Бул – ШКУнун теңата шериктер (мамлекеттер) тарабынан негизделиши. Ал эми ШКУнун эл аралык уюм катары башка уюмдарга салыштырганда бир нече багыттагы өзгөчөлүгүн аныктайт. Кытайдын жеке иш аракети Борбордук Азия республикалары анын ичинде Кыргызстан менен эки тараптуу байланышы 1990-жылдардын башында биполярдык системанын кулашы менен көп тараптуу кызматташтыкка өтүү мезгилинде башталган. Ошону менен катар Кытайдын Борбордук Азияга болгон стратегиясы “Шанхай бештиги” форумунан кийин кескин өзгөргөн. Ал форум Борбордук Азияга Кытайдын коопсуздук маселесинен кийин көп алкактуу кызматташууга өтүүсүнө өбөлгө түзгөн ШКУнун уюшулушуна алып келген.

2.3. Шанхай кызматташтык уюмунун түзүлүшү, институционалдык өнүгүшү жана анын өзгөчөлүгү

Постсоветтик Борбордук Азияда саясий ж.б. өнүгүүсүндөгү кооптуу ички жана тышкы маселелери, айрыкча Кытайдын бул чөлкөмгө болгон стратегиясынын таасирдүүлүгү геосаясий, геоэкономикалык, транзиттик, коопсуздук жана демографиялык ж.б. факторлор ШКУнун жаралуусунун тарыхый өбөлгөсү катары таанууга болот.

1996-жылы Борбордук Азия республикалары менен Кытайдын чек ара маселесин турукташтуруу боюнча “Шанхай бештиги” келишими кийин “Шанхай форумун” уюшулушу чечкиндүү кадамдарды жасаган.

1996–2001-жж. аралыгында Кытай менен Россия чек аралаш Борбордук Азия республикалары менен чектешкен аймактардагы маселелерди чечүүдө ара тараптуу келишимдерге жетишкен.

2001-жылы 15-июнда “Шанхай бештигине” кирген мамлекеттердин жыйынында Өзбекстан уюмга мүчө болуп

кирген. Ушундан тартып “Шанхай бештиги” форуму Шанхай Кызматташтык Уюму (ШКУ) аталып калган. Алгач уюмдун толук макамдуу мүчөлөрү алты мамлекет болсо. Учурда уюмдун мүчө мамлекеттери тогузга жетти. ШКУнун географиялык алкагы Евразия континенти тактап айтканда, РФнын территориясынан баштап Борбордук Азия, Кытай, Индия, Пакистан жана Иран мамлекеттеринин мейкиндигин өз ичине камтыйт.

Евразиядагы ири эл аралык уюм ШКУнун уюшулушунун эволюциялык өнүгүүсү төрт этапта ишке ашкан:

- 1996-жылы “Шанхай бештиги” аталыштагы мамлекеттер аралык түзүм катары таанылган;
- 2000-жылы Өзбекстандын байкоочу макамын алышы менен “Шанхай бештиги” форумуна айланган;
- 2001-жылы 14-июнда Өзбекстандын бул форумга мүчө катары кабыл алынышы менен ШКУ аталыштагы чөлкөмдүк уюм катары калыптанып өнүгө баштаган;
- 2017-жылы Индия жана Пакистандын мүчө болушу менен ири эл аралык уюм катары таанылган.

ШКУнун толук мүчө өлкөлөрүнүн жалпы аймагы -- Евразиянын 65%ын, 35 млн. чарчы км² аянтты, жана калкы -- дүйнөнүн төрттөн бир бөлүгүн, же 3,5 млрд. кишиден ашуун (2022-ж.), дүйнөнүн жалпы калкынын жарымын түзөт (2022-ж.)²¹⁸.

2017-жылы 9-июнунда Индия жана Пакистан ШКУга толук кандуу мүчө болушкан²¹⁹. Ал эми 2021-жылдын 17-сентябрында ШКУга Иранды толук кандуу мүчө катары кабыл алууну жактырышкан, 2022-ж. 16-сентябрда Самаркандагы ШКУнун жыйынында Иран мүчө болуп кабыл алынган²²⁰. Ушул

²¹⁸ Шанхайская организация сотрудничества [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://infoshos.ru/> <http://rus.sectsc.org/> <http://www.ud.gov.kg/index.php/ru/view=article&layout=edit&id=193> –Загл. с экрана. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%>

²¹⁹ Индия и Пакистан стали членами ШОС (рус.), РИА Новости (20170609T1229+0300Z). Дата обращения: 12 июня 2017

²²⁰ Иран официально вступил в ШОС. Известия (15 сентября 2022). Дата обращения: 15 сентября 2022.

эле күнү уюмдагы байкоочу статусундагы Беларусияга толук кандуу мүчөлүк берүү жол-жобосу башталганы жарыяланган²²¹.

2023-жылдын 28-январында Иран Конституциясынын коргоо кеңеши Ирандын ШКУга кошулуусу боюнча мыйзам долбоорун жактырган. Буга чейин, 2022-жылдын 27-ноябрында Иран парламенти көпчүлүк добуш менен Иран Ислам Республикасынын ШКУга кошулуусу боюнча мыйзам долбоорун кабыл алышкан²²².

ШКУга БУУ нун коопсуздук кеңешинин туруктуу эки өкүлү жана төрт ядердик держава Россия, Кытай, Индия, Пакистан мүчө. Дүйнөдөгү калкынын саны эң көп мамлекеттер (Кытай жана Индия), дүйнөдөгү тез темп менен өнүгүп жаткан эки мамлекет (Индия жана Кытай), “космос клубуна” кирген мамлекеттердин төртөө (Россия, Индия, Кытай, Иран), эң көп сандагы энергетиканы пайдалануучулар (Кытай жана Индия)²²³ кирет.

ШКУ эл аралык институт катарында үч категорияга ээ²²⁴.

Таблица 2.3.1.

№	ШКУга кирген өлкөлөрдүн макамы	ШКУга мүчө мамлекеттердин аталышы
1-категория	ШКУнун мүчө өлкөлөрү	Кытай Элдик Республикасы (2001) Казакстан Республикасы (2001) Кыргыз Республикасы (2001) Россия Федерациясы (2001)

²²¹ Запущена процедура предоставления Беларуси членства в ШОС - Новости Барановичей, Бреста, Беларуси, Мира. Intex-press

²²² Совет стражей одобрил законопроект о вступлении Ирана в ШОС. ИРНА 28.01.2023

²²³ Межправительственные организации. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.economicdata.ru/union.php?menu=intergovernmental-organization-unions> – Загл. с экрана.

²²⁴ Электронные базы данных нормативно-правовых актов ШОС. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rus.sectso.org/documents/>; www.arhiv.inpravo.ru; <http://www.base.spinform.ru>; <http://kazakhstan.news-city.info>; www.lawsector.ru – Загл.с экрана.

		Тажикстан Республикасы (2001) Өзбекстан Республикасы (2001) Индия Федеративдүү Республикасы (2017) Пакистан Республикасы (2017) Иран Ислам Республикасы (2022)
2-категория	ШКУнун байкоочу өлкөлөрү	Афганистан (2005) Белоруссия (2017) Монголия (2005)
3 категория	ШКУга сүйлөшүү боюнча шериктеш мамлекеттер	Азербайжан Армения Камбоджа Непал Египет Катар Түркия Шри-Ланка Сауд Аравия

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, ШКУга жалпы жонунан Евразия континентинин 21 мамлекет кирип, ар кандай деңгээлдеги кызматташтыкты ишке ашырууда. Бул өлкөлөрдөн тышкары ШКУга байкоочу жана шериктеш болуу демилгесин билгизген өлкөлөр – Бангладеш, Сирия, Израиль, Мальдивия, Украина, Ирак, Кувейт, Вьетнам, Бахрейн, Катар жана Бириккен Араб Эмирлиги²²⁵.

Уюмдун башкы милдеттери мүчө мамлекеттерди бириктирген кеңири мейкиндикте коопсуздукту жана туруктуулукту чыңдоо жарыя кылынган. 2002-ж. 7-июнда Санкт-Петербург шаарында уюмдун кезектеги жыйынында ШКУнун Хартиясы кабыл алынган²²⁶.

²²⁵ Шершнеф, Л. И. Цивилизационная идеология для ШОС [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.inforos.ru/?id=20224>. – Загл. с экрана.

²²⁶ Хартия Шанхайской организации сотрудничества. 07.06.2002г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.infoshos.ru/?id=33>. – Загл.с. экрана.

ШКУнун Хартиясы 26 беренеден турат:

1-беренедө - ШКУнун максаты жана милдеттери каралган.

- мүчө мамлекеттер ортосундагы коңшулук жана достук, өз ара ишеним арттырууну чыңдоо;

- акыйкат жана рационалдуу саясий, экономикалык эл аралык тартипти, чөлкөмдөгү туруктуулук жана коопсуздукту, тынчтыкты бекемдөө жана колдоо максатында ири профилдүү байланыштарды өнүктүрүү;

- терроризм, сепаратизм жана экстремизмдин бардык көрүнүштөрүнө, мыйзамсыз наркотик жана курал-жарак сатууга ж.б. трансулуттук кылмыш ишмердүүлүгүнө, мыйзамсыз миграцияга каршы бирдиктүү иш чара жүргүзүү;

- саясий, соода-экономикалык, коргонуу, укук коргоо, жаратылыш коргоо, маданий, илимий-техникалык, билим берүү, энергетика, транспорт, насыя-финансы ж.б. жалпы кызыкчылыкка муктаж болгон чөйрө боюнча эффективдүү рационалдуу байланыштарды камсыздоо;

- мүчө мамлекеттердеги элдердин жашоо шартын жакшыртуу жана жашоо деңгээлин жогорулатуу максатында биргелешкен кыймыл аракеттин негизинде чөлкөмдөрдөгү тең укуктуу өнөктөштүк социалдык жана маданий өнүгүүгө ар тараптан туруктуу экономикалык өнүгүүнү камсыз кылууга аракеттенүү;

- дүйнөлүк экономикадагы интеграцияга координациялоо ыкмасын табуу;

- эл аралык милдеттенүүгө ылайык мүчө мамлекеттердин жана алардын улуттук мыйзамдуулугуна жараша адамдардын укук жана эркиндиктерин камсыз кылууга көмөктөшүү;

- чет мамлекеттер жана эл аралык уюмдар менен болгон мамилесин колдоо;

- XXI к. пайда богон ар кандай маселелерди биргелешип чечүү;

- *2-беренедө - ШКУнун мүчө мамлекеттери төмөндөгүдөй принциптерге таянышат:*

- бири-биринин эгемендүүлүгүн, көз карандысыздыгын, территориялык бүтүндүүлүгүн, мамлекеттик чек араларынын бузулбастыгын өз ара сыйлоо. Бири-бирине кол салбоо, ички иштерине кийлигишпөө, эл аралык мамиледе куралдуу күч же коркутуу ж.б. колдонбоо;

- бардык мүчө мамлекеттердин тең укуктуулугу, ар биринин ой пикирин сыйлоо менен өз ара түшүнүүнүн негизинде биргелешкен көз-караштарын табуу;

- жалпы кызыкчылыктагы биргелешкен иш аракеттерди этаптуу ишке ашыруу;

- мүчө мамлекеттер ортосундагы келишпестиктерди тынчтык жолу менен чечүү;

- ШКУнун башка мамлекеттерге жана эл аралык уюмдарга каршы багытта эместиги;

- ШКУнун кызыкчылыгына каршы багытталган ар кандай кыймыл аракеттерди болтурбоо;

- Хартияда ж.б. документтерде кабыл алынган милдеттерди ак ниеттүүлүк менен аткаруу каралган.

- *3-беренедө - ШКУнун алкагында катышкан мүчө-мамлекеттердин кызматташуусунун негизги багыттары каралган:*

- чөлкөмдөгү ишеничти жана коопсуздукту бекемдөө жана тынчтыкты колдоо;

- эл аралык уюмдарда жана эл аралык форумдарда жалпы кызыкчылык катары көрсөтүлгөн тышкы саясат боюнча маселелерди жалпы көз карашта издөө;

- терроризмге, сепаратизмге, экстремизмге, курал жаракты жана баңгизаттын мыйзамсыз айлануусуна жана башка трансулуттук кылмыштуулук иштерге, мындан тышкары мыйзамсыз миграцияга каршы биргелешкен иш чараларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу;

- куралдуу күчтөрдү текшерүүгө алуу жана куралсыздануу маселелери боюнча күчтү координациялоо;

- ар түрдүү форумда экономикалык кызматташтыкты чөлкөмдө кеңейтүү жана колдоо. Технология, кызмат көрсөтүү капитал товарлардын эркин айлануусун ишке ашыруу

багытындагы инвестиция жана соода үчүн жагымдуу шарт түзүүгө көмөк көрсөтүү;

- коммуникация жана транспорт тармагында бар болгон инфраструктураларды эффективдүү колдонуу, энергетикалык системаны өнүктүрүүдө мүчө мамлекеттердин транзиттик потенциалын өстүрүү;

- жаратылышты пайдаланууну рационалдык камсыздоо, чөлкөмдөгү суу ресурстарын туура колдонуу, жаратылышты коргоо программаларын жана долбоорлорун ишке ашыруу;

- техногендик мүнөздөгү жаратылыштын күтүүсүз жагдайларынын кесепеттерин жоюу жана эскертүү менен биргелешип жардам көрсөтүү;

- ШКУнун чегинде кызматташтыкты өнүктүрүү кызыкчылыктары боюнча укуктук маалыматтарды алмашуу;

- туризм, спорт, маданият, саламаттыкты сактоо, билим берүү, техника жана илим жаатындагы өз ара байланыштарды кеңейтүү.

- *4-беренде - ШКУнун Хартиясынын максат жана милдеттерин аткаруу үчүн уюмдун алкагында туруктуу негизде:*

- Мамлекеттер башчыларынын Совети,
- Өкмөт башчыларынын кеңеши,
- Тышкы иштер министрлер кеңеши,
- Ведомстволор жана министрлер башчыларынын кеңеши,
- Улуттук координаторлор кеңеши,
- Терроризмге каршы чөлкөмдүк түзүмү (РАТС),
- Башкы катчылык,
- Банктар аралык бирикме пайда болуп иштеп жатат²²⁷.

ШКУнун чечим кабыл алуучу жогорку органы уюмга мүчө мамлекеттердин өлкө башчыларынын кеңеши болуп саналат. Ал жылына бир чогулуп, уюмдун бардык маанилүү маселелери боюнча чечимдерди кабыл алат. ШКУнун чечим кабыл алуучу жогорку органы уюмга мүчө мамлекеттердин өлкө

²²⁷ Хартия Шанхайской организации сотрудничества. 07.06.2002г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.infoshos.ru/?id=33>. – Загл.с. экрана.

башчыларынын кеңеши болуп саналат. Ал жылына бир чогулуп, уюмдун бардык маанилүү маселелери боюнча чечимдерди кабыл алат. Уюмдагы маанилүү багыттарды жана көп тараптуу кызматташтыктын стратегиясын даярдайт. Ошондой эле экономикалык ж.б. кызматташтыктын актуалдуу жана принципиалдуу маселелерин, уюмдун жылдык бюджетин талкуулашат.

Мамлекет жана өкмөт башчыларынын кеңешмелеринен тышкары парламент төрагаларынын, коопсуздук кеңешинин катчыларынын, тышкы иштер, коргоо, өзгөчө кырдаалдар, экономика, транспорт, маданият, билим берүү, саламаттык сактоо, укук коргоо министрлеринин, жогорку жана арбитраждык соттордун, башкы прокурорлордун деңгээлиндеги жолугушуулар өтүп турат. Уюмга мүчө мамлекеттердин улуттук координаторлор кеңеши ШКУнун алкагында координациялоо милдетин аткарат. RATS уюмга мүчө-өлкөлөрдүн терроризм, сепаратизм жана экстремизмге каршы кызматташтыгын илгерилетүүнү көздөйт²²⁸.

Таблица 2.3.2. ШКУнун мүчө мамлекеттер башчыларынын ар жылда болуп өткөн жыйындары жана кабыл алынган документтери.

№	ШКУнун жыйындары өткөрүлгөн жери	Өткөрүлгөн күнү жана жылы	Кабыл алынган маанилүү документтер: хартия, декларация, макулдашуу ж.б.
1	Шанхай (Кытай)	14-15-июнь, 2001-ж.	Россия, Казакстан, Кытай, Кыргызстан, Тажикстан жана Өзбекстандын президенттери ШКУнун түзүлүүсү жөнүндөгү декларацияга кол коюшту.
2	Санкт-Петербург (Россия)	7-июнь, 2002-ж.	ШКУнун Хартиясы кабыл алынган. Жолугушууда чөлкөмдүк экономикалык кызматташуунун негизги максаты жана багыттары

²²⁸ RATS – время практических действий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.asiainform.ru/rusdoc/151.htm?29/03/2006>. – Загл. с экрана.

			жөнүндөгү ШКУнун мүчө-өлкөлөрүнүн макамы тууралуу Меморандумга кол коюлган.
3	Москва (Россия)	28-29-май, 2003-ж.	ШКУнун мүчө мамлекеттер ортосундагы “көп тараптуу соода-экономикалык байланышуу программасы” кабыл алынган. Программада ШКУну алкагындагы экономикалык байланыштын негизги максаты жана милдеттери, багыттары, практикалык кадамдары көрсөтүлгөн. Ошону менен бирге 20 жыл аралыгындагы ШКУнун экономикалык байланышындагы тейлөө, капитал, товар жүгүртүүнүн эркин технологиясы жана келечектеги пландарын ж.б. талкууланган.
4	Ташкент (Өзбекстан)	17-июнь, 2004-ж.	Ташкент декларациясы кабыл алынган. Мында мүчө мамлекет башчыларынын бирдиктүү иш аракетинде “Чөлкөмдүк терроризмге каршы түзүмү (RATS)” уюшулган.
5	Астана (Казакстан)	5-июль, 2005-ж.	Астана декларациясы кабыл алынган, мында терроризмге каршы күрөштүн маанилүүлүгү, эң негизгиси мыйзамсыз курал жарак, банги зат сатууну жана уюшулган кылмыштуулукка каршы күрөшүү, легалсыз миграциянын болтурбоо маселелери каралган. ШКУ мүчө мамлекеттеринин “Тынчтык миссиясы” аталыштагы машыгуусу ишке киришкен.
6	Шанхай (Кытай)	14-15-июнь, 2006-ж.	ШКУнун 10-жылдыгына арналган жыйында терроризмге каршы мүнөздөгү бир нече документтер «Чөлкөмдүк терроризмге каршы декларация» кабыл алышкан.

			Чөлкөмдүк экономикалык байланыштарды колдоо үчүн ШКУнун алкагындагы Банктар аралык бирикменин программаларын ишке ашырууну көзөмөлдөө жана колдоо каралган. Ошону менен катар ШКУ мамлекеттер арасында билим берүү чөйрөсүндөгү байланышты чыңдоо жөнүндө Макулдашууга кол коюлган.
7	Бишкек (Кыргыз-стан)	16-август, 2007-ж.	Бишкек декларациясы кабыл алынган, анда ШКУнун келечектеги пландары боюнча сүйлөшүүлөр болуп, уюмдун алкагын кеңейтүү, чек ара коопсуздугун бекемдөө ж.б. көптөгөн маселелер каралган.
8	Дүйшөнбү (Тажикстан)	28-август, 2008-ж.	Өкмөт башчыларынын кеңешинин чечими менен ШКУнун мүчө өлкөлөрүнүн көп багыттуу соода – экономикалык кызматташуусунун программасы кабыл алынган.
9	Екатеринбург (Россия)	15-16-июнь, 2009-ж.	ШКУнун өнөктөштүк статусун Шри-Ланкага жана Беларусияга берүү жөнүндө чечим жана беш документ кабыл алынган. 1. Екатеринбург декларациясы; 2. ШКУнун терроризмге каршы конвенциясы; 3. ШКУнун саясий-элчилик иш чараларын жана механизмдери жөнүндөгү документ; 4. ШКУнун мүчө мамлекеттеринин өкмөттөр аралык эл аралык информациялык коопсуздук жөнүндөгү макулдашуу; 5. ШКУнун мүчө мамлекеттеринин терроризмге каршы күрөшүүдө кадрларды даярдоо жөнүндөгү документтер кабыл алынган.

10	Ташкент (Өзбекстан)	10-11- июнь, 2010-ж.	Жыйындын негизги маселеси Афганистандагы жана Кыргызстандагы кырдаалды талкуулашкан. Мындан тышкары кылмыштуулукка каршы күрөшкө жана айыл чарба чөйрөсүндөгү мамлекеттер ортосундагы алака ж.б. макулдашууга кол коюшкан.
11	Астана (Казакстан)	14-15- июнь, 2011-ж.	ШКУнун аймагында эл аралык жеңил унаа ташуучу системаны ишке киргизүү, «Европа – Батыш Кытай» эл аралык транспорттук коридорду өнүктүрүү меморандумуна кол коюлган.
12	Пекин (Кытай)	6-7- июнь, 2012-ж.	ШКУнун мүчө өлкөлөрүнүн ортосунда “Соода – экономикалык жана инвестиция багытындагы кызматташууну жүзөгө ашыруу келишимине” кол коюлган.
13	Бишкек (Кыргыз- стан)	12-13- сентябр ь, 2013- ж.	Бишкек декларациясы кабыл алынган, анда Жакынкы Чыгыш, Түндүк Африка көйгөйлөрү, Ирандын ядердик программасы сыяктуу маселелер каралган. ШКУга мүчө-мамлекеттеринин ортосундагы 2013-2017-жж. жакшы коңшулаштык, достук жана кызматташтык жөнүндө Макулдашуунун планын бекитүү жөнүндө чечим кабыл алынган.
14	Дүйшөнбү (Тажикстан)	11-12- сентябр ь, 2014- ж.	ШКУнун саммитинде 19 бөлүктөн турган Дүйшөнбү декларациясы кабыл алынган.
15	Уфа (Россия)	9-10- июль, 2015-ж.	ШКУга Индия жана Пакистан мүчөлүккө кабыл алуу иш чаралары башталгандыгы жарыяланган. Мындан тышкары Белорус республикасы ШКУга байкоочу мамлекет, Азербайжан, Армения жана Непал диалог

			боюнча өнөктөш катары киришти ²²⁹ . Уфа декларация-сында 2025-жылга чейин ШКУ өнүгүү стратегиясын бекитишкен.
16	Ташкент (Өзбекстан)	23-24-июнь, 2016-ж.	ШКУнун 15-ж. арналган Ташкент декларациясы кабыл алынган. Мамлекет башчылары ШКУга диалог боюнча шериктеш макамын Азербайжан, Армения, Камбоджа жана Непал өлкөлөрүнө берүү боюнча меморандумга кол коюшкан.
17	Астана (Казакстан)	9-июнь, 2017-ж.	Астана декларациясы кабыл алынган, 11 маанилүү документ кабыл алынып, Индия менен Пакистанга ШКУга толук укуктуу мүчө макамы берилген.
18	Циндао (Кытай)	9-10-июнь, 2018-ж.	Циндао жыйынында 17 документ кабыл алынган. Алардын ичинде ШКУнун мүчө мамлекет башчыларынын 2018-2022-жж. иш аракеттеринин ишке ашыруу боюнча планын бекитишкен. Уюмга мүчө-мамлекеттердин 2019-2021-жж. терроризм, сепаратизм жана экстремизмге каршы күрөшүү боюнча кызматташтыгынын программасын кабыл алынган.
19	Бишкек (Кыргыз-стан)	13-14-июнь, 2019-ж.	Бишкек декларациясы кабыл алынган, анда ШКУга мүчө мамлекеттердин 2018-2023-жж. баңгизатка каршы стратегиясынын аткарылышы боюнча иш планын бекитишкен.
20	Россия	10-ноябрь, 2020-жыл	ШКУнун саммити видеоконференция аркылуу өткөн, анда бир нече документтерди жана Москва декларациясын кабыл алышкан. Анда

²²⁹ “Уфа саммити ШКУнун өнүгүү тарыхындагы жаңы барагын ачты”// Эркин Тоо, 14.07. 2015, № 64. Б.3

			COVID-19 менен күрөшүү боюнча комплекстүү иш план каралып, уюмдун мамлекет башчыларынын кеңешинин тогуз чечими даярдалган.
21.	Дүйшөнбү (Тажикстан)	16-17- сент. 2021- жыл	ШКУнун юбилейлик жыйынында уюмдун эл аралык мамилелер системасындагы ролун жана маанисин бекемдеген 30 документке кол коюлган. Афганистандагы кырдаалды тез арада жөнгө салуу боюнча ШКУга мүчө-мамлекеттердин бирдиктүү позициясын билдирген Дүйшөмбү декларациясы кабыл алынды. Ошондой эле уюмга жаңы толук кандуу мүчө – Иран Ислам Республикасын киргизүү процессин баштоо чечими жактырылган.
22	Самарканд (Өзбекстан)	15-16 сент. 2022-ж.	Самарканддагы ШКУ саммитинин алкагында уюмга Иран мүчө болду, диалог боюнча 6 жаңы өнөктөш кабыл алынган, алардын төртөө араб өлкөлөрү. Ошону менен бирге Беларустун ШКУга кирүү процедурасын баштоо жөнүндө чечим кабыл алынды ²³⁰ . Саммитте 40ка жакын документке, анын ичинде өз ара байланышты өнүктүрүү жана эффективдүү транспорттук коридорлорду түзүү боюнча кызматташуу концепциясына, өнөр жай кооперациясын стимулдаштыруу программасына жана “ШКУнун ак ниет элчиси” деген ардактуу наам жөнүндө жобого кол коюлду.

230 Kun uz. В «семье» ШОС появятся 6 новых партнеров по диалогу. Kun.uz. Дата обращения: 14.09.2022.; РИА Новости. На саммите ШОС подписали около 40 документов. РИА Новости (20220916T1325). Дата обращения: 18.09.2022.

Таблица 2.3.3.ШКУга кирген мамлекеттердин өкмөт башчыларынын жыйындары.

№	Жыйын өткөрүлгөн жылдары	мамлекет	шаары
1.	14 сентябрь 2001 ж.	Казакстан	Алматы
1.	23 сентябрь 2003 ж.	Кытай	Пекин
2.	23 сентябрь 2004 ж.	Кыргызстан	Бишкек
3.	26 октябрь 2005 ж.	Россия	Москва
4.	15 сентябрь 2006 ж.	Тажикстан	Дүйшөнбү
5.	2 ноябрь 2007 ж.	Өзбекстан	Ташкент
6.	30 октябрь 2008 ж.	Казакстан	Астана
7.	14 октябрь 2009 ж.	Кытай	Пекин
8.	25 ноябрь 2010 ж.	Тажикстан	Дүйшөнбү
9.	7 ноябрь 2011 ж.	Россия	Санкт-Петербург
10.	5 декабрь 2012 ж.	Кыргызстан	Бишкек
11.	29 ноябрь 2013 ж.	Өзбекстан	Ташкент
12.	14–15 декабрь 2014 ж.	Казакстан	Астана
13.	14–15 декабрь 2015 ж.	Кытай	Чжэнчжоу
14.	2–3 ноябрь 2016 ж.	Кыргызстан	Бишкек
15.	30 ноября 2017 г.	Россия	Сочи
16.	11–12 октябрь 2018 ж.	Тажикстан	Дүйшөнбү
17.	1–2 ноябрь 2019 ж.	Өзбекстан	Ташкент
18.	30 ноябрь 2020 ж.	Индия	Видео-конференция
19.	25 ноябрь 2021 ж.	Казакстан	Видео-конференция
20.	1 ноябрь 2022-ж.	Кытай	Видео-конференция ²³¹

²³¹ Состоялось XXI заседание Совета глав правительств государств-членов ШОС [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rus.sectesco.org/economics/20221101/921837/Sostoyalos-XXI-zasedanie-Soveta-glav-pravitelstv-gosudarstv-chlenov-ShOS.html> – Загл.с. экрана.

Уюмдун катчылыгы – дайыма иштеп туруучу административдик орган. ШКУ катчылыгы уюмдун чечимдеринин жана токтомдорунун ишке ашыруусун тейлейт, сунушталган документтердин (декларация жана күн тартиби сыяктуу) долбоорлорун даярдайт, уюмдун документтерин сактоочу жайы катары милдетин аткарат. ШКУнун алкагында атайын ишмердүүлүктү жүргүзөт, уюм тууралуу маалымат таратат жана жарыялайт. ШКУнун алкагында жүргүзүлүүчү уюштуруучулук-техникалык иш чараларды камсыздоону ишке ашырат жана уюмдун бюджетти боюнча сунуш даярдайт. Катчылыкты Аткаруучу катчы башкарат, аны Тышкы иштер министрлеринин сунушу менен мамлекет башчыларынын кеңеши бекитет. ШКУнун катчылыгы – башкы аткаруучу борбору (штаб-квартирасы) Пекинде жайгашкан, расмий тилдери: орус жана кытай тилдери²³².

ШКУнун каржылык – бюджеттик маселелери боюнча төмөндөгүдөй тартипте мүчө-мамлекеттер тарабынан жылына төлөнүүчү үлүштүк салымдары каралган: Россия – 2,6%; Кытай 20,6%; Казакстан - 17,6%, Өзбекстан - 14,6%, Кыргызстан - 8,8%, Таджикстан - 6%, Индия 5,9%, Пакистан 5,9%²³³.

Таблица 2.3.4. ШКУнун Башкы катчылары:

№	Аты-жөнү	Өлкөнүн аты	Иштеген жылдары
1	Чжан Дэгуан	Кытай Эл республикасы	15.01.2004-31.12.2006-жж.
2	Нургалиев Болат Кабдылхамитович	Казакстан Республикасы	01.01.2007-31.12.2009-жж.
3	Иманалиев	Кыргыз	01.01.2010-

²³² Хартия Шанхайской организации сотрудничества. 07.06.2002г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [// www.infoshos.ru /?id=33](http://www.infoshos.ru/?id=33). – Загл.с. экрана.

²³³ Соглашение о порядке формирования и исполнения бюджета Шанхайской организации сотрудничества [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://docs.cntd.ru/document/542615412> – Загл.с. экрана.

	Муратбек Сансызбаевич	Республикасы	31.12.2012-жж.
3	Мезенцев Дмитрий Федорович	Россия Федерациясы	01.01.2013-31.12.2015-жж.
4	Алимов Рашид Кутбидинович	Тажикстан Республикасы	01.01.2016-31.12.2018-жж.
6	Норов Владимир Имамович	Өзбекстан Республикасы	01.01.2019-2021-жж.
7	Чжан Мин	Кытай Эл Республикасы	01.01.2022-ж.

ШКУнун чөлкөмдөгү коопсуздуктун кепилдиги катары жаралуусу бир нече өзгөчөлүктөргө ээ:

Биринчиден, ШКУнун географиялык алкагы - Чыгыш Европадан – Борбордук Азия аркылуу – Түштүк жана Чыгыш Азияга чейинки кең мейкиндик. Бул -- Евразиянын өтө ири бөлүгү жана калкынын саны жагынан да башка аймактар эч теңдеше албай турган ири чөлкөм²³⁴.

Экинчиден, ШКУнун мейкиндиги геосаясий, геоэкономикалык ж.б. деңгээли менен баалуу. Бул чөлкөмдүн кең аймагы бай жаратылыш ресурстары, көп тарамдуу эл аралык транзиттик деңгээли, логистикалык өнүгүүсү жагынан дүйнөдөгү жана чөлкөмдөр аралык түзүмдөрдөн көбүрөөк өзгөчөлөнөт²³⁵.

Үчүнчүдөн, ШКУнун мейкиндигинде тарыхый-цивилизациялык, улуттук, диндик, тилдик, маданий өнүгүүсү,

²³⁴ Саммит ШОС: китайский дракон и русский медведь как сила многополярности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.geopolitica.ru/article/sammit-shos-kitayskiy-dragon-i-russkiy-medved-kak-sila-mnogopolyarnosti> (дата обращения 11.06.18) – Загл.с экрана.

²³⁵ Колдунова Е. Роль ШОС в Центральной Азии: сравнительный анализ исследовательских дискурсов. 2.11.13 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru>. – Загл. с экрана; Толипов, Ф. Теория и практика региональной интеграции в Центральной Азии [Электронный ресурс] / Ф. Толипов. - Режим доступа: <http://www.analitika.org/article.php?story=20050302061032204&mode+print>. –Загл.с экрана.

жада калса мамлекеттик башкаруу формасы менен бири-бирине эч окшобогон өлкөлөр жайгашкан. Кытай Эл Республикасы – конфуцианство идеяларын ыйык эреже катары туткан көп маданий баалуулуктарда жашаган калкы бар мамлекет. Россия Федерациясы жана Борбордук Азия мамлекеттери бир кезде (1917--1991-жж.) СССРдин курамында чогуу жашаганы менен алардын мурдагы жана постсоветтик доордогу тарыхый-цивилизациялык өнүгүүсү таптакыр бирдей эмес. Индия жана Пакистан XX кылымдын ортосунда гана эгемендүүлүккө жеткен, британдык оторчулук маалында дээрлик бирдей тагдырга ээ болгон мамлекеттер. Ал эми Иран ислам мамлекети катары диндик кээ бир баалуулуктар (шиит) менен башка мусулман мамлекеттеринен айырмаланып, мамлекеттик башкаруу системасы ШКУдагы өлкөлөргө такыр окшобойт.

Төртүнчүдөн, ШКУ – Россия, Кытай, Борбордук Азия өлкөлөрүн жана Индия, Пакистан жана Иранды бириктирген жападан жалгыз чөлкөмдүк уюм. Монголия, Афганистан жана Беларусь мамлекеттери бул уюмга байкоочу катары катышууда. Акыркы мезгилдерде уюмдун иш чараларында Түркия жана Аравия жарым аралында жайгашкан мусулман мамлекетинин таасирдүү иш аракеттери байкалууда. Батыш жана Түркия эксперттеринин баамында бул мамлекет өз өнүгүүсүн Россия, Борбордук Азия, Кытай, Индия, Иран жана мусулман өлкөлөрү менен тыгыз кызматташтыкка бел байлап жаткандыгын талдоого алышкан. Уюмга Кытайдын кириши абдан маанилүү. Анткени бул тез өнүгүп жаткан мамлекет ШКУнун ишмердүүлүгүнүн ички жана тышкы өнүгүүсүн, стратегиялык багыттарын аныктоодо кубаттуу таасирге ээ.

Бешинчиден, ШКУ Евразия мейкиндигинде ар кыл идеологиялык багыттарды (маселен, кайнаса каны кошулбастай болгон капитализм менен социализмди) бири-бирине айкалыштырган уникалдуу кызматташтык түрү болуп калды. Мында социалисттик Кытайдын өзү деле Гонконг аймагында капиталисттик системаны сактоого уруксат кылган “бир мамлекет -- эки система” деген Дэн Сяопиндин

доктринасын белгилей кетүү зарыл²³⁶. Индия -- салттык либералдык жеке менчик экономикасы менен айырмаланат²³⁷. КМШнын ШКУга мүчө өлкөлөрү болсо базар экономикасына карай ар кыл деңгээлде багыт алышкан. Евразия мейкиндигинде экономикалык интеграциянын башында турган үч чоң мамлекет жайгашкан. Биринчиси, Борбордук Азия интеграциясынын локомотиви катары Кытай мамлекети, экинчиси, Евразия территориясынын ири бөлүгүн ээлеген Россия мамлекети, үчүнчүсү Түштүк Азияда жайгашкан Индия Республикасы. Евразия экономикалык интеграциясынын кыймылдаткыч күчү катары көрсөтүлгөн үч мамлекеттин экономикалык деңгээли ушул чөлкөмдө жашаган мамлекеттерден алда канча жогору²³⁸.

Алтынчыдан, ШКУ дүйнөдүгү белгилүү эл аралык уюмдарга (ЕБ, НАТО, БРИКС, ЖККУ ж.б.) салыштырганда – жайгашкан территориясы, калкынын саныны, ички дүң азык өсүшү (ВВП) тилдик, диндик ж.б. цивилизациялык өнүгүүсү менен да өзгөчөлөнүп турат²³⁹.

Жетинчиден, учурда «тогуздук» ШКУ бейрасмий түрдө болсо да, Россия, Кытай, Индия жана ислам дүйнөсүнүн төрт маанилүү өлкөсү чогулган платформага айланды. Сауд Арабиясы «эң бай жана эң таасирдүү», Иран - «эң байыркы жана жалындуу», Түркия - «өнүккөн жана амбициялуу», Пакистан - «жалгыз ядролук». Бирок ШКУнун байкоочуларынын катарында «араб дүйнөсүнүн негизги өлкөсү» – Египет жана «маалыматтык жана пропагандалык гигант» – Катар дагы бар²⁴⁰.

²³⁶ Лузянин, С. Г. Россия – Китай: формирование обновленного мира [Текст] / С. Г. Лузянин. – М.: Изд. "Вес Мир", 2018. – 328 с.

²³⁷ Ванина, Е. Ю. Индия: история в истории [Текст] / Е.Ю.Ванина.— М.: ИВ РАН, 2014. — 343 с.

²³⁸ Кто и как формирует Большую Евразию? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eurasianews.info/ru/node/11101>. – Загл. с экрана.

²³⁹ Парамонов, В. В. Россия и Китай в энергетике Центральной Евразии: соперники или ы? [Текст] / Информационная аналитическая книга/ В. В. Парамонов, А. В. Строков, О. А. Столповский. – М.: [б.и.], 2012. – 344 с.

²⁴⁰ Исламский мир нашел способ отказать Западу. <https://ria.ru/20220906/shos-1814667858.html>

Таблица 2.3.5. Салыштырмалуу маалымат катарында: ШКУ жана эл аралык уюмдардын калкынын санын жана территориясынын жалпы аянты²⁴¹.

Өнүккөн мамлекеттер тарабынан уюшулган интеграциялык бирикмелер				Өнүгүп бара жаткан өлкөлөр тарабынан уюшулган интеграциялык бирикмелер			
Евро бримдик (ЕБ)	млн. адам	НАТО	млн. адам	ШКУ	млн. адам	БРИКС	млн. адам
28 мүчө-жалпы калкынын саны	512,461,290	28 мүчө-калкынын жалпы саны	933,283,825 (Декабрь 31, 2017)	9 мүчө калкынын жалпы саны	3,5 млрд (20-22)	5 мүчө-калкынын жалпы саны	3,157,074,333
Евро биримдик (ЕБ)	Территориясы	НАТО	Территориясы	ШКУ	Территориясы	БРИКС	Территориясы
28 мүчө-жалпы аянты	4,383,712 км ²	28 мүчө-жалпы аянты	24,087,626 км ²	9 мүчө-жалпы аянты	35 млн км ² .	5 мүчө жалпы аянты	39,726,862 км ²

Таблицада көрсөтүлгөндөй ШКУнун калкынын саны, территориялык аймагы ЕБ, НАТО интеграциялык уюмдарга салыштырганда алда канча жогору. ШКУ жана дүйнөдөгү белгилүү эл аралык уюмдарынын - Ички дүң азык өсүшү (ИДА) (АКШ доллары менен) боюнча маалымат алыштыруу ирээтинде анализдесек²⁴².

²⁴¹ Межправительственные организации. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.economicdata.ru/union.php?menu=intergovernmental-organization-unions> – Загл. с экрана.

²⁴² Межправительственные организации. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.economicdata.ru/union.php?menu=intergovernmental-organization-unions> – Загл. с экрана.

Таблица 2.3.6. Ички дүң азык өсүшү (ИДА)

Өнүккөн мамлекеттер тарабынан уюшулган интеграциялык бирикмелер				Өнүгүп бара жаткан өлкөлөр тарабынан уюшулган интеграциялык бирикмелер			
Евро биримдик (ЕБ)	ИДА	НАТО	ИДА (ВВП)	ШКУ-нун	ИДА	БРИКС	ИДА
28 мүчө-жалпы көрсөткүчү	20,18 7.57	28 мүчө-жалпы көрсөткүчү	42,43 8.03	9 мүчө жалпы көрсөткүчү	21,051 .54	5 мүчө жалпы көрчү	22,97 8.08

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, ИДАнын өсүшү Евробимдикке кирген Европанын 28 мамлекеттеринде ШКУга кирген 8 мамлекети менен бирдей экендигин байкоого болот. Бирок уюмдардагы калктын санын эске алуу зарыл. Ал эми Америка менен Европанын ири мамлекеттерин өз кучагына алган НАТО өлкөлөрүнө ИДА ШКУга салыштырмалуу алда канча жогору. Мунун себеби НАТО мамлекеттеринде калктын саны ШКУга салыштырганда аз жана бул уюмда социалдык-экономикалык жактан өнүккөн мамлекеттер жайгашкан²⁴³.

ШКУ жаш уюм болсо дагы регионалдык уюмдарга караганда өнүгүүгө болгон мүмкүнчүлүгү бар. Алсак, ШКУнун теңата мамлекеттер тарабынан негизделиши жана алардын койгон максат, милдеттеринин ишке ашып жатышы менен аныкталат. ШКУнун ишмердүүлүгү чек ара аймактарында коопсуздук, ар кандай кооптуу жагдайлардан коргоо жана алдын алуу, бөтөнчө “үч коркунучка” каршы туруу болуп эсептелет. Ал эми ШКУ эл аралык уюм катары башка уюмдарга салыштырганда бир нече багыттагы өзгөчөлүктөргө ээ. Коопсуздук маселесинен тышкары уюмдун алкагындагы экономикалык, маданий-гуманитардык ж.б. кызматташтык маанилүү багыттардан болуп саналат.

²⁴³ Межправительственные организации. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.economicdata.ru/union.php?menu=intergovernmental-organization-unions> – Загл. с экрана.

III БАП. КЫРГЫЗСТАН ЖАНА ШАНХАЙ КЫЗМАТТАШТЫК УЮМУ: ТАРЫХЫЙ ЭТАПТАРЫ, КӨП ТАРАПТУУ АЛАКАЛАРЫ

3.1. Кыргызстандын Шанхай кызматташтык уюмунун алкагындагы өнүгүүсүнүн тарыхый этаптары

Шанхай эл аралык изилдөө институтунун кызматкери Цян Сяюнь өз мамлекетинин (КЭР) Борбордук Азия өлкөлөрүнө карата ишке ашырып жаткан саясатын үч этапка бөлүп караган. Бул Кытай кызматкеринин пикирин кээ бир орус окумуштуулары да постсоветтик мейкиндикке болгон кытайдын саясатын кээ бир тактоолор менен колдоого алышкан²⁴⁴. Ал эми биздин көз карашта мындай этапты ШКУ уюшулушу жана уюмга Кыргызстандын мүчө болуусун да үч этапта кароого болот.

Биринчи этап, “ынак коңшулук жана достук мамилелерин түзүү” (1991–1997 жж.) мезгили болгон.

Бул мезгил Кытай Эл Республикасы өзү менен коңшу постсоветтик республикаларга – Россия, Казакстан, Кыргызстан жана Тажикстанга расмий мамлекеттик жана дипломатиялык мамилелерди түзүү менен баштаган. Бул жылдарда коңшу мамлекеттер менен чек ара маселесин чечүү биринчи кезекте турган. Көптөгөн Россиялык серепчилер Кытай ар бир постсоветтик республикалар (Казакстан, Кыргызстан, Тажикстан жана Россия) менен эки тарапка ыңгайлуу болгон келишим түзгөнгө жетишкен. Борбордук Азия республикалары Кытайдын “Бирдиктүү бир Кытай” экендигин таанышкан. Тибет жана Синьцзян - Уйгур автономдук районунун сепаратисттик кыймылдарына каршы күрөшүн колдоолорун билгизишкен²⁴⁵.

²⁴⁴ Страны СНГ и Балтии в глобальной политике Китая [Текст] / ред. Т. С. Гузенковой, М. В. Карпова, С. В. Тихонова. – М: РИСИ, 2013. – с. 7.

²⁴⁵ Ушул эмгекте... с.7-8

Кытайдын Борбордук Азия республикалары менен болгон территориялык талаштарын жөнгө салууда, принципалдуу маанилүү “биргелешкен делегация” форматы түзүлгөн. Кыргызстан, Казакстан жана Тажикстанга Россиянын тышкы иштер министрлигинен керектүү документтерди, советтик-кытай келишимдерине тийиштүү токтомдорду алууга уруксат берилген. Тактап айтканда, Борбордук Азия менен Кытайдын чек арасын чечүү Орус падышачылыгынын, андан кийин СССР мезгилиндеги келишимдер, макулдашуулар аркылуу ишке ашкан²⁴⁶. Кийинки сүйлөшүүлөрдүн жүрүшүндө чек ара маселелери боюнча СССР менен Кытайдын ортосунда мурда жетишилген келишимдери каралып анализденилген. Ошол кезде Кытай мындай абалды ар бир мамлекет менен эки тараптуу келишимдеринин негизинде тактаган.

ШКУ жаралуусун изилдеген тарыхнаамада ШКУнун калыптануу тарыхынын түпкүлүгүн чек ара маселеси менен байланыштуу болгондугу жазылып кеткен. ШКУнун жаралуусунун тарыхый өнүгүүсүн изилдөөдө империялар ортосунда, СССР менен Кытайдын чек ара маселесине арналган келишимдерди кыскача мазмунун үч этапка бөлүп анализдесек:

Биринчи этабы – империялардын ортосундагы мамиле. XIX к. экинчи жарымында – XX кылымдын биринчи жарымы Кытайдын Цин сарайы менен Орус падышачылыгынын ортосундагы Борбордук Азияга байланышкан чек ара маселелери боюнча кол коюлган документтер кирген.

XIX кылымдын биринчи жарымында Орто Азияда Россия империясынын таасири күчөй баштаган мезгилде, Цин империясы жана Англия мамлекеттеринин кийлигишүүсү белгилүү бир мерчемде күчтүү болгон. Ушул мезгилде Россия менен Кытай өз ара кызматташуусунда Борбордук Азиядагы чек араларды тактоо маселеси абдан маанилүү ролду ээлеген.

²⁴⁶ Омурова, Ж. О. ШОС и русско-китайские пограничные проблемы [Текст] / Ж. О. Омурова // Культурно-историческое пространство ЦА: от прошлого к будущему. К 110-летию со дня рождения Ю. Н. Рериха: материалы Международной общественно-научной конференции. – Бишкек –Москва: КРСУ, 2013. – С.363

Орус-кытай чек ара маселелеринин башталышы Айгунь (1858 ж.), Тяньзинь келишимдерине кошумча Россия менен Цин империясынын ортосунда 1860-ж. 2-ноябрда Пекин келишими Борбордук Азиядагы чек ара тилкелерин тактоо боюнча түзүлгөн²⁴⁷. Бул келишим аркылуу Батыш Саяндан Памирге чейинки чек ара такталган²⁴⁸. Жыйынтыгында, Пекин келишими келечекте боло турган чек аранын багытын жана принцибин аныктаган²⁴⁹. Ушул келишимдин уландысы 1864-ж. 25-сентябрда Чугучак Жобосу боюнча чек ара табигый географиялык тилкелер (чектер) менен аныкталган (тоо кыркалары, тоолор, суу-дарыялар)²⁵⁰. Чугучак Жобосунун кол коюлушуна орус жана советтик окумуштуулар Россия мамлекети үчүн маанилүү тарыхый документ экендигине баа беришет²⁵¹. Ушул келишимдин негизинде Борбордук Азия территориялары Орус империясына кийин СССРдин курамына өткөн.

Тарыхта Цин сарайын абдан катуу тынчсыздандырган 18 беренеден турган Ливадий тынчтык келишимине 1879-ж. 20-сентябрда кол коюлган. Бул келишим боюнча Россия падышачылыгы бир нече ири артыкчылыктарга: стратегиялык жактан абдан маанилүү жана жаратылыш байлыктарына, Иле аймагынын көп бөлүгүнө, тактап айтканда - Текес өрөөнү жана

²⁴⁷ Кузнецов, В.С. Цинская империя на рубежах Центральной Азии [Текст] / В. С. Кузнецов. – Новосибирск:[б.и.],1983. – 43 с.

²⁴⁸ Кыргызско-китайская граница: исторические документы и научные работы [Текст]. – Бишкек: [б.и.], 2002. – с. 20

²⁴⁹ Омурова, Ж. О. ШОС как механизм урегулирования погранично-территориального вопроса между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой [Текст] / Ж. О. Омурова // Известия АлтГУ. – 2018. – № 5. – С.127.

²⁵⁰ Гуревич, Б. П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII - первой половине XIX в. [Текст] / Б.П. Гуревич. – 2-е изд., доп. – М.: Наука, 1983. –308 с.

²⁵¹ Воскресенский, А. Д. Китай и Россия в Евразии: Историческая динамика политических взаимовлияний [Текст] / А. Д. Воскресенский. – М.: «Муравей», 2004. – с.58; Галенович, Ю.М. Россия и Китай. Шесть договоров [Текст] / Ю. М. Галенович. – М.:Муравей. 2003.; Моисеев, В. А. Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. - 1917 г.) [Текст] / В. А. Моисеев. – Барнаул:[б.и.],2003. – 345 с.

Музарт ашуусу; Кулжадан Аксуга кеткен жолду Россия көзөмөлгө алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон. Ошону менен катар 1858-ж. кол коюлган Айгунь орус-кытай келишимине ылайык, Россия Сунгар дарыясында эркин сүзүп жүрүү укугун атайын жобо менен бекемдеген²⁵².

Жогорудагыдай келишимдин маани маңызы Цин сарайында чоң талаш-тартыш жаратып келишимди ратификациялоодон баш тартышкан, Иле маселесин кайрадан карап чыгууну талап кылышкан. XIX к. аягы XX к. башындагы Орус империясынын ички жана тышкы өнүгүүсүн курчап турган саясий кырдаал кайрадан орус-кытай келишимин кароого аргасыз кылган.

Үч этап менен жүргөн өз ара сүйлөшүүлөрдүн жыйынтыгы 1881-ж. 12-февралда Россиянын Тышкы иштер министрлигинин Статс-катчысы Н.К.Гирс жана элчи Е.К.Бюцов, ал эми Цин империясынан Кытайдын генерал губернатору Цзэн Цзицзэнин катышуусу менен орус-кытай Санкт-Петербург келишимине кол коюлган²⁵³[116, с.128].

Ошол мезгилдеги Орто Азияда жашаган калктын тарыхый-территориялык, маданий-демографиялык, чарбачылык, кол өнөрчүлүк ж.б. өнүгүүсү феодалдык мүнөздө болгон. XIX кылымдын аягында Орто Азия аймагынын Россиянын курамына кириши менен коомдук-саясий жана экономикалык өзгөрүүлөр башталган. Падышачылык колониалдык баскынчылык саясатын бардык аймакта жүргүзгөн, административдик башкаруу системасын түзгөн²⁵⁴, салык саясатынын теңсиздиги жергиликтүү калктын абалын оорлоткон. Чөлкөмдүн геосаясий баалуулугу Россия үчүн эң маанилүү болуп калган.

²⁵² Воскресенский, А. Д. Китай и Россия в Евразии: Историческая динамика политических взаимовлияний [Текст] / А. Д. Воскресенский. – М.: «Муравей», 2004. – с.62

²⁵³ Воскресенский, А. Д. Китай и Россия в Евразии: Историческая динамика политических взаимовлияний [Текст] / А. Д. Воскресенский. – М.: «Муравей», 2004. – с.128

²⁵⁴ Политика России и Китая в Центральной Азии во второй половине XIX – начале XXI в. [Текст] / ред. А. В. Старцев. – Барнаул, 2014. – с. 378

Жыйынтыгында, Санкт-Петербург келишиминде Россия көптөгөн чегинүүлөргө барган: Кытайга Иле аймагынын территориясы кайтарылып берилген. Келишимде көрсөтүлгөн негизги беренелер боюнча Иле аймагына байланышкан орус-кытай чек араларын демаркациялоо ишин баштоого ылайыкташылган жобого кол коюлган²⁵⁵.

1882-жылы 16-октябрда Россия менен Кытай ортосунда Нарин-Халга капчыгайынан Тянь-Шань тоолорунан Кара-Дабан ашуусу Ала-Тоо кыркаларына чейинки; 1882-жылы 25-ноябрда (Кашкар токтому) Нарынкол дарыясынан Беделъ ашуусуна чейинки; 1883-жылы орус-кытай чек арасындагы Мус-тау тоосунан Ак-Каба дарыясы Чон Алтай кыркасы жер бөлүктөрү боюнча; 1884-жылы 22-майда Беделъ ашуусунун Батыш тарабынан Уз-Бел (Ново-Маргелан токтому) ашуусуна чейинки ж.б. территориялар боюнча жүргүзүлгөн²⁵⁶. Орус-кытай чек ара маселесинде Орто Азияга байланышкан жогорудагы тарыхый келишимдин негизи XX к. аягына чейин күчүн жоготкон эмес.

Орус-кытай келишимдери боюнча көпчүлүк Кытай окумуштуулары Орус падышачылыгы тарабынан таңууланган, теңсиз келишимдерди түзгөнгө мажбур кылган деген көз караштары А. Д. Воскресенскийдин эмгегинде чагылдырылган. Бул окумуштуунун пикиринде орус-кытай мамилесинде дайыма карама-каршылык болгондугун, бирок эки мамлекет согуштук күч колдонбой бири-бирине чегинүүгө (компромисске) баруу менен дайыма тынчтыкты сактап келгендигине токтолгон. Узакка созулган орус-кытай өз ара мамилесинин туруктуулугу эки империянын ортосунда буфердик аймактардын болушу менен сакталган²⁵⁷. Тактап айтканда, Борбордук Азияга тиешелүү чек ара маселеси империялардын саясатына көз каранды болуп калган.

²⁵⁵ Моисеев, В.А. Россия и Казахстан: современные мифы и историческая реальность [Текст] / В.А. Моисеев. – Барнаул: [б.и.], 2001. – с. 127

²⁵⁶ Моисеев, В. А. Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. - 1917 г.) [Текст] / В. А. Моисеев. – Барнаул: [б.и.], 2003. – с.133

²⁵⁷ Воскресенский, А. Д. Китай и Россия в Евразии: Историческая динамика политических взаимовлияний [Текст] / А. Д. Воскресенский. – М.: «Муравей», 2004. – с.77

Экинчи этап: 1917-1991-жж. СССР менен Кытай ортосундагы чек ара маселелери.

1917-жылы Октябрь революциясынан кийин орус-кытай мамилесинде Синьцзян менен соода байланышына тыюу салынып калган. Бирок 1920-жылы Советтик Россия менен соода байланышы жөнгө салынган. 1924-жылы май айында СССР менен Кытайдын ортосунда биринчи расмий мамлекеттер аралык келишим түзүлгөн²⁵⁸.

1949-жылы Кытай Эл Республикасы түзүлгөндөн кийин эки мамлекеттин ортосундагы мамиле жакшыра баштаган. Бирок, 1950-60-жж. Кытай менен СССР ортосунда чек ара жаатындагы маселе курчуган. Ошол учурдагы “кансыз согуштун” кесепетинен эки мамлекеттин башкаруучуларынын жеке келишпестиктеринен улам Кытай менен СССРдин ортосундагы мамиледе нааразычылыктар күчөгөн.

1964-жылы Кытай жетекчиси Мао Цзэдундун СССРдан мурда Россия империясы тарабынан басылып алынган кытайлардын 1,5 млн.кв.км. территориясын кайтарып берүүсүн талап кылган кайрылуусу басма сөз маалыматтарында жарыяланган²⁵⁹. Мындай кайрылуу эки социалисттик системада жашаган мамлекеттин ортосунда чек ара маселеси саясий мааниде да курч мүнөздө экендигин аныктаган. Ушундан улам чек ара маселеси XIX кылымдын аягындагыдай Орто Азияда эки империянын таасирдүүлүгүн бекемдөө гана эмес, Кытай тарабынан өзүнүн суверендүүлүгүн, бүтүндүүлүгүн бекемдөө максатында, тышкы улуттук коопсуздук маселесин чечүү аракети экендигин көрсөтүүгө умтулгандыгы баса белгиленген.

1964-жылы СССРдин демилгеси менен совет-кытай чек араларынын кээ бир бөлүктөрүндөгү сызыктарын аныктоо үчүн эки тараптан кеңеш берүү же текшерүү иштери жүргүзүлгөн. Ал эми 1969-жылы 13-июнда Совет өкмөтү Кытайга чектеш талаш жараткан аймактарын кайсыл мамлекетке тиешелүү экендигин тастыктаган документтер

²⁵⁸ Ушул эмгекте... – с. 445

²⁵⁹ Ушул эмгекте... с.478

аркылуу чечүүнү сунушташкан. Ушундан кийин 1969-жылы 11-сентябрда Пекин шаарында СССРдин Министрлер Советинин төрагасы А. Н. Косыгин жана Кытайдын Мамлекеттик Советинин төрагасы Чжоу Энлай менен жолугушуп чек ара маселесин чечүүнү сүйлөшкөн²⁶⁰.

1970–71-жж. Бедель ашуусунун чегинде Кытай Эл Республикасы жана СССР аскерлеринин ортосунда кагылышуу болгондугу билинген. Ошентип, 1970-жылдын 11-февралында эки мамлекет тарабынан чек ара маселесин тынчтык жолу менен чечүүдө “статус-кво” абалынын сакталуусу жөнүндөгү макулдашууга кол коюшкан²⁶¹.

1980-жылы Совет мамлекети менен Кытай ортосунда мамилелер жакшырып, жакындашуу маанайы байкалган. Негизги эки мамлекет ортосундагы тирешүүнү жоюу маселеси 1989-жылдын 15-18-майында СССР Коммунисттик партиясынын Башкы катчысы М.С.Горбачев, Кытай Эл Республикасынын Төрагасы Ян Шанкун жана Өкмөт башчысы Ли Пен менен болгон расмий жолугушуулар совет-кытай мамилелериндеги мамлекеттер аралык алаканын жөнгө салынышына жол ачкан²⁶². Мында орус-кытай чек ара маселесиндеги 100 км. аймак аралыгындагы аскердик таасирдүүлүгүн азайтууну карашкан. Чектешкен территориялардагы жашаган калктын өз ара чарбачылыгын улантуусуна жана тынчтыкта, коңшулаштыкта жашоосун камсыз кылууга макулдашылган эки тараптуу келишимге кол коюшкан. Жогорудагыдай милдеттерди ишке ашыруу үчүн 1989-жылы ноябрда СССР менен Кытайдын чектешкен

²⁶⁰ Галенович, Ю. М. «Белые пятна» и «болевые точки» в истории советско-китайских отношений (1917-1991 гг.) [Текст] / Ю.М.Галенович. – М.: [б.и.], 1992. – Т. II. – Кн.1. – 140с.; Кн.2. – с.87

²⁶¹ Воскресенский, А. Д. Китай и Россия в Евразии: Историческая динамика политических взаимовлияний [Текст] / А. Д. Воскресенский. – М.: «Муравей», 2004. – с.479

²⁶² Омурова, Ж. О. ШОС и русско-китайские пограничные проблемы [Текст] / Ж. О. Омурова // Культурно-историческое пространство ЦА: от прошлого к будущему. К 110-летию со дня рождения Ю. Н. Рериха: материалы Международной общественно-научной конференции. – Бишкек –Москва: КРСУ, 2013. – С.362

территориялардагы талаш-тартыштарды жөнгө салуу жана согуштук аракеттерди жоюу боюнча сүйлөшүүлөрү башталган. 1990-жылдын 24-апрелинде СССР менен Кытай Эл республикасынын өкмөттөрүнүн ортосунда “совет-кытай” чек ара райондорунда аскердик тынчтык ишеничин бекемдөө жана биргелешип согуштук аракеттерди жоюу боюнча Макулдашууга кол коюшкан²⁶³.

Ал эми 1991-жылдын май айында Кытай Эл республикасынын Трагасы Цзян Цзэминь СССРга болгон расмий жолдомосу эки мамлекеттин Чыгыш чек ара тилкелери боюнча эки тараптуу макулдашууга кол коюуга жетишишкен²⁶⁴.

Көптөгөн орус жана жергиликтүү окумуштуулар белгилегендей чек ара маселесин чечүүдө тиги же бул мамлекет менен акыркы чекит коюуга али эрте. Анткени бул маселени кайрадан тастыктап изилдөө мезгил талабы болуп саналат.

Үчүнчү этабы – 1991-2001-жж. аралыгындагы жаңы кызматташуунун башталышы. Кытай Эл республикасы менен постсоветтик Борбордук Азия республикаларынын ортосундагы чек ара маселелеринин чечилиши. 1990-жылдын башында Кытай жетекчилигинин Россия менен «көп полярдуулук», «стратегиялык шериктештик» концепцияларынын негизинде кызматташтыгы башталган. Мындай мамилени конструктивдүү шериктештиктеги жаңы мамиле катары мүнөздөгөн Россиялык изилдөөчүлөрүнүн эмгектери жарык көргөн²⁶⁵. Орус окумуштуусу М.Л.Титаренко ушул мезгилдеги эки мамлекеттин стратегиялык шериктештигинин жана кызматташтыгынын башталышын, келечекте жаңы мүмкүнчүлүктүн өсүү деңгээлине ачылган жол

²⁶³ Нятбеков, В. Решение пограничных вопросов-как фактор образования ШОС [Текст] / В. Нятбеков // Материалы научной-практической конференции. Душанбе, – 2002. – С.145-151.

²⁶⁴ Галенович, Ю. М. Наказы Цзян Цзэминя: принципы внешней и оборонной политики современного Китая [Текст] / Ю.М.Галенович. – М.: Муравей, 2003. – с.276

²⁶⁵ Ларин, В.Л. В тени проснувшегося дракона. Российско-китайские отношения на рубеже XX-XXI веков [Текст] / В. Л. Ларин. – Владивосток: Дальнаука, 2006. – 424 с.

катары баа берген²⁶⁶. Россия менен Кытайдын ортосунда чек ара маселелери боюнча бир нече келишимдер, алардын арасында Кытайдын Батыш чек аралары боюнча келишимдерге кол коюлган²⁶⁷.

1992-жылы 9-октябрда КМШнын мамлекет башчыларынын жолугушуусунда Россия, Кыргызстан, Казакстан жана Тажикстан, Кытай Эл Республикасы менен чек ара маселелерин биргелешип чечүү жөнүндө макулдашууга кол коюшкан²⁶⁸.

1993-жылдын декабрында Россия, Кыргызстан, Өзбекстан, Казакстан, Түркменстан жана Тажикстан мамлекет башчылары тышкы чек араларын биргелешип коргоо боюнча Меморандумга кол коюшкан²⁶⁹. Мындай укуктук – ченемдик документтеринин пайда болушу, Борбордук Азия республикаларынын тынчтыкта жашоосуна, бири-биринин эгемендигин толук таануусуна жол ачкан.

Алтайдан–Памирге чейинки чек араларды делимитациялоо маселеси Россия, Кыргызстан, Казакстан жана Тажикстан мамлекеттеринин макулдашуулары боюнча төмөндөгүдөй тартипте ишке ашкан. 1994-жылы октябрда Цзянь Цзэминдин Россия Федерациясына болгон расмий жолугушуу учурунда Россия менен Кытай батыш жер

²⁶⁶ Титаренко, М.Л. Россия и Китай: стратегическое ство и вызовы времени [Текст] / М. Л. Титаренко. — М.: ИД «Форум», 2014.

²⁶⁷ Соглашение между Республикой Казахстан, Китайской Народной Республикой и Кыргызской Республикой о точке стыка государственных границ трех государств от 25 августа 1999 г. База данных «Законодательство стран СНГ. Союз Право Информ». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?Rgn=5032 – Загл. с экрана.

²⁶⁸ Соглашение о сотрудничестве государств – участников Содружества по обеспечению стабильного положения на их внешних границах г.Бишкек. 9 октября 1992 г.[Текст]//Дипломатический вестник. – Бишкек, – 1992. – № 19 – 20. – С. 6 - 8.

²⁶⁹ Меморандум Совета глав государств Содружества Независимых Государств от 24 декабря 1993 г. «Меморандум о сотрудничестве по охране внешних государственных границ»[Текст]// Дипломатический вестник. – 1994. – № 1-2. – С. 37-38.

тилкелери жөнүндө сүйлөшүүгө жетишишкен²⁷⁰. Ушул негизде 1995-жылы октябрда көрсөтүлгөн жер тилкелер боюнча ратификацияланган расмий Макулдашуу документтерин бири-бирине тапшырышкан. Жыйынтыгында биринчи жолу Кытай менен Россиянын ортосунда 4300 км аралыктагы чек ара укуктук-ченемдик жактан тастыкталган²⁷¹. Ушундан кийин Кытайдын Борбордук Азия республикалары менен өз ара келишимдери башталган. Кытай окумуштуулары белгилегендей чек ара маселеси, алар күткөн маселелерден тышкары конструктивдүү маанайда чечилген.

Кытай Эл Республикасы менен Кыргыз Республикасы байыркы мезгилден бери коңшу жашап, тарыхтын бир далай окуяларында каршылаш, союздаш, дос катары жашаган мамлекеттерден. Эки мамлекеттин жалпы чектешкен аймагы 1071,8 км ээлейт. Кыргызстандын территориясы Кытайдын Батыш тарабында жайгашкан СУАР менен чектешет²⁷².

1991-жылы 27-декабрда Кытай Элдик Республикасы КыргызРеспубликасынын көз карандысыздыгын тааныган²⁷³. Ал эми 1992-жылы 5-январда эки мамлекеттин ортосунда дипломатиялык байланыш түзүлгөн²⁷⁴.

1992-жылы майда Бишкекте Кытай Элчилиги ачылган²⁷⁵. Кытай менен Кыргызстандын ортосундагы биринчи расмий

²⁷⁰ Галенович, Ю. М. Наказы Цзян Цзэминя: принципы внешней и оборонной политики современного Китая [Текст] / Ю.М.Галенович. – М.: Муравей, 2003. – с.227

²⁷¹ Воскресенский, А. Д. Китай и Россия в Евразии: Историческая динамика политических взаимовлияний [Текст] / А. Д. Воскресенский. – М.: «Муравей», 2004. – с.489

²⁷² Үзөңгү-Кууш Кытайга кантип өткөн? 1,5 кылымдык сүйлөшүүнүн тарыхы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sputnik.kg/politics/20190930/1045841930/kyrgyzstan-kytaj-chek-ara-taktoo.html3>. – Загл. с экрана.

²⁷³ Омаров, Н. М. Китай во внешней политике суверенного Кыргызстана: основные тенденции и перспективы [Текст] / Н. М.Омаров // Вестник КРСУ.- Бишкек, –2004. – Том 4. – № 4. – С.20-24.

²⁷⁴ Айдаркул, К. Международные отношения кыргызов и Кыргызстана: история и современность [Текст] / К. Айдаркул. – Бишкек, 2002. — 331 с.

²⁷⁵ Омаров, Н. М. Китай во внешней политике суверенного Кыргызстана: основные тенденции и перспективы [Текст] / Н. М.Омаров // Вестник КРСУ.- Бишкек, –2004. – Том 4. – № 4. – С.20-24.

алака 1992-жылы 12-16-майда Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаевдин Кытайга жасаган расмий иш-сапарынан кийин башталган²⁷⁶.

Негизинен, СССР менен Кытайдын ортосундагы талаш чек ара маселеси 25 жер тилкеде болгондугу аныкталган, бул жер тилкелердин жалпы аянты 1,5 миллион кв. км. болгон. Бул территориялар боюнча так жүргүзүлгөн чектеринин сүрөттөмөсү жок болгондуктан СССРге же Кытайга караштуу экендиги талаш жараткан. 25 талаш жараткан участоктун ичинен беш аймак Кыргызстанга тиешелүү, алардын жалпы аянты 3750 кв. км. барабар. Алар Бедель ашуусу, Үзөңгү-Кууш, Хан-Тенгри чокусу жана Жеңиш чокусу талаш жараткан территориялар катары белгилүү²⁷⁷.

1992–1996-жж. Кытай менен Кыргызстандын делегацияларынын ортосунда сүйлөшүүлөрдө талаш жараткан беш участоктун ичинен төртөө гана боюнча келишимге жетишишкен²⁷⁸. Ал эми Үзөңгү-Кууш участогу боюнча өзгөчө статус сакталып, мындан ары да сүйлөшүүлөр уланган.

1995-жылы 23-30-майда СУАРдын Үрүмчү шаарында Кытай Эл Республикасынын өкмөтү менен Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн делегацияларынын ортосунда мамлекеттик чек ара көзөмөл бурчтарын ачуу жана анын эрежелери тууралуу долбоор макулдашылган²⁷⁹.

²⁷⁶ Омурова, Ж. О. ШОС как механизм урегулирования погранично-территориального вопроса между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой [Текст] / Ж. О. Омурова // Известия АлтГУ. – 2018. – № 5. – С.125-130.

²⁷⁷ Омурова, Ж. О. Мамлекеттүүлүк жана кыргыз-кытай дипломатиялык мамилелеринин өнүгүшү [Текст] / Ж. О. Омурова // Кыргыз каганаты түрк элдеринин орто кылымдагы мамлекеттүүлүгүнүн жана маданиятынын алкагында: дагы Улуу Кыргыз каганатынын түзүлгөндүгүнүн 1170 жылдыгына арналган 2 эл аралык конференциясы: 2013-ж 15-16 ноябрь. –Бишкек, 2014. – Б. 151-154.

²⁷⁸ Аламанов, С. Граница: разрешение спорных проблем [Текст] / С. Аламанов // Материалы и документы о кыргызско- китайской государственной границе / Под ред. Н. Керимбековой. – Бишкек, 2003. – С. 142-146.

²⁷⁹ Информация материалы переговоров по согласованию проекта Соглашения между Правительством Кыргызской Республики и Правительством КНР об

Бул этапта Кытай элчилери бир нече “келишимдердин жыйындысын” ишке ашырышкан (1994, 1997–1998 жж.), Кытай менен Борбордук Азия республикаларынын ортосундагы кээ бир талаш чек ара маселелеринин баары чечилген эмес. Бирок, Кытай менен Кыргызстандын ортосунда чек ара мамилесин жөнгө салууда жылыштар байкалган.

1993-жылы кыргыз-кытай чек арасында Кыргызстандын түндүгүндө жайгашкан Нарын аймагы менен Кытайдын Кашкар шаарын байланыштырып туруучу жалгыз гана текшерип – өткөрүү күзөт бурчу Торугарт ашуусунда жайгашкан. Жогорудагы кол коюлган келишимге ылайык Кыргыз Республикасынын өкмөтү жана Кытай Эл республикасынын өкмөтү эки мамлекеттин ортосундагы достук, коңшулаштык мамилени өнүктүрүү жана бекемдөө каралган. Ушул максатта экономикалык, соода ж.б. байланышка шарт түзүү үчүн 8 беренеден турган мамлекеттик чек ара көзөмөл бурчтарын ачуу жана анын эрежелери тууралуу макулдашууга кол коюшкан ²⁸⁰. 1-беренедө “Эркештам”, “Торугарт”, 2-берене боюнча эки тараптын жарандарынын жана транспорт (унаа) каражаттарынын кирип чыгуусу каралган. 3-беренедө эки тараптын улуттук мыйзамына ылайык бажы көзөмөлүн текшерүү жана кызматтык милдеттери. 4-беренедө “Бедел” жаңы көзөмөл күзөтүн ачуу жана анын эрежелери милдеттери каралган. 5-беренедө расмий ачылган көзөмөл бурчтарынын ачуу жана жабуу күнү жана сааты макулдашылган. Эгерде кандайдыр бир шашылыш күтүлбөгөн себептер болсо алдын ала же убагында билдирүү каралган. 6-беренде эки тарап текшерүү – көзөмөл органдары киргизип чыгарууну өздөрүнүн эрежелери менен түзүүсү талаптандырылган. 7-беренедө бул макулдашууга эки тарап эгер зарыл болуп калса өзгөртүүгө жана кошумчалоого, 8-беренедө бул Макулдашуу 5 жылга кол коюлуп күчүнө

открытии пунктов пропуска на государственной границе и их режиме, состоявшихся 23-30 мая 1995 г. в г. Урумчи СУАР КНР. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 1216, л.350-356.

²⁸⁰ АПКР. ф. 1, оп. 1, д. 1216, л.350-356.

кирген²⁸¹. Ушундан кийин Кытай менен Кыргызстандын түштүк тарабын унаа жолу менен байланыштыруучу дагы бир Сары-Таш (Ош облусу) Эркештам ашуусу аркылуу Кытайдын Улугчат шаары менен байланыштыруучу текшерип өткөрүүчү күзөт бурчу ачылган²⁸².

1996-жылы Кытай Эл Республикасынын Төрагасы Цзянь Цземиндин Кыргызстанга болгон расмий иш-сапарында кыргыз-кытай чек ара маселеси жөнүндөгү макулдашууларга кол коюлган²⁸³. Андан кийин эки мамлекеттин чек ара маселелерин чечүүгө аракет жасалган жолугушуу 1996-жылы 26-апрелде Кытайдын Шанхай шаарында болуп өткөн²⁸⁴. Мында Кытай Россия жана Борбордук Азия республикаларынын менен чек ара маселесин чечүүдө “Шанхай бештиги” (Кытай, Россия, Казакстан, Кыргызстан жана Тажикстан) уюшулган²⁸⁵.

Бул келишими, анан форуму келечекте байланыштын фундаментин түзүү менен ар бир жылда беш мамлекет башчыларынын жолугушууларына импульс болуу мүмкүнчүлүгүн ачып, ШКУнун түзүлүшүнө өбөлгө түзгөн. “Шанхай бештиги” Кытай менен Борбордук Азия мамлекеттеринин тарыхында эң маанилүү окуя катары кабыл алынган²⁸⁶.

²⁸¹ Информация материалы переговоров по согласованию проекта Соглашения между Правительством Кыргызской Республики и Правительством КНР об открытии пунктов пропуска на государственной границе и их режиме, состоявшихся 23-30 мая 1995 г. в г. Урумчи СУАР КНР. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 1216, л.350-356.

²⁸² Моисеев, В. А. Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. - 1917 г.) [Текст] / В. А. Моисеев. – Барнаул.: [б.и.], 2003. – с.292

²⁸³ Кыргызско-китайская граница: исторические документы и научные работы [Текст]. – Бишкек: [б.и.], 2002. – с.48

²⁸⁴ Нятбеков, В. Решение пограничных вопросов-как фактор образования ШОС [Текст] / В. Нятбеков // Материалы научной-практической конференции. Душанбе, – 2002. – С.145-151.

²⁸⁵ Омурова, Ж. О. ШОС как механизм урегулирования погранично-территориального вопроса между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой [Текст] / Ж. О. Омурова // Известия АлтГУ. – 2018. – № 5. – С.125-130.

²⁸⁶ Ушул эмгекте.... – С.127

1996-жылы Казакстан, Россия, Кыргызстан, Тажикстан жана Кытай ортосунда чек ара районунда аскердик чөйрөдөгү «Өз ара ишенимди чыңдоо жөнүндө Макулдашуу»²⁸⁷ тууралуу документ кабыл алышкан. Бул документ коңшу чектеш аймактардагы коопсуздуктун кепилдиги үчүн өз ара ишенимди чыңдоо максатында кол коюлган мамлекеттер ортосундагы биринчи маанилүү документ болгон.

Биздин оюбузча, изилденип жаткан биринчи этапта Кытай менен Кыргызстандын ортосунда тең укуктуу алкактагы эки тараптуу келишимдер, макулдашуулар болгондугу анык. Бул мезгил Кыргызстан үчүн жалгыз Кытай менен гана эмес коңшу жашаган Борбордук Азия республикалары менен да өз ара ишеним, ынанымдуу мамиле түзүүгө жетишкен. Ошону менен катар чек ара маселелерине байланышкан маселеде коопсуздукту камсыз кылуу, сактоо, алдын алуу ж.б. олуттуу маселелер ШКУнун пайда болушуна өбөлгө түзгөн десек болот.

Россиянын изилдөөчүсү С.Луневдин пикиринде, “Борбордук Азия мамлекеттери Кытай Эл республикалары менен болгон мамилесинде ага карата ишенбөөчүлүк сезишкен жана эки тараптуу мамиленин татаал жагдайында өздөрүнүн өткүр аракетин көрсөткөн фактылар болгондугу маалым²⁸⁸. Мындай пикир Борбордук Азия өлкөлөрү менен Кытай Эл Республикасынын мамилелеринде Кытайдын “калтырылган талаш” доктринасы жөнүндө эскертет. Чек ара маселелерге байланышкан көйгөйлөр кийинки убакта кайрадан көтөрүлүшү мүмкүн деген ой пикир учурда жаралууда.

Экинчи этап “кызматташтыктын күчөшү” (1997–2001-жж.). Борбордук Азия чөлкөмүндө коопсуздук чөйрөсүндөгү

²⁸⁷ Соглашение между Российской Федерацией, Республикой Казахстан, Киргизской Республикой, Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой об укреплении доверия в военной области в районе границы от 26.04.1996 URL [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://arhiv.inpravo.ru/data/base925/text925v168i463.htm>. – Загл. с экрана.

²⁸⁸ Лунев, С. И. Вызовы безопасности южных границ России [Текст] / С. И. Лукин. – М.: Московский общественный научный фонд, 1999. – с. 189

кызматташтыктын жайылышы менен соода-экономикалык байланыштардын жанданышы менен мүнөздөлгөн.

1997-жылы 25-апрелде “Шанхай бештигинин” экинчи жыйынында беш мамлекеттин жетекчилери “Чек ара райондорундагы куралдуу күчтөрдү биргелешип азайтуу жөнүндөгү Макулдашууга” кол коюшкан. Чөлкөмдөгү коопсуздукту камсыз кылуу, чек араларда ар бир мамлекетке коюлган милдеттерди аткаруусун текшерүү, аскердик бөлүктөрдүн санын чектөө, куралдуу күчтөрдү азайтуу ж.б. маселелер каралган²⁸⁹. Бул документтерди бекитип ар бир тарап ишеним чөйрөсүн кеңейтүү максатында чек ара райондорунда макулдашылбаган согуштук иш аракеттерди болтурбоого иш чараларды көрүүгө макулдуктарын билгизишкен. Чек ара райондорунда куралдуу күчтөрдүн иш аракети боюнча бири бирине маалымат берүү менен согуштук машыгууларга тыюу салынган. Атайын аскердик машыгууларда байкоочулардын катышуусунда өткөрүү ж.б. каралган²⁹⁰. Алар Кытай менен чек ара маселелери, 7,5 миң чакырым узундуктагы алкакта жайгаштырылган куралдуу күчтөрүн эки тараптан тең 100 чакырымга ичкери жылдыруу жөнүндө келишимдерге кол коюшкан.

Борбордук Азия республикаларынын, Кытайдын Батыш тарабындагы шаарлары, өзгөчө Синьцзян менен соода-экономикалык байланыштары өнүгүү жолуна түшө баштаган. Ушул мезгилде Кыргызстанга Кытай тараптан инвестициялык

²⁸⁹ Соглашение между Республикой Казахстан, Киргизской Республикой, Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой о взаимном сокращении вооруженных сил в районе границы от 25.04.1997 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://arhiv.inpravo.ru/data/base552/text552v978i288.htm>. – Загл. с экрана.

²⁹⁰ Соглашение между Республикой Казахстан, Китайской Народной Республикой и Кыргызской Республикой о точке стыка государственных границ трех государств от 25 августа 1999 г. База данных «Законодательство стран СНГ. Союз Право Информ». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?Rgn=5032 – Загл. с экрана.; Соглашение между Российской Федерацией и Китайской Народной Республикой о российско-китайской государственной границе на ее Западной части [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lawsector.ru/data/dok92/txb92840.htm>. – Загл. с экрана.

колдоолор энергетика ж.б. тармактарда байкалган. Өзгөчө транспорт жана коммуникация багытында 1998-жылы 18-19-февралда Ташкент шаарында (Кытай, Кыргызстан, Өзбекстан) үч тараптуу мамлекеттер ортосунда жүк ташуу жаатында кызматташуу жөнүндөгү долбоор кабыл алынган. Бул долбоорду ишке ашыруу боюнча сентябрда Үрүмчү шаарында үч мамлекеттин транспорт министрлеринин катышуусунда кошумча токтомго кол коюлган. 1998-ж. 18-майда расмий түрдө Пекин – Бишкек аба жол каттамы ачылган²⁹¹.

1999-жылы 24-26-августта Бишкек шаарында “Шанхай бештиги” мамлекет башчыларынын жолугушуусу болуп өткөн. Жолугушуунун жыйынтыгында биргелешкен «Бишкек декларациясы» кабыл алынган²⁹². Ошону менен катар үч тараптуу 1999-жылы 25-август Казакстан Республикасы, Кытай Элдик Республикасы жана Кыргыз Республикасынын ортосунда мамлекеттик чек аранын кесилишкен жери жөнүндөгү макулдашууга кол коюлган²⁹³.

Ал эми 1999-жылы 26-августа Бишкек шаарында Кытай Эл Республикасынын Төрагасы Цзянь Цземиндин жана Кыргыз Республикасынын президенти А.Акаев Үзөңгү-Кууш боюнча келишимге кол коюшкан. Мында талаш территориянын жалпы аянты 2848 кв.км. түзүп 857кв. км. (30%) Кытайга берилип, 1985кв. км. (70%) Кыргызстан тарабына калгандыгын аныкташкан ²⁹⁴ . Кытай Батыш тарабында жайгашкан

²⁹¹ Савкович, Е. В. Экономическая политика Китая в постсоветской Центральной Азии (1992–2012 гг.) [Текст] / Е. В. Савкович, [под ред. В.П. Зиновьева]. –Томск: Томский государственный университет, 2012. – с.271

²⁹² Бишкекская декларация Глав государств Республики Казахстан, Китайской Народной Республики, Кыргызской Республики, Российской Федерации и Республики [Электронный ресурс]. -Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/17529>. – Загл. с экрана.

²⁹³ Соглашение между Республикой Казахстан, Китайской Народной Республикой и Кыргызской Республикой о точке стыка государственных границ трех государств от 25 августа 1999 г. База данных «Законодательство стран СНГ. Союз Право Информ». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?Rgn=5032 – Загл. с экрана.

²⁹⁴ Дополнительное соглашение между КР и КНР о кыргызско-китайской государственной границе (Бишкек от 26 августа 1999 года) – информационно-

мамлекеттер менен чек ара маселесин чечүүсү ишке ашып, Кытайдын мындай тышкы саясаты Борбордук Азия республикалары менен ар тараптуу кызматашуусуна жол ачкан.

Арийне, азыркы мезгилде Кыргызстандын мурдагы Президенти А. Акаевдин Кытай менен болгон чек ара чечимдерин өз учурунда эл алдында ачык талкууга албай, көмүскөдө чечип койгон деген ой пикирлер жана сындар айтылып келүүдө.

Бул маселе 2001–2002-жж. Кыргызстанда саясий кризисти пайда кылып анын апогеи 2002-жылы 17-18-мартында Аксы аймагында тынч демонстранттарды милициянын аткылашы менен аяктаган. Мунун акыры барып “акаевдик” режимдин кулашына алып келген себептердин бири экендигин да айтышууда. Бирок бул окуялар Кыргызстандын авторитардык президенттик башкаруу мезгилиндеги ички саясаты менен гана байланыштуу болгон. Кытай жана башка чектеш өлкөлөр менен чек ара тынч жол менен гана аныкталууга тийиш.

Россия менен Кытай ортосундагы узакка созулган эки тараптуу чек ара маселеси, кийин эгемендикке жеткен Борбордук Азия республикалары менен чектешкен аймактардагы коопсуздук көйгөйлөр боюнча өз ара сүйлөшүүлөргө жетишкен. Япониянын саясат таануучусу И. Акихиро “баштапкы мезгилде Кытай менен Россиянын ортосунда курал жарак, согуштук техника жана согушка мүнөздүү маалыматтары ишенбестикти жараткан. Бирок, ошол эле учурда Кытайдын ШКУдагы саясаты постсоветтик

правовая система КР “током” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://www.ca-econet.info/dogovory/75.htm>. – Загл. с экрана; Савкович, Е. В. Пограничное урегулирование на западе КНР в 1990–2000-е гг. (Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан) [Электрондук ресурс] / Е. В. Савкович. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/pogranichnoe-uregulirovanie-na-zapade-knr-v-1990-2000-e-gg-kazakhstan-kyrgyzstan-tadzhikistan> – Загл.с экрана.

мейкиндиктеги кызматташтыкта жана дүйнөдөгү тынчтыкты чыңдоодогу кадамы катары көрсөтүлгөндүгүн” белгилейт²⁹⁵.

1997-ж. март айында Москвада боло турган “Шанхай бештигинин” жыйынына бир ай калганда, Кытай өкүлчүлүгү чөлкөмдүк АСЕАН өлкөлөрүнүн жыйынында “коопсуздуктун жаңы моделин” түзүүнү жарыялашкан. 1997-жылдын апрелиндеги жыйында Цзян Цзэминь “Кытайдын чек араларындагы коопсуздукту сактоо жана согуштук күчтүн чыңалуусун азайтуу үчүн “Шанхай бештигине” көңүл бурууга чакырган. Бул бүт дүйнө жүзүндө, АТРда тынчтыкты колдоо жана коопсуздуктун, туруктуулуктун сакталуусу, ийгиликке алып келе турган бири-бирине болгон ишеничтин өнүгүүсү” деп жарыялаган. Россиянын изилдөөчүсү В.З Зимонин “ШКУну коопсуздукту комплекстүү каржылоо чегинде башка маселелерди чечүүгө каржыны үнөмдүү колдонууга жол ачкан²⁹⁶ дейт.

“Шанхай бештигинин” негизги багыттары 1999-ж. Кыргызстанда Бишкек Декларациясын кабыл алышы менен бекемделген²⁹⁷. 2000-ж. жайында Душанбе шаарында мамлекет башчыларынын саммитинде «Шанхай бешитиги», «Шанхай форуму» деп атала баштаган. Анткени, Өзбекстан мамлекети уюмга байкоочу катары кирген. Мүчө мамлекеттердин демилгеси менен Борбордук Азия “өзөксүз” – (ядролук куралсыз) аймак деп жарыяланып, Бишкекте террористтик кыймылга каршы борбор, террористтерге каршы ири масштабдагы операция жүргүзүү каралган. БУУнун ичинде эл аралык терроризмге каршы күрөш жүргүзүү биримдиги уюшулган.

²⁹⁵ Iwashita, Akihiro. The Shanghai Cooperation Organization and Japan [Text] / A. Iwashita, // Moving Together to Reshape the Eurasian Community. – 2007. – pp. 32-36.

²⁹⁶ Зимонин, В. П. ШОС: масштабы влияния [Электронный ресурс] / В. П. Зимонин. – Режим доступа: URL:<http://www.infoshos.ru/?idn=286>. – Загл. с экрана.

²⁹⁷ Бишкекская декларация Глав государств Республики Казахстан, Китайской Народной Республики, Кыргызской Республики, Российской Федерации и Республики [Электронный ресурс]. -Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/17529>. – Загл. с экрана.

XX кылымдын 90-жылдарынын чегиндеги орус-кытай келишимдеринин иштелип чыгышы, Кытайдын Борбордук Азия республикалары менен түзгөн жамааттык документтери, бир катар курч жана көйгөйлүү маселелерди чечүүгө жардам берген.

2000-жылдын июль айында “Шанхай бештигинин” Душанбе шаарында өткөн бешинчи саммитинде чек ара маселелерин чечүүдө чоң бурулуш жасалган. Мында үч мамлекеттин – Кытай, Тажикстан жана Кыргызстан мамлекеттик чек араларынын чектешкен аймактары жөнүндөгү мамлекеттер аралык макулдашууларга кол коюлган²⁹⁸. Ушул макулдашуу Кытай менен Тажикстандын ортосундагы чек ара маселелерин чечүүнүн негизи катары кызмат кылган. Жогорудагы келишимдердин бардыгы Шанхай бештигинин ишмердигинин жетишкендиги катары бааланган.

Ал эми 2001-жылы кытай-кыргыз, кыргыз-казак²⁹⁹ кытай-таджик, кыргыз-тажик³⁰⁰, кытай-казак чек ара тилкелери боюнча маселелери макулдашуулардын негизинде чечилгендигин белгилешкен.

Үчүнчү этап “ар тараптуу кызматташуу” же “достук чөйрөнүн түзүлүшү” (2001-жылдан азыркы мезгилге чейин).

²⁹⁸ Керимбекова, Н. К вопросу о кыргызско-китайской государственной границе [Текст] / Н. Керимбекова // Центральная Азия и Кавказ. – 2002. – №5. – С. 131-134.

²⁹⁹ Закон КР о ратификации Договора между Кыргызской Республикой и Республикой Казахстан о кыргызско-Казахстанской государственной границе от 15 декабря 2001 г. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 3738, л. 47-57.; Коммюнике по вопросам делимитации кыргызско-казахской государственной границы (24 июля 2001 г. в г. Бишкек) Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 2313, л.132-134.; Совместное заявление Президента Кыргызской Республики А.А.Акаева и Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева (24 июля 2001 г. в г. Бишкек). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 2313, л.126-131.

³⁰⁰ Соглашение между Российской Федерацией, Республикой Казахстан, Киргизской Республикой, Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой об укреплении доверия в военной области в районе границы от 26.04.1996 URL [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://arhiv.inpravo.ru/data/base925/text925v168i463.htm>. – Загл. с экрана.; Информация о ходе делимитации государственной границы Кыргызской Республики с Республикой Узбекистан и Республикой Таджикистан (24 мая 2004 г.). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 3151, л.122-124.

2000-жылы 21-апрелде “Шанхай бештигине” кирген мамлекеттердин башчыларынын жолугушуусун үзгүлтүксүз белгилүү бир тартипте өткөрүү боюнча чечим кабыл алган³⁰¹.

2001-жылдын 15-июнунда “Шанхай бештигине” Өзбекстан дагы катышып, тең укуктуулук принцибинде уюмга мүчө катары кошулган³⁰². Ушундан тартып уюмдун аталышы Шанхай Кызматташтык Уюму (ШКУ) деп өзгөртүлгөн.

2001-жылдын 15-июнунда ШКУнун кезектеги саммитинде Кыргызстан, Казакстан жана Өзбекстан мамлекеттеринин башчылары мамлекеттик чек аралардын тогошуу чекити жөнүндөгү 3 беренеден турган үч тараптуу макулдашууга кол коюшкан³⁰³.

Белгилей кетсек, ШКУнун мыйзамдуулук базасы 2002-жылы июнда түзүлгөн (2.2. *параграфта толук маалымат берилген*).

ШКУнун чегинде көп баскычтуу пландаштырылган механизмдерге жана өз ара карым-катнаш боюнча маселелерге көңүл бурулган. Айрыкча улуттар аралык жана диндер ортосундагы чыр чатактарды болтурбоо, уюмдагы бардык катышуучу мамлекеттеринин туруктуулугун жана коопсуздугун камсыз кылуу аракетине басым жасалган.

ШКУнун ишмердүүлүк мүнөзү “Шанхай деми” саясатынын чегинде уюмдун катышуучу мамлекеттеринин кызматташтык форматында чагылдырылат. Япон изилдөөчүсү И. Акихиронун пикиринде, “Шанхай деми” Россия, Кытай жана Борбордук Азия республикаларынын территорияларынын жөнгө салынышы, чөлкөмдүк кызматташууну түзүп аны

³⁰¹ Обращение “Бишкекской группы” к Главам Республики Казахстан, КНР, Кыргызской Республики, Российской Федерации и Республики Таджикистан (государств-участников “Шанхайской пятёрки”) 21 апреля 2000 г. в г. Москва. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 2313, л.134-138.

³⁰² Памятка к встече глав государств “Шанхайской пятёрки” в узком кругу г. Шанхай, 14 июня 2001 г. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 2726, л.171-184

³⁰³ Трехстороннее межгосударственное Соглашение о точке стыка государственных границы Кыргызской Республики с Республикой Узбекистан и Республикой Таджикистан во время саммита ШОС 15 июня 2001 г. в г. Шанхай. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 4527, л.105-106.

биротоло бекемдеди. "Шанхай бештигине" кирген мамлекеттер олуттуу карама-каршылыктарды жеңүү менен өз ара ишеничтин жана түшүнүүнүн сапаттуу жаңы баскычына чыга алды" деген³⁰⁴.

ШКУнун негизги ишмердүүлүк принциптери ачык-айкындуулук жана ШКУнун Декларациясында, жыйындарында ж.б. көрсөтөлгөндөй күч колдонуу ж.б. иш аракеттерге каршы туруу каралган.

2005-жылы Астанада болуп өткөн ШКУнун бешинчи жыйынында ШКУга кирген баардык мамлекеттер башка чөлкөмдөргө жана мамлекеттерге каршы болгон союздарга кошулбоо принцибин карманышаарын жарыялаган³⁰⁵.

Мындан тышкары, 2006-жылдагы Шанхай Декларациясына кайрылсак, анда айтылгандай: "ШКУнун ийгиликтүү өнүгүүсү "Шанхай деминин" башкаруусу алдында өз ара ишеним, өз ара пайда келтирүү, тең укуктуулук, координация, ар түрдүү цивилизацияны сыйлоо жана биргелешкен өнүгүүгө аракеттенүү мүнөздүү" ³⁰⁶ . Кытай окумуштуусу Чжан Вэньвей уюмдун өз ара белгиленген принциптерин төмөндөгүдөй мүнөздөгөн: "өз ара ишенич - негизи, өз ара пайданы - максат катары, тең укуктуулукту-кепилдик, акылдашууну - ыкма катары кабыл алышты"³⁰⁷ деген.

ШКУнун конструктивдүү мамилесин аныктоодо, Кытай окумуштуусу Чжао Хуашен "уюмдун механизминин саясий багытын жана тартибин өнүктүрүүдө инсандардын жана лидерлердин өзгөчө каалоосу аркылуу ишке ашыруу зарыл".

³⁰⁴ Iwashita, Akihiro. The Shanghai Cooperation Organization and Japan [Text] / A. Iwashita, // Moving Together to Reshape the Eurasian Community. – 2007. – pp. 32-36.

³⁰⁵ Декларация глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества (г. Астана, 5 июля 2005 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/17532>. – Загл. с экрана.

³⁰⁶ Кулик, В. Шанхайская Организация Сотрудничества: перспектива региональной интеграции и кооперации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.apn.kz/publicational/article377/htm>. – Загл. с экран.

³⁰⁷ Чжан, Вэньвей ШОС –достижение, возможности, вызовы. [Text] / Чжан, Вэньвей. – Пекин, 2004. – 48-60 с.

Мындай көз карашты ал эки маанилүү багытка бөлгөн. Биринчиси – саясий багыт, ШКУнун саясий милдеттеринин мүнөзүн аныктайт. Экинчиси – функционалдык багыт, эл аралык аренада ШКУнун стратегиялык багыттары кайра бөлүштүрүү маңызы менен белгиленет³⁰⁸.

ШКУда ар кандай чечимдер шайлоосуз макулдашуу жолу менен кабыл алынат. Баардык мүчө-мамлекеттер кабыл алынган маселелерде жана ар кандай жагдай боюнча өзүлөрүнүн көз караштарын билдире алат. Бул жалпы кабыл алынган чечимдер үчүн кедерги болбойт. Алардын көз караштары, пикирлери жыйын токтомуна жазылат жана киргизилет. Бир нече же бир мүчө мамлекеттердин кызматташууда долбоорун ишке ашырууда кызыкдар болбосо талкууланбайт. Көрсөтүлгөн кызыкчылыктар башка мамлекеттер үчүн белгиленген учурда мүчө мамлекеттердин катышпоосу, кызыкдар мамлекеттердин долбоорун ишке ашырууда да кедергисин тийгизбейт. ШКУнун милдет жана максаттарына карата Кытай окумуштуусу Чжао Хуашен “эгер ШКУнун ишмердигинин кеңдигине аныктама берүү абдан тар же кысылган абалда болсо, анда ал өзүнүн миссиясын толук түрдө аткара албай калат жана катышуучулардын ишеничинен чыгып өзүнүн аброюн жоготот. Ал эми ШКУнун аша чаап кеңири милдеттери боло турган болсо, анда уюмда бар каржы каражаттары жана механизмдери чоң масштабдагы көйгөйлөргө кабылат дейт³⁰⁹.

ШКУнун өнүгүүсүндө колдонулган ар түрдүү ыкмаларды (принциптер “өз ара ишенич, өз ара пайда, тең укуктуулук, координация, ар түрдүү цивилизацияларды сыйлоо, союздаш болбоо, багытталбагандык, үчүнчү мамлекеттерге болгон байланышындагы ачыктыкты жана биргелешип өнүгүүгө жетишүү) байкасак болот. Мындай принциптердин болушу “АСЕАН жолу” деп аталган Азия тынч океан аймагынын көп

³⁰⁸ Чжао, Хуашен Некоторые проблемы развития Шанхайской организации сотрудничества [Text] / Хуашен Ч. // – Пекин, 2004. – С. 5-12

³⁰⁹ Чжао, Хуашен Центральная Азия в китайской дипломатии [Текст] / Х. Чжао // Центральная Азия: взгляд из Вашингтона. – Москва, Пекина. – 2004. – С. 175-180.

тараптуу институттарынын принциптерине окшош жактары көп. Бул институттардын жалпы белгиси Азия кең мейкиндигинде эл аралык байланыштын жаңы системасын калыптандыруу үчүн комплекстүү жаңы ыкмаларды колдонуу болуп саналат³¹⁰.

2019-жылдын 13-14-июнь күндөрү Бишкек шаарында ШКУнун мамлекет башчыларынын саммитинде Кытай Эл Республикасынын Төрагасы Си Цзиньпин “ШКУну биринчиден, биримдиктин жана өз ара ишеничтин классикалык үлгүсүнө айлантуу керек. Экинчиден, анын мүчөлөрүн коопсуздук маселесинде жоопкерчиликти бирдей сезип, аны сактоо үчүн бирге аракет кылуусу абзел. Саясий ишенимди бекемдөө, эки тараптуу жана көп тараптуу кызматташууга ыңгайлуу шарттарды түзүү, келишимде айтылган ШКУнун принциптери жана Шанхай деми менен кетүү маанилүү” деп билдирген³¹¹.

ШКУнун Кыргызстандын төрагалыгында болуп өткөн саммитинде ШКУга мүчө мамлекеттердин Бишкек декларациясы кабыл алынды. Декларацияда коопсуздук, экономика, маданий-гуманитардык алкактагы кызматташтык боюнча маанилүү маселелер каралган³¹²:

–Мүчө мамлекеттер ШКУ мейкиндигинде тынчтыкты, коопсуздукту, туруктуу өсүүнү жана гүлдөп өнүгүүнү камсыз кылуу кызыкчылыгындагы ар тараптуу кызматташтыкты жана көп кырдуу өнүгүүнү улантышат. Ушуга байланыштуу, алар Борбордук Азия чөлкөмүндөгү өлкөлөрдүн саясий, экономикалык, маданий-гуманитардык багытта өз ара аракеттенүүнү тереңдетүү боюнча аракеттерин колдоп жатышат.

–БУУнун Башкы Ассамблеясынын 2018-жылдын 22-июнундагы " чөлкөмүндө тынчтыкты, туруктуулукту жана туруктуу өнүгүүнү камсыз кылуу үчүн аймактык жана эл

³¹⁰ Чжао, Хуашэн Способны ли сотрудничать в Центральной Азии Китай, Россия и США [Текст]/Х.Чжао// ШОС и ситуация в Центральной Азии. – М., 2005. – С.28-32.

³¹¹ Кыргызстан ШКУ төрагалыгын ийгиликтүү аяктап, Россияга өткөрүп берди [Текст] // Жибек Жолунун маданий өнүгүү. – 2019. – № 175. – Б. 8-9.

³¹² Осмонбетов, К. Р. Бир алкак бир жолундагы мүмкүнчүлүктөр [Текст] / К. Р. Осмонбетов // Эркин-Тоо, – 2017. – Б. 12.

аралык кызматташтыкты чыңдоо" боюнча резолюциясы кабыл алынган.

–Мүчө мамлекеттер БУУнун эл аралык тынчтыкты жана коопсуздукту сактоо, ааламдык өнүгүүнү турукташтыруу адам укуктарын илгерилетүү жана коргоо боюнча ар тараптуу жасаган аракеттерин бекем колдой тургандыктарын ырасташты.

–Алар БУУнун Уставына ылайык, эл аралык тынчтыкты, коопсуздукту сактоо үчүн негизги жоопкерчилик жүктөлгөн БУУнун Коопсуздук кеңешинин негизги ролун күчөтүүнү жакташат³¹³.

Жыйынтыктап айтканда, Кыргызстандын ШКУга мүчө болуу тарыхы үч этапта жүрүп, ШКУнун демилгечи мүчө өлкөсү Кытай менен чек ара маселелери бир нече келишимдердин негизинде чечилген. Эки мамлекеттин чек араларын тактоосу ("Үзөңгү-Кууш чек ара тилкесиндеги жер кесүү") 70% Кыргызстанга калып, 30% Кытайга өткөндүгү менен чечилген. Ошону менен катар чектешкен аймактарда коопсуздук маселесин биргелешип чечүү көйгөйүнүн маани маңызы улуттуу маселе болгон.

Кыргызстан ШКУнун мүчө өлкөсү катары уюмдун бардык ишмердүүлүгүнө катышып келет. Бишкек декларациясына ылайык, ШКУнун тогуз мамлекеттин кызматташтыгы башка мамлекеттерге каршы эмес ачык айкындуулукка негизделген. Уюмга мүчө мамлекеттердин ички маселелерине кийлигишпөө, бардык маселелерди альтернативдүү тең укуктуу чечүү каралган. Декларацияда чөлкөмдүк туруктуулукка коркунуч жараткан эл аралык терроризм, курал жарак, контрабанда, легалсыз миграция, диний экстремизм, улуттук сепаратизм ж.б.у.с. маселелерге биргелешип күрөшүүсү макулдашылган.

Азыркы мезгилде ШКУнун трансформацияланышын кароодо, келечектеги уюмдун эффективдүү интеграциялык

³¹³ Бишкекская декларация совета глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества [Электронный ресурс]: [принята в г. Бишкеке 14.06.2019 г.] // Шанхайская организация сотрудничества. – Режим доступа: <http://rus.sectesco.org/load/550949/>. – Загл. с экрана

биригүүсүнө жана социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө мамлекеттер ортосунда чечилбеген чек ара маселеси кедергисин тийгизээри белгилүү. Ошентсе да ШКУнун келечектеги ишмердүүлүгүнүн эффективдүүлүгү, Борбордук Азия республикаларындагы ар тараптуу интеграцияда орчундуу орунду ээлөөсү менен аныкталат. Учурда ШКУга мүчө мамлекеттер ортосунда коопсуздук, экономика жана маданий-гуманитардык ж.б. карым-катнаштарында биргелешкен ишенимдүү мамилени бекемдеп жатат. ШКУ өзүн келечекте Евразиядагы бирден бир жарамдуу уюм катары туруктуу өнүгүүсүн камсыздоо үчүн алдына койгон максат жана милдеттерин ишке ашырууга кедерги тийгизген иш аракеттерди алдын алууда көп багыттуу кызматташтыкты ишке ашырууга абдан кызыкдар экендигин жашырбайт.

3.2. Кыргызстандын Шанхай кызматташтык уюмудагы жамааттык коопсуздук чөйрөсүндөгү ишмердиги

Бүгүнкү күндө коопсуздук маселеси чөлкөмдүк алкактан ааламдык мааниге чыгып, жалпы адамзат дүйнөсүнө залал тийгизген коркунучтарга, коогалаңдарга алып келүүдө. Коопсуздук – ШКУга кирген мамлекеттердин өнөктөштүгүнүн маанилүү багыты болуп саналат. Ааламдык, аймактык, улуттук коргонууну жана туруктуулукту калыптандыруу ШКУ өлкөлөрүнүн тышкы саясатынын артыкчылыктуу багыты экендиги талашсыз. Өнөктөш өлкөлөр “жамандыктын үч күчү” маселесинде бирдиктүү позицияда турушат.

Дүйнөдөгү кырдаалдын кескин начарлашын эске алуу менен, ШКУга кирген мамлекеттердин мыкты адистештирилген аскердик түзүмүн түзүү учурдун талабы. ШКУнун алдындагы башкы милдет мамлекеттер ички жашоосуна кийлигишпөө, бирок коопсуздуктун бардык аспектиери боюнча диалогду жана саясатты координациялоону колдонуудагы адистештирилген механизмдердин алкагында иш алып баруу. Анын ичинде Мамлекет башчыларынын Кеңешинен тышкары, Өкмөт

башчыларынын Кеңеши, Тышкы иштер министрлеринин кеңеши, мүчө мамлекеттердин Коопсуздук кеңештеринин катчыларынын жылдык жолугушуулары маанилүү орунду ээлейт.

2022-жылдын 15-16-сентябрында ШКУнун Самарканддагы саммитинде уюмга Иран мүчөлүккө кирип, диалог боюнча 6 жаңы өнөктөш мамлекеттер кабыл алынды, алардын төртөө араб өлкөлөрү. Ошону менен бирге Беларусь мамлекетин ШКУга мүчөлүккө киргизүү иш чарасын баштоо жөнүндө чечим кабыл алынды³¹⁴. Ирандын уюмга кирүүсү жана мусулман мамлекеттеринин ШКУнун иш аракеттерине катышуусу анын Жакынкы Чыгыш, Аравия жарым аралынан Африкага чейинки географиялык мейкиндикти өз ичине камтыды. Жыйында маалыматтык-коммуникациялык технологиялар жана азык-түлүк коопсуздугу сыяктуу чөйрөлөрдө кызматташуунун сапаттык жаңы практикалык мазмунуна өбөлгө түзгөн 40 тан ашуун келишимдерге, программаларга жана чечимдерге кол коюлган³¹⁵.

Учурда ШКУнун географиялык алкагы кеңейип жатат. Биринчиден, ШКУга Ирандын кошулуусу уюмдун аймактык коопсуздук гаранты катары эл аралык позициясын бекемдөөгө жана дүйнөдөгү беделинин өсүшүнө мүмкүндүк берет. Экинчиден, Евразия транспорт коридорлору боюнча жүк ташуунун коопсуздугун кепилдеген уюм катары анын өнүгүүсүнө жаңы келечектерди ачат. Үчүнчүдөн, КЭРдин “Бир алкак, бир жол” демилгесин жана РФнын “Түндүк-Түштүк” долбоорлорун өнүктүрүүнү шайкеш келтирүү үчүн өбөлгөлөрдү түзүүгө жол ачат.

Ушуга карабастан, Ирандын ШКУга кириши уюм үчүн бир катар принципалдуу жаңы чакырыктарды алып келет.

314 В «семье» ШОС появятся 6 новых партнеров по диалогу. Kun.uz. Дата обращения: 14 сентября 2022.; РИА Новости. На саммите ШОС подписали около 40 документов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: РИА Новости (20220916T1325). Дата обращения: 18.09.2022.

315 Исламский мир нашел способ отказать Западу. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ria.ru/20220906/shos-1814667858.html>

Биринчиден, Ирандын өзөктүк программасы боюнча келишими үзүлүү коркунучу дагы эле бар. Бул Иран үчүн гана эмес, ШКУнун жана анын мүчөлөрү үчүн да чыгымдарды алып келиши мүмкүн. Экинчиден, Иран ШКУну Батышка каршы уюм катары кабыл алуусу, учурдагы Россия менен Украина согушу, Кытайдын АКШ, Батыш өлкөлөрү менен тирешинин өсүшү уюмдун идеологиялаштыруу тобокелдиктерин күчөтөт. Бул уюмдун Батыш менен карама-каршылыктардын күчөшүнө алып келиши мүмкүн. Ал эми ШКУнун башка өлкөлөрү, Индия жана диалог аркылуу өнөктөштөрү тарабынан уюмга болгон кызыгуунун төмөндөшү пайда болот.

Ал эми, 2021-жылы ШКУнун Дүйшөмбү декларациясында, «ШКУ Афганистан коомчулугун бардык этникалык, диний жана саясий топтордун өкүлдөрүн камтыган жаңы афган өкмөтүн курууну жактаарын белгилеп, ШКУга мүчө-мамлекеттер Афганистандын терроризмден, согуштан жана баңги заттардан таза, көз карандысыз, бейтарап, бирдиктүү, демократиялык жана тынчтыкта жашаган мамлекет катары калыптанышын колдошоору» жарыяланган³¹⁶.

Россиянын Президенти В. В.Путин “ШКУ чындыгында ийгиликтүү өнүгүп келе жатат. Терроризм бул чоң коркунуч. Россия терроризмге үгүт кылып жаткан бардык тармактарды токтотуп, бирге иш алып барууну колдойт. Афганистанды экономикалык, гуманитардык, коопсуздук жаатында колдоо зарыл. Учурда, терроризм очокторун жоготуу заман талабы” деп белгилеген. Индиянын Премьер-министри Нарендра Моди “Индия ШКУга мүчө мамлекеттер менен терең кызматташууну өнүктүрүүгө кызыкдар, өзгөчө коопсуздук чөйрөсүндө кызматташууну колдоорун айткан”³¹⁷.

Бишкектеги ШКУнун 19-жыйынынын жүрүшүндөгү маанилүү талкууга алынган маселелердин эң башкысы

³¹⁶ О некоторых итогах юбилейного саммита ШОС в Душанбе [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://russtrat.ru/comments/21-sentyabrya-2021-0010-6178>– Загл. с экрана.

³¹⁷ Кыргызстан ШКУ төрагалыгын ийгиликтүү аяктап, Россияга өткөрүп берди [Текст] // Жибек Жолунун маданий өнүгүү. – 2019. – № 175. – Б. 8-9.

коопсуздук чөйрөсүндөгү кызматташуу болгон. ШКУга мүчө мамлекеттердин 2018–2023-жж. баңгизатка каршы стратегиясынын аткарылышы боюнча 21 бөлүктөн турган программасын ишке ашыруу боюнча иш планы бекитилген. Мында “ШКУ–Афганистан” байланыш тобунун мындан аркы иш аракеттеринин жол картасы кабыл алынган³¹⁸.

Бишкек декларациясында мүчө мамлекеттердин ШКУ мейкиндигиндеги туруктуулукка жана коопсуздукка келтирилген коркунучтарга каршы аракеттенүүсүн кеңейтүүгө жана тереңдетүүгө умтулганы баса белгиленген. Мүчө мамлекеттер ШКУнун экстремизмге каршы аракеттенүү боюнча Конвенциясы күчүнө кирген. Ошондой эле ШКУга мүчө мамлекеттердин Коргоо министрлеринин кеңешинин (Бишкек ш., 29-апрель, 2019-жыл) жана Коопсуздук кеңештеринин катчыларынын жолугушуусунун жыйынтыктарын жактырышкан (Бишкек ш., 14-15 май, 2019)³¹⁹.

Кыргызстан жана Кытай ШКУ алкагында коопсуздук тармагында абдан активдүү кызматташууда. Бул багытта 2019-жылы “Кыргызстан менен Кытайдын ортосундагы коопсуздук маселелери боюнча диалог” аймактар жана ведомстволор аралык кызматташуу механизми түзүлгөн ³²⁰. Азыркы кырдаалда Афганистанда жана чек арага жакын аймактарда болуп өткөн окуялардын шартында бул диалогго ылайык укук коргоо органдарынын өз ара аракеттенүүсүн активдештирүү маанилүү.

Учурда, коопсуздук маселеси чөлкөмдүк алкактан ааламдык мааниге чыгып, жалпы адамзат дүйнөсүнө залал тийгизген коркунучтарга, коогаландарга алып келүүдө. Бул

³¹⁸ ШКУ – Афганистан байланыш тобунун мындан аркы иш аракеттеринин жол картасы [Текст] // Жибек Жолунун маданий өнүгүү. – 2019. – № 175. – Б. 9-14.

³¹⁹ Бишкекская декларация совета глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества [Электронный ресурс]: [принята в г. Бишкеке 14.06.2019 г.] // Шанхайская организация сотрудничества. – Режим доступа: <http://rus.sectscs.org/load/550949/>. – Загл. с экрана.

³²⁰ Рука об руку создаем прекрасное будущее китаиско-кыргызских отношений– [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kg.china-embassy.org/rus/dssghd/202110/t20211011_10013361.htm Дата обращения: 25.11.2021

таризде, СССР кулагандан кийин Борбордук Азия мамлекеттеринин көз карандысыздыкка жетиши менен коопсуздук жаатында уюшулган уюмдар жокко эсе болгон. Постсоветтик Борбордук Азияда коопсуздук маселесин эң башкы максаты катары иш аракетин баштаган түзүмдөрдүн бири “Шанхай бештиги” кийин ШКУ экендиги белгилүү. Кытай Эл Республикасынын катышуусунда уюшулган ШКУнун ишмердиги так аныкталбаган чек ара маселеси менен башталып, чөлкөмдөгү коопсуздукту чыңдоо, аны алдын ала чечүү, аймактагы тынчтыкты камсыз кылуу ж.б. улантылган.

1990-жылдардагы Борбордук Азиядагы туруксуз саясий кырдаал, кооптуу Афганистан менен чектешкен Өзбекстандагы террористтик кыймыл, Тажикстандагы жарандык согуш, Кыргызстандагы Баткен жана Ош окуялары ж.б. коңшу мамлекеттерди анын ичинде Кытайды да кооптонткон.

Чөлкөмдөгү коопсуздук эки деңгээлди ичине камтыйт – өлкөнүн тышкы коопсуздугу жана ички коопсуздугу – бул эки түшүнүк бири-бири менен тыгыз байланышта. Албетте, биринчи кезектеги маанилүү деңгээл – бул тышкы коопсуздук. Анткени ички коопсуздукту жана туруктуулукту сактоо же камсыздоо, биринчи кезекте, тышкы коопсуздукка көз каранды.

Борбордук Азия анын ичинде Кыргызстан үчүн 1990-жылга чейин чөлкөмдүк коопсуздук маселеси абдан курч мүнөздө эмес эле, анткени Борбордук Азия республикалары СССРдин курамында жашаган. Бирок, бирдиктүү социалисттик системанын кулашы менен бул республикалар үчүн кедерги жараткан кооптуу маселелер жаралган. Алар: мамлекеттик эгемендүүлүктү сактоодо, мамлекеттик чек араны тактоо, улуттук, коопсуздук, экономикалык, диний ж.б.у.с.

Азыркы мезгилде Борбордук Азия, анын ичинде Кыргызстан үчүн көптөгөн коопсуздук маселелери калыптануу жолунда турат. Анткени эгемен мамлекет катарындагы тарыхыбыз башка мамлекеттерге салыштырганда чейрек кылымдык мезгилди гана камтыйт.

1991-жылдан берки эгемендүүлүк мамлекетти куруудагы тажрыйбабыздын чабалдыгына карабай, биздин республика эл аралык тажрыйбанын методологиялык өңүттөрүн эске алуу менен чөлкөмдүн коопсуздук контекстинде улуттук коопсуздук системасын калыптандырууда.

Учурда Кыргыз Республикасы чөлкөмдүк интеграцияда мүчө катары таанылган эл аралык уюмдардагы кызматташтыгынын орчундуу багыты коопсуздук маселеси менен байланышкан.

Таблица 3.2.1. Кыргызстандын ШКУга мүчө мамлекеттер менен эл аралык уюм аркылуу кызматташтыгы:

Мамлекеттер	уюмдар	кызматташтыгы	жылдары
Кытай	“Шанхай бештиг” жана ШКУ	Коопсуздук ж.б.	1996, 2001
Россия	КМШ, ЖККУ, ШКУ, ЕАЭС ж.б.	Коопсуздук, экономика ж.б.	1991, 1994, 1996, 2015
Казакстан	КМШ, ЖККУ, ШКУ, ЕАЭС ж.б.	Коопсуздук, экономика ж.б.	1991, 1994, 1996, 2015
Тажикстан	КМШ, ЖККУ, ШКУ ж.б.	Коопсуздук, экономика ж.б.	1991, 1994, 1996
Өзбекстан	ШКУ ж.б.	Коопсуздук, экономика	2001
Пакистан	ШКУ	Коопсуздук	2017
Индия	ШКУ	Коопсуздук	2017
Иран	Ислам Кызматташтык уюму (ОИК), ШКУ	Экономика, Коопсуздук	1993, 2022

Жогоруда белгилегендей, Кытай Эл Республикасы, Россия Федерациясы, Борбордук Азия республикалары менен биргелешип 1991-жылдан баштап коопсуздук ж. б. тармактарда уюмдарды түзүп кызматташа башташкан.

Ал эми Кытай, Индия, Пакистан жана Иран өлкөлөрү менен ШКУнун алкагында гана чөлкөмдөгү коопсуздук ж.б. маселесин чечүүдө кызматташып келет.

Иран жана мусулман мамлекеттери менен Кыргызстан 1992-жылдан баштап экономикалык, диний алкакта тыгыз эки

тараптуу байланышта болуп келген. Аталган үч мамлекет менен Борбордук Азия анын ичинде Кыргызстандын алакаларын тигил же бул багытта натыйжалуу жана жыйынтыктуу жолго түшүп жатат деп анализдөөгө али эрте.

Саясат таануучулар “чөлкөм” түшүнүгүн ааламдык жана чөлкөмдүк коопсуздуктун ар кандай жагдайларына көңүл бөлүү менен аныкташкан. Анын түшүндүрмөсү коопсуздук жаатындагы уюмдар географиялык жактан бир чөлкөмгө тиешелүү гана өлкөлөрдө эле эмес, тескерисинче, башка чөлкөмдөгү мамлекеттерди дагы ичине камтыйт. Ошону менен бир территорияда коопсуздук чөйрөсүн демилгелеген бир нече түзүмдөр болушу мүмкүн³²¹.

Орус окумуштуусу Н. А. Косолапов, азыркы мезгилде изилдөөчүлөр арасында коопсуздук маселесине карата саясий, интеллектуалдык жана адеп-ахлактык талаш-тартыш жүрүп жатат деп белгилеген ³²² . Ал коопсуздук түшүнүгүн төмөндөгүдөй чечмелейт:

1.Коопсуздук – бул өзү чыныгы ниети менен кыйноодон, толук же жарым жартылай куралдануудан баш тартууга негизделген.

2.Коопсуздук – бул жетиштүү күчкө ээ басып алуучуга эффективдүү сокку берүү жөндөмдүүлүгү жана басып алууга аракет кылып жаткан мамлекетке да күч колдонууга тыюу салууга негизделген.

3.Коопсуздук – бул эл аралык укук тартип системасында жалпы адамдардын бирдиктүүлүгүнө, жамааттыктын башталышын калыптандырган өз ыктыяры менен иштөөчүлүк жана демократизмге, келечекте анын мүчөлөрүнүн бирдей болуусуна милдеттендирүүсүнө негизделген³²³.

³²¹ Топычканов, П. В. Трансформация регионального сотрудничества в области безопасности (на примере Шанхайской организации сотрудничества) [Текст] / П. В. Топычканов // Вест. Моск. ун-та. – Серия12. Политические науки. – 2013. – № 4. – С. 84-95.

³²² Косолапов, Н. А. Сила, насилие, безопасность: современная диалектика взаимосвязей [Текст] / Н. А.Косолапов // Научно-образовательный форум по международным отношениям. – М., 2002. – С.380-384.

³²³ Ушул эмгекте... – С.380-384.

Ал эми башка серепчилердин оюнда «коопсуздук» түшүнүгү кеңири маанисинде – мүмкүн болгон бардык зыян келтирүүдөн коргонуу абалы. Керек болсо коркунучтуу таасир көрсөтүүлөрдү токтотууга же тосууга, эгер зыян келтирилген болсо, анын ордун ылдам толтурууга болгон жөндөмдүүлүктү туюнтат. Коопсуздук «коркунучтан коргоонун» натыйжасы болуп саналат. Коопсуздукка умтулуу качан биз тутумдун туруктуулугуна реалдуу чакырык менен бет келгенде, аны идентификациялаганда жана коргоо тутумун куруп, ага каршы аракеттене баштаганда башталат. Эгер тутум деп биз мамлекетти түшүнсөк, анда «коопсуздук» инсандын, коомдун жана мамлекеттин жашоодогу маанилүү кызыкчылыктарынын ички жана тышкы коркунучтардан корголгондук абалы катары аныкталат.

Улуттук коопсуздукту түзүүчүнүн бири салттуу руханий-ахлактык нукту сактоо болуп саналат. Улуттук коопсуздук өз кезегинде эл аралык коопсуздук менен тыгыз байланышкан, анткени мамлекеттин коопсуздугу эл аралык коопсуздуктун алкагында гана камсыздала алат.

ШКУнун Хартиясында, уюмдун негизги милдети катары мүчө-мамлекеттердин «үч жамандыкка» – терроризмге, сепаратизмге жана экстремизмге каршы аракеттенүүсү каралган³²⁴. Анын уставдык максаттары менен милдеттерди ишке ашыруу жаатындагы мындан аркы ишмердүүлүгү көп жагынан мүчө өлкөлөрдүн социалдык-экономикалык ж.б. өсүүсүнө багытталган.

Уюмдагы антитеррористтик ишмердүүлүк «үч жамандык» – сепаратизм, экстремизм, терроризм Борбордук Азиядагы негизги «тынчтыкты бузуучулар» болуп саналат. Аталган аймактагы мамлекеттердин социалдык-экономикалык жашоо деңгээлинин төмөндүгү, этникалык, диндик ж. б. маселелер арбын, алардын ичинде, терроризм да бар. Терроризмге каршы күрөшүү боюнча ишти координациялоо, эл аралык террористтик уюмдар, алардын

³²⁴ Хартия Шанхайской организации сотрудничества. 07.06.2002г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // [www.infoshos.ru /?id=33](http://www.infoshos.ru/?id=33). – Загл.с. экрана.

мүчөлөрү боюнча маалыматтарды ыкчам чогултуу жана алмашуу боюнча документке Санкт-Петербург шаарында 2002-ж. 7-июнунда кол коюлган. Чөлкөмдүк терроризмге каршы түзүмдү уюштуруу жөнүндө ШКУга мүчө-мамлекеттер ортосунда макулдашылган³²⁵.

Чөлкөмдүк терроризмге каршы түзүмдү (ЧТКТ) түзүү идеясын Кыргыз Республикасы демилгелеген³²⁶. ШКУнун Хартиясы боюнча коопсуздук алкагындагы жүргүзгөн иш чаралары тууралуу кабыл алынган документтер Кыргыз Республикасынын мыйзамы менен ратификацияланган³²⁷. ШКУга мүчө мамлекеттердин Коопсуздук кеңешинин катчылары ШКУнун 2002-жылы 7-июндагы Уставына ылайык кабыл алынган Жобо, эл аралык келишимдер ж.б. документтер аркылуу иш аракеттерин турмушка ашырат. 2004-жылы 16-17-июнунда ШКУнун жыйыны Ташкент шаарында өткөн, анда ЧТКТ түзүлгөндүгү жарыяланган³²⁸. ЧТКТ штаб-квартирасы Ташкентте (Өзбекстан) жайгашкан. Түзүмдүн башчысы үч жылга шайланат. Ар бир мүчө өлкө түзүмгө туруктуу өкүлүн жиберет.

2019-жылы 15-майда Кыргызстандын Бишкек шаарында ШКУга мүчө мамлекеттердин Коопсуздук кеңешинин катчыларынын 14-жыйыны болуп өткөн. Коопсуздук кеңештеринин катчыларынын жолугушууларынын негизги максаттары ШКУга мүчө мамлекеттердин терроризмге,

³²⁵ Кыргызская Республика. Законы. О внесении изменения в Закон Кыргызской Республики "О ратификации протокола о внесении изменений в Соглашение между государствами-членами Шанхайской организации сотрудничества о региональной антитеррористической структуре от 7 июня 2002 года, подписанного 16 авг. 2007 г. в г. Бишкек. 3 февр. 2009 г." [Текст] // Эркин-Тоо. – 2009. – № 89. – 13 февр.

³²⁶ Муратшина, К. Г. Приоритеты стран Центральной Азии в ШОС в контексте их взаимоотношений с Китаем [Текст] / К. Г. Муратшина // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». – 2017. – № 3. – С. 447.

³²⁷ Кыргызская Республика. Законы. О ратификации Хартии Шанхайской организации сотрудничества подписанной 7 июня 2002 года в г. Санкт-Петербург. 15 июля 2003 г. [Текст] // Эркин-Тоо. – 2003. – № 116 – 25 июля

³²⁸ РАТС – время практических действий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.asiainform.ru/rusdoc/151.htm?29/03/2006>. – Загл. с экрана.

сепаратизмге жана экстремизмге, баңги, психотроптук заттардын мыйзамсыз жүгүртүлүшүнө каршы биргелешип күрөшүү болуп саналат. Мындан тышкары мыйзамсыз курал-жарак сатууга, трансулуттук уюшкан кылмыштуулук, миграция, улуттук, аймактык жана эл аралык коопсуздукка болгон коркунучтарга бөгөт коюу.

Коопсуздук кеңештеринин катчыларынын жолугушуулары ШКУга мүчө мамлекеттерде жылына бир жолу кезектешип өткөрүлөт. Кийинки жолугушуулар ШКУнун катчылыгы аркылуу макулдашылат. Кезексиз жыйындар ШКУга мүчө мамлекеттердин макулдугу менен чакырылат. Эгерде ага ШКУга мүчө мамлекеттердин бардыгы, анын ичинде Коопсуздук кеңешинин катчыларынын деңгээлинде үчөө катышса, анда ал жоопкерчиликти деп эсептелет. Коопсуздук кеңешинин жыйынына катышуу үчүн ыйгарым укуктуу адамдарды дайындаган учурда, алар ШКУнун Катчылыгына жыйындын күнүнө чейин бир жумадан кечиктирбестен кат жүзүндө билдирүү жөнөтүшөт.

Жыйынга ШКУга мүчө мамлекеттердин улуттук координаторлору, ШКУнун Башкы катчысы, ШКУнун аймактык терроризмге каршы түзүмүнүн (РАТС) аткаруу комитетинин директору, ошондой эле ШКУга мүчө мамлекеттердин мамлекеттик органдарынын өкүлдөрү катыша алышат.

Эгерде жыйынга катышкан Коопсуздук кеңешинин катчылары башка чечим кабыл алышпаса, отурум ШКУга мүчө мамлекеттин Коопсуздук кеңешинин катчысы тарабынан өткөрүлөт.

Таблица 3.2.2. ШКУга мүчө мамлекеттердин Коопсуздук кеңешинин катчыларынын жолугушуулары:

№	Жыл, күнү, айы	Өткөрүлгөн шаар, мамлекет
1.	2004-жылдын 4-июну	Ташкент шаары, Өзбекстан
2.	2005-жылдын 2-июну	Астана шаары, Казакстан
3.	2007-жылдын 25-майы	Бишкек шаары, Кыргызстан
4.	2009-жылдын 20-майы	Москва шаары, Россия Федерациясы.
5.	2010-жылдын 23-апрели	Ташкент шаары, Өзбекстан
6.	2011-жылдын 29-апрели	Астана шаары, Казакстан

7.	2012-жылдын 12-апрели	Пекин шаары, Кытай Эл Республикасы
8.	2013-жылдын 29-апрели	Бишкек шаары, Кыргызстан
9.	2014-жылдын 17-апрели	Дүйшөнбү шаары, Тажикстан
10.	2015-жылдын 14-апрели	Москва шаары, Россия Федерациясы,
11.	2016-жылдын 14-апрели	Ташкент шаары, Өзбекстан
12.	2017-жылдын 6-апрели	Астана шаары, Казакстан
13.	2018-жылдын 22-майы	Бээжин шаары, Кытай Эл Республикасы
14.	2019-жылдын 15-майы	Бишкек шаары, Кыргызстан
15.	2020-жылдын 15-сентябры	Видео жолугушуу, Россия Федерациясы.
16.	2021-жылдын 23-июну	Дүйшөнбү шаары, Тажикстан
17.	2022-жылдын 18-19-августу	Ташкент шаары, Өзбекстан

Таблица 3.2.3. ШКУнун ЧТКТ (РАТС) аткаруу комитетинин төрагалары.

№	Аты-жөнү	Өлкө	Иштеген жылдары
1.	Касымов Вячеслав Темирович	Өзбекстан Республикасы	01.01.2004-01.01. 2006
2.	Субанов Мырзакан Усурканович	Кыргыз Республикасы	01.01.2007-01.01. 2009
3.	Джуманбеков Дженисбек Мухамедкаримович.	Казакстан Республикасы	01.01.2010-01.01. 2012
4.	Чжан Синьфэн	КЭР	01.01.2013-01.01. 2015
5.	Сысоев Евгений Сергеевич	Россия Федерациясы	01.01.2016-01.01.2018
6.	Гиёсов Джумахон Файёзович	Тажикстан Республикасы	01.01.2019-2021
7.	Руслан Мирзаев	Өзбекстан Республикасы	01.01.2022.

ШКУнун ЧТКТын Аткаруу комитетинин функциялары жана негизги милдеттери үч маанилүү багыт боюнча аныкталган³²⁹:

-оперативдүү-координациялык багыт (терроризм, экстремизм менен күрөшүүдө катышуучу өлкөлөрдүн жоопкерчиликти үч органдарынын өз ара аракеттенүүлөрү, терроризмге каршы окууларды өткөрүүсү ж.б.);

-укуктук-эл аралык багыт (терроризм менен күрөшүү маселелери боюнча, БУУнун алкагындагы эл аралык документтерди даярдоого катышуу, БУУнун Коопсуздук кеңешине жардамдашуу ж.б.);

-маалыматтык-аналитикалык багыт (ар түдүү маалыматтарды калыптандыруу жана толуктоо, терроризм менен күрөшүү маселелери боюнча пикирлерди топтоо жана анализдөө ж.б.).

ЧТКТын коопсуздук чөйрөсүндөгү ишмердүүлүгүнүн негизги милдеттери: ШКУнун мүчө мамлекеттери терроризм, сепаратизм жана экстремизм менен күрөшүү боюнча берген маалыматтарын чогултат жана анализдейт, терроризмге каршы түзүмдүн маалыматтык банкын түзөт. Бул багыттагы кызматташтыкты өнүктүрүү жөнүндө сунуштарды иштеп чыгат. Кыскасы, ЧТКТ ШКУга мүчө өлкөлөрүнүн терроризм, сепаратизм жана экстремизмге каршы кызматташтыгын координациялайт.

2006-жылы мартта болуп өткөн ЧТКТынын кеңешинин отурумунда ШКУнун антитеррористтик түзүмдөрүнүн 2007–2009-жж. кызматташтык программасынын долбоору талкууланган. Террористтик уюмдардын жана террористтик ишмердүүлүккө катышы бар адамдардын жалпы маалыматтар базасын даярдоо боюнча сунуштар берилген. Отурумга катышкан Кытайдын коопсуздук министринин орун басары Мэн Хунвэй, ЧТКТ чөлкөмдүк коопсуздукту камсыздоодогу

³²⁹ Соглашение между государствами – членами ШОС о Региональной антитеррористической структуре Санкт-Петербург, 2002 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ecrats.com/content_rus/docs/23.02.06. – Загл. с экрана.

кызматташтыктын реалдуу механизми болуп калганын белгилеген. Ал «биз ЧТКТынын өнүгүү жараяндарына канааттанабыз жана ШКУга катышуучу өлкөлөрдүн мейкиндигинде коопсуздукту камсыздоо боюнча биргелешкен иштин ийгилигине ишеним билдиребиз»³³⁰ деп жарыялаган. ШКУнун Борбордук Азиядагы жана дүйнө жүзүндөгү терроризмге каршы аракеттери практика жүзүндө ишке ашып жаткандыгы, анын аскердик-турукташтыруучу миссиясын алдыга жылдырат.

ШКУнун максаттары менен базалык принциптери анын Уставдык документтеринде аныкталган. Өнүгүү стратегиясын тандоодо б.а., жеке ыкчам иштерди ыраатка салуу аталган документтин жалпы планында каралган: жакынкы милдет, келечектеги милдет, андан аркы иш-аракеттердин багыты. Бул милдеттер төмөнкү үч фактор менен ишке ашырылат:

- чечим кабыл алуучу тараптардын кызыкчылыктары аркылуу (ЧКТК);

- ааламдашуу жараян жүрүмүнө камтылган чөлкөмдүн өнүгүү алкагы аркылуу;

- курчап турган табигый-географиялык шарттар, аскердик-экономикалык дарамет, калктын саны, улуттук курамы жана ресурстук деңгээли ж.б.

Борбордук Азия чөлкөмүндө коопсуздук жаатындагы кырдаал көйгөйлүү мүнөзгө ээ, ал эми карама-каршылыктардын түйүндөрү чечилүүдөн алыс. Демек, ШКУнун (жана постсоветтик мамлекеттер үчүн ЖККУнун) алкагындагы көп тараптуу кызматташтык бардык субъекттеринин улуттук кызыкчылыктарына туура келет. Азыркы мезгилде коопсуздук чөйрөсүндөгү кызматташтык бир нече түзүүчүгө ээ, алардын ичинен, маанилүүсү аскердик-саясий жагдай. Ал биргелешкен машыгууларды уюштуруу жана өткөрүү, аскердик базаларды эксплуатациялоо, армияны заманбап куралдар менен жабдыктоо, аскердик-техникалык кызматташтык ж.б. маселелерди ичине камтыйт.

³³⁰ РАТС – время практических действий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.asiainform.ru/rusdoc/151.htm? 29/03/2006>. – Загл. с экрана.

Уюмда 2003-жылдан баштап адамдарды кулчулукка сатууга каршы күрөшүү боюнча жылына машыгуу иштери уюштурулат. 2006-жылы 15-июлда Кытай Эл Республикасында эл аралык маалыматтык коопсуздук боюнча ШКУга мүчө мамлекеттердин эксперттик группасы түзүлгөн.

Коргоо ведомстволорунун ортосундагы кызматташтык улуттук аскердик өнүгүү чөйрөсүндө тажрыйба алмашуу (коргоо министрлеринин жана башкы штабдын башчыларынын кезектеги жолугушууларынын механизмдери) каралган. Аларды бейтараптандыруу боюнча биргелешкен аракеттери конкреттүү террордук актыларга каршы иштерди иштеп чыгуу менен гана чектелет. Кызыккан мүчө мамлекеттердин куралдуу күчтөрүнүн бөлүктөрүнүн катышуусу менен кезектеги «Тынчтык миссиясы» антитеррордук командалык-штабдык машыгууларынын мааниси дал ушунда. ШКУга мүчө-мамлекеттердин компетенттүү органдары РАТСтын алкагында өздөрүнүн координациялоо механизминде ээ. Бирок алар да атайын чакырыктарга жана коркунучтарга багытталган – мисалы, баңги заттарды мыйзамсыз таратуу каналдарына бөгөт коюу.

ШКУнун тарыхында 2005-жылдан баштап, Россия Федерациясы жана Кытай Эл Республикасынын демилгеси менен «Тынчтык миссиясы-2005» аттуу ири масштабдагы аскердик машыгуу башталган. Ушундан кийин мындай машыгуу ар бир эки жылда өткөрүлүп турат³³¹.

Таблица 3.2.4. ШКУнун мүчө мамлекеттеринин “Тынчтык миссиясы” жана “Террорчулукка каршы” аскердик машыгуулары:

Өткрөгөн жери	Өткөрүлгөн жылы	Катышкан мамлекеттер
Шаньдун жарым аралы аркылуу деңиз	18-25-август 2005-ж. «Тынчтык	Россия менен Кытайдын аскерлеринин катышуусунда өткөрүлгөн.

³³¹ ШОС проводит антитеррористические учения в Волгоградской области, [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ug.rian.ru/army/20080825/81715288.html> –Загл. с экрана.

акваториясына жакын Владивостоктун территориясы	миссиясы»	
Чебаркул (Россия) полигонунда	2007-ж. августа «Тынчтык миссиясы»	Казакстан, Кыргызстан, Кытай, Россия, Тажикстан жана Өзбекстандын аскерлеринин катышуусунда өткөн жана Иран менен Монголиянын аскердик түзүмдөрү катышкан.
Волгоград облусунда (Россия)	2008-ж. «Волгоград- Антитеррор»	Тажикстан, Казакстан, Өзбекстан жана РФнын коопсуздук органдары менен кызматкерлеринин катышуусунда биргелешкен ыкчам-стратегиялык командалык-штабдык машыгуулары өткөн.
Хабаровск (Россия) жана Таонань (Кытай) полигонунда	2009-ж. июлда «Тынчтык миссиясы»	ШКУга мүчө-мамлекеттеринин жана байкоочу мамлекеттердин өкүлдөрү катышкан.
Матыбулак (Казакстан) полигонунда	2010-ж. сентябрда «Тынчтык миссиясы»	• Казакстан, Кыргызстан, Кытай, Россия, Тажикстан жана Өзбекстандын аскерлеринин катышуусунда жана байкоочу мамлекеттер тарабынан Индия, Иран, Пакистан, Беларусь жана Түркиянын өкүлдөрү катышкан.
Чорух-Дайрон (Тажикстан) полигонунда	2012-ж. июнда «Тынчтык миссиясы - 2012»	• Кыргызстан, Казакстан, Кытай, Россия жана Тажикстандын аскер кызматкерлери (жалпы 2 миң адам жана 500 жакын согуштук техника) катышкан.
Чебаркул (Россия) полигонунда [13].	2013-ж. июль – август «Тынчтык миссиясы»	• ШКУга мүчө- мамлекеттердин жана байкоочу мамлекеттердин өкүлдөрү катышкан.

Чжужихэ полигонунда Ички Монголия автономномдуу районунда КЭР	2014-ж. 2-сентябрда "Тынчтык миссиясы"	ШКУга мүчө-мамлекеттердин жана байкоочу мамлекеттердин өкүлдөрү катышкан.
Эделвейс полигонунда (Кыргызстан)	2016-ж. 15-21-сентябрда "Тынчтык миссиясы"	Кыргызстан, Казакстан, Кытай, Россия жана Тажикстандын куралдуу күч түзүмдөрү катышкан.
Чебаркул (Челябин облусу) полигонунда	2018-ж. 22-29-август «Тынчтык миссиясы»	Машыгууга Кыргызстан, Казакстан, Кытай, Россия, Тажикстан, Индия жана Пакистандын аскердик башкармачылыктын түзүмдөрү, аба жана кургактыктагы куралдуу күч түзүмдөрү катышкан. 3 миңге жакын аскер кызматкерлери жана авиацияны кошкондо 500 даана техника тартылган.
Донгуз (Оренбург облусу) Россия	2019-ж. 16 - 21-сентябрь, «Борбор-2019»	ЖККУга мүчө мамлекеттердин стратегиялык аскердик машыгуусу «Центр-2019» аталышта биринчи жолу ШКУга мүчө-мамлекеттердин катышуусунда эки этапта өткөн. КЭР, Индия, Пакистан, Кыргызстан, Казакстан, Тажикстан, Өзбекстан республикалары катышкан. 130 миң адам, 20 миң аскердик техника жана курал жарак тартылган.
Пабби шаары, Пакистан	2021-ж. 21-сентябрынан 4-октябрга чейин	“Пабби – Антитеррор – 2021” биргелешкен антитеррордук машыгуу (JATE) өткөрүлгөн.

Дүйнөдөгү окуялар көрсөткөндөй, аскердик күч өлкөнүн жана чөлкөмдүн коопсуздугунун эң ишенимдүү элементи болуп келген. Чыгыш Евразиядагы коопсуздук көйгөйлөрүн изилдеген, профессор А.В. Болятконун пикиринде, азыркы мезгилде коопсуздуктун башка түрлөрүн: экономикалык, экологиялык, демографиялык ж.б. көрсөтүү маанилүү дейт³³². Анткени, ар бир тармакта кооптуу жагдайлардын болушу, дүйнөнүн ар бир мамлекетинде жашаган адамдардын коопсуздугу менен байланышкан десек туура болот.

2004-жылдан баштап Борбордук Азияда адам укуктары жана демократиялык өнүгүүгө байланышкан “түстүү революциялардын” болушу Батыш менен Борбордук Азиянын ыркын бачым эле кетирген. Кийинчерээк алар дагы татаалдашкан, кайрадан Россия бул чөлкөмгө таасирин жайылтууга мүмкүнчүлүк алган. Башында Россия өз таасирин ЖККУнун алкагында ишке ашырууну каалап келсе. Кийин ШКУдагы Россиянын таасири улам барган сайын активдеше баштаган. Азыркы тапта Россия ЖККУ менен ШКУнун аскердик кызматташуусун бириктирүүгө аракет кылууда. Ошону менен катар Россиянын БАДа өз абалын сактоо аракети ШКУдагы ишмердүүлүктө Кытай менен лидерлигин бөлүшүү мүмкүнчүлүгү катары кабыл алынууда³³³.

Бул эки уюм тең (ШКУ жана ЖККУ) коопсуздук чөйрөсүндөгү бирге аракеттенүү жаатында окшош милдеттерди ишке ашырат. Буга байланыштуу кээ бир эксперттер биргелешкен күч-аракеттерди бириктирүү жана бул уюмдардын биригишине кыйла тыгыз кооперациялоо боюнча сунуштарды беришкен. Бүгүнкү күндөгү ЖККУнун иштөө механизми Россия үчүн өтө маанилүү, анткени Россиянын абалын ЖККУнун ар бир катышуучусу менен жекече макулдашууга, анан ШКУда бирдиктүү позицияда

³³² Болятко А. В. Вопросы дальнейшего развития ШОС в области безопасности [Текст] / А. В.Болятко // Шанхайская организация сотрудничества: взаимодействие во имя развития. – М.: ИДВ РАН, 2006. – С.61-64.

³³³ Шанхайская организация сотрудничества: экономическая интеграция и национальные интересы [Текст] / под общ. ред. акад. РАН А. И. Татаркина, акад. РАН В. А. Черешнева. – Екатеринбург: УрО РАН, 2010. – с.286

болууга мүмкүндүк берет деген тыянак чыгарсак болот. Бул Евразия мейкиндигинде түзүлүүчү жамааттык коопсуздук тутумун кошумча камсыздандыруучу элементи, ошондой эле сырдуулукту сактоонун кепилдиги. Борбордук Азия аймагында жайгашкан мамлекеттер бир эле учурда ЖККУга жана ШКУга мүчө катары таанылышы эки уюмдун биргелешип кызматташуусуна жол ачат .

2007-жылы ШКУ менен ЖККУ катчылыгынын ортосунда өз ара түшүнүшүү жөнүндө Меморандумга кол коюлган³³⁴. Бул документке ылайык төмөндөгүдөй чөйрөдө кызматташуу каралган:

- чөлкөмдүк жана эл аралык коопсуздукту жана туруктуулукту камсыздоо;
- терроризмге каршы туруу жана сокку берүү;
- мыйзамсыз баңгизаттын жайылышына каршы күрөшүү;
- мыйзамсыз курал жарак сатууга бөгөт коюу;
- уюшулган трансулуттук кылмуштуулукка каршы күрөшүү;
- өз ара кызыкдар болгон багыттар боюнча кызматташууну улантуу.

Ушул документке ылайык эки уюм 2008-ж. баштап өз ара кызматташуунун биринчи кадамдары ишке аша баштаган.

ЖККУ жана ШКУнун жалпы мүнөзү жана милдеттери.

³³⁴ Меморандум о взаимопонимании между секретариатом ШОС и секретариатом ОДКБ. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: / file0(2).pdf. – Загл. с экрана.; Подписание меморандума о взаимопонимании по вопросам сотрудничества и взаимодействия между АТЦ СНГ, секретариатом ОДКБ и РАТС ШОС. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cisatc.org/137/146/293/8884> – Загл. с экрана.

Таблица 3.2.5.

ЖККУнун багыты	ШКУнун багыты
Мүчөлөрү: Россия, Армения, Беларусь, Казакстан, Кыргызстан жана Тажикстан.	Мүчөлөрү: Кытай, Казакстан, Кыргызстан, Россия, Тажикстан, Өзбекстан, Индия, Пакистан жана Иран.
Милдеттери: 1. Аскердик кызматташтыктагы бириктирилген топтордун кеңейтип түзүүсүн камсыздоо же согуштук агрессияга сокку берүү. 2. Терроризм, экстремизм, уюшулган трансулуттук кылмыштуулукка жана баңгизатка каршы күрөшүүгө атайын даярдалган иш чараларды жүргүзүү. 3. Ар кандай коркунучтарды, чукул кырдаалдарды натыйжалуу жок кылуу.	Милдеттери: 1. Терроризмге, сепаратизмге жана экстремизмге каршы туруу, мыйзамсыз баңгизат сатууну жөнгө салуу, мыйзамсыз курал жарак сатууга, уюшулган трансулуттук кылмыштуулукка жана мыйзамсыз миграцияга ж. б. көрүнүштөргө каршы туруу; 2. Мүчө-мамлекеттер ортосундагы саясий, соода-экономикалык, укук коргоо түзүмдөрү ортосундагы ж.б. кызматташтыгын колдоо. Кызматташтыкты өнүктүрүүнүн негизги максаты: чөлкөмдөгү тынчтыкты чыңдоо, туруктуулукту, коопсуздукту колдоо жана камсыздоо.
Аларды ишке ашырууга багытталган күч каражаттары: Туруктуу иштөөчү - ЖККУнун бириккен штабы. Тез таасирленүүчү жамааттык күч түзүмү (ТТЖК). ТТЖК курамы: Уюмдун Жогорку органы Жамааттык коопсуздук совети; Өкмөт башчыларынын кеңеши; Тышкы иштер министрлер совети; Коргоо министрлеринин совети; Коопсуздук советинин катчылык	ШКУда күч түзүмдөрү жок. ШКУнун курамы: Мамлекеттер башчыларынын кеңеши; Өкмөт башчыларынын кеңеши; Тышкы иштер министрлеринин кеңеши; Ведомстволордун жана министрлер башчыларынын кеңеши; Улуттук координаторлор кеңеши; Терроризмге каршы чөлкөмдүк түзүлүш; Башкы катчылык иштейт. Жайгашкан жери Пекин шаары (Кытай).

комитети; Уюмдун Башкы катчысы; Уюмдун бирдиктүү штабы. 20 миң адамдан жана аскердик техникалардан, согуштук курал жарактардан турат (ИИМдин улуттук атайын түзүм, МЧС отряды, самолет -10, вертолет - 14). Жайгашкан жери Москва шаары (Россия).	Терроризмге каршы түзүмдүн штаб-квартирасы Ташкент шаарында (Өзбекстан) жайгашкан³³⁵.
--	---

ЖККУга кирген алты мамлекеттин төртөөсү ШКУга мүчө жана бирөө ШКУнун байкоочу (Белорусь), дагы бирөө шериктеш (Армения) макамына ээ. Эки уюмдун географиялык алкагы жана функционалдык жоопкерчиликти кандайдыр бир деңгээлде айкалышат. Экөө тең бардык эл аралык түзүмдөр менен кызматташууга даяр жана ачык, бирок уюмдар бири биринен айырмаланат:

➤ ЖККУга кирген мамлекеттердин географиялык алкагы Европа тарапта жайгашкан мамлекеттерге багытталса, ШКУнун географиялык алкагы Түштүк Чыгыш жана Батыш Азиянын кең алкагын өзүнө камтып, ишмердүүлүгү Евразия мейкиндиги менен тыгыз байланышкан.

➤ ЖККУнун алкагында аскердик база Борбордук Азиядагы Кыргызстан менен Тажикстанда жайгашкан, бул аскердик база Россиянын түздөн-түз каржылоосунда аймактын коопсуздугун сактоо максатында уюшулган. ЖККУдан айырмаланып ШКУ аскердик блок эмес, күч түзүмдөрү жана аскердик базасы Борбордук Азияда жок.

➤ ЖККУ мүчө мамлекеттердин улуттук коопсуздугун камсыздоодо бардык шарт түзүү үчүн боло турган коркунучтарды алдын алууга, ыкчам таасирленүүгө, аскердик күч түзүмүн өнүктүрүүгө көбүрөөк көңүл бурат.

³³⁵ Межправительственные организации. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.economicdata.ru/union.php?menu=intergovernmental-organization-unions> – Загл. с экрана.

➤ Ал эми эки уюмдун алкагында ишмердүүлүктө терроризм, экстремизм, уюшулган трансулуттук кылмыштуулу, мыйзамсыз миграция жана баңгизатка каршы күрөшүү негизги маселе катары каралган.

Эки уюмдун кызматташуусунун жыйынтыгы постсоветтик мейкиндиктеги мамлекеттердин бардыгын кучагына алып, аларды коопсуздук тараптан өнүгүүсүн камсыздоого аракеттер жүрүүдө.

2018-жылы 28-майда Москва шаарында КМШга катышкан мамлекеттердин терроризмге каршы борбору менен ЖККУнун ШКУ алкагындагы ЧТКТнүн ортосунда өз ара кызматташуу маселеси боюнча Меморандумга кол коюшкан³³⁶. Мындай кадам бул үч уюм (ШКУ, ЖККУ, КМШ) коопсуздук маселесин Евразия мейкиндигинде биргелешип алдын алуу жана жок кылуу боюнча ыкчам аракеттерди ишке ашыруунун башатында турат.

АКШнын Улуттук чалгын кеңешинин 2005-жылы ачыкка чыгарылган «Дүйнөлүк болочоктун контурлары – Россия жана дүйнө 2020-ж.» аттуу баяндамасында айтылган тыянактарга ылайык, дүйнө 2020-жылга карата ишенимсиздиктин барын кучагына алган сезиминин–психологиялык дагы (миграцияга, адаптацияга, жумуштуулук чөйрөсүн түзүүнүн өзгөрүүсүнө байланышкан коркунучтар), физикалык ыраатта – күчөөсүн баштан кечирет. Терроризм активдүү товар алмашуу жүргүзгөн өлкөлөрдү трансакцияны жүзөгө ашыруудагы коопсуздукка чыгымдарды кыйла жогорулатууга мажбурлап, эл аралык чыңалуунун фактору бойдон калат. Муну менен бирге ички чатактардын тутануу ыктымалдуулугу арбыйт. Америкалык талдоочулар Сахаранын түштүгүнөн орун алган Африка өлкөлөрүнөн Түндүк Африка аркылуу Жакынкы Чыгышка, Балканга, Кавказга, Түштүк жана Борбордук Азияда аркылуу Түштүк-Чыгыш Азиянын айрым бөлүктөрүнө чейин созулган

³³⁶ Россия и мир в 2020 году. Контуры тревожного будущего. Ред. – сост., Безруков А.О., Сушенцов А.А., [Текст]. – М.: «Издательство «Эксмо», 2015

«туруксуздуктун чоң жарым айы» деп ажыратышат³³⁷. Алардын пикиринде, бул чөлкөмдөрдөгү өлкөлөр ааламдашуунун «контурунун тышында» жайгашышкан, демек, чыр чатактын (конфликт) башталыш стадиясында майнаптуу жоюуга жөндөмдүүлүгү жетиштүү эмес дешет.

АКШнын Улуттук чалгын кеңешинин божомолдору көрсөткөндөй чынында бир катар чөлкөмдөрдө аткарылуу башатында турган иш-аракеттердин майда-чүйдөсүнө чейин иштелип чыккан программасы сыяктуу көрүнөт. Америкалык тынчтык орнотуучу күчтөр, «Кыйратылгыс эркиндик» деген чуулуу аталышы бар операцияны өткөрүп, Афганистанда демократиялык башталмаларды орнотуу үчүн күрөшүп жатышканына он жылдан ашса дагы, бул өлкөдөгү абалды турукташтырууда реалдуу прогресске жетишүү ишке ашкан эмес. Афганистан дүйнөдөгү баңгизаттын негизги өндүрүүчүсү, экспортёру бойдон калды. Америкалык талдоочулар көрсөткөн Евразия багыттын бойлой «түстүү революциялар» кезектеше ишке ашты, терроризмдин жаңырыгы Мумбайда (Индия) угулду, согуштук жүрүштөр Пакистанды туруксуздаштырды. Кашмир маселеси кайрадан жанданды, Сириядагы жаңжал, Украина маселеси, анан АКШнын Ирандын дарегине карата жүргүзгөн катаал саясаты кошул-ташыл болду³³⁸.

Жогоруда сыпатталган сценарийдин ыктымалдуу мүнөзүн эске алып, «үч жамандыкты» түп тамырынан жок кылуу максатында түзүлгөн ШКУ, Борбордук Азиянын келечегине тиешелүү долбоорун аныктап жана аны ишке ашырууга киришти. Ушул интеграциялык бирикменин коопсуздук ж.б. алкактагы уюштуруучу катары чыгуусун колдоого жана чыңдоого тийишпиз.

ШКУ азыркы формасында башка чөлкөмдүк интеграциялык уюмдарга тийиштүү болбогон бир катар

³³⁷ Доклад национального разведывательного совета США, «Контуры мирового будущего – Россия и мир в 2020 году» [Текст]. – М.: Европа, 2005. – с. 123-131

³³⁸ «Иран представляет для США стратегическую угрозу – доклад», [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vpoiske.com/world /news240820069742.htm> – Загл. с экрана.

мүнөздүү белгилерге ээ. Ошондуктан анын өнүгүү траекториясы Евробиримдиктин да, АСЕАНдын да моделине окшобогондугу менен айырмаланат. ШКУнун эволюциялык баскан жолуна ылайык, өзүнүн жыйырма жылдык чегинде, кайсы бир өлчөмдө «агым» концепциясынын (spillover), интеграция теориясындагы функционализмдин курамдык элементинин тыянактарын тастыктап келүүдө. «Агымдын» логикасы интеграциянын улам жаңы аймактарга жайылуусу гана эмес, анын сапаттык өнүгүүсү, же «тереңдөөсү» б. а., интеграциялык курулуштун төмөнкүсүнөн жогорку формасына өтүүсү керектиги жөнүндө билгизет³³⁹.

Ааламдашып бараткан дүйнөнүн чакырыктары менен коркунучтарынын таасири астындагы Борбордук Азия өлкөлөрүнүн тагдырынын окшоштугу жана ынтымагы, түшүнүгү ушул өлкөлөрдүн илимий-саясий дискурсунда көбүрөөк талкуланууда. Өз коңшуларынын суу, табият, энергетикалык ресурстарынан көз карандылык абалга туш болгондугуна байланыштуу Борбордук Азия мамлекеттери өз ара түшүнүшүүгө жана чогуу аракеттене билүүгө үйрөнүүлөрү тийиш. Өзбекстандык талдоочу Ф.Толипов «саясий окуялар жана жашап турган шарттар бизди Борбордук Азиянын коопсуздугунун бөлүнгүс принциби менен чөлкөмдүн бөлүнүүчүлүгү–бул сыйышпас нерселер. Ошондуктан Борбордук Азия республикалары коопсуздуктун жалпы чакырыктарына ар түрдүү эмес, биргеликте жана талапка ылайык жооп берүүгө тийиш. Буга байланыштуу жамааттык иш-аракеттер өзгөчө интеграция багытындагы биринчи маанилүү кадам болуп саналышы керек» дейт³⁴⁰.

ШКУнун алкагында коопсуздук жаатында кызматташтыкты активдештирүү зарылдыгы жөнүндө абалды көптөгөн казакстандык эксперттер да колдошот. Казакстандын

³³⁹ Серебрякова, Н. В. Шанхайская организация сотрудничества: многосторонний компромисс в Центральной Азии [Текст] / Н. В. Серебрякова. – М.: Инфорос, 2011. – с. 177

³⁴⁰ Толипов, Ф. Теория и практика региональной интеграции в Центральной Азии [Электронный ресурс] / Ф. Толипов. - Режим доступа: <http://www.analitika.org/article.php?story=20050302061032204&mode=print>. – Загл.с экрана.

ЖККУнун Туруктуу кеңешинин ыйгарымдуу өкүлү В. Алексин “азыркы статус-квону колдонбоо, ал эми тышкы дагы, ички дагы коопсуздукка актуалдашкан коркунучтардын фонунда «жаңы региондук тартипти» куруу зарылдыгы» мамлекеттеринин кызыкчылыктарына жооп берет” дейт³⁴¹. Дагы бир Казакстандын Дүйнөлүк экономика жана саясат институтунун эксперти Е. Оразалиев «жакынкы жылдарда коопсуздук жаатындагы кызматташтык ШКУнун өнүгүүсүнүн артыкчылыктуу багыты болуп калат» деп баа берген³⁴².

ШКУнун тарыхый өнүгүүсүндө анын жоопкерчилик мейкиндиги кеңейген. Борбордук Азия улуттук, диний кыртыштагы конфронтациядан четте калбаган, ал аз келгенсип бул маселелер жылдан жылга курчуп бараткан, полиэтникалуу жана поликонфессиялуу чөлкөм болуп саналат. Ошондуктан чөлкөмдүн ичиндеги бытырандылыкты жоюу, коопсуздук маселелеринде негизги абалды жалпы түшүнүп аны чечмелөөнү, кооптуу чакырыктар менен коркунучтарды изилдөө мезгил талабы экендиги эч кимге жашыруун эмес.

Кытайлык талдоочу Чэнь Синьмин ШКУнун «Чөлкөмдүк коопсуздуктун жаңы модели» кансыз согуш мезгилиндеги эл аралык мамилелерге мүнөздүү «каршы туруу, экспансия» стилиндеги ой жүгүртүү стереотиптеринен баш тартып, доордун ааламдык жүрүмдөрүндө активдүү ыңгайлашууда» деген ³⁴³. Бул моделде, жеке мамлекеттин коопсуздугу чөлкөмдүн, керек болсо бүт дүйнөнүн коопсуздугунан ажырагыс. Коопсуздуктун салттуу концепциясы согуштар менен революциялар доорунда түптөлгөн, коопсуздук көйгөйлөрүн аскердик дипломатиянын негизде чечүү сунушталган. Ал мамлекеттик топтордун коопсуздук жаатындагы мамилелерин «нөлдүк сумма менен оюн» (анда эгер бирөө жеңсе, башкасы сөзсүз жеңилүүгө дуушар болот)

³⁴¹ Алексин, В. Центральная Азия: интеграция как путь к стабильности [Текст] / В. Алексин // Analitic. – 2006. – №5. – С.17-23.

³⁴² Оразалиев Е. Перспективы ШОС в контексте сотрудничества в области региональной безопасности. [Электронный ресурс] / Е. Оразалиев. – Режим доступа: <http://www.kisi.kz/site.htm?id=4020>. – Загл. с экрана.

³⁴³ Успешное развитие российско-китайских отношений и их последствия). // Исследование международных проблем.– 2005, – №2, –С. 6-10.

катары караган. Ошондуктан бул теориянын нугунда мамлекеттердин аскердик биримдиктери менен жеке державалардын аскердик кубаттуулугунун өсүүсү толук мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Айрым бир Батыш эксперттери уюмдун майнаптуулук чен-өлчөмү боюнча “Чыгыш альянсы” эч качан “Чыгыштын НАТОсу” боло албасын ырасташып, бюджеттин өлчөмү ченелүү, башкаруу тутуму ийге салынбаган, бир уюмдун демилгелерине скептицизм менен мамиле кылышат ³⁴⁴. Ошентсе да, коопсуздук, аскердик-техникалык кызматташтык маселелери “Шанхай бештиги”, кийин ШКУнун 22 жылдык жашоосунда маанилүү орунду ээлеген.

ШКУ аскердик маанидеги уюм эместигине карабастан, аймактагы коопсуздук үчүн иштиктүү аракет кылган кубаттуу эл аралык механизмге айланууда. Туруктуу өнүгүүгө өбөлгө түзүүнү максат кылган бул уюм, албетте, эл аралык террорчулуктун ар кандай түрүнө, жикчиликке, баңгизат соодасына ж.б. каршы күрөшүп келүүдө. ШКУнун алкагында коопсуздук жаатында кызматташтыкты ЖККУ жана КМШнын алкагында активдешүүсү каралып ишке ашып жатат. ШКУнун мүчө өлкөлөрү учурдун жаңы коркунучтарын (КОВИД-19) ж.б. талдоо жолун калыптандырууда. Жыйынтыктап айтканда, Кыргызстан ШКУнун алкагындагы коопсуздук жаатындагы кызматташтыкта башка мүчө мамлекеттер сыяктуу эле активдүү катышуусу төмөндөгү факторлор менен аныкталат:

- Кытайда “исламчыл террорчулар болгон кооптуу” делген СУАР менен чектешип турушу;

- Кыргызстандын Кытай менен Россиянын ортосундагы коопсуздук аянтчасын камсыздоодо туруктуу жана инфраструктуралык, логистикалык аймак катары кызмат кылуусу;

- Жакынкы Чыгыш ж.б. чөлкөмдөр менен байланыштыруучу территория катары ШКУнун коопсуздук маселесине байланышкан машыгууларга жигердүү катышуусу ж.б.

³⁴⁴ Ariel, P. S. China's Shanghai Cooperation Organization Strategy[Text]/P.S.Ariel .- Spring. – 2006. – Vol. 5. – P. 1-10.

3.3. Кыргызстан жана Шанхай кызматташтык уюму: соода - экономикалык жана инвестициялык мамилелери

ШКУ алкагындагы экономикалык интеграциянын башаты 2003-жылы 23-сентябрда ШКУнун мүчө өлкөлөрүнүн көп тараптуу соода-экономикалык кызматташуусунун программасын кабыл алынышы менен башталган. Программа ШКУнун Уставынын ШКУга мүчө мамлекеттердин узак мөөнөттүү жакшы коңшулаштык, достук жана кызматташтык жөнүндө келишиминин, ШКУнун 2025-жылга чейинки өнүгүү стратегиясынын, ШКУга мүчө мамлекеттердин Мамлекет башчыларынын кеңешинин жана Өкмөт башчыларынын кеңешинин (Премьер-министрлеринин) чечимдерине жана башка жыйынтыктоочу документтерине негизделген³⁴⁵.

Уюмга кирген мамлекеттин ортосундагы тарыхый коңшулук, достук жана кызматташтык байланыштарын жетекчиликке алган:

➤ ШКУнун мейкиндигинде туруктуу экономикалык өсүшкө жана прогресске жетүү;

➤ чөлкөмдүк жана дүйнөлүк экономиканын өнүгүшүнө салым кошуу максатында, өз ара ишенимди, өз ара пайданы, тең укуктуулукту, өз ара баарлашууну, маданий ар түрдүүлүктү урматтоону жана биргелешип өнүгүүгө умтулуу;

➤ тең укуктуулук принциптерин, жалпы көз караштарды издөөнү, басмырлабоону, ачыктыкты, өз ара түшүнүшүүнү, пикирлер жана кызыкчылыктарды сыйлоону камтыган "Шанхай рухуна" таянуу менен өнүгүү каралган³⁴⁶.

³⁴⁵ Хартия Шанхайской организации сотрудничества. 07.06.2002г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.infoshos.ru/?id=33>. – Загл.с. экрана; Электронные базы данных нормативно-правовых актов ШОС. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rus.sectsko.org/documents/>; www.arhiv.inpravo.ru; <http://www.base.spinform.ru>; <http://kazakhstan.news-city.info>; www.lawsector.ru. – Загл.с. экрана.

³⁴⁶ Информация о Совещании министров экономики и торговли государств членов Шанхайской организации сотрудничества (28 мая 2004 г.). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 3195. Л.67-81.

Программа экономикалык өнүгүү үчүн ачык-айкын, алдын-ала болжолдонгон, туруктуу шарттарды камсыз кылуунун негизинде соода-экономикалык жана инвестициялык кызматташтыкты ар тараптуу өнүктүрүүгө шартталган. Ошондой эле өз ара сооданын көлөмүн көбөйтүү, ШКУга мүчө мамлекеттердеги элдердин жыргалчылыгын жогорулатуу жана жашоо деңгээлин көтөрүү максатында инвестициялык кызматташтыкты кеңейтүүгө багытталган.

Көп тараптуу соода-экономикалык кызматташуу программасында уюмдун экономика тармагындагы негизги тапшырмалары көрсөтүлгөн. Аларга соода, инвестиция, бажы тармагында өз ара аракеттенишүү, каржы, салык тармагы, энергетика, телекоммуникация жана жогорку технологияны өнүктүрүү, агро-өнөр жай комплекси багытында кызматташуу кирген. Ошондой эле курчап турган дүйнөнү коргоо, ичиле турган суунун көйгөйлөрүн чечүү ж. б. Программа бир нече мерчемдерге бөлүнгөн: кыска мөөнөттүү (2025-ж. чейин); орто мөөнөттүү келечекте (2030-ж. чейин); узак мөөнөттүү келечекте (2035-ж. чейин)³⁴⁷.

ШКУда тышкы экономикалык соода ишмердүүлүктөрдү ишке ашырган министирлердин кеңешинин ичинде 7 адистештирилген жумушчу топтор иштешет. Ал топтор төмөнкүдөй тармактарга бөлүнгөн:

- Электрондук соода (топтун жетекчилиги Кытайлыктар тарабынан ишке ашырылат);
- Бажы кызматташтыгы (топтун жетекчилиги Россиялыктар тарабынан ишке ашырылат);
- Техникалык стандарттар, регламенттер жана ылайык келүүнү баалоонун процедурасы (топтун жетекчилиги Казакстандыктар тарабынан ишке ашырылат);
- Инвестиция (топтун жетекчилиги Тажикстандыктар тарабынан ишке ашырылат);
- Транзиттин деңгээлин өнүктүрүү (топтун жетекчилиги Өзбекстандыктар тарабынан ишке ашырылат);

³⁴⁷ Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 3195. Л.67-81.

- Энергетикалык комплекси (топтун жетекчилиги Россиялыктар тарабынан ишке ашырылат);

- Заманбап информациялык жана телекоммуникациялык технологиялар (топтун жетекчилиги Кыргызстандыктар тарабынан ишке ашырылат).

Азыркы мезгилде экономикалык кызматташуунун негизги түзүмдөрү: ШКУнун Жумушчу кеңеши; ШКУнун Банктар аралык бирикмеси; Эксперттик деңгээлдеги экономикалык кызматташуунун өз ара пайдалуу механизмдеринин оптималдуу вариантын иштеп чыккан ШКУнун Форуму болуп саналат. Программанын кантип ишке ашып жаткандыгы жөнүндөгү маалымат жыл сайын (жазуу түрүндө) ШКУнун мүчө-өлкөлөрүнүн Өкмөт башчылар кеңешине отчет берип туруучу уюмдун Катчылыгына жөнөтүлөт³⁴⁸.

ШКУнун экономикалык жааттагы ишмердигин жайылтуу максатында мүчө мамлекеттердин ар кандай министрликтеринин, түзүмдөрүнүн деңгээлинде жолугушуулар өткөрүлүп, сунуштар берилип, биргелешкен чечимдер кабыл алынат.

Бирок, ШКУнун негизги ишмердиги коопсуздук маселеси экендигин эске алганда, уюмдун ишмердигин иликтеген көптөгөн саясат таануучулар, ШКУнун алкагында күч-аракеттерди жумшоонун чордону эмне болуп калууга тийиш: коопсуздук жаатындагы кызматташтыкпы же соода-экономикалык мамилелерди өнүктүрүүбү деген суроо коюшууда.

ШКУда экономикалык багыттарды параллелдүү өздөштүрүүгө көз карашын билгизген серепчи Виталий Кулик (Украина); «аскердик-саясий түзүүчүнү жана биргелешкен экономикалык долбоорлорду жуурулуштуруу ШКУну өнүктүрүү үчүн натыйжалуу майнап берет. Бул чөлкөмдөгү америкалык экспансияны токтотуунун саясий долбоору гана

³⁴⁸ Борисов, Д. А. Эволюция политики безопасности Шанхайской организации сотрудничества (1996 – 2010 гг.) [Текст]: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. 07.00.03 / Д.А.Борисов. –Томск, 2011. – с. 15

эмес, чөлкөмдүк интеграциянын жана кооперациянын жарамдуу шайманы дагы» деп белгилейт³⁴⁹.

Кээ бир эксперттер, өзгөчө Кытайдагы, экономикалык багытта өнөктөштөр менен өз ара түшүнүшүүнү табуу оңой деп болжошот. Бул жерде көрүнүүчү, туюлуучу интеграциянын пайдасын көрүүгө же анын дараметтүү кемчиликтерин ачыктоочу натыйжаларга тез жетишүүгө болот³⁵⁰. Бирок долбоордун катышуучулары ушунчалык түрдүү экономикалык дараметке жана өндүрүштүк мамилелердин өнүгүү деңгээлине ээ болгон учурда гана адилеттүү жүйөөлөрдү айтууга болот.

Кытай ШКУга мүчө Борбордук Азия мамлекеттери аркылуу геосаясий, геостратегиялык жана экономикалык өз ара байланышты түзүү менен Евразия чөлкөмүндө каржы-экономикалык маселесин ийгиликтүү чечүүнү каалайт. Ошондой эле Кытай АТР аймагында экономикалык, туруктуу экспорттук өнүгүү саясатынын өз таасири астында калтырууга кызыкдар экендигин жашырбайт³⁵¹. Кытай Евразиядагы интеграциялык жараяндарда активдүү катышууда, өнөктөштүк долбоорлордо жөн гана катышуучу эмес алдынкы жетектөөчү орунду ээлегиси келет. Мындай максаттардын бири Евразия мейкиндигинде ШКУнун Банкын түзүү идеясы менен коштолгон. Кытайдын жогорудагыдай максаты Россия сыяктуу Евразияда жайгашкан эгемендүү мамлекеттердин толук колдоосуна ээ болоору күмөн. Анткени, Борбордук Азия республикалары өз алдынча өнүгүү жолуна түшүп жаткан мезгилинде кытайлашуу жана юанизация саясатынын күч алышын колдошпойт³⁵².

³⁴⁹ Кулик, В. Шанхайская Организация Сотрудничества: перспектива региональной интеграции и кооперации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.apn.kz/publicational/article377/htm>. – Загл. с экран.

³⁵⁰ Чжао, Хуашен. Некоторые проблемы развития Шанхайской организации сотрудничества [Текст] / Хуашен Ч. // – Пекин, 2004. – С. 5-12

³⁵¹ Интернет-журнал "Новое Восточное Обозрение 11.11.2012 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1352634120>. – Загл. с экрана.

³⁵² Евразийская интеграция и Казахстан (Китай). Экспертный форум [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.easttime.ru>. – Загл. с экрана.

Евразиядагы интеграциялык жүрүмдөрдүн натыйжалуулугуна жетишүүдө Кытайдын катышуусу жок ишке ашыруу өтө кыйын. Кытай – континенталдык интеграциянын эң керектүү архитектуралык элементи десек болот. Дүйнөлүк тажрыйбада экономикалык интеграциянын түшүндүрмөсү өз ара байланышы ар түрдүү транзиттик чектешкен инфраструктура менен тыгыз байланыштуу. Алар нефть-газ түйүндөрү, темир жол жана унаа транспорттук коридорлор, чек ара өтмөлөрү жана чек ара соода аймактары ж. б. биргелешкен элементтер. Бул жагынан алып караганда келечекте постсоветтик интеграциядагы Кытайдын катышуусу абдан маанилүү.

Казакстан чөлкөмдүк борборунун божомолунда: – азыркы Кытай Азиядагы экономикалык деңгээли жогору өнүгүп жаткан ири мамлекет экендигин белгилөө менен ааламдашуу мезгилинде Кытай лидер болууга бардык мүмкүнчүлүгү жетиштүү экенин белгилешкен. Эң ири өсүп келе жаткан аскердик күчү, болуп көрбөгөндөй экономикалык өсүшү, миллиарддаган адамдык ресурстары менен Кытай бүт дүйнөгө өз цивилизациясын жайылтуу мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Борбордук Азияга карата багытта соода мамилелерин активдештирүүгө интеграциялык жараяндын бардык катышуучулары кызыкдар. Ушул атаандаштык күрөштүн эрежелери, соода өнөктөштөрдүн базарларынын ачыктык жана акыйкаттык деңгээли жөнүндө маселе ачык бойдон калууда. ШКУнун укуктук жана институционалдык базаларын өнүктүрүү жараянында аларга «ШКУ мейкиндигинде туруктуу өнүгүү жана жакырчылыкты жоюу үчүн зарыл шарттарды түзүү» максатын көздөгөн чоң дараметтүү мүмкүнчүлүктөр берилген³⁵³.

2004-жылдын 28-майында ШКУнун мүчө-мамлекеттеринин соода жана экономика министрлеринин

³⁵³ Декларация глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества. 07.06.2002г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://infoshos.ru/ru/?Id=89>. – Загл. с экрана.

жыйыны өткөрүлүп, ШКУнун ишкерлер форумунун түзүмү уюшулган³⁵⁴.

2004-жылы жолугушуунун жүрүшүндө ШКУнун катышуучулары алты артыкчылыктуу багыттар боюнча биргелешип иштөө жөнүндө макулдашышкан: а) унаа; б) энергетика; в) электрондук байланыш; г) айыл чарбасы; д) тиричилик техникасын өндүрүү; е) жеңил жана текстиль өнөр жайы.

2020-жылга чейинки соода-экономикалык кызматташтык программасы жана аны ишке ашыруу боюнча конкреттүү иш-чаралар планы кабыл алынган. Ал 127 бөлүктөн туруп, анын ичинен 19у отун-энергетикалык комплексте кызматташуу чөйрөсүнө, 20сы – унаа чөйрөсүнө, ал эми бүткүл пландын үчтөн бирине жакыны – билим берүү, илим жана технологиялар аймагына тиешелүү болгон³⁵⁵.

Ошондой эле ШКУга мүчө мамлекеттердин башчыларынын 2018-жылы 10-июнда соода-сатык боюнча билдирүүлөрүнө ылайык, аймактагы сооданы жеңилдетүү боюнча мамилелерди иштеп чыгууну карашкан. Жогоруда праграммада каралган узак мөөнөттүү келечекте (2035-жылга чейин) планга ылайык санариптик технологияларды киргизүү, товар, капитал ж.б. кызмат көрсөтүүлөрдүн эркин кыймылын жүзөгө ашыруу. Ал үчүн жагымдуу шарттарды түзүү аркылуу дүйнөлүк атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатуу. ШКУга мүчө мамлекеттердин улуттук экономикаларынын санариптик трансформациясын камсыз кылуу милдети каралган. Ушул максатта ШКУга мүчө мамлекеттер конкреттүү сунуштарды иштеп чыгуу менен уюмдун алкагында узак

³⁵⁴ Информация о Совещании министров экономики и торговли государств членов Шанхайской организации сотрудничества (28 мая 2004 г.). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 3195. Л.67-81.

³⁵⁵ Иманалиев, М. «ШОС как проектирование зоны совместной ответственности и развития», Доклад на международной конференции «ШОС: итоги и перспективы», 30 ноября 2006 года в г.Алматы [Электронный ресурс] / М. Иманалиев. – Режим доступа: <http://www.analitika.org/article.php?story=0829156&query>. – Загл. с экрана.

мөөнөттүү максаттарга жетүүдө макулдашылган иш чараларды жүзөгө ашыруу талкууланган.

2019-жылы 23-сентябрда Бишкекте ШКУга кирген мамлекеттердин Өкмөт башчыларынын жыйынында, уюмдун ишмердигине жол сала турган маанилүү документтер кабыл алынган. Алар телекоммуникацияда жаңы информациялык технологияларды киргизүү, транзиттик мүмкүнчүлүктү кеңейте турган унаа, темир жолдорду салуу, гидроэлектростанцияларды куруу. Ошону менен катар экологиялык абалды жакшыртуу, мунай, газ кендерин иштетүү жана бажы тармагында бирдиктүү жоболорду кабыл алуу менен инвестициялык абалды жакшыртуу долбоорлору каралган³⁵⁶.

Бул долбоорлордун көпчүлүгүндө Кытайдын СУАР аймагында жайгашкан экономикалык ишкерлик менен алектенген ишканалар активдүү катышкан. Кытай Кыргызстан менен болгон кызматташтыкта Синыңзяндын коммуникациясын өнүктүрүү үчүн биздин табигый ресурстарга мүмкүндүк алуу үчүн ар кандай тармактарда иштерди ишке ашырып жатат. Акыркы жылдарда ШКУнун алкагында ишке ашып жаткан экономикалык долбоорлор Кыргызстандын жалпы илимий-эксперттик чөйрөсүндө кызуу талкууга алынууда. Кытайдын ШКУ аркылуу дагы эки тараптуу байланышынын алкагында Кыргызстанга болгон саясатынын жүзүн ачып көрсөтүү абдан маанилүү экендигин белгилешүүдө.

1990-жылы Кытай серепчилеринин айтымында Кыргызстан Кытайга чөлкөмдүк шериктеш боло алган эмес, бирок соода шериктеши катары калгандыгын белгилешкен. Ал эми азыркы мезгилде Борбордук Азиядагы Кыргызстан сыяктуу мамлекеттерди Кытайдын маанилүү соода шериктеши дегени менен “анча деле өнүкпөгөн, чөлкөмдөгү кичинекей мамлекет”³⁵⁷ катары сыпатташат. Орус окумуштуусу Е. В.

³⁵⁶ Шанхай кызматташтык уюму келечегине ишенимдүү карайт [Текст] // Жибек Жолунун маданий өнүгүү. – 2019. – № 176. – Б. 3

³⁵⁷ Ли, С. Внешнеполитическая философия современного Китая: о связи между научным развитием и гармоничным миром [Текст] / С.Ли // Россия и Китай в

Савкович эки өлкөнүн соода-экономикалык байланышын анализдөөдө “Кыргызстан Кытай товарларын сактоочу кампа”, “инвестицияга жаратылыш кендерин (ресурс) алмашуу” шартында ишке ашып жатат деп мүнөздөмө берген³⁵⁸. Ал эми Батыш серепчилери Кытайдын Кыргызстанга карата соода, инвестиция ж.б. кызматташуусун “экономикалык экспанция” катары баа беришкен³⁵⁹. Айрым бир АКШ изилдөөчүлөрү Кытайдын Борбордук Азия анын ичинде Кыргызстанга карата экономикалык стратегиясы Синьцзян менен соодасын өнүктүрүү үчүн чек ара жолдорун жакшыртуу максатында экендигин жазышкан³⁶⁰. Ал эми Өзбекстандын серепчилери Борбордук Азияда анын ичинде Кыргызстанда Кытайдын экономикалык таассирдүүлүгү соода чөйрөсү дешкен. Жогорудагыдай пикирлер кээ бир орус, казак окумуштууларынын эмгектеринде да учурайт³⁶¹. Жергиликтүү

Евразийской интеграции. Сотрудничество или соперничество?.. – М.:СПб., – 2015.– С. 350 -354.; Сюй, Ц., Переосмысление стереотипа мышления в исследованиях китайской внешней политики [Текст] / Ц. Сюй, Ч. Ду // Мировая политическая наука. – 2014. – № 3. – С. 1-32.; Тянь, Е. Изучение Центральной Азии в Китае: история, современное состояние, основные исследовательские центры / Е. Тянь // Международные отношения. – № 1. – С. 26-38.

³⁵⁸ Савкович, Е. В. Экономическая политика Китая в постсоветской Центральной Азии (1992–2012 гг.) [Текст] / Е. В. Савкович, [под ред. В.П. Зиновьева]. –Томск: Томский государственный университет, 2012. – с. 264

³⁵⁹ Ларуэль, М. Региональные организации в Центральной Азии: характеристики взаимодействий, дилеммы эффективности [Текст] / М. Ларуэль С. Пейруз // Доклад №10. – Бишкек, 2013. – 70 с.; Арин, О. О внешнеполитической стратегии КНР [Электронный ресурс]. / О. О. Арин. – Режим доступа: URL: http://asiapacific.narod.ru/countries/china/o_vneshnepolit_strategii_knr.htm. – Загл. с экрана.

³⁶⁰ Пейруз, С. Центральная Азия и Китай: растущее ство. Доклад 04, октябрь 2009 [Электронный ресурс] / С. Пейруз. EUCAM • CEPS-Brussels www.ceps.eu • FRIDE – Madrid. – Режим доступа: www.fride.org www.eucentralasia.eu. – Загл. с экрана.

³⁶¹ Бородин, Е.А. Внутриполитическое и социально-экономическое развитие Кыргызстана [Текст] / Е.А. Бородин. – М.: Восток-Запад, 2011. – 271 с.; Лаумулин, М. Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. Том V. Центральная Азия в XXI столетии [Текст] / М. Т. Лаумулин. – Алматы: КИСИ, 2009. – 440 с.; Стратегическая развития Шанхайской организации сотрудничества до 2025 года: исходные реалии и фактор российско-китайского

изилдөөчүлөрдүн баамында Кыргызстан Кытайдын заманбап Жибек жолундагы дипломатиясын ишке ашыруудагы стратегиялык шериктеши³⁶² дешсе, айрымдары АКШ, Батыш, Россия серепчилеринин пикирине кошулушкан³⁶³.

2019-жылдын 13-июнунда Кыргызстанда ШКУнун кезектеги жыйыны болоор алдында “Кыргыз - Кытай” бизнес форуму өткөрүлгөн. Форумдун жүрүшүндө 24 ар кыл чөйрөдөгү кызматташуу боюнча документке кол коюлган³⁶⁴. Бул форумга Бишкек шаарында 13-14-июнда өтө турган ШКУнун мүчө-өлкөлөрүнүн өкмөт башчыларынын кеңешине мамлекеттик расмий жолдомо менен келген Кытай Эл Республикасынын төрагасы Си Цзиньпин катышып, форумда сүйлөгөн сөзүндө: “Жибек Жолунун экономикалык алкагын” биргелешип түзүү концепциясын көтөрүп чыккан соң, кыргыз-кытай мамилелери жаңы деңгээлге чыкты, өкмөттүк деңгээлде, ошондой эле эки өлкөнүн бизнес чөйрөлөрүнүн өз ара аракеттенишүүсү байкалууда. Буга байланыштуу кыргыз-кытай бизнес форумун өткөрүү биздин өлкөлөрдүн ортосундагы соода жана инвестиция тармактарында кызматташууну кеңейтүү үчүн маанилүү роль ойнойт” деп айткан³⁶⁵.

ства [Текст]: Монография / ред. С. Г. Лузянина, Е. И. Софроновой. – М.: ИДВ РАН, 2015. – 168 с.

³⁶² Иманалиев, М. «ШОС как проектирование зоны совместной ответственности и развития», Доклад на международной конференции «ШОС: итоги и перспективы», 30 ноября 2006 года в г.Алматы [Электронный ресурс] / М. Иманалиев. – Режим доступа: <http://www.analitika.org/article.php?story=0829156&query>. – Загл. с экрана; Какие задачи решает ШОС? Клуб региональных экспертов Кыргызстана «Пикир» обсудил итоги Ташкентского саммита [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // Region.kg; в центре Азии – в центре событий! – URL:http://www.region.kg/index.php?option=com_content&view=article&id=199

³⁶³ Бердаков, Д. Механизмы «мягкой силы» Китая в Кыргызстане [Электронный ресурс] /. Д. Бердаков. – Режим доступа: <https://eurasia.expert/mekhanizmy-myagkoy-sily-kitaya-v-kyrgyzstane/> – Загл. с экрана.

³⁶⁴ Форумдун жүрүшүндө 24 документке кол коюлду [Текст] // Жибек жолу маданий өнүгүү. – 2019. – № 175. – С. 12.

³⁶⁵ Ду, Д. Китай приглашает Кыргызстан и дальше мчаться вперед в одном “экспресс поезде” [Текст] // Эркин Тоо. – 2020. – №27. – 13.03. – Б. 12-13

ШКУнун жыйынында Кыргыз Республикасынын Президенти С.Жээнбеков “учурда ШКУнун экономикалык мазмунун өнүктүрүүдө чоң ролду Эл аралык ишкерлер кеңеш жана Банктар аралык бирикме ойноп жатат. Кызыкдар өкмөттүк түзүлүштөрдүн жана бизнес чөйрөлөрдүн интеграциялык деңгээлге ээ болгон биргелешкен долбоорлорду ишке ашырууга катышуусун кубаттоо зарыл. Агрардык секторлорду өнүктүрүү, экологиялык таза айыл чарба азыктарын өндүрүү жана кайра иштетүү, жашыл экономика – биздин биргелешкен ишмердиктин артыкчылыктуу багыттары болуп саналат”³⁶⁶ деген.

Кыргызстан ШКУнун алкагында ар жылы өтүлүүчү ЭКСПО «Кытай - Евразия» көргөзмөгө катышат, ал эми Кытай тарап ар жылда уюштурулуучу “Ысык-Көл” эл аралык экономикалык форумунун активдүү катышуучусу болуп эсептелет³⁶⁷.

Таблица 3.3.1. Кыргызстан менен Кытайдын экономикалык кызматташтыгынын негизги багыты соода болуп саналат. 1992-2021-жж. чейинки эки мамлекеттин импорт жана экспорт боюнча байланышын карап көрөлү³⁶⁸.

Жылдар	жалпы жүгүртүү, 100 млн. АКШ доллары	Экспорт, 100 млн. АКШ доллары	Импорт, 100 млн. АКШ доллары
1992	0.36	0.19	0.17
1993	1.03	0.37	0.66
1994	1.05	0.30	0.75

³⁶⁶ Жети миллиард АКШ долларынан ашуун суммага кол коюлган “Кыргызстан – Кытай” бизнес форуму [Текст] // Жибек Жолунун маданий өнүгүү. – 2019. – № 175. – Б.12-13.

³⁶⁷ Цифры и факты: Поступление прямых иностранных инвестиций из Китая в 2018 году [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.stat.kg/ru/news/cifry-i-fakty-postuplenie-priamyh-inostrannyh-investicij-iz-kitaya-v-2019-godu/>. – Загл. с экрана.

³⁶⁸ Стат. данные Главного таможенного управления Китая [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.customs.gov.cn/>.

1995	2.31	1.07	1.24
1996	1.05	0.68	0.37
1997	1.07	0.71	0.36
1998	1.98	1.72	0.26
1999	1.35	1.03	0.32
2000	1.77	1.10	0.67
2001	1.19	0.77	0.42
2002	2.01	1.46	0.55
2003	3.14	2.45	0.69
2004	6.03	4.93	1.10
2005	9.72	8.67	1.05
2006	22.26	21.13	1.13
2007	37.79	36.67	1.12
2008	93.33	92.12	1.21
2009	53.30	52.28	1.02
2010	42.00	41.30	0.70
2011	49.76	48.48	1.28
2012	51.60	50.70	0.90
2013	51.38	50.75	0.63
2014	52.98	52.43	0.55
2015	43,42	42,84	0.58
2016	56.76	56.05	0.71
2017	54.48	53.61	0.87
2018	56.12	55.58	0.54
2019	63.46	62.80	0.66
2020	29.01	28.66	0.35
2021	75.57	74.77	0.80

Жогорудагы маалыматта Кытай менен Кыргызстандын ортосундагы сооданын жалпы көлөмү 1992-жылы 30 млн. АКШ доллары болсо, 2021-жылы 7.5 млрд. АКШ долларынан ашкан. Тактап айтканда, дээрлик 183 эсеге жогорулаган. “Бир алкак, бир жол” демилгесинин алкагында Кытай көп жылдар бою Кыргызстандын эң ири соода өнөктөшү жана импорттун эң ири булагы болуп келген.

2020-жылдын башында дүйнөгө жайылган COVID-19 пандемиясынын кесепетинен улам эки өлкөнүн ортосундагы сооданын көлөмү кескин кыскарып, эки тараптуу сооданын көлөмү болгону 2 млрд. 901 млн. АКШ долларын түзгөн. Бирок эки тараптын биргелешкен аракеттери менен кырдаал акырындык менен оңолууда.

2021-жылдын соңунда Кытай Кыргызстандын эң ири соода өнөктөштөрүнүн тизмесинде Россиядан кийинки экинчи орунду ээлеген. Өлкөлөр ортосундагы соода жүгүртүү 1.5 млрд. АКШ долларын түзгөн. Анын түзүмүндө импорт 1.46 млрд. АКШ долларын, экспорт 64 млн. АКШ долларын түзүп, 2020-жылга салыштырмалуу импорт эки эсеге, экспорт бир жарым эсеге өскөн³⁶⁹. Кыргызстандан Кытайга экспорттун көлөмүнүн 95%ын түзгөн алты товардын түрү: жез рудалары жана концентраттары, тамеки, баалуу металлдардын концентраттары, нефть продуктылары, чийки алюминий жана малдын терилери. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин (УСК) маалыматы боюнча, 2022-ж. биринчи жарымында Кытай Кыргызстандын негизги соода өнөктөштөрүнүн ичинен 1.7 млрд АКШ долл. жалпы соода жүгүртүүсү менен биринчи орунду ээлеген³⁷⁰.

Кыргызстан менен Кытайдын ШКУ алкагынан тышкары экономикалык кызматташтыгынын бир багыты инвестициялык ишмердүүлүк болуп калды.

³⁶⁹ Торговля с Китаем. Какие товары Кыргызстан импортирует из КНР? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tazabek.kg/news:1769939/?f=cp> (accessed 22.03.2022).

³⁷⁰ Китай стал основным торговым партнером Кыргызстана по итогам января–июня 2022. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://eastweststream.com/ru/articles/finance/47871> (accessed 23.08. 2022).

Таблица 3.3.2. КР менен КЭРдин инвестициалык кызматташтыгы (1995- 2021-жж.)³⁷¹:

Жылдар	Кытай инвестицияларынын дүң агымы, млн. доллар	Өткөн жылга салыштырмалуу динамикасы, %	Кыргызстанга тике чет өлкөлүк инвестициялардын жалпы көлөмү, млн	Тике чет өлкөлүк инвестициялардын жалпы агымында Кытайдын үлүшү, %
1995	0.2	-	96.0	0.21
1996	0.3	50	153.1	0.20
1997	0.3	0	86.3	0.35
1998	1.9	533	136.3	1.34
1999	1.1	-42	108.6	1.01
2000	0.9	-18	89.6	1.00
2001	2.5	178	90.1	2.77
2002	8.5	240	115.7	7.35
2003	14.6	72	147.0	9.93
2004	6.8	-53	175.6	3.87
2005	4.5	-34	210.3	2.14
2006	7.3	62	335.6	2.18
2007	29.1	299	436.8	6.66
2008	57.5	98	866.2	6.64
2009	51.5	-10	660.9	7.79
2010	70.8	-37	666.1	10.63
2011	149.6	111	849.2	17.62
2012	141.2	-6	590.7	23.90
2013	468.3	232	964.5	48.55
2014	221.6	-53	727.1	30.48
2015	474.4	114	1573.2	30.16
2016	301.3	-36	814.0	37.01
2017	303.0	0.6	616.8	49.12
2018	338.1	12	851.7	39.70
2019	338.1	0	1076.9	31.40
2020	136.1	-60	537.6	25.32
2021	334.7	71.4	698.4	33.40

³⁷¹ Данные Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.stat.kg/ru/statistics/investicii/> (дата обращения: 23.02.2022). – Загл.с экрана.

1995-2001-жж. кытайлык компаниялар Кыргызстанга абдан аз инвестиция салып, таасири начар болгон. Кыргызстан 1998-ж. Дүйнөлүк соода уюмуна киргенде Кытайдын түз инвестиция агымы рекорддук көрсөткүчкө — 1.9 млн долл. жеткен. 1999-2000-жж. Кытайдын кичи ишканалары басымдуулук кылып, негизинен айыл чарба, жеңил өнөр жай, тамак-аш өнөр жайы жана башка тармактарда жайылган.

1993-ж. Кыргызстанда 18 гана кытайлык компания болсо, 1996-ж. башына карата алардын саны 138ге жеткен³⁷². 2002–2019-жж. толугу менен же жарым-жартылай өсүп, Кытайга таандык ишканалардын саны эки эседен ашык көбөйүп, 2019-жылы 550дөн ашкан, анын ичинен 400 гө жакыны таза кытайлык, 150 гө жакыны биргелешкен кыргыз-кытай ишканалары болгон³⁷³.

2001-жылы ШКУ түзүлгөндөн бери Кытайдын Кыргызстанга тикелей инвестициясы тездик менен өскөн.

2002-2008-жж. чейин Кыргызстанга кытай инвестициялары көптөгөн тармактарды жана ишканаларды камтый баштаган, мисалы, кен байлыктар, инженердик келишимдер, байланыш кызматтары, транспорт, кыймылсыз мүлк ж.б.

2009-2012-жж. аралыгында Кыргызстандын УСК маалыматына ылайык, Кытай 2012-жылы Кыргызстандын тикелей инвестициясынын экинчи ири булагы болуп калган. Кыргызстанга тартылган чет элдик инвестициянын жалпы көлөмүнүн 23,9% Кытайдын тике инвестициясы түзгөн.

³⁷² Чжао Цинсонг. Экономические и торговые отношения между Китаем и Кыргызстаном: история, статус-кво и перспективы, Центральноазиатские экономические исследования [Электронный ресурс]/ Цинсонг Чжао // – Синьцзян финансы и экономика, 2016. – Выпуск1.– С.69.– [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cqvip.com/qk/96463x/201601/668063797.html> (дата обращения: 10.11.2021). – Загл.с экрана.

³⁷³ Чем объясняется сокращение инвестиций из Китая в Кыргызстан // Радио Азаттык. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://rus.azattyk.org/a/kyrgyzstan_china_reduction_investments/29730553.html 25.01.2019.

2012-жылы кытайлык компаниялар Кыргызстанда 150 млн. АКШ долларына жаңы инженердик келишим түзүп, алардын жүгүртүүсү 351 млн. АКШ долларын түзгөн.

2013-жылы Кытайдын Кыргызстанга тикелей инвестициясы 468 млн. долларды түзүп, Кыргызстанга келген инвестициянын жалпы көлөмүнүн 48,55% Кытайга тиешелүү болуп, Кыргызстандагы эң ири инвестор болуп калган³⁷⁴. Ал эми, 2018-жылы Кыргыз Республикасынын экономикасына келген чет элдик түз инвестициянын жалпы көлөмү 851,7 млн. АКШ долларын түзгөн. Тактап айтканда, 2017-жылга салыштырмалуу 38,1%га жогорулаган.

2018-жылы Кытайдан келген түз инвестициянын жалпы көлөмү 338,09 млн. АКШ долларын түзүп, Кыргыз Республикасына келген чет элдик түз инвестициянын жалпы көлөмүнүн эң чоң үлүшү Кытай тарабына таандык (39,7%) болгон ³⁷⁵ . Бул мезгилде Кыргызстанга келген кытай инвестициясынын басымдуу бөлүгү да мурдагы чакан жеке ишканалардын мүнөзүнөн өзгөрүп, республиканын ири өнөр жай ишканаларына тартыла баштаган.

2021-жылы Кытай инвестициясынын Кыргызстанга болгон жалпы агымы 233.3 млн. АКШ долларына жеткен.

Таблица 3.3.3. Экономикалык ишкерликтин түрү боюнча КЭРден КРге келген инвестиция (миң. АКШ долл.)

Көрсөткүч	2012 ж.	2013 ж.	2014 ж.	2015 ж.	2016 ж.	2017 ж.
жалпы	141171,6	468336,6	221646,2	474412,2	301303,1	269953,4
Айыл чарба, аңчылык жана токой чарба	2045,3	47,1	-	-	180,2	21,7

³⁷⁴ Цифры и факты: Поступление прямых иностранных инвестиций из Китая в 2018 году [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.stat.kg/ru/news/cifry-i-fakty-postuplenie-priamyh-inostrannyh-investicij-iz-kitaya-v-2019-godu/>. – Загл. с экрана.

³⁷⁵ Китай обещает восстановить деятельность 40 простаивающих предприятий Кыргызстана. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: /Интернет-портал Gezitter.org, 24 мая 2016 г. <http://www.gezitter.org/>; – Загл. с экрана.

Тоо кен өнөр жайы	4706,3	15729,3	72774,9	14364,5	47260,2	48512,6
Кайра штетип чыгаруучу өнөр жай	76932,9	149243,7	26872,1	388465,0	139597,7	134438,8
Курулуш	231,7	6585,7	5980,0	1900,0	695,0	-
Дүң жана чекене соода, унаа оңдоо	4804,8	3509,5	3283,2	3220,8	1878,7	252,0
Транспорт жана байланыш	1204,7	18,5	6,7	6,7	231,0	1645,9
Кыймылсыз мүлк менен иштөө	51245,9	279401,2	395,2	8,4	214,1	0,9
Профессионалдуу, илимий жана техникалык ишмердик	-	-	112334,1	66429,0	111180,3	85063,3

Жогорудагы маалыматтарга ылайык акыркы жылдарда Кытайдын инвесторлорун кызыктырган чөйрө болуп, тоо-кен казып алуу (54,3), кайра иштетүүчү өнөр жай (48,6), кыймылсыз мүлк менен иштөө (20,6%), кесипкөй, илимий жана техникалык ишмердик (18%) экендиги көрүнүп турат.

Кыргыз Республикасынын экономикасы Кытай инвесторлору үчүн белгилүү бир кызыкчылык жаратып, алардын ишмердиги “Бир алкак, бир жол” долбоорунун алкагында ишке ашып жатат. Кытайдын инвесторлору азыркы мезгилде Кыргызстандын ар бир аймагында тоо-кен казып алуу ж. б. (54,3%) иштеринде активдүү иш алып барып жаткандыгы белгилүү.

Кытайдын Кыргызстанга багытталган инвестиция саясаты экономикалык чөйрө менен гана чектелген жок. Демографиялык чөйрөдө да кытайлардын Кыргызстанга кирүүсү жыл санап өсүүдө. Кыргызстандын Мамлекеттик

миграция кызматынын маалыматтарына караганда 2017-жылы 14768 чет элдиктер Кыргызстанда эмгектенүүгө уруксат алса алардын 11593ү Кытай Эл Республикасынын жарандары болгон. Ушул жылы Кыргызстанда 27566 кытай жарандары каттодон өткөн, алардын 354 Бишкек шаарында катталган. 2010-2018-жж. Кытайдын 268 жараны Кыргызстандын жарандыгын алышкан. Алардын ичинде 171 кыргыз, 72 уйгур, 9 өзбек, 6 кытай, 9 дунган жана 1 казак болгон³⁷⁶.

Эгерде Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик миграция кызматынын жана Мамлекеттик каттоо кызматынын маалыматтары боюнча Кыргызстанда 80%га жакын жумуш квотасы кытайларга берилет, андан азы коңшу өлкөнүнүн жарандары алат. Негизги себеп болуп, Кыргыз Республикасынын өкмөтү Кытай компаниялары менен жол курууга, ГЭС, тоо кен ж.б. иштетүүгө ири долбоорлор аркылуу келишим түзүшкөн. Кыргызстандын өнөр жай, энергетика жана кендерди иштетүү мамлекеттик комитетинин билдирүүсү боюнча акыркы жылдардагы жалпы лицензия алгандардын саны 2500гө жетсе, алардын 70ке жакыны кыргыз-кытай биргелешкен ишкана макамын алгандар³⁷⁷. Пайдалуу кендерди иштетүүдө: алтын, күмүш, мунай зат, газ, таш көмүр ж.б. боюнча 20га жакын Кытай компаниялары издөө, иликтөө жана казуу иштерин жүргүзүп келет³⁷⁸.

Мисалы, Кыргызстандын түндүк жана түштүк аймактарында ишкерлигин жүргүзүп жаткан Кытай компанияларынын айрым долбоорлоруна токтоло кетелик:

³⁷⁶ Официальная информация ГРС КР: в 2018 году в Кыргызстан прибыло более 35 тыс. граждан Китая [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://knews.kg/ofitsialnaya-informatsiya-v-2018-godu-v-kyrgyzstan-pribylo-bolee-35-tys-grazhdan-kitaya/>. – Загл.с экрана.

³⁷⁷ Китай обещает восстановить деятельность 40 простаивающих предприятий Кыргызстана. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: /Интернет-портал Gezitter.org, 24 мая 2016 г. <http://www.gezitter.org/>;. – Загл. с экрана.

³⁷⁸ Каждый кыргызстанец должен Китаю \$276. В стране растет недовольство к инвесторам из КНР [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://kaktus.media/doc/375262_kajdyy_kyrgyzstanec_doljen_kitau_276_v_strane_ra_stet_nedovolstvo_k_investoram_iz_knr.html. – Загл. с экрана.

– Жоопкерчилиги чектелген коом (ЖЧК) «Чайна Петроль Компани «Джунда» мунай затты кайра иштетүүчү заводу Кытайдын Шеньси провинциясынын мамлекеттик Углекимиялык корпорациясы тарабынан негизделген. Кара-Балта шаарында жайгашкан бул ишкана, жалпы 350 га. жакын аянтты ээлеп, анын ичинен өндүрүштүк аянты 70 га түзөт: унаа- кампасы, өндүрүш тилкеси жана жашоо-тиричилик комплекстери курулган. Азыркы кезде заводдо 600 жакын жергиликтүү калк, мындан тышкары 260 кытай жарандары иштейт³⁷⁹. Завод 2014-жылдын 13-майында ишке кирген. 2012-2017-жж. аралыгында тартылган инвестициянын көлөмү 42475,5 млн. сомду түзгөн³⁸⁰.

– 2011-жылы ноябрда ЖЧК «Diamond Glass» биргелешкен кыргыз-Орус-Кытай айнек буюмдарды чыгаруучу заводу ачылган. Заводдун жеке капиталдык салым 3,5 млн. АКШы долларын түзгөн³⁸¹.

2015–2017-жылдар аралыгындагы Сокулук районунда Кытай ишкерлери аркылуу ишке ашып жаткан долбоорлор:

– 2016-ж. сентябрда ЖЧК «Тянь-Шань Керамик» жаңы кафель чыгаруучу завод курула баштаган. Заводдун долбоорлук кубаттуулугу 10 млн. м² кафель плиткаларын чыгарат. Заводду курууга Кытай тарабынан 50 млн. долл. инвестицияланган. Жалпы ээлеген аянты Военная-Антоновка айыл өкмөтүнө караштуу 18,76 га жер тилкесин ээлейт³⁸².

³⁷⁹ Өкмөт кыргыз-кытай мамилеси болуп көрбөгөндөй жогорку деңгээлге жеткенин айтты [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sputnik.kg/politics/20191020/1046016578/kytaj-zamirbek-askarov-zholugushuu-forum.html>. – Загл.с экрана.

³⁸⁰ Информационная справка Агентства по продвижению и защите инвестиций Кыргызской Республики (Министерство экономики КР). Сотрудничество КР и КНР. – Бишкек, 2018. 17с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа <https://invest.gov.kg/ru/%D0%BE%D0%B1%B7%D0>. – Загл. с экрана.

³⁸¹ ОсОО Даймонд Гласс совместное кыргызско-китайское предприятие по производству упаковки из стекла[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.afve.org/member/section102/diamond-glass/>. – Загл.с экрана.

³⁸² ОсОО Тянь-Шань Керамик [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://who.ca-news.org/company:438/?from=portal>. – Загл. с экрана.

– 2018-жылы Кызыл-Туу айыл өкмөтүнө караштуу Кара Сакал айылында ЖЧК «Ветпром центр» ветеринардык жабдыктарды чыгаруучу цех курула баштаган. Инвестор Кытай Эл Республикасы (01.05.2018-ж. маалыматы боюнча 60,0 млн. сом. сарпталган)³⁸³.

– Токмок шаарында энергетика сатуу жана тейлөө боюнча ЖЧК «ТДНЗ» ишканасы түзүлгөн. Бул ишкана Синьцзяндагы ОАО “Синьцзян эл аралык ишкерлер компаниясы” астында негизделген. Кыргызстанда энергетика тармагын жакшыртуу максатында 2009-жылы сентябрда Кыргыз Республикасынын Президенти жана Токмок шаардык Мэриясы менен Кытай тарабы Меморандумга кол коюшкан. Ушуга ылайык Токмок шаарында мунай зат кайра иштетүүчү завод 2012-жылдын август айында пай дубалы түптөлгөн (60 млн. АКШ долл.), 2013-жылдын 9-апрелинен баштап курула баштаган. Кубаттуулугу 400 000 тонна мунай зат жылына иштеп чыгарат. Ал эми 2018-жылдын 1-февралындагы маалыматтар боюнча заводдо 127 адам иштейт, алардын 93ү кыргыз жарандары жана 34ү кытайлыктар³⁸⁴.

2015-2017-жж. Кемин районунун аймагындагы Кытай ишкерлеринин катышуусунда ишке киргизилген долбоорлор:

– 2015-ж. Кызыл-Октябрь айыл өкмөтүнө караштуу Чолок айылында «Датка-Кемин» (ЛЭП 500кВ) станциясы ишке киргизилген. Негизги инвестор Кытай, инвестициянын көлөмү 389,7 млн. АКШ долл. Жооптуу аткаруучулары: ОАО «ТВЕА», ОАО «НЭСК»³⁸⁵.

³⁸³ Информационно-аналитический доклад Агентства по продвижению и защиты инвестиций Кыргызской Республики. -Бишкек – 2017 г. (Министерство экономики КР). [Электронный ресурс]. – Режим доступа <https://invest.gov.kg/ru/%> – Загл. с экрана.

³⁸⁴ Токмокский нефтеперерабатывающий завод. [Электронный ресурс]. –Режим доступа: <http://meria.tokmokcity.kg/osoo-tokmokskij-delovoj-neftepererabatyvayushhij-zavod/>. – Загл.с экрана.

³⁸⁵ Строительство ЛЭП 500 «Датка-Кемин» Кыргызстану обошлось дорого» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://vesti.kg/zxc/item/50658-stroitelstvo-lep-500-datka-kemin-kyrgyzstanu-oboshlos-dorogo.html>. – Загл. с экрана.

– ЖЧК «Алтынкен» – Орловка шаарчасы жана Талды-Булак, Чым-Булак табигый чектери. Инвестиция көлөмү 248,0 млн. АКШ долл. жооптуу аткаруучулары: ОАО «Кыргызалтын» - энчисине 40%, КЭР (тоо-кен казуучу компания «Цзы Цзинь») – энчисине 60% каралган. Фабрика 2015-жылы ишке киргизилген³⁸⁶. Жалпы аянты 250 га, алтындын запасы 80 миң тоннага бааланган³⁸⁷.

2015-2017-жж. Ысык-Көл районунун аймагындагы Кытай Эл Республикасынын ишкерлеринин катышуусунда ишке киргизилген долбоорлор:

– Балыкчы-Тамчы-Чолпон-Ата-Корумду унаа жолун оңдоп түздөө боюнча 4-ноябрь 2015-жылы ЖЧК «Лонг Хай» жол жана көпүрө Циандон корпорациясы менен келишим түзүлгөн. Инвестиция көлөмү (15.04.18-ж.) 2701,5 млн. сомду түзгөн³⁸⁸.

– Ысык-Көл районунун Кара-Ой айылында 330 га аянттагы жаңы жерлерди сугарууну өздөштүрүү. Инвестор Кытай Элдик республикасы (50 млн. сом.)³⁸⁹.

– Исык-Көл районунун Тоң районуна караштуу Ак-Өлөң айылында суу чогулуучу дамба жана каналдарды оңдоо түздөө, калыбына келтирүү. Инвестор КЭР (500 млн сом), 2021-ж.

³⁸⁶ ОсОО Алтынкен [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://who.ca-news.org/company>. – Загл.с экрана.

³⁸⁷ Чынь, Жиянь Ху Китайцы начнут разрабатывать кыргызское золотое месторождение с 2014 года, каким будет последствия? [Электронный ресурс] / Чынь, Жиянь Ху. – Режим доступа: https://www.saiasat.kg/index/php?optioncom_content&view=article&id. – Загл. с экрана.

³⁸⁸ Контракт подписан с подрядчиком «Лонг Хай». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://24.kg/ekonomika/49986_kontrakt_slong_hay_stroyaschey_balyikchi_korumdu_rastorgat_neplaniruyut/. – Загл. с экрана.

³⁸⁹ Информационная справка Агентства по продвижению и защите инвестиций Кыргызской Республики (Министерство экономики КР). Сотрудничество КР и КНР. – Бишкек, 2018. 17с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа <https://invest.gov.kg/ru/%D0%BE%D0%B1%B7%D0>. – Загл. с экрана.

чейин пландалган, учурда 516 га жаңы жер иштетилип, дагы 3565 га жерди суу менен камсыздоо күтүлүүдө³⁹⁰.

– Кытай компаниясы ЖЧК “Централь Эйжа-Тин компани» (Кыргызстандын геология жана минералдык ресурстар боюнча Мамлекеттик агенттиги тарабынан 2008-ж. 12-декабрда лицензия берилген № 1766 МЕ). Сары-Жаз кенинде калай-вольфрам кенин казып алуу пландалган. Даярдык иштери жүрүп келет: кубаттуулугу 630 кВА трансформатор коюлган жана суу түтүктөрү киргизилген, 1012,0 миң. сом сарыпталган³⁹¹.

2015-2017-жж. Нарын аймагындагы Кытай ишкерлеринин катышуусунда ишке киргизилген долбоорлор:

– Кыргыз-Кытай биргелешкен ишканасы ЖЧК «Ренессанс» (субъект СЭЗ Нарын).

– 2014-ж. Нарын облусунун Кочкор районуна караштуу Кочкор айылында бут кийим чыгаруучу ишкана ачылган. Ишканада 108 адам иштейт, алардын ичинен 30 адам КЭРдин жарандары, 78 адам КРдин жарандары.

– Кочкор районунда биргелешкен кыргыз-кытай ишканасы ЖЧК «Сан хе», курулушка колдонулуучу таш (барит) чыгарат. Инвестор КЭР (85560,0 миң сом³⁹²).

– ЖЧК «Цзинь Юань» – ишкана, Кочкор районунда Арсы аймагында алтын жана жез издөө боюнча геологиялык чалгындоо иштерин жүргүзүп келет.

– ЖЧК «Zhong Ji Mining» – Нарын облусуну Бучук алтын кенин казуу жана иштетүү менен алектенет³⁹³.

³⁹⁰ На Иссык-Куле дан старт реконструкции ирригационной системы[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://knews.kg/na-issyk-kule-dan-start-rekonstruksii-irrigatsionnoj-sistemy/>. – Загл. с экрана.

³⁹¹ Месторождение олова и вольфрама в Аксуйском районе будет разрабатывать китайская компания [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.kabar.kg/rus/economics/full/37494>. – Загл. с экрана

³⁹² Информационная справка Агентства по продвижению и защите инвестиций Кыргызской Республики (Министерство экономики КР). Сотрудничество КР и КНР. – Бишкек, 2018. 17с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа <https://invest.gov.kg/ru/%D0%BE%D0%B1%B7%D0>. – Загл. с экрана.

³⁹³ Комиссия Госгеологии продлила лицензию Zhong Ji Mining company на разведку золота на Бучукской площади Компания «Эгиз-Тор Девелопинг» за 8,3

– ЖЧК «Эгиз-Тор девелопинг» – Нарын облусунун Көлтөр кен чыгуучу жерди чалгындоо иштерин жүргүзүп келет³⁹⁴.

– ЖЧК “Джи Эл Макмал Девелопинг” компаниясы Тогуз-Торо районунун Казарман айылында жайгашкан, фабрика 2017-ж. курулуп башталган³⁹⁵.

– Кытай–Кувейт биргелешкен компаниясы «Copri/sinohydro Join Venture» Бишкек–Нарын–Торугарт 272-365 км унаа жолун оңдоп түздөө менен алектенет.

– Бишкек–Нарын–Торугарт – Ат-Башы районундагы 367-539 км унаа жолун оңдоп түздөө; Бишкек–Нарын–Торугарт унаа жолундагы 224 метр көпүрөнү оңдоп түздөө (Ат-Башы районунда); Бишкек–Нарын–Торугарт 532 км унаа жолундагы бажы көзөмөлүн оңдоп түздөө (Ат – Башы районунун территориясы)³⁹⁶.

–Кытайдын “Синогидро” компаниясы менен Кыргызстандагы “Көкөмерен” каскадында ГЭС куруу жөнүндөгү долбоорду ишке ашыруу боюнча иш чаралар каралган³⁹⁷.

Кыргызстандын түштүгүндө Кытайдын ишкерлери аркылуу ишке ашып жаткан долбоорлор:

– ЖЧК “Кадамжай сурьма комбинаты” Кытайдын ЖЧК “Чжунтэн” кызматташуу жөнүндө Меморандумга кол коюлган.

млн сомов выиграла аукцион по лицензии на разведку золота в Нарынском районе. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.tazabek.kg/news:727875?f=cr. – Загл. с экрана.

³⁹⁴ Компания «Эгиз-Тор Девелопинг» за 8,3 млн сомов выиграла аукцион по лицензии на разведку золота в Нарынском районе. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.tazabek.kg/news:727875?f=cr – Загл. с экрана.

³⁹⁵ Ян, Вэйхун Кыргызстан Кытай ортосундагы кызматташуу артыкчылыктары абдан көп [Текст] В. Ян // Жибек Жолунун маданий өнүгүү. – 2018. – № 131 – Б. 7.

³⁹⁶ Информационно-аналитический доклад Агентства по продвижению и защиты инвестиций Кыргызской Республики. -Бишкек – 2017 г. (Министерство экономики КР). [Электронный ресурс]. – Режим доступа <https://invest.gov.kg/ru/%> – Загл. с экрана.

³⁹⁷ Запись беседы ЧПП КР в КНР Ж.Кулубаева с Заместителем генерального менеджера головного офиса в Центрально-азиатском и Севере-восточном регионе корпорации “Synohydro” г-ном Чэнь Шицзюнь. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д.14-02-005, л.71-75.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн буйругу (№ 62-б 6-март 2017-ж.) Баткен облусу боюнча Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн ыйгарымдуу өкүлүнүн, Кадамжай райондук мамлекеттик администрациясы, Кадамжай шаарынын Мэриясы тарабынан берилген уруксат документтерге ылайык кайрадан иштетүүчү “кичи завод” куруу ишке киргизилген³⁹⁸.

– Кадамжай районунун Майдан айыл аймагына караштуу “Шамбесай” кен чыккан жерди иштетүүгө кытайлык «Тианди Интернэшнл Майнинг Компани Лимитед» (Tiandi International Mining Co.Limited), компаниясы 2017-жылдын январында лицензия алган. Бул компания республиканын территориясында геологиялык иштерди жүргүзүп келет, жалпы 2,2 млрд. сом сарптаган, анын 340 млн. сому мамлекеттик жана жергиликтүү бажы жана бажылык төлөмдөрүнө кеткен (декабрь 2017-ж.)³⁹⁹.

– 2016-жылы Жалал-Абад облусуна караштуу Кочкор-Ата, Майлуу-Суу аймактарындагы мунай зат иштетүү үчүн ири Кытай мунай зат иштетүүчү Паныцзин шаардык башкармачылыгына караштуу “Lan Motion” компаниясы менен Кыргыз Республикасы инвестициялык долбоорго кол коюшкан⁴⁰⁰.

–Чаткал районуна караштуу Куру-Тегерек кен чыгуучу жерге кытайлык ЗАО «Кичи-Чаарат» компаниясы 2013-ж. геологиялык чалгындоо иштерин жүргүзүү үчүн лицензия

³⁹⁸ Информационно-аналитический доклад Агентства по продвижению и защиты инвестиций Кыргызской Республики. -Бишкек – 2017 г. (Министерство экономики КР). [Электронный ресурс]. – Режим доступа <https://invest.gov.kg/ru/%> – Загл. с экрана.

³⁹⁹ Информационная справка Агентства по продвижению и защите инвестиций Кыргызской Республики (Министерство экономики КР). Сотрудничество КР и КНР. – Бишкек, 2018. 17с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа <https://invest.gov.kg/ru/%D0%BE%D0%B1%B7%D0>. – Загл. с экрана.

⁴⁰⁰ В Джалал-Абаде будет запущен нефтеперерабатывающий завод [Электронный ресурс]. Экономика Gezitter.org - Чтобы понимали– Режим доступа:https://m.gezitter.org/economics/56080_v_djala-abade_budet_zapuschen_neftepererabatyvayuschiy_zavod_ – Загл. с экрана.

алган. Куру-Тегерек кен чыгуучу жер үчүн 10,5 млрд сом инвестицияланган, 500гө жакын жумуш орду түзүлгөн⁴⁰¹.

– 2018-жылы 23-апрелде Кыргыз Республикасынын инвестицияларды илгерилетүү жана коргоо Агенттиги менен Кытайдын “China Energy Reserve and Chemicals Group” компаниясы өз ара түшүнүү жана кызматташуу Меморандумуна кол коюшкан. Буга ылайык Жалал-Абад облусунда цемент чыгаруучу завод куруу 210 млн. АКШ доллары каралган. Заводдун кубаттуулугу жылына 1 000 -1 300 миң тонна цемент чыгарууну пландаган⁴⁰².

Жогоруда Кыргызстандын бардык аймактарында Кытайдын ишкерлери аркылуу ишке ашып жаткан долбоорлорду анализге алган чет элдик серепчилер Кытайдын Кыргызстандагы экономикалык иш аракетин алардын ачык экспансиясы экендигин жазышкан⁴⁰³.

Кыргызстан менен Кытайдын геосаясий жана геоэкономикалык кызматташтыгынын олуттуу маселеси эки өлкөнү бириктире турган темир жол байланышы болгон. Бул маселе 2019-жылы 13-14-июнда болуп өткөн ШКУнун Бишкектеги саммитинде талкууланган жана Кыргыз Республикасынын Президенти С.Жээнбеков: “Кыргызстан өзгөчө экономикалык жакка басым жасалган ШКУнун 2025-жылга чейинки өнүктүрүү стратегиясындагы милдеттерге өзгөчө көңүл бурат. Бул контекстте биз Кытай–Кыргызстан–Өзбекстан темир жолун куруу боюнча долбоорду тезинен ишке ашырууну кубаттайбыз” деп билдирген.

⁴⁰¹ Кичи-Чаарат: скандал на месторождении в Чаткале. [Электронный ресурс] Режим доступа: Азаттык, kg (дата обращения 02.04. 2018). – Загл. с экрана.

⁴⁰² Китайская компания построит в Джалал-Абадской области цементный завод. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://knews.kg/kitajskaya-kompaniya-postroit-v-dzhalal-abadskoj-oblasti-tsementnyj-zavod/> – Загл. с экрана.

⁴⁰³ Михайлов, Г. Китайские предприятия переедут в Киргизию [Текст] / Г. Михайлов // Независимая газета. – 2016. – № 26. – С. 3-4; Авдеева, Е. Кыргызстану грозит новая колонизация [Электронный ресурс] / Е. Авдеева. – Режим доступа: <http://www.paruskg.info/>. – Загл. с экрана.; Молдахметов, Б. Станет ли Кыргызстан отстойной промзоной Китая? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://east-time.ru/analytics/kyrgyzstan/stanet-li-kyrgyzstan-otstoinoi-promzonoi-kitaya/11563>. – Загл. с экрана

XXI кылымдын долбоору катары бааланган кыргыз-кытай темир жолу Кытай тарабынан демилгеленген. Анткени, 2000-жылы Кытай Кыргызстандын чек арасына чейин темир жол түйүнүн бүтүрүп ишке киргизген. Кыргызстан аркылуу курулуучу темир жолго Кытай ошол кезде (2,5 млн. АКШ долл.) каражат бөлүүнү болжолдогон, ал темир жол Кашгар (КЭР), Торугарт ашуусу аркылуу (кытай-кыргыз чек арасы) Ош-Анжиян (Өзбекстан) байланыштыруу пландалган⁴⁰⁴.

2003-жылы 22-июлда Москва шаарында болуп өткөн ШКУнун жыйынында Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосунда Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан темир жолу жана Ош-Сары-Таш-Эркештам-Кашгар унаа жолун куруу боюнча сүйлөшүүлөр жүргүзүлгөн⁴⁰⁵.

2004-жылы 16-17-июнда Ташкентте болгон ШКУнун кезектеги жыйынында Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан темир жолун “Балыкчы-Жалал-Абад-Торугарт-Кытай” аркылуу куруу жөнүндө эки өлкөнүн мамлекет башчылары ортосунда сүйлөшүлгөн⁴⁰⁶.

2005-жылы 5-июлда Астана шаарында ШКУнун мүчө-мамлекеттер жыйынында Кыргыз Респбликасы менен Кытай Эл Республикасынын башчылары жолугушуп бул маселени талкуулашкан. Ал эми 2006-жылы 9-10-июнда Кыргыз Республикасынын Президенти К. Бакиевдин Кытайга болгон расмий иш-сапарында Кашкар-Торугарт-Анжиян темир жол магистралын куруу макулдашылган⁴⁰⁷.

⁴⁰⁴ Кыргыз Республикасынын транспорт жана коммуникация министрлигинин ШКУ боюнча берген маалыматы 22 июль 2003-ж. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 2770, л.173-174.

⁴⁰⁵ Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 2770, л.173-174.

⁴⁰⁶ Памятка к беседе Президента Кыргызской Республики А.А. Акаева с Председателем КНР Ху Цзиньтау по вопросу дополнительного участия Правительства КНР в реабилитации автомобильной дороги Ош-Сары-Таш-Иркештам (16-17 июня 2004 г. в. г. Ташкент). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 3151, л. 231.

⁴⁰⁷ Отчет и план мероприятий по итогам государственного визита Президента Кыргызской Республики К. Бакиева в Китайскую Народную Республику (9-10 июня 2006 г.). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 5304, л. 17-21.

Бүгүн коомчулукта бул маселе кызуу талкууланууда, анткени Кытай–Кыргызстан–Өзбекстан темир жолун курулушунун ишке ашпай жатышынын геосаясий жана геοэкономикалык мааниси бар. Бул ири долбоор Кытайдын стратегиялык кызыкчылыгынын назарында турат. Мында Кытай трансаялык темир жол (ТАТЖ) курулса өзүнүн Тынч океандагы порттору менен (Ляньюнган, Циндао, Тяньцзин) Түркияны байланыштырууну көздөйт. Дагы кургак жол маршрутунун түзүлүшү Кытайдан Европага товарлардын жеткирүү мөөнөтүн кыскартуу менен ал товарлардын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатат. Мындан сырткары, Европага транзиттик темир жол аркылуу товарларды жеткирүү чөйрөсүндө Кытайдын Россиянын (Транссиб, БАМ сыяктуу) жана Казакстандын темир жол магистралдарына көз карандылыгы бир кыйла төмөндөйт. Кыргызстан аркылуу курула турган темир жол бул эки өлкөнүн айланып өтүү менен Кытайды Жакынкы Чыгышка чыгуусуна альтернативдүү жол ачат. Ал эми геοэкономикалык мааниси Кытай менен постсоветтик Борбордук Азиянын темир жол кендиги (колеясы) бири биринен таптакыр айырмаланышы, темир жол куруудагы каржы маселеси жана жергиликтүү калктын нааразычылыктары ж.б. саналат⁴⁰⁸

Натыйжада, 20 жылдан бери пландалып келе жаткан темир жол түйүнүнүн курулушу кыргыз журтчулугунда, саясий чөйрөсүндө кытайлардын мыйзамсыз басып кирүүсүнө жол ачат деген ой пикирлерден улам бул маселе бүгүнкү күнгө чейин кагаз бетинде кала берүүдө. Кытайдын биздин республикага экономикалык, инвестициялык алкактагы каржы берүүсү элди кабатыр кылган маселеге айланды. Кытайга болгон карызыбыз 2018-жылдын декабрына карата 1 млрд. 719,38 млн. АКШ доллары болсо, 2019-жылы 2 млрд. АКШ доллары, 2021-жылы карыз 1,77 млрд. АКШ долларына жетип,

⁴⁰⁸ Аналитическое исследование ЦППИ "Железная дорога Китай – Кыргызстан – Узбекистан. Рациональный подход и избавление от иллюзий – залог успешности проекта" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.investment-council.kg/index.php/pressentr/analitika/item/analiticheskoe-issledovanie-tsp-pi-zheleznaya-doroga-kitaj-kyrgyzstan-uzbekistan-ratsionalnyj-podkhod-i-izbavlenie-ot-illyuzij-zalog-uspeshnosti-proekta> 31 июля 2019. – Загл. с экрана.

өлкөнүн жалпы тышкы карызынын 42,5% түзгөн⁴⁰⁹, ал эми 2022-жылдын апрелине карата – 1,8 млрд. АКШ доллары болду⁴¹⁰.

Жыйынтыктап айтканда, азыркы мезгилдеги ШКУ алкагында Кыргызстан менен Кытайдын ортосундагы экономикалык кызматташтыктын негизги чөйрөсү: унаа жолдорун куруу, оңдоп түздөө, коммуникация, тоо кен тармагы, жаратылыш ресурстары, гидроэнергетика ж.б. Бирок, Кыргызстандын экономикасынын бардык чөйрөсүндө Кытай тарабынан инвестицияланган ишканалардын курулушу жана алардын ишмердүүлүгү көптөгөн таасирсиз ой пикирлерди жаратууда, алар:

- «демографиялык коркунуч» Кытай жарандарынын миграциясынын жылдан жылга күчөшү;

- адамдардын жашоосуна, айлана чөйрөгө, фауна жана флора, жаныбарлар дүйнөсүнө ж. б. таасирин тийгизген экологиялык коркунучтар;

- Кыргызстандагы Кытай тарабы каржылаган ишканаларда жумуш квоталарынын Кытай жарандарына берилиши жана республиканын стратегиялык маанилүү аймактарында бул компанияларынын иштеринин жайылышы.

- биргелешкен ишканалардагы кытай жарандарынын иштеши, алардын көбөйүшү, кыргыз жарандарына баш кошуп үй-бүлө түзүүсү, өз кезегинде биздин өлкөнүн этнодемографиялык абалына өз таасирин тийгизиши толук ыктымал. Пикирибизде, жогорудагыдай жооптуу жана олуттуу көрүнүш астейдил жана этият мамилени талап калат.

Ошону менен катар, Кытай тараптын экономикалык жааттагы активдүүлүгүн бир тараптуу эле терс кабыл алууга болбойт. Анткени Кытай Эл Республикасынан Кыргызстандын экономикасына тартылган инвестициялар эки тараптуу жана

⁴⁰⁹ Госдолг Киргизии перед Китаем вырос в 6,5 раз за десять лет. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://regnum.ru/news/economy/3489721.html> (accessed 27.01.2022).

⁴¹⁰ Долг Кыргызстана перед Китаем составляет 1,8 миллиарда долларов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.sputnik.kg/20220629/kyrgyzstan-kitay-dolg-vyplata-zhaparov-1065661953.html> (accessed 29.06.2022).

ШКУнун алкагында мамлекеттик жана өкмөттөр аралык келишим, макулдашуу аркылуу ишке ашырылууда.

Кытай Эл Республикасынан ШКУ аркылуу жүргүзгөн саясатынын экономикалык кызматташтыгы “Бир алкак, бир жол”, “Жибек Жолунун экономикалык алкагы” долбоорунун негизинде 2013-жылдан бери активдүү ишке ашып жаткандыгы белгилүү. Негизинен дүйнөлүк практикада белгиленгендей экономикалык интеграциянын ишке ашышы транзиттик чектешкен инфраструктура менен тыгыз байланышта болуп келген. Борбордук Азиядагы ушундай транзиттик долбоорлордун бири “Кытай–Кыргызстан–Өзбекстан” темир жолун курулушунун геосаясий ж. б. кызыкчылыктарына карабастан, тараптардын ортосунда макулдашуу, декларация деңгээлинде кабыл алынып, бирок азыркы күнгө чейин ишке ашпай, кагаз жүзүндө кала берүүсү да олуттуу маселелерден десек болот.

3.4. Кыргызстандын Шанхай кызматташтык уюмунун алкагындагы маданий-гуманитардык алакаларынын өңүттөрү

ШКУдагы өнөктөштөрдүн биргелешкен багытынын бири – маданий-гуманитардык кызматташуу болуп эсептелет.

2019-жылдын 11-12-июнь күндөрү ШКУ мамлекет башчыларынын жолугушуусунун алдында, Бишкек шаарында алгачкы жолу Кытай өнөрпоздорунун аткаруусунда “Манас” эпосу театралдаштырылып көрсөтүлдү. Кытайда жашаган кыргыз, Кыргыз Республикасынын Баатыры Жусуп Мамайдын (1918–2014-жж.) варианты боюнча даярдалган “Манас” операсын Манас баатырдын мекенине алып келип тартуулашы, кыргыз эли үчүн байыртадан бери коңшу жашап келген Кытай менен болгон алаканын жогору экендигин далилдеди⁴¹¹.

Кытай Эл Республикасынын Төрагасы Си Цзиньпин 2018-жылдын 20-мартында Бүткүл Кытай Эл өкүлдөрүнүн

⁴¹¹ Сахнада гана эмес, кыргыз да даңкталып турду [Текст]// Жибек жолу маданий өнүгүү.-2019. -№175. –С.13-17.

жыйынынын XIII съездинин жабылышында сүйлөгөн сөзүндө, Кытайдагы белгилүү маданият чөйрөсүндөгү ачылыштар жана Кытайда жашаган кичи улуттар тууралуу: “кыргыз элинин “Манас”, тибет элинин “Гэсар”, монгол элинин “Джангар” эпостору дүйнөдөгү эң чоң эпостор” экендигин баса белгилеген⁴¹².

“Манас” эпосу бул Кыргызстан жана Кытай элдеринин жалпы маданий мурасы. Аны жеке гана Синьцзян-Уйгур автономдуу районунда жакшы көрүп, окуп, изилдебестен Кытайдын башка аймактарында дагы кызыгуу менен окушат. Кытай өкмөтү “Манасты” изилдөөгө, колдоого, манасчыларды даярдоого абдан жакшы маани берет дейт, Кытай Эл Республикасынын Кыргыз Республикасындагы Атайын жана Толук ыйгарым укуктуу Элчиси Ду Дэвэнь⁴¹³.

Ошону менен катар ШКУнун жыйынынын алдында маданий алкактагы саамалык К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинде болуп өткөн. Университетте 1000дөн ашуун электрондук кытай, орус жана англис тилдеринде китеп менен камсыздалган Кытай китепканасы ачылган. Ачылышта “Бир алкак, бир жол” долбоорунун алкагында ишке ашып жаткан иш чараны кубаттоо максатында Кытайдын технологияда, маданиятта жана илим билимде жетишкендиктери көрсөтүлгөн⁴¹⁴.

ШКУ алкагындагы маданий-гуманитардык кызматташтык, уюмдун Декларациясынын кабыл алынышы менен башталган. Уюмга мүчө мамлекеттер маданий-гуманитардык кызматташтыкты өнүктүрүү зарылчылыгы, биринчи жолу 2002-жылы 12-апрелде Пекин шаарында мүчө-мамлекеттердин

⁴¹² Кытай өкмөтү “Манасты” изилдөөгө, колдоого, манасчыларды даярдоого абдан жакшы маани берет” [Текст] // Жибек жолу маданий өнүгүү. – 2019. – №175. – С.10-14.

⁴¹³ Көрсөтүлгөн эмгекте // Жибек жолу маданий өнүгүү. – 2019. – №175. – С.10-14.

⁴¹⁴ В Бишкеке открыта большая Китайская библиотека [Текст] // Жибек жолу маданий өнүгүү. – 2019. – №175. – С.5-11.

маданият министрлеринин жолугушуусунда кабыл алынган Декларациянын негизинде ишке ашып келет⁴¹⁵.

2019-жылдын 15-майында Маданият министрлеринин жыйыны Кыргыз Республикасынын Бишкек шаарында болуп, анда Жибек Жолунун боюнда жайгашкан ШКУ өлкөлөрүнүн ортосундагы маданий алакаларды бекемдөөнү макулдашышкан.

Таблица 3.4.1. ШКУга кирген өлкөлөрдүн маданият министрлеринин жолугушуулары бир жылда бир чогулат.

№	Өткөрүлгөн жери, жылы жана күнү	Кабыл алынган документтер
1.	12-апрель 2002-ж. Пекин шаары.	ШКУнун алкагында эки тараптуу жана көп тараптуу негизде төмөнкү артыкчылыктуу багыттар боюнча маданият жаатында кызматташууну кеңейтүүнү макулдашышты. - ШКУ өлкөлөрүнүн маданий фестивалдарын, маданият күндөрүн жана уюмга мүчө мамлекеттердин элдеринин маданияттарынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн чагылдырган ири иш-чараларды өткөрүү; - ШКУга мүчө мамлекеттерде өткөрүлүп жаткан эл аралык маданий иш-чараларга көркөм өнөр жамааттарынын, сүрөтчүлөрдүн жана изилдөөчүлөрдүн катышуусуна көмөктөшүү; - чыгармачыл жамааттардын турларын уюштуруу; - маданият тармагында, анын ичинде ар кайсы тармактын адистеринин делегацияларын алмашуу аркылуу

⁴¹⁵ Электронные базы данных нормативно-правовых актов ШОС. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rus.sectesco.org/documents/>; www.arhiv.inpravo.ru; <http://www.base.spinform.ru>; <http://kazakhstan.news-city.info>; www.lawsector.ru. Загл.с экрана.

		маалыматтык кызматташууну активдештирүү; - маданият жана искусство мекемелери менен уюмдарынын ортосундагы түз байланыштарды жана кызматташтыкты колдоо, анын ичинде эстеликтерди коргоо, музей жана китепкана иштери ж.б. - Тараптардын жоопкерчилигинин чегинде кинематография, телекөрсөтүү, радиоуктуруу, басма жана спорт жаатында эки тараптуу жана көп тараптуу негизде алмашууга жана кызматташууга көмөктөшүү.
2.	5-июль, 2005-ж. Астана шаары.	ШКУга мүчө мамлекеттердин 2005-2006-жылдарга карата көп тараптуу маданий кызматташуу планы бекитилди. Маданий кызматташуу боюнча укуктук документтерди даярдоо максатында ШКУнун алкагында маданий өз ара аракеттенүү боюнча эксперттик жумушчу топ түзүү чечими кабыл алынды.
3.	27-28- апрель 2006-ж. Ташкент шаары.	ШКУга мүчө мамлекеттердин 2007-2008-жылдарга карата көп тараптуу маданий кызматташуу планын, эксперттик жумушчу топтун 2006-2007-жылдарга карата иш планын бекитти. 2006-жылы июнь айында КЭРде өтүүчү ШКУнун экинчи искусство фестивалынын Жобосу кабыл алынган.
4.	24-25-апрель 2007-ж. Дүйшөмбү шаары.	2007-жылы август айында Бишкекте ШКУга мүчө мамлекеттердин үчүнчү искусство фестивалын өткөрүүнүн жүрүшү талкууланды. Тараптар 2007-жылы Бишкекте өткөн ШКУ саммитинин алкагында кол коюлган мүчө мамлекеттердин өкмөттөрүнүн

		ортосундагы маданият жаатындагы кызматташтык жөнүндө Макулдашуунун долбоорун жактырышты.
5.	24-июнь 2008-ж. Бишкек шаары.	Тараптар 2009-2011-жылдарга маданий өз ара аракеттенүү боюнча эксперттик жумушчу топтун планын жактырышты.
6.	26-28-апрель, 2009-ж. Казань шаары.	Бул жолугушууда 2009-жылдын июнь айында Екатеринбург шаарында өтүүчү ШКУ саммитинин алкагында пландаштырылган маданий иш-чараларды өткөрүү маселелери талкууланды.
7.	26-29-март, 2010-ж. Санья шаары (КЭР).	Жыйынга ШКУга мүчө мамлекеттерден тышкары ШКУнун байкоочу мамлекеттеринин өкүлдөрү катышты. Маданий индустрия жаатында алмашуу, көргөзмөлөрүн өткөрүү, ошондой эле көркөм спектаклдерди уюштуруу, киноиндустрия, анимация, аудио жана видео өндүрүш, басма, көркөм дизайн, маданият жаатындагы заманбап технологиялар сыяктуу тармактарда кызматташууну стимулдаштыруу жөнүндө макулдашууга жетишишти.
8.	19-май 2011-ж. Астана шаары.	Тараптар коомдук маданий жайлардын ишмердүүлүгү боюнча тажрыйба алмашуунун актуалдуулугун белгилешти. Кытайда ШКУга мүчө мамлекеттердин маданият ведомстволорунун өкүлдөрүнүн катышуусу менен коомдук маданий жайлардын ишмердүүлүгү жөнүндө Симпозиумдун маалыматын эске алышты.
9.	7-июнь, 2012-ж. Пекин шаары.	Тараптар маданий объектилерди, анын ичинде "Улуу Жибек Жолун" ЮНЕСКОнун Бүткүл дүйнөлүк

		мурастар тизмесине киргизүүгө көмөктөшүүнү колдошту. Маданий жайларды тейлөө боюнча тажрыйба алмашууну колдоону, калктын аларга жеткиликтүүлүгүн жеңилдетүүнү, маданият жаатында кызматташууну өркүндөтүүнү макулдашышты. ШКУга мүчө мамлекеттердин ортосундагы 2012-2014-жылдарга маданият жаатында кызматташуу жөнүндө макулдашууну ишке ашыруу боюнча иш-чаралар планын жактырышты.
10.	24-май 2013-ж. Бишкек шаары.	ШКУга мүчө мамлекеттердин өкмөттөрүнүн ортосундагы маданият жаатында кызматташуу жөнүндө Макулдашууну ишке ашыруу боюнча 2012-2014-жылдарга карата иш планы кабыл алынды.
11.	10-июнь 2014-ж. Дүйшөмбү шаары.	ШКУга мүчө мамлекеттердин маданият министрлери уюмдун алкагында маданият жаатындагы кызматташтыктын абалын жана өнүгүү келечегин талкуулашты.
12.	20-апрель 2015-ж. Москва шаары.	ШКУнун мейкиндигинде тарыхый Жибек Жолунун боюнда жайгашкан өлкөлөр ортосунда маданий алакаларды жана кызматташтыкты орнотууга жигердүү көмөктөшүү жөнүндө макулдашышты.
13.	22-июнь 2016-ж. Ташкент шаары.	ШКУнун алкагында маданий байланыштарды мындан ары өнүктүрүүгө, сый-урматты чыңдоону, ар башка улуттардын жана диндердин гармониялуу жана ша жашоосун, ШКУга мүчө мамлекеттердин элдеринин кылымдардан бери келе жаткан каада-салттары жана үрп-адаттары жөнүндө билимди жигердүү

		жайылтуу. ШКУ аймагындагы маданий мурастарды изилдөө жана сактоо, маданий баалуулуктарды уурдоонун, мыйзамсыз ташып келүүнүн, экспорттоону алдын алуу. Архитектуралык эстеликтердин маалымат базаларын жана реестрлерин түзүү. Цивилизациялык жана маданий мурастарды коргоо жаатында адистерди даярдоо жана көркөм чыгармаларды калыбына келтирүү сыяктуу тармактарда кызматташууну активдештирүү. Дүйнө элдеринин музыка, ыр өнөрүнүн каада-салттарын сактап калууга жана өнүктүрүү. Искусство аркылуу асыл максаттарга жетүү жолунда улуттарды, элдерди бириктирүүгө кызмат кылган Өзбекстанда өткөн “Шарк Тароналдары - Чыгыштын обондору” юбилейлик X эл аралык фестивалын (2015-ж.) жогору баалашты. ШКУ өлкөлөрүнүн аймагында ийгиликтүү өткөрүлүп жаткан иш-чаралар, М: Кытайда өткөн эл аралык "Жибек Жолу" искусство фестивалы, Кыргызстанда "Арт-Ордо" эл аралык театр фестивалы, Россияда "Биримдик - Шериктештик" искусство фестивалы жана Тажикстанда «Чодари хаёл» куурчак театрларынын фестивалы элдердин маданий алакаларын кеңейтүүгө, достукту жана жакшы коңшулукту чыңдоого салым кошорун белгилешти.
14.	2-июнь 2017-ж. Астана шаары.	ШКУга мүчө мамлекеттердин элдеринин кылымдарды карыткан каада-салттары, үрп-адаттары

		жөнүндө билимдерди жигердүү жайылтууга өз ара каалоолорун билдиришти. Тараптар маданият жана искусство жаатында биргелешкен иш-чараларды өткөрүү элдердин ортосундагы өз ара түшүнүшүүнү бекемдөөгө, маданияттардын ар түрдүүлүгүн сактоого жана дүйнө элдеринин маданияты жөнүндө билимди жайылтууга өбөлгө болоорун белгилешти. Театр жана музей жаатында тажрыйба алмашуу, калкты маалыматтык билимин китепкана менен камсыз кылуу боюнча тажрыйба алмашуу, ушул багыттар боюнча адистерди окутууну талкулашты.
15.	2-июнь 2018-ж. Хайнань провинциясы Санья шаары.	ШКУга мүчө мамлекеттердин өкмөттөрүнүн ортосундагы 2018-2020-жылдарга маданият жаатында кызматташуу жөнүндө макулдашууну ишке ашыруу боюнча иш-чаралар планын жактырышты. ШКУнун эл аралык кызматташтыгын кеңейтүүнүн маанилүүлүгүн белгилешти жана гуманитардык чөйрөдө, маданият, тарыхый мурастарды кеңири жайылтуу максатында кызматташуу боюнча ШКУнун катчылыгы менен ЮНЕСКОнун ортосундагы кызматташтык жөнүндө меморандумга кол коюу демилгесин колдошту. «ШКУ - биздин жалпы үйүбүз» долбоорунун алкагында ШКУнун катчылыгы тарабынан иш-чараларды, мүчө мамлекеттердин

		белгилүү пианисттеринин аткаруусу менен «сегиз сыйкырдуу ноталар» музыкалык кечелерин, маданий-гуманитардык компоненттин алкагында ШКУнун марафонун уюштуруунун жана өткөрүүнүн маанилүүлүгүн белгилешти.
16.	15-май 2019-ж. Бишкек шаары.	ШКУнун мейкиндигиндеги ЮНЕСКОнун Бүткүл дүйнөлүк маданий мурастар тизмесине кирген объектилерди изилдөө жана сактоону колдошту. 2021-ж. баштап Улуу Жибек Жолу эл аралык Silk Road Fest фестивалын өткөрүү мүмкүнчүлүгү жөнүндө кыргыз тараптын маалыматын эске алышты.
17.	10 сентябрь 2020-ж. Россия Федерациясы	Видео конференция. Орус тарап уюмдун түзүлгөнүнүн 20 жылдыгын белгилөөнүн алкагында 2021-ж. ШКУнун Маданият жылы деп жарыялоо сунушу менен чыкты.
18.	18 август 2021-ж. Тажикстан Республикасы	Видео конференция. ШКУнун 20 жылдыгына арналган маданий-гуманитардык иш-чаралардын алкагында “ШКУнун үй-бүлөсүнө” кирген 17 өлкөнүн Нооруз майрамын белгилөө. ШКУнун Достук павильонунун ачылыш аземи болуп өттү, уюмга мүчө мамлекеттердин элдеринин маданий көп түрдүүлүгүн, биримдигин жана достугун символдоштурган «ШКУнун сегиз кереметинин концепциясын» ишке ашыруу каралды.
19.	19-май 2022-ж. Ташкент шаары	"ШКУ өлкөлөрүнүн туристтик жана маданий борборлорунун" аныктоо боюнча иш чара уюштуруу. Уюмга мүчө мамлекеттердин ыйгарым укуктуу органдарынын ортосундагы музей чөйрөсүндөгү кызматташуу

		боюнча Меморандумдун долбоорун жактырышты жана аны Улуттук координаторлор кеңешинин кароосуна киргизүү өтүнүчү менен ШКУнун катчылыгына кайрылышты.
--	--	---

Ар жылда болуп өткөн маданият министрлеринин жолугушуусунда мүчө-мамлекеттердин маданият күндөрүн, искусство ишмерлери катышкан фестивалдарды, алардын каада-салтын, маданий мүнөзүн чагылдырган иш чараларды өткөрүү жактырылган. Маданий-гуманитардык өз ара алмашуу Улуу Жибек жолунун тарыхый айдыңында жайгашкан элдердин маданий мурасын сактоого, изилдөөгө, архитектуралык баалуу эстеликтерди калыбына келтирүүгө бири-биринин кызыкчылыгына шайкеш келген иш чаралар колдоого алынаарын билгизишкен⁴¹⁶.

Улуу Жибек жолу – тарыхый жактан соода-унаа жолу гана болбостон, ал өзүнүн этноконфессиялык курамы, цивилизациялык негиздери боюнча ар түрдүү өлкөлөрдүн ортосундагы маданий көпүрө болуп кызмат кылган. Улуу Жибек Жолунун заманбап руху ШКУ өлкөлөрүнүн ортосундагы маданий жактан бирге аракеттенишүүсүнөн көрүнөт, ал төмөнкү артыкчылыктуу багыттарды ичине камтыйт:

- маалыматтык ишмердүүлүк (ШКУнун мүчөлөрү, анын ишмердүүлүгү жөнүндө маалыматты таркатуу, мүчө-өлкөлөрдүн «оң» тышкы саясий аброюнун үстүнөн иштөө);
- билим берүү (Евробиримдиктин Болонья жараяны жаатындагы оң тажрыйбасын үйрөнүү, Erasmus, Socrates өңдүү студенттик мобилдүүлүк программаларын түзүү, ШКУнун кадрларын биргелешип даярдоо);
- маданият (мүчө-мамлекеттер бири бирине арналган (Кытай, Россия ж.б.) жылдарын өткөрүүнүн эки тараптуу тажрыйбасын өнүктүрүүдө жана аны жайылтууда кеңири долбоорлорду ишке ашыруу, мамлекет башчыларынын ар

⁴¹⁶ ШОС: Пространство экономического и гуманитарного взаимодействия [Текст] // Журнал Шелковый путь – РЕВЮ. – Пекин, 2016. – С. 56

жылдагы жыйынынын алкагында ШКУ элдеринин фестивалын өткөрүү)⁴¹⁷.

ШКУнун Координациялык коомдук кеңештин төрагасы, запастагы генерал-майор Л. И. Шершневдин сөзү боюнча, «коомдоштук сезимин» жаратуусуз Шанхай биримдиги жогортон саясий эрктин актысы менен түзүлгөн конъюнктуралык уюм бойдон гана калат да, жалпы кызыкчылыктарын жана тагдырынын жалпылыгын аңдаган элдердин биримдигине өсүп жетпейт. Шанхай бирикмеси эгерде анын кызматташтык боюнча долбоорлору адамдык капитал – Борбордук Азия чөлкөмүнүн ареалында жакшы багыт алса, түпкү элдердин руханий бөтөнчөлүгүн сезсе, ушул шарттардагы тышкы экономикалык, инвестициялык ишмердүүлүктүн бөтөнчөлүктөрүн туйса, ШКУнун жумушчу тилдерин билген адамдар менен чыңдалса, чоң туруктуулукка жана өзүнө тартуучу күчкө ээ болот⁴¹⁸.

Мындай адамдык капиталды түзүү үчүн, жогоруда белгиленгендей, маалыматтык чөйрөдө бирге аракеттешүүнү активдештирүү зарыл. ШКУ өлкөлөрүндө Шанхай бирикмесине арналган адистешкен сайттар иштей баштады, мезгилдүү басма сөздө макалалар чыгууда, тегерек отурумдар менен семинарлар өткөрүлүүдө.

Ошентсе да катышуучу өлкөлөрдүн калкынын маалымдуулук деңгээли адистер чөйрөсүнөн тышкары чыкпай, ШКУнун ишмердүүлүгү жөнүндө маалымат төмөн бойдон калууда. Буга байланыштуу калктын кеңири массаларына багыт алган үзгүлтүксүз (капиталдык салымдарды талап этпеген, өндүрүштүк инфратүзүмдү түзбөгөн долбоорлордун) – б. а. семинарларды, конференцияларды, жайкы лагерлерди, интернет форумдарды өткөрүү каралган. ШКУнун жана

⁴¹⁷ Серебрякова, Н. В. Шанхайская организация сотрудничества: многосторонний компромисс в Центральной Азии [Текст] / Н. В. Серебрякова. – М.: Инфорос, 2011. – 206 с.

⁴¹⁸ Перспективы ШОС в качестве интеграционной системы нового типа. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://publications.hse.ru/articles/67594592> - заг. с экрана.

Евразиялык экономикалык форумдарды жаштар бөлүмдөрүнүн программаларын иштеп чыгуу сунушталган⁴¹⁹.

ШКУга мүчө мамлекеттердин – Казакстан, Кытай, Россия, Кыргызстан жана Тажикстандын иш-аракеттеринин алкагында жаштар уюмдарынын, бирикмелеринин, кыймылдарынын ишин координациялоочу органы уюшулган. Өзбекстандын жаштар бирикмеси 2018-жылдын 15-июлунда Циндао шаарында кошулган. ШКУ Жаштар Кеңешине Индиянын жана Пакистандын улуттук жаштар уюмдарын мүчөлүгүнө кабыл алуу боюнча иштеп жатат.

Жаштар ассамблеясын түзүү Россия Федерациясынын Президенти В.В.Путин тарабынан ШКУга мүчө мамлекеттердин башчыларынын кеңешинин (2006-ж. 15-июну, Шанхай шаары) жүрүшүндө демилгеленген. 2007-жылдын май айында ШКУнун жаштар комитетинин түзүү концепциясы ШКУга мүчө мамлекеттердин башчыларынын Пекинде өткөн жолугушуусунда сунушталган.

2009-жылдын 2-5-майында Екатеринбург шаарында ШКУнун Жаштар Ассамблеясынын жыйыны болуп, анын алкагында 4-майда ШКУ Жаштар кеңешинин уюштуруу конференциясы болуп өткөн.

ШКУнун Жаштар кеңешинин (ЖК) максаты - ШКУнун саясатынын үзгүлтүксүздүгүн камсыз кылуу менен анын тарыхый миссиясын ишке ашырууга салым кошо турган ар кандай багыттагы жаш инсанды даярдоо. ШКУ өлкөлөрүнүн жаш муундарынын ортосунда карым-катнашты жана тажрыйба алмашууну камсыз кылуу болуп саналат.

ШКУ ЖКнын улуттук жаштар уюмдарынын өкүлдөрүнөн турат:

– Казакстан Республикасынан ШКУдагы Жаштар кеңешинин улуттук бөлүгү – “Нур Отан” Элдик Демократиялык

⁴¹⁹ Электронные базы данных нормативно-правовых актов ШОС. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rus.sectsc.org/documents/>; www.arhiv.inpravo.ru; <http://www.base.spinform.ru>; <http://kazakhstan.news-city.info>; www.lawsector.ru. – Загл.с экрана.

партиясынын “Жас Отан” Жаштар Канаты, Казакстан Жаштар Конгресси;

- Кытайдын ШКУдагы Жаштар кеңешинин улуттук бөлүгү – Бүткүл Кытай Жаштар Федерациясы;

- Кыргыз Республикасынан ШКУдагы Жаштар кеңешинин улуттук бөлүгү – Кыргызстан Жаштар Коомдук кеңеши;

- РФдан ШКУ Жаштар кеңешинин улуттук бөлүгү – Россиянын Жаштар Бирлиги, Жаштар Коомдук Палатасы;

- Тажикстан Республикасынан ШКУнун Жаштар кеңешинин улуттук бөлүгү – Тажикстандын Жаштар Союзу;

- Өзбекстан Республикасынан ШКУга Жаштар кеңешинин улуттук бөлүгү – Өзбекстан Жаштар Бирлиги.

ШКУнун Жаштар кеңеши жылына бир жолудан кем эмес чогулат. 2019-жылга чейин ШКУнун Жаштар кеңешинин 11 жыйыны өткөрүлдү. Мындан тышкары, 2018-жылдын 15-июлунда Циндао шаарында ШКУнун Министрлер кеңешинин жыйынында ШКУга мүчө мамлекеттердин башчыларынын жаштарга биргелешкен кайрылуусу жарыяланды.

2019-жылдын 13-июнунда Жаштар кеңешинин жыйыны Бишкек шаарында өткөрүлгөн. Жолугушууда Пакистандын жаштарын ШКУнун Жаштар кеңешине кошуу сунушу талкууланган. Жаштар кеңешинин кызматынын кулачын кеңейтүү боюнча долбоорлор сунушталган. Жаштар кеңеши – бул ШКУнун келечеги, уюмдун мамлекет башчылары жаштар саясатын жүзөгө ашырууга олуттуу маани берет.

Өнүгүүнүн негизги багыттарын аныктоодо 2019–2020-жж. пландарды түзүү каралган. ШКУнун алкагында орус-кыргыз, кыргыз-кытай жаштардын бизнес борборлорун түзүү каралган. Россия «ШКУнун жаштарынын жол картасын» чыгарган, анын негизги урааны «саякат, баарлашуу, кубануу» болсо, программанын негизги милдети ШКУнун мейкиндигинде гуманитардык байланышты өнүктүрүү болгон. ШКУнун мүчө мамлекеттеринин маданияты, каада-салттары

менен таанышуу үчүн атайын электрондук ресурсу (Joinpro.ru) түзүлгөн⁴²⁰.

ШКУга кирген өлкөлөрдүн Билим берүү министрлеринин биринчи жолугушуусу 2006-жылдын 18-октябрында Пекин шаарында болуп өткөн. Бул жолугушуунун алкагында билим берүү жаатында кызматташуу боюнча эксперттик жумушчу топ түзүшкөн⁴²¹. ШКУнун алкагында илимий- техникалык кызматташтыкты ишке ашыруу максатында биринчи жыйыны 2010-жылдын 4-майында Пекинде болгон. Бул жолугушуунун негизги багыттары: айлана чөйрөнү коргоо жана жаратылыш байлыктарын үнөмдүү колдонуу, илим, билим, маалымат алуу жана үн алгы технологиялары боюнча, энергияны сарамжалдуу пайдалануу, жер титирөөнү алдын алуу, геология ж.б. чөйрөдөгү өз ара кызматташуу боюнча макулдашышкан.

2013-жылдан баштап, ШКУ алкагындагы илимий-техникалык кызматташтык ишке аша баштаган. Мындай алака Кыргызстан тарабынан колдоо тапкан⁴²². Бул жаатта ШКУга мүчө мамлекеттер ортосундагы кызматташтыкка кедерги тийгизип жаткан маселелерин чечүүдө биргелешкен илимий-техникалык долбоорлорду иштеп чыгуу каралган.

Уюмдун алкагындагы гуманитардык багыттын бирден бир маанилүү жагы билим чөйрөсүндөгү кызматташууну өнүктүрүү болгон. Бул маселе 2007-жылы 16-августта ШКУнун Бишкектеги жыйынында⁴²³ ШКУнун университетин түзүү

⁴²⁰ Дорожная Карта молодежи ШОС [Текст] // Жибек жолу маданий өнүгү. – 2019. – №175. – С. 4-8.

⁴²¹ ШОС: Пространство экономического и гуманитарного взаимодействия [Текст] // Журнал Шелковый путь – РЕВЮ. – Пекин, 2016. – С. 56-59.

⁴²² Кыргызская Республика. Правительство КР. Постановление “Об утверждении соглашения между правительствами государств-членов Шанхайской организации сотрудничества о научно-техническом сотрудничестве, подписанного 13 сентября 2013 года в городе Бишкек от 18 июля 2014 г. [Текст] // Нормативные акты правительства Кыргызской Республики. – Бишкек, 2014. – №13/14. – С. 120.

⁴²³ Предложения Министерства экономического развития и торговли Кыргызской Республики для включения в проект Бишкекской декларации государств – членов ШОС, а также в вступление Главы государства на

жөнүндө демилгени ишке ашыруу керек экендиги талкууланган⁴²⁴.

2008-жылдын 21-августунда Москвада ШКУнун Ишкерлер кеңешинин жетекчилиги астында «ШКУ жана билим берүү аймагындагы эл аралык долбоорлор: ШКУ университети кандай болот?» деген эл аралык тегерек отурум болуп өткөн⁴²⁵. Отурумда бул долбоордун келечегине тийиштүү түрдүү пикирлер айтылган: онлайн режиминде ШКУ өлкөлөрүнүн угуучуларына профилдик программаларды сунуштай турган «виртуалдуу университетти» түзүүдөн, гуманитардык жана техникалык дисциплиналардын кеңири спектрин камтыган классикалык университетти түзүүгө чейин талкуулашкан.

Байкоочу-өлкөлөрдүн, атап айтканда Индия менен Ирандын көрсөтүлгөн университетте орус жана кытай тилдери менен тең укукта баарлашуу жана окутуу тили катары англис тилин кийирүү жөнүндө сунуштары айтылган. Кандайдыр бир мааниде, үч тилдүүлүк (орус, кытай, англис) ШКУнун байкоочулар менен кызматташтыкты активдештирүүсү каралган. Ушундай сунуштарга карабай ШКУнун расмий тилдери Кытайдын жана Россиянын (кытай, орус) кызыкчылыгында калгандыгын айта кетүү зарыл.

2019-жылга чейин ШКУ мамлекеттеринин Билим берүү министрлеринин жети жолу жолугушуусу болуп, илим билим жаатында иштер жүзөгө ашырыла баштаган.

предстоящем Саммите ШОС в г. Бишкек от 30 марта 2007 г. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 6149. Л.171- 184.

⁴²⁴ Единый университет на пространстве ШОС [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.kitaichina.com/se/txt/2015-08/07/content_699034.htm. – Загл. с экрана.

⁴²⁵ Каким быть Университету ШОС? тегерек үстөлүндөгү сөздөрдүн мазмуну жөнүндө кыскача отчету караныз [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.infoshos.ru/?id=2698>. – Загл. с экрана.

Таблица 3.4.2.

№	Өткөрүлгөн жери, жылы жана күнү	Кабыл алынган документтер
1	18-октябрь 2006-ж. Пекин шаары.	ШКУга кирген мамлекеттердеги билим берүү жаатында кызматташуу боюнча туруктуу эксперттик жумушчу топ түзүүнү макулдашып, анын иштөө эрежелерин бекитишти. Тараптар эксперттик жумушчу топко окуу мезгилинде билим берүү документтерин өз ара таануу боюнча макулдашуунун долбоору боюнча ишти улантууну тапшырышты.
2.	23-октябрь 2008-ж. Астана шаары.	ШКУ мамлекеттериндеги улуттук билим берүү тутумдарынын абалы, билим берүү чөйрөсүндөгү кызматташуунун келечеги жөнүндө талкуулашкан. Ошондой эле ШКУнун Университетин түзүү, анын Концепциясын жактырышты жана ишке ашыруу боюнча иш-чаралар планын бекитти.
3.	23-24-сентябрь 2010-ж. Новосибирск шаары.	2011-2012-жж. аралыгында ШКУга мүчө мамлекеттердин өкмөттөрүнүн ортосундагы билим берүү жаатындагы кызматташтык жөнүндө макулдашуу иш-чаралардын тизмеси кабыл алынган. ШКУга мүчө мамлекеттердеги жогорку кесиптик билим берүүнү көзөмөлдөө жана сапатын камсыз кылуу. ШКУ университетин түзүү боюнча Билим берүү министрликтеринин мындан аркы биргелешкен иш-аракеттери жөнүндө протоколго кол коюлду.
4.	11-октябрь 2012-ж. Бишкек шаары.	Жолугушуунун жүрүшүндө тараптар 2013-2014-жж. аралыгында билим берүү жаатында кызматташуу жөнүндө макулдашууну ишке ашырууда биргелешкен иш-чаралардын тизмесин бекитти. ШКУ Университетинин Ректорлор кеңеши

		жөнүндө жобо, ШКУ Университетинин Камкорчулар кеңеши жөнүндө жобо, ШКУ Университетинин сертификатынын формасы жана ага тиркеме, ШКУ Университетин түзүү жана техникалык тейлөө боюнча 2013-2014-жылдарга негизги иш-чаралардын планы бекитилди.
5.	8-октябрь 2014-ж. Барнаул шаары.	2015-2016-жж. ШКУ Университетинин техникалык тейлөө боюнча негизги иш-чаралардын планы бекитилди. ШКУга мүчө мамлекеттердин билим берүү министрлерине "ШКУнун Университети ШКУга мүчө мамлекеттердин билим берүү тутумдарын интеграциялоо куралы" деген темада отчетту жактырышты.
6.	20-октябрь 2016-ж. Дүйшөмбү шаары.	Жолугушуунун жүрүшүндө Билим берүү министрлери эки тараптуу жана көп тараптуу билим берүү жана илим жаатындагы кызматташтыкты мындан ары өнүктүрүү боюнча макулдашууларды кабыл алышкан. ШКУга мүчө мамлекеттердин улуттук билим берүү тутумдарын өнүктүрүү жана модернизациялоо боюнча маалымат алмашышты. ШКУга мүчө мамлекеттердин Билим берүү министрлерине "ШКУ мейкиндигиндеги академиялык мобилдүүлүктү мамлекеттик жана укуктук жактан колдоо" отчетун жактырышты.
7.	17-октябрь 2018-ж. Астана шаары.	2019-2020-жж. карата ШКУнун Университетинин Жол картасын бекитти. 2019-ж. март айында Бээжинде талкуулоо максатында казак жана орус тараптар тарабынан даярдалган "ШКУнун билим берүүнүн ардактуу кызматкери" төш белгиси жөнүндө жобонун долбоорлорун кароону макулдашышты.

2007-жылдын 5-7-июлунда Бишкек шаарында болуп өткөн ШКУга мүчө – мамлекеттердин Улуттук координаторлор кеңешинин (УКС) жыйынында маданий кызматташууну тереңдетүү максатында кыргыз тарабы Ысык-Көлдө жайкы музыка мектебин түзүүнү сунуштаган.

Ал эми 2007-ылдын 25-27-декабрында Пекин шаарында болуп өткөн УКСтин жыйынында келээрки жылдардагы маданий-гуманитардык чөйрөдөгү кызматташуу боюнча так иш чараларды өткөрүү планы каралган⁴²⁶.

2008-жылдын август айында Тажикстанда өткөн ШКУнун жыйынында мамлекет башчылары тарабынан бекитилген «диалог боюнча өнөк» макамын алган өлкөлөр менен алакаларын кеңейтүү кеңири мүмкүнчүлүктөрдү ачкан. Тил маселесинде англис тилин уюмдун расмий тили катары кийирүү, орус тилинин ШКУ өлкөлөрүндөгү абалына терс таасир кылаарын эскертишкен. Ал акырындап Борбордук Азия өлкөлөрүнүн саясий элитасынын ичинде өз маанисин жоготушу мүмкүн, ошондуктан, «кимдин тили күчтүү жана белгилүү болсо ошол өлкө күчтүү» деген кытайлык афоризмди эстеп, Борбордук Азия республикаларында жана Кытайда орус тили менен орус адабиятын жайылтуу боюнча иш-чаралар иштелип чыккан⁴²⁷.

Пикирибизде, ШКУ Университети алгачкы этапта «алтылык» өлкөлөрүнүн уюмдун ишинин механизмдери, бирге аракеттенишүүнүн укуктук негиздери, иштөө шарттары болуп келген. Учурда «тогуздук» ал же бул чөлкөмдүн азыркы абалдын өзгөчөлүктөрү жөнүндө бир кыйла терең билимге муктаждыгы болгон мамлекеттик кызматкерлери үчүн, чоң компаниялардын, дараметтүү инвесторлордун өкүлдөрү үчүн квалификацияны жогорулатуучу борбору катары иштөөсү

⁴²⁶ Отчет по итогам заседания Совета национальных координаторов государств-членов ШОС (25-27 декабря 2007 г. в г. Пекин). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 6367, л.14-19.

⁴²⁷ Ли, С. Внешнеполитическая философия современного Китая: о связи между научным развитием и гармоничным миром [Текст] / С.Ли // Россия и Китай в Евразийской интеграции. Сотрудничество или соперничество?.. – М.:СПб., – 2015.– С. 350 -354.

зарыл. Көрсөтүлгөн университет мамлекеттик муктаждыктар үчүн кадрларды даярдоо маселелерин борборлоштуруп чечүүсү абдан актуалдуу.

2008-жылы ШКУ Университетинин алкагында чөлкөм таануу (регионоведение), ИТ – технология, нано технология, энергетика, экология багытына негизделген бирдикүү билим берүү мейкиндигин түзүү каралган.

2010-жылы ШКУ Университети мүчө өлкөлөрдүн 53 университетинде түзүлгөн ⁴²⁸. Кыргызстандын бир нече жогорку окуу жайлары ушул университеттин алкагындагы программага кирген.

2010-жылы Бишкек Гуманитардык университети, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин тарых жана чөлкөм таануу факультетинин «регионоведение» адистиги 2010-жылы ШКУ университетинин алкагындагы магистрдик программага кирген.

2016-жылдан баштап «регионоведение» адистиги ЕАЭБ алкагындагы «Евразия интеграция» программасына кирип активдүү иштеп келүүдө.

2011-жылдын 15-июнунда Астана шаарында ШКУга мүчө мамлекеттердин өкмөттөрүнүн ортосундагы саламаттык сактоо чөйрөсүндө кызматташуу жөнүндө макулдашууга кол коюшкан ⁴²⁹. Учурда саламаттыкты сактоо жаатында байланыштар боюнча иш чаралар акырындык менен ишке ашууда.

2018-жылдын 9–10-июнь күндөрү Кытайдын Циндао шаарында болуп өткөн ШКУнун кезектеги жыйынында негизги маселе катары саламаттыкты сактоо тармагына көңүл буруу

⁴²⁸ 8 вузов Кыргызстана подписали Хартию Университета ШОС. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://knews.kg/2011/11/21/8-vuzov-kyrgyzystana-podpisali-hartiya-universiteta-shos/>. – Загл. с экрана.

⁴²⁹ Кыргыз Республикасы. Кыргыз Республикасынын өкмөтү. Астана шаарында 2011-жылдын 15-июнунда кол коюлган Шанхай кызматташтык уюмуна мүчө мамлекеттердин өкмөттөрүнүн ортосундагы саламаттык сактоо чөйрөсүндө кызматташуу жөнүндө макулдашууну бекитүү тууралуу: Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому. 2014-ж., 28-май, [Текст] // Эркин-Тоо. – 2014. №284 – С. 3

каралган. Уюм алкагында Кыргызстан Шанхай эл аралык фармацевтикалык соода компаниясы ж. б. менен тыгыз кызматташып жатат⁴³⁰.

Кыргыз Республикасынын Президентинин Аппаратына караштуу “Мурас” фонду 2018--2019-жылдары расмий Бишкек менен Пекиндин тарых илими жаатындагы кызматташтыгын чыңдоого, байыркы доордон тартып кытай жазма булактарын калыс изилдөөгө жана эки тараптуу кызматташтыктын жемиштерин жарыялоого багытталган жаңы демилгелер менен чыккан. Натыйжада Пекиндин Коомдук Илимдер академиясы сыяктуу илимий мекемелерден колдоо таап учурда бул мекеме менен иш алып барууда⁴³¹.

Гуманитардык чөйрөдөгү кызматташуу көз ирмемдик пайдаларды алып келбейт, ал узак мөөнөттүү келечекте, бир-эки муундан кийин сезилээрлик натыйжаларды берет. Интеграциялык диалогдун ушул тарабын эске албай коюу келечекте олуттуу диспропорцияларга алып келет. Ал аркылуу Кытай өз тилин үйрөнүүнү жана кытайлык салттуу маданият менен таанышууну пропагандалап жаткан «Конфуций институтунун» иштеп чыгуучулары да ушул ой-тилектерди жетекчиликке алышкан.

2004-жылы ноябрда Сеулда биринчи «Конфуций институтун» ачуудан башталган иш аракеттер 2010-жылдын сентябрына карата өз жетишкендиктери менен таасир калтырган. Дүйнөдө курстар менен окуу тайпаларынан тышкары, дүйнөнүн 46 өлкөсү менен райондорунда 108 Конфуций институту жана алардын 12 филиалдары

⁴³⁰ Ву, Вэй. Биз Кыргызстанга эң сапаттуу, зарыл болуп жаткан медициналык жабдыктарды алып келүүнү каалайбыз [Текст] / Ву, Вэй // Жибек жолу маданий өнүгүү. – 2018. – №131. – С.7-11.

⁴³¹ Кыргыз тарыхынын тамыры тереңдеди [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.azattyk.org/a/interview-kyas-moldokasymov-kyrgyzhistory> – Загл. с экрана.

түзүлгөн⁴³². Ал эми азыркы кезде Конфуций институту 2010-жылга салыштырганда 3,5 эсеге өскөн.

2019-жылдын маалыматтары боюнча дүйнөнүн 162 өлкөсүндө 550 Конфуций институту жана 1172 анын мектептери ачылган⁴³³. Бул “Бир алкак, бир жол” долбоорунун маданий-гуманитардык алкагын ишке ашырып жатат. Конфуций институту тилди өздөштүрүүдөн тышкары, Кытай маданиятын жайылтуучу жана аны иш жүзүнө ашыруучу орган болуп саналат.

Азыркы доор тил, маданият таасир этүү күчү боюнча куралдын салттуу түрлөрүнөн, таасир кылуунун экономикалык рычагдарынан ашып түшкөн башкаруунун кубаттуу каражаттары болуп калаарына жетишээрлик ынанымдуу далилдерди берди. Борбордук Азия өлкөлөрүндөгү орус тилин колдоо программалары, орус-кытай маданий борборлору, өз ара ишеним жана өз ара түшүнүшүү атмосферасын чыңдоо миссиясына кызмат өтөшөт. Ал экономикалык, энергетикалык, коммуникациялык жана башка долбоорлор боюнча сүйлөшүү жараянынын ишке ашырууда иш алып барат.

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин билдирүүсү боюнча Кытай тили өлкөнүн бир канча жогорку окуу жайларында окутулат: К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинде, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинде (КУУ), И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинде (КМУ), Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз–Россия славян университетинде, Кыргыз–Түрк “Манас” университетинде, С. Нааматов атындагы Нарын Мамлекеттик университетинде (НМУ), Ош Мамлекеттик университетинде (ОшМУ), Жалал Абад университетинде, Ош технологиялык университетинде, Ош гуманитардык-

⁴³² Лю, Яньдун. Совместная работа для устойчивого развития институтов Конфуция: Программная речь на V съезде Институтов Конфуция [Текст] / Я. Лю // Институт Конфуция (русско-кит. версия). – 2011. – № 1. – С. 10-13.

⁴³³ В мире работает 550 институтов Конфуция [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ria.ru/20191210/1562217842.html>. – Загл. с экрана.

педагогикалык институтунда жана ОшМУнун алдындагы «Билим» лицейинде⁴³⁴.

Конфуций институттары Кытай Эл Республикасынын каржылоосунда болуу менен Кыргызстанда кытай тилин, маданиятын активдүү жайылтууда. Белгилей кетсек, 2017-жылы ОшМУда чыгармачылык жана окуу иштери боюнча Конфуций институту эң алдыңкы орунга чыккан. Кытай тараптан 800 миң АКШ доллары грант берилип, ОшМУда 600 орундуу Конфуций институту үчүн өзүнчө окуу корпусу жана 160 орундуу жатакана курулган. Азыркы кезде ОшМУ Кытайдын 52 университети менен кызматташат. ОшМУнун 250гө жакын студенттери 100дөн ашуун мугалимдери Кытайдын Шанхай, Пекин, Ланьчжоу, Сучжоу, Далян жана Үрүмчү шаарларында жайгашкан жогорку окуу жайларынан (ЖОЖ) окушуп жана тажрыйба алмашып келишкен⁴³⁵.

Ошону менен катар Ж.Баласагын атындагы КУУда Конфуций институту 2009-жылдын 14-майында ачылган. Азыркы мезгилде 6 класс, 11 кытай тилин окутуучу борборлор Кыргызстандын үч облусунда жайгашкан. Учурда 244 группа, 5687 студент кытай тилин үйрөнүүдө. Конфуций институтунда 31 адам, алардын ичинен 15 квалификациялуу окутуучу, 12-окутуучу-волонтер, 4 жергиликтүү окутуучу эмгектенет. Класстарда жана борборлордо 69 жергиликтүү кытай тилинен берген мугалимдер иштейт. 12 багыт боюнча ар кандай кружоктор бар, ага 400гө жакын студенттер катышат⁴³⁶.

Кызматташтыктын алкагында ар кандай маданий иш чаралар “Кытай тилинин көпүрөсү”, “музейдеги Кытай маданиятынын күнү”, “китепканадагы түн”, “Конфуций

⁴³⁴ Сайт Минстерство Науки и Образования КР [Электронный ресурс] – Режим доступа:

https://www.krsu.edu.kg/index.php?option=com_content&view=article&id=1256:v-bishkeke-ministry-obrazovaniya-gosudarstv-chlenov-shos&catid=8&Itemid=374&lang=ru . – Загл.с экрана.

⁴³⁵ Бердаков, Д. Механизмы «мягкой силы» Китая в Кыргызстане [Электронный ресурс] / . Д. Бердаков. – Режим доступа: <https://eurasia.expert/mekhanizmu-myagkoy-sily-kitaya-v-kyrgyzstane/> – Загл. с экрана.

⁴³⁶ Институт Конфуция при КНУ им. Ж. Баласагына [Текст] // Краткий исторический очерк. – Пекин, 2019. – С.4

институнун күнү” ж.б. өткөрүлүп турат. Ошону менен катар 2016-жылы 15-ноябрда “Билим - экспорт” аталыштагы кытай тилин окутуучу борбор ачылган⁴³⁷.

Ж.Баласагын атындагы КУУнун Конфуций институту менен кызматташкан Конфуций класстары Кыргызстандын эки облусунун жогорку окуу жайларында ачылган. КУУнун Конфуций институту С.Нааматов атындагы НМУ менен бирдикте 2011-жылдын 3-октябрында Конфуций классын түзүү боюнча келишим түзгөн.

2018-жылдын аягында университетте 588 студент кытай тилин окушкан 6 окутуучу эмгектенген. КУУнун Конфуций институту К.Тыныстанов атындагы Каракол мамлекеттик университети менен 2011-жылы 7-декабрда Конфуций классын түзүү боюнча келишим түзүлгөн⁴³⁸.

Мындан тышкары Ж.Баласагын атындагы КУУнун Конфуций институту менен кызматташкан Конфуций класстары Бишкек шаарындагы жалпы орто билим берүүчү мектептерде да ачылган: Алар, Ленин районуна караштуу № 2 жалпы орто билим берүү мектебинде, №68 А.Осмонов атындагы орто мектебинде, № 31, №69 мектеп-гимназияларында кытай тилдери окутулат.

КУУнун Конфуций институту республиканын аймактарында мектептер менен келишим түзгөн, Токмок шаарындагы № 5 мектеп- гимназия (2011-ж. 13-март) Конфуций классын түзүү боюнча макулдашкан. Нарын шаарындагы №2 мектеп-гимназиясы, Каракол шаарындагы №1, № 3, № 11 мектеп-гимназиялары менен 2013-2015-жылдар аралыгында кытай тилин окутуу борборун түзүү боюнча келишимдер түзүлгөн⁴³⁹.

Ж.Баласагын атындагы КУУнун Конфуций институнун кытай тилин үйрөнүү боюнча борборлору бар:

⁴³⁷ Школа китайского языка «Билим экспорт» стала Образовательным центром Института Конфуция при КНУ им. Ж. Баласагына [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.siluxgc.com/html/R1413/201704/3193040.shtml> – Загл. с экрана.

⁴³⁸ Институт Конфуция при КНУ им. Ж. Баласагына [Текст] // Краткий исторический очерк. – Пекин, 2019. – С.4-8.

⁴³⁹ Институт Конфуция при КНУ им. Ж. Баласагына [Текст] // Краткий исторический очерк. – Пекин, 2019. – С. 48

1. Кыргыз-кытай факультетинин түзүмү колледж, бакалавр, магистратура боюнча студенттерди даярдайт. Студенттердин жалпы саны – 1325, профессордук-окутуучулар курамы – 125.

2. Эл аралык мамиле жана чыгыш таануу факультети, 2006-ж. бери Конфуций институту менен кызматташып келет. Факультетте 641 студент окуйт анын 250сү кытай тилин окуйт, 6 жергиликтүү окутуучу, 1 кытай волонтеру бар.

3. КУУнун экономика факультети 2013-ж. бери Конфуций институту менен кызматташып келет. Факультеттин каалаган студенттери кытай тилин үйрөнүшөт.

4. КУУнун кадрларды кайра даярдоо жана квалификациясын жогорулатуу факультетинин алдындагы гимназиянын 10–11-класстарында 70ге жакын окуучу кытай тилин үйрөнүшөт.

5. КУУнун Конфуций институту менен Ала-Тоо эл аралык университети 2011-ж. кытай тилин окутуу борборун түзүү боюнча келишим түзүлгөн. 2018-ж. акырында университетте 42 бакалаврда окуган студент кытай тилин окушкан. Жалпы 7 жылдын ичинде 108 бүтүрүүчү аяктаган⁴⁴⁰.

6. КУУнун Конфуций институту Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия славян университети менен 2014-ж. кытай тилин окутуу борборун түзүү боюнча келишим түзүлгөн. 2018-ж. 112 студент орус-кытай тили боюнча котормочу адистигинде окушкан.

Жалпы Кыргызстан боюнча 65 кытай тили окутуучу классы, анын ичинде Бишкекте 37 кытай тилинин курсу бар. Жалпы жонунан республикада институттар, класстар борборлор жылдан жылга көбөйүүдө. Кытайдын илим, билим маданий алкактагы жүргүзүп жаткан иш чаралары алардын “жумшак күч” саясатын ишке ашыруунун бир механизми болуп саналат⁴⁴¹.

⁴⁴⁰ Ушул эмгекте... – С.4-8.

⁴⁴¹ Антюхова, Е. А. Образование как «мягкая сила» в современных зарубежных и российских политологических исследованиях [Текст] Е. А. Антюхова // Вест. Волг. гос. ун-та. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения. – 2018. – Т. 23, № 4. – С. 197–209.

2012-жылы Кыргыз Республикасынын Президентинин Башкаруу академиясы Кытайдын Мамлекеттик администрация академиясы менен кызматташуу жөнүндө меморандумга кол койгон. Бишкектеги № 95 орто мектеп кытай тилин окутуу максатында Кытай грантынын негизинде салынган.

Азыркы мезгилде эки өлкөнүн байланышынын туруктуу өнүгүүсү үчүн Кыргызстанда күчтүү илимий-эксперттик синология “мектебин” түзүү, өкмөттүк түзүмдөрдө, коомдук уюмдарда, адистик бөлүмдөрдө Кытай маселеси менен алектенген адистер даярдалышы зарыл⁴⁴².

Мындан тышкары Кытай маданиятын жайылтуу максатында 2016-жылы Борбордук Азия республикаларынын анын ичинен Кыргызстандын Бишкек шаарында “Шанс” китепкана дүкөнү ачылган. Китепкана Кытайдын саясатын даңазалаган кытай тилиндеги китептерди кыргыз тилине которуп окурмандарга тартуулоо менен кытай тилинде окуган окурмандар үчүн кызмат кылып келет⁴⁴³. 2021-жылдын 20-октябрында Ж.Баласагын атындагы КУУнун санариптик технологиялар борборунда Жибек Жолу институтунун ачылыш аземи болуп өттү⁴⁴⁴.

2015-жылдын ноябрында Бишкекте “Жибек Жолу маданий өнүгүүсү” газетасын басып чыгаруу иши колго алынып бул долбоор дагы иш жүзүнө ашырылган. Газета Кытай тараптын каржылоосунун негизинде жума сайын кыргыз, орус тилинде 20 миң даана жана кытай тилинде 4 миң даана тираж менен чыгарылат. Кытайдын саясаты, маданияты ж.б. жөнүндө кеңири

⁴⁴² Иманалиев, М. Концептуальные основы взаимоотношений Кыргызстана и Китая в свете инициативы Си Цзиньпина о совместном строительстве “экономического пояса шелкового пути” [Текст] / М. С. Иманалиев, А. Э. Джоробекова // Вест. Том. гос. ун-та. История. – 2018. – №52. – С.38-48 с.

⁴⁴³ Бердаков, Д. Механизмы «мягкой силы» Китая в Кыргызстане [Электронный ресурс]. / Д. Бердаков. – Режим доступа: <https://eurasia.expert/mekhanizmy-myagkoy-sily-kitaya-v-kyrgyzstane/> – Загл. с экрана.

⁴⁴⁴ В КНУ открылся Институт Шелкового пути. [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://www-old.knu.kg/ru/index.php?option=com_content&view=article&id=8379%3A2021-10-20-12-52-21&Itemid=1 – Загл. с экрана.

маалымат камтылган газета республиканын бардык аймактарына бекер таратылат⁴⁴⁵.

Акыркы мезгилдерде Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосундагы массалык маалымат каражаттары (СМИ) менен бирге кытай журналисттери кытайдын “жумшак күч” саясатын жайылтууда маанилүү ролду ойнойт. Кытай менен Кыргызстандын теле-радио жаатында да кызматташтык өнүгүүдө. Мамлекеттик телеканалдарда («КТРК» жана «ЭлТР») Кытай жөнүндө берүүлөр көрсөтүлөт⁴⁴⁶, “Кытайга саякат” программасында СУАРда жашаган түрк тектүү элдер, алардын арасында кыргыздар, казактар жөнүндө жалпы маалымат көрсөтүлөт.

2017-жылдын январынан баштап, Кыргызстандын “Кабар” улуттук маалымат агентствосу Кытай элчилигинин каржылык колдоосу менен кытайдын «Синьхуа» мамлекеттик маалымат агенствосунун жаңылыгы үчүн атайын түйүн ачып берген.

2015-жылдын 7-июлунда «ЭлТР» телекомпаниясы Кытайдын Синьцзян телеканалы менен 3 жылга келишимин узарткан. “ЭлТР” каналында «Жунгого сапар» берүүсү Кытайдын экономикасынын өнүгүүсүн, маданиятынын өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт. Мындан тышкары кытай сериалдарын да көрсөтүү үчүн 2014-жылы Кытай тарабынан 19,3 млн. сом грант берилген. Кытайдын телеканалдары Оштун жеке телеканалы болгон «Башат» менен да келишим түзгөн⁴⁴⁷.

«CGTN Русский» – бул Кытай эл аралык телеканалы, берүүсү орус тилинде болгону менен Кытайдын маданиятын, искусствосун, географиясын, тарыхын, каада-салтын, технологияларынын алдыңкы жетишкендиктерин дүйнө жүзүнө даңазалайт.

⁴⁴⁵ Жибек жолу маданий өнүгүү газетасы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.siluxgc.com>. – Загл. с экрана.

⁴⁴⁶ Муса кызы Алина. Кыргызстан во внешнеполитической стратегии “мягкой силы” США [Текст] / А. Муса кызы. – Бишкек: [б.и.], 2017. – с. 179

⁴⁴⁷ Шаг за шагом к намеченной цели – обзор “мягкой силы” Китая в Киргизии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://regnum.ru/news/2085096.htm>. – Загл. с экрана.

Жыйынтыктасак, Кыргызстандын ШКУ алкагындагы маданий-гуманитардык кызматташуусунда таасирдүү иштер ишке ашып жаткандыгы анык. Маданий кызматташтыкта ШКУнун мейкиндигинде жашаган элдердин руханий баалуулуктарынын өзгөчөлүктөрү, Борбордук Азиядагы жалпы эле дүйнөдөгү батыштык жана америкалык интеграциялык долбоорлордон айырмаланат. Эгер Батыш универсалдуу «демократиялык баалуулуктар» же «ачык дүйнө» жөнүндө айтса, анда ШКУ алкагындагы кызматташууда маданияттагы толеранттуулукту сунуштап, ар бир маданиятка этият мамиле кылууну талап катары чыгарат.

Кытайдын ШКУ аркылуу ишке ашып жаткан “жумшак күч”, “маданий дипломатия” ж.б. саясаты кызматташуунун бардык алкагында жүрүп жаткандыгы байкалат. Бирок, Кытай тараптан гуманитардык экспансия жок, анткени маданият ар башка, каада-салт, моралдык ж.б. баалуулуктар эч алмаштырылгыс экендиги анык. Ал эми кытай тилин үйрөнүүнү кооптуу маселе катары кабыл алуу али эрте, анткени, биздин жаштар кытай тилин үйрөнүп, ар тараптуу мыкты билим алуусу зарыл экендиги айдан-ачык. Эгер кытайлардын өзүн алсак, Пекин диалектисинде мыкты сүйлөгөн калк 5% гана түзөт, ал эми башка аймактарында жашаган кытайлар өмүр бою кытай тилин үйрөнүшөт жана сүйлөшөт. Бирок, учурда республикада “Конфуций институттарынын” ачылышы менен деле кытай тилин каалагандай жогорку деңгээлде мыкты өздөштүрүүсү жокко эсе. Ал эми учурда кытай тилин үйрөнүү Борбордук Азияда жана Кыргызстанда олуттуу болгону менен тарыхый булактарды изилдөө, экономикалык, эл аралык мамиле алкагында сапаттуу жетишээрлик абалда тилди билген жана өздөштүргөн жергиликтүү адистер жетишсиз.

ШКУ мейкиндигинде маданий-гуманитардык кызматташтыкты жайылтуу менен катар аны натыйжалуу ишке ашырууга мүмкүнчүлүк бербеген көптөгөн идеологиялык жана башка жасалма тоскоолдуктар жана көйгөйлөр бар. Биринчиден, илимий-техникалык чөйрөдөгү кызматташтыкта, айрыкча саламаттыкты сактоо багытындагы уюмдун ишин иликтөөгө белсенген адистердин жетишсиздиги жана биргелешкен

долбоорлорду ишке ашырууда тил жаатындагы кедерги тийгизген көйгөйлөр бар. Экинчиден, маданий-гуманитардык кызматташууда эки өлкөнүн атаандашчыл саясаты билинүүдө, Кытай Эл Республикасы – ШКУ Университетин түзсө, Россия Федерациясы-ЕАЭБ алкагындагы «Евразия интеграция» программасын түзгөн. Үчүнчүдөн, ШКУнун тарыхын жана ишмердүүлүгүн изилдеген адистердин жетишсиздиги жана биргелешкен илимий долбоорлорду ишке ашырууга тоскоол болгон бир катар жагдайлар учурайт. Демек, ШКУнун алкагында илимий-изилдөө кызматташтыгынын мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланууну кеңейтүү учурдун талабы.

ШКУнун ишмердүүлүгүндө чөлкөмдүк коопсуздукту камсыздоо, экономикалык кызматташтыкты кеңейтүү, бакубатчылыкты арттыруу, заманбап сапаттуу билим, квалификациялуу медициналык жардам берүү каралган. Уюмдун алкагында инвестициялык жеңилдиктерди алуу үчүн мүмкүнчүлүктөрдү берүү өңдүү баалуулук орнотмолоруна багыт алган гуманитардык долбоорлордун артыкчылыгы жогорулатылса, келечектүү, ишке жарамдуу уюм болуп кала турганы жөнүндө бүтүм чыгарууга жол ачылат.

IV БАП. АКШ ЖАНА ЕВРАЗИЯ МАМЛЕКЕТТЕРИНИН ИЗИЛДӨӨЧҮЛӨРҮНҮН КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭЛ АРАЛЫК ИНТЕГРАЦИЯСЫН ТАЛДООСУ

4.1. Кытай менен Кыргызстандын “Гармониялуу дүйнө”, “Бир алкак, бир жол” долбоорлорунун алкагындагы дипломатиясы

XX кылымдын аягында Кытай Эл Республикасынын жетекчилиги дүйнөлүк жараянда өзүнүн ордун жана ролун кайра карап чыгуусу олуттуу маселеге айланган.

1990-жылы Кытайдын тышкы саясатынын эволюциялык өнүгүүсүнүн эки багыты: биринчиси – ири державалар менен кызматташтык, экинчиси – өзүнө чектешкен өлкөлөр менен мамиле түзүүсү көрсөтүлгөн. Кытайдын Борбордук Азия өлкөлөрү менен мамилеси да эки баскычтан турган, биринчиси – коңшу өлкөлөр менен чек ара аймактарын демаркациялоо маселеси, экинчиси – бул өлкөлөр менен эки тараптуу расмий карым-катнаш жана биргелешкен коопсуздук чөйрөсүндө кызматташуу каралган.

СССР кулагандан кийин Кытай Эл Республикасынын ички жана тышкы өнүгүүсү туруктуу нукка түшүү жараянына өткөн. Пекиндин биринчи кезекте коңшу өлкөлөр менен ынтымактуу достук мамилени түзүү менен тынчтыкта өнүгүү аракети болгон. Кытайдын тышкы саясатынын негизги концепциясы Мао Цзэдундан баштап, учурдагы Си Цзинпинге чейин калыптанып жана ишке ашышында ШКУну түзүү идеясынан тышкары аны өнүктүрүү демилгеси жашап келет. Анткени, 1949–1991-жж. чейинки мезгилдеги Кытайдын өнүгүүсү СССР тараптан ооздуктоо жана көзөмөлгө алуу болсо, СССР кулагандан кийин Кытайдын Батыш тарабындагы коңшу өлкөлөр менен гана эмес, Евразия чөлкөмүндө эл аралык

кызматташууда эркин “оюнчу” катары ролун бекемдөөгө өткөн⁴⁴⁸.

Мындай кырдаалда Кытай Эл Республикасы биринчилерден болуп өзү менен чек аралаш коңшу жашаган постсоветтик Борбордук Азия өлкөлөрүнүн эгемендигин тааныган. Кыска убакыт аралыгында Кытай Борбордук Азия республикалары менен саясий-дипломатиялык мамилелерди түзүп, элчиликтерин ачкан, соода-экономикалык, маданий-гуманитардык ж.б. чөйрөдө байланыштарды да активдүү түрдө ишке ашыра баштаган. Дүйнөлүк саясатта практика көрсөткөндөй жаңыдан түзүлгөн эгемендүү мамлекеттердин ортосундагы чек ара тилкелериндеги талаш маселе биргелешкен интеграциялык бирикме, уюмдардын алкагында ийгиликтүү ишке ашышы бүгүнкү күндө дурус жыйынтык берүүдө. Буга мисал катары Кытай Эл Республикасы жана Россия тарабынан демилгеленип Борбордук Азия республикалары колдоого алып уюшулган ШКУнун ишмердүүлүгү кыска убакыт аралыгында (1996–2002жж.) Кытайдын Борбордук Азия өлкөлөрү менен чек ара маселесин чечүүгө жетишишкен.

1990-жылдын башындагы Пекиндин тышкы саясатынын башкы максаты – өз айланасында тынч жана коопсуз эл аралык чөйрөнү түзүү менен социалдык-экономикалык реформаларынын ийгилигин камсыз кылууда Кытайдын бардык тарабына "туруктуулук алкагын" түзүү олуттуу маселеге айланган. Кытайдын тышкы саясаты өтө этияттык жана ийкемдүүлүк менен айырмаланган: ал Кытай реформаларынын патриархы Дэн Сяопин тарабынан иштелип чыккан "24 иероглиф (белги)" концепциясына негизделген. Чындыгында, бул дүйнөдөгү (анын ичинде постсоветтик

⁴⁴⁸ Лузянин, С. Г. Россия – Китай: формирование обновленного мира [Текст] / С. Г. Лузянин. – М.: Изд. “Вес Мир”, 2018. – с. 178

мейкиндиктеги) кырдаалдын белгисиздигин эске алып, ири мүмкүнчүлүк берген "күтүү стратегиясы" болгон⁴⁴⁹.

XX кылымдын аягы XXI кылымдын башында ШКУнун уюшулушу менен Кытайдын тышкы саясатында "күтүү стратегиясы" аяктаган.

2017-жылы ККПнын XIX съездинде Кытайдын 2050-жылга чейинки планетадагы улуу державага айлануу мерчемдери каралган. Кытайдын тышкы саясатынын кубулуп турушу – Дэн Сяопин концепциясы боюнча “өз мүмкүнчүлүктөрүн жашыруу, көмүскөдө кармоо” болсо, Цзян Цзэмин менен Ху Цзиньтао мезгилинде “гегемонизм”, “дүйнөлүк капитализмди” таптык түзүлүштү сындап, “гармониялык дүйнө” чөлкөмдүк, ааламдык активдүү тышкы саясатты ишке ашыруу болгон. Ал эми Кытай Эл Республикасынын азыркы төрагасы Си Цзиньпин мезгилинде “Кытай кыялы”, “Бир алкак, бир жол” демилгеси, “эки жакка тең пайда” ж.б. концепциялары дүйнөнүн бардык булуң бурчтарына “жумшак күч”, “маданий дипломатия” саясаты аркылуу кеңири тарала баштаган⁴⁵⁰.

Кытайдын тышкы саясий өнүгүүсүнүн жаңы стратегиясы максималдуу прогматизм менен айырмаланат. ККПнын Уставында жана Конституциясында Кытай Эл Республикасы абдан өнүккөндө гана державалыктан жана гегемонизмден баш тартаары айтылган. Кытайдын тышкы саясатындагы бардык аракеттери жалгыз критерий менен чечмеленет – ал экономикалык өнүгүү жана Кытайдын жалпы кубаттуулугунун өсүшү. Мындан башка максатты көздөгөн эл аралык окуялардан Пекин өзүн алыс кармайт. Кытайдын акыркы он жылдыктардагы өнүгүүсүнүн маанилүү фактору өлкөнүн дүйнөлүк экономикага активдүү кириши, чөлкөмдөшүү жана ааламдашуу жараяндарга катышуусу болуп саналат. Активдүү

⁴⁴⁹ Кылычев, А. М. Внешняя политика Китая в Центральной Азии [Текст] / А. М. Кылычев // Наука, Новые технологии и инновации Кыргызстана. – Бишкек, 2016. – № 6. – С. 172-175.

⁴⁵⁰ Лузянин, С. Г. Россия – Китай: формирование обновленного мира [Текст] / С. Г. Лузянин. – М.: Изд. “Вес Мир”, 2018. – с. 23-24

тышкы саясат экономикалык реформанын жетишкендиктерине, өлкөнү модернизациялоого алып келет. Бул күч колдонуудан баш тартуу гана эмес, дүйнөдө жана чөлкөмдүк денгээлде тынчтыкты сактоо болуп саналат. Кытай өкмөтү мамлекеттик кызыкчылыктарды натыйжалуу коргоону, кеңейтүүнү башка өлкөлөр менен кызматташтык жана эл аралык уюмдардын ишине жигердүү катышуу аркылуу жетет⁴⁵¹.

Үчүнчү муундун башкаруучусу Цзян Цземин 1993-жылы Кытайдын төрагалыгына келген. Өзүнүн саясатында Дэн Сяопин баштаган реформаларды тышкы ачыктык саясатын уланткан. Цзян Цземиндин убагында Кытай экономикасы дүйнөлүк рынокто жетинчи орунга чыккан. Цзян Цземиндин башкаруу учурунда, Кытай Бүткүл дүйнөлүк соода-уюмуна (ВТО) 2001-жылы мүчөлүккө кабыл алынып, өзүнүнүн экономикалык жана аскердик дараметин чыңдаган. Ошону менен бирге ал өзүнүн батыш тарабында жайгашкан коңшу мамлекеттер менен чек ара маселелерин жөнгө салууга жетише алган⁴⁵².

2002-жылдын ноябрь айында ККПнын XVI съезди болуп, анда Цзян Цземин ККПнын башкы катчысынан кетип, анын ордуна 59-жаштагы Ху Цзинтао шайланган. Ху Цзинтао өз учурунда мамлекетти башкаруу боюнча бир канча теория жана концепцияларды кабыл алган.

XXI кылымдын башында Кытай Эл Республикасынын дүйнөлүк саясаттагы ролу өсө баштаган. Ху Цзинтаонун башкаруу учуру “пассивдүү саясаттан активдүү саясатка өткөн учур” деп аталган. Кытайдын багыттары катары чек арадагы стабилдүүлүк, дүйнөдөгү “Кытай коркунучу” имиджин жоюу жана эл аралык мамилелерде конструктивдүү ролду жаратуу иш аракети болгон.

⁴⁵¹ Сун, С. Теория о гармоничном мире и исследования международных отношений [Текст] / С. Сун // Научное воспитание и исследования. – 2007. – №11. – С.45-49.

⁴⁵² Сюй, Ц., Переосмысление стереотипа мышления в исследованиях китайской внешней политики [Текст] / Ц. Сюй, Ч. Ду // Мировая политическая наука. – 2014. – № 3. – С. 1-32.

Ху Цзинтаонун “Гармониялуу дүйнө теориясы” 2005-жылы БУУнун 60 жылдык маарекесинде белгиленип, анын маани маңызы “Гармониялуу Азия” жана жалпы “Гармониялуу дүйнө теориясына” биригүү, бардык мамлекеттер бир максатты көздөп, экономиканы алдыга жылдыруу, биргелешүү идеясын көтөргөн. Гармониялуу дүйнө жөнүндө анын баяндамасы эки бөлүктөн турган. Биринчисинде теориянын маңызы менен мазмуну, аны ишке ашыруу боюнча иш чаралар түшүндүрүлгөн. Ал эми экинчисинде Кытайдын ошол жараянда ойной турган ролу жөнүндө айтылган⁴⁵³.

Кытай Эл Республикасынын ошол кездеги максаттарын жана өлкөнүн тышкы саясатын ишке ашыруу аракети Ху Цзиньтаонун 2006-жылдын апрелиндеги Йель университетинде (АКШ) сүйлөгөн сөзүндө баяндалган. Ал Кытай философиясынын улуттук баалуулуктарына токтолуп, ар бир мамлекет улуттук баалуулуктарынын негизинде гана концепция кабыл алса, ал концепция өз максатына жетет⁴⁵⁴ деп белгилеген. Кытайлык цивилизация дайыма социалдык гармонияга, биримдикке жана өз ара жардамга чоң маани берген, эми болсо Кытай гармониялуу коомду курууга киришүүдө деп жарыялаган. Мында Кытай Эл Республикасынын жетекчиси Ху Цзиньтао “кытайлык цивилизация дайыма коңшулары менен жакшы мамилелерге көңүл бөлгөн, бардык өлкөлөр бири-бири менен гармонияда жашоосуна умтулат. Биздин күндөрдө Кытай тынчтыкты, өнөктөштүктү өнүктүрүү үчүн чыгат, өз ара пайданын кызыкчылыгындагы ачыктык стратегиясын карманат. «Башка цивилизациялардын жетишкендиктерин кызматташтык аркылуу тынчтыкка жана өнүгүүгө жетүү үчүн колдонууга аракеттенет. Гармониялуу дүйнөнү, узак туруктуу

⁴⁵³ Юй, К. Идеал гармоничного мира и китайская дипломатия [Текст] / К. Юй // Еженедельный обзор периодической печати. – 2007. – № 17. – С. 39-44.

⁴⁵⁴ Ху, Цзиньтао Кытай Эл Республикасы төрагасы Ху Цзиньтаонун Йель университетинде сүйлөгөн сөзү [Электронный ресурс] /. Ху, Цзиньтао – Режим доступа: http://www.vale.edu/opa/hu/download/transcript_20060421.doc. – Загл.с экрана.

мамилелерди жана жалпынын бардарчылык жашоосунун гүлдөөсүн курууда өз ролун ойноого умтулат»⁴⁵⁵ - деген.

Ху Цзиньтаонун «Гармониялуу дүйнө теориясы» өз убагында Кытай Эл Республикасынын ички жана тышкы өнүгүүсүндө позитивдүү идеялардын жыйындысы гана болбостон, коңшу мамлекеттер менен кызматташуусунда майнаптуу ийгиликтерге жетишкен.

Казак окумуштуусу М.Т.Лаумулин Кытайдын төртүнчү муундагы жетекчилеринин Борбордук Азия менен чектешкен Тибет жана Синьцзян аймагында жүргүзгөн саясатына мүнөздөмө берген. Ал Кытайдын мурун болуп көрбөгөндөй экономикалык өсүүсү Пекиндин геосаясий жана тышкы саясатынын активдешүүсү демилгеленип жаткандыгына токтолгон. Факт жүзүндө Кытайга төртүнчү муундагы жетекчи саясатчылардын келиши мамлекеттин тышкы саясатындагы жаңылануу ачык жараян башталды. Кытай үчүн ШКУнун түзүлүшү Борбордук Азияга стратегиялык жолду ачты жана чөлкөмгө анын дипломатиясынын жиреп кирүүсү болду. Учурда ШКУ Кытай үчүн коопсуздук механизмин түздү, Борбордук Азия өлкөлөрүнүн интеграциясына катышууга мүмкүнчүлүк алуу менен өз үчүн ар тараптуу байланыштарын негиздеди.

Мындан тышкары ШКУнун уюшулушу менен Россия жана Кытай Борбордук Азия үчүн болгон тирешүүдө стратегиялык келишүүгө (компромисске) барып, теңдүүлүк балансты түзүп, бул чөлкөмдө бири-биринин кызыкчылыгын таанып жигердүү стратегиялык кызматташууга өттү. Батыш эксперттери эки мамлекеттин жогорудагыдай кызматташтыгын чөлкөмгө АКШ жана НАТОнун таасирин киргизбөө үчүн жасалган аракетин экендигин билгизген⁴⁵⁶.

⁴⁵⁵ Ушул эмгекте... http://www.vale.edu/opa/hu/download/transcript_20060421.doc. – Загл.с экрана.

⁴⁵⁶ Лаумулин, М. Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике в 5 т. — Т. 3. Геополитика и международные отношения (2-я половина XX — начало XXI вв.) [Текст] / М. Т. Лаумулин. — Алматы: КИСИ, 2009. — 280 с

Кытай Эл Республикасынын «бешинчи муундагы» башкаруучусу 59 жаштагы Си Цзиньпин 2012-жылдын 15-ноябрында ККПнын Төрагасы болуп шайланган. Анын мезгилинде Кытайдын тышкы саясаты жаңы идеологиялык өнүгүүгө багыт алган. Кытайдын улуттук музейинде “Кайра жаралууга жол” деген көргөзмөдө Кытай Эл Республикасынын Төрагасы Си Цзиньпин “Кытайдын ой чабыты” идеясын жактырган⁴⁵⁷. Алгач бул ички алкакта “кытайлык өнүттөгү социализм” идеясына альтернатива катары гана кабыл алынганы менен бир жылдан кийин бул дүйнөлүк коомчулукка Кытайдын саясий концепциясы катары жарыяланган. Аталган концепция 2012-жылдын ноябрында «Оучжоу шибао» газетасына жарыяланган⁴⁵⁸, ал үч негизги принциптерден турат: 1) күчтүү жана бай мамлекет; 2) улуттук кайра жаралуу; 3) бүткүл элдик бакыт⁴⁵⁹. Кыскасы концепция Кытайдын бай, күчтүү, демократиялык, цивилизациялык жана гармониялык модернизацияда социалдык мамлекет болуп өнүгүүсүнө жол ачат. Бул теориянын негизинде Кытай Эл Республикасынын 2049-жылга чейинки стратегиялык пландары кабыл алынган.

2013-жылы чет өлкөлүк журналисттерге берген маегинде Си Цзиньпин “КЭР өз максатын туура тандаган, буга чейин да өнүгүп келген мындан кийин да өнүгө берет, бул концепция элге пайда гана алып келет коркунуч эмес” деп түшүндүргөн⁴⁶⁰.

2013-жылы Си Цзиньпин 5 континентти кыдырып, 56 өлкөгө жана ири эл аралык жана чөлкөмдүк уюмдар

⁴⁵⁷ Кылычев, А. М. Внешняя политика великих держав в Центральной Азии [Текст] / А. М. Кылычев // Наука, Новые технологии и инновации Кыргызстана. – Бишкек, 2016. – № 6. – С.193-196.

⁴⁵⁸ Познакомить мир с "китайской мечтой". Март 2013. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://russian.people.com.cn/31521/8154196.html>. – Загл. с экрана.

⁴⁵⁹ Си, Цзиньпин вошел в историю: китайский дракон проснулся [Электронный ресурс] / Си, Цзиньпин. – Режим доступа: <https://www.geopolitica.ru/agenda/si-czinpın-voshel-v-istoriyu-kitayskiy-dragon-prosnulsya> (дата обращения 24.10.2017). – Загл.с экрана.

⁴⁶⁰ Лузянин, С. Г. Россия и Китай в Центральной Азии. Проблема развития ШОС [Электронный ресурс] / С. Г. Лузянин – Режим доступа: <http://www.analitika.org/article.php?story=20050329052500844>. – Загл. с экрана.

жайгашкан шаарларга расмий иш-сапары менен барган⁴⁶¹. Серепчилер белгилегендей, буга чейин Кытай Эл Республикасынын бир да лидери кыска мөөнөттө дүйнө жүзүнө мынчалык көп дипломатиялык иш-сапарын жасаган эмес. Мындай иш аракетти дүйнөлүк коомчулук Си Цзиньпиндин биринчи төрөгалык мөөнөтүндөгү тышкы саясатта жаңы доордун башталышы деп кабыл алышкан. Ал тышкы саясатка жаңы төрт идея киргизген: ири державалардын мамилелеринин жаңы түрү, ири державанын дипломатиясында Кытай спецификасы, жаңы ааламдык коомдун бирдиктүү тагдырын түзүү жана эл аралык мамилелердин жаңы тиби⁴⁶².

Азыркы учурда Си Цзиньпиндин башкаруусунда кытайлар кайра жаралуунун активдүү фазасы, дүйнөдө татыктуу орун ээлөөнү баштан кечирүүдө дешет. Бул кайра жаралуунун мыйзам ченемдүү жыйынтыгы кытайдын кыял-тилектерин турмушка ашырууда 2049-жылга чейин Кытай Эл Республикасынын түзүлгөндүгүнүн жүз жылдыгына арналган мааракени белгилөө каралган. Ошондой эле концепцияда “Кытай ой-тилеги”, “Улуу Кытай улутунун кайра жаралуусу” жана “Бакыт баарына жана ар бирине” идеялары камтылган. Кытай Эл Республикасынын тышкы саясатынын бүтүндөй тынчтыкчыл мүнөзүнө карабастан, Кытай Си Цзиньпин тушунда өзүнүн байыркы замандан берки укуктарын бузууга эч кимге жол бербей тургандыгын чечкиндүү ишке ашырууда. Кытайдын эгемендүүлүгү тууралуу Си Цзиньпин төмөнкүлөрдү айткандыгын белгилей кетүү маанилүү: “Биз тынчтык жол менен өнүгүүнү карманышыбыз керек, бирок эч качан өзүбүздүн мыйзамдуу укуктарыбыздан жана улуттук кызыкчылыктардан баш тартпайбыз. Бизди өзүбүздүн түпкү кызыкчылыктарыбызды соодалайт деп эч ким эсептебеш

⁴⁶¹ Ломанов, А. В. Китай мечтает вместе с миром. Сентябрь 2013. [Электронный ресурс] / А. В. Ломанов. – Режим доступа: <http://ru.china-embassy.org/rus/zgm/t1077799.html> ... – Загл. с экрана.

⁴⁶² Си Цзиньпин «Один пояс и один путь» открывает новые горизонты мечты [Электронный ресурс] /Си,Цзиньпин. – Режим доступа: <http://politics.people.com.cn/n/2014/0811/c1001-25439028.html>. – Загл. с экрана.

керек, биздин эгемендүүлүгүбүзгө, коопсуздугубузга жана өнүгүү кызыкчылыктарга зыянын тийгизүүчү аракеттерге каршы чара көрөбүз”⁴⁶³.

Кытайдын “Кытайдын ой чабыты” концепциясына утуураш “Бир алкак, бир жол” долбоору 2013-жылдын сентябрь-октябрь айларында Си Цзиньпиндин Казакстан жана Индонезияга жасаган расмий иш-сапарында биринчи жолу жарыяланган⁴⁶⁴. Бул идеологиянын негизи тышкы дүйнөгө кытайлардын ой мүдөөсүн жайылтууга белсенген «Бир алкак, бир жол» концепциясын ишке ашыруу мүмкүнчүлүгү зор экендиги белгиленген. «Бир алкак, бир жол» – эки долбоорду ичине камтыган: биринчиси, «Жибек Жолунун экономикалык алкагы» экинчиси, «XXI кылымдагы деңиздик Жибек Жолу». Бул эки долбоор Евразия мейкиндигиндеги мамлекеттердин интеграциялык өнүгүүсүнө багытталган. «Жибек Жолунун экономикалык алкагы» үч трансевразиялык экономикалык өткөөлдөрдү камсыздайт:

1) Түндүк тарабы – Кытай Эл Республикасынын, Россия жана Европа өлкөлөрү менен байланышын камсыздоо;

2) Борбор тарабы – Кытай Эл Республикасынын Борбордук, Батыш Азия, Персия булуңу жана Жер Ортолук деңизинин аймактары менен кызматташтыгын камсыздоо.

3) Түштүк жагы – Кытайдын Түштүк-Чыгыш, Түштүк Азия жана Инд океан аймактары менен байланышын камсыздоосу каралган⁴⁶⁵.

2013-жылдан баштап “Кытай ой чабыты” жалпы кытайлык идея катары дүйнө жүзүнө жайыла баштаган. Бул долбоордун ишке ашышы ШКУга мүчө – мамлекеттердин

⁴⁶³ Си, Цзиньпин Мамлекетти башкаруу жөнүндө [Текст] / Си Цзиньпин. – Бишкек: “ST.art Ltd”, 2018. – 155.

⁴⁶⁴ Пань, Ф. Современный дух китайской геополитики [Текст] // Тихий Океан. – 2016. – № 6. – С. 100

⁴⁶⁵ Российско-китайский диалог: модель 2015: Доклад № 18, 2015 [Электронный ресурс]. / С. Г. Лузянин и др., Чжао Х., гл. ред. Иванов И. С. // Российский совет по международным делам (РСМД). – М.: Спецкнига, 2015. – С.32 -36. – Режим доступа: <https://russiancouncil.ru/activity/publications/> rossijsko-kitayskiy-dialog-model-2015/ – Загл. с экрана.

жылда болуучу жыйындарында колдоого алынып, кубатталып келет. Бирок ШКУга мүчө мамлекеттер арасындагы айрым көз караштар (Кытай, Россия ж.б) бул уюм аркылуу “Кытай ой чабыты” ишке ашуусу күмөн деген ойду айткандар да кездешет⁴⁶⁶.

2017-жылдын башында Кытай Эл Республикасынын Төрагасы Си Цзиньпин Давос эл аралык форумунда «бир тагдырдагы дүйнөлүк жамаатты» түзүү идеясын демилгелеген. Мындай билдирүү Россиянын окумуштуулары тарабынан «келечекти басып алуу», Кытай Эл Республикасы дүйнөдүгү жаңы системаны түзүү менен АКШдан дүйнөлүк лидерликти алууга белсенип жатат жана Си Цзиньпиндин “бүгүн дүйнөлүк экономиканын ааламдаштыруу мүмкүнчүлүгүнөн баш тартпастан, ага адаптациялануу керек” деген пикирлерин билдиришкен. Ошону менен катар Кытай демилгелеп жаткан “Улуу Жибек Жолу” долбоору ШКУ өлкөлөрүнүн чегинен чыгып, практика жүзүндө бардык Азияны каптап, Евразия континентинин бардык чөлкөмдөрүнө жайылат. Пекиндик учурдагы соода-экономикалык жана аскердик-саясий чөйрөдөгү ишмердүүлүгүндө байкалып жатат. “Бир алкак, бир жол” трансулуттук демилгесин ишке ашырууда Батышка каршы турууда Россиянын ынанымдуу шериктеши экендигин белгилешкен⁴⁶⁷.

Азыркы учурда бул долбоор Россия тараптын колдоосуна ээ болууда. 2019-жылдын 13-14-июнунда болуп өткөн ШКУнун 19-саммитинде Россия Президенти В Путин “Биз ШКУга мүчө мамлекеттер менен экономикалык жааттагы байланыштарды чыңдоодо “Бир алкак, бир жол” долбоорун дагы колдонуп,

⁴⁶⁶ Скрипкаръ, М. В. Инициатива «Один пояс и один путь» и концепция «Китайская мечта»: точки соприкосновения [Текст] / М. В. Скрипкаръ, Д. А. Шамшуринов // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. –2016. – № 9 –10. – С. 267

⁴⁶⁷ Один пояс – один путь ведущая стратегия внутренней и внешней политики Китая [Текст]. – М.: [б.и.], 2016. – с. 116

кызматташууну мындан ары өнүктүрүшүбүз керек”деп айткан⁴⁶⁸.

Кытай изилдөөчүсү Сунь «Жибек Жолун калыбына келтирүү кытай элинин кайра жаралуусу менен байланыштуу анткени, ал “Кытайдын арзуусу” концепциясынын негизги ядросун түзөт дейт. 2000 жыл мурун Жибек жолу 7 миң км. узундуктагы (анын ичинен 4 миң км. Кытайдын аймагында) Борбордук жана Түштүк Азия, Африка, Европа өлкөлөрүнүн ортосунда экономикалык жана маданий карым катнаштын болушуна салымын кошкон. Ошентип Жибек Жолу – бул дүйнөлүк аренада маанилүү ролду ойногон, күчтүү, туруктуу өнүгүп жаткан Кытайдын белгиси. Ошондуктан Жибек жолун калыбына келтирүү – бул кытай улутунун кайра жаралуусунун бир бөлүгү, мындан Кытайдын ой мүдөөсүнүн негизин билсе болот” деген⁴⁶⁹.

Азыркы мезгилде “Бир алкак, бир жол” долбоорун ишке ашырууда Шанхайдын өзүндө эле 90 мамлекеттик илимий-техникалык борборлор иштеп жатса, 50гө жакын борбор, 30дан ашуун илимий лабораториялар курулуп ишке берилүүсү күтүлүп жатат. Кытайда жалпы жонунан долбоордун алкагында 550 инновациалык өндүрүштөр түзүлүп, инновациалык шаарлардын саны 45ке жеткен. Кытай ШКУ мамлекеттеринин интеграциялык өнүгүүсүн Улуу Жибек жолун жандандыруу менен Борбордук Азиядан Персия булуңуна чейинки транспорт коридорун турмушка ашырууну сунуштап келет. Мындай идеянын демилгечиси Кытай Эл Республикасынын Төрагасы Си Цзиньпин Борбордук Азия республикаларынын ар бири менен транспорт магистраль жолдорун куруу долбоору боюнча ондон ашуун келишимдерге

⁴⁶⁸ Бишкектеги ШКУнун саммитинде Путиндин эмне тууралуу сөз кылары айтылды [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sputnik.kg/world/20190611/1044657578/bishkek-shku-sammit-putin-suyloy-turgan-sozu.html>. – Загл. с экрана.

⁴⁶⁹ Шелковый путь и Китайская мечта [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://book.douban.com/review/7627011/>. – Загл. с экрана.

кол коюп, миллиарддаган АКШ доллары инвестициялаган⁴⁷⁰. Азыркы мезгилде Кытай тарабынан Борбордук Азия багытына 87 транспорт маршруттары, анын ичинен 43 жүргүнчү ташуучу, 44 жүк ташуучу автоунаа маршруттары бар. Эки тараптуу жана көп тараптуу келишимдердин негизинде Кытай Эл Республикасы менен Борбордук Азия республикаларынын ортосунда унаа жолдору курулуп колдонууга берилген. Алар Ляньюньган (Цзянсу провинциясы) – Сиань–Хоргос (СУАР) Е 40 трассасына чыгат, Кытай–Тажикстан, Тажикстан–Кыргызстан, Тажикстан–Өзбекстан жолдорун байланыштырат. Негизги жүк ташуучу агын чек ара өтмөктөрү Торугарт аркылуу (кытай-кыргыз чек арасы), Эркештам (КЭР, Кыргызстан жана Тажикстан кездешкен чек арасы), Кульма-Карасу (кытай-тажик чек арасы) аркылуу өтөт. Кытай булардан тышкары жакынкы арада Борбордук Азия Республикаларын өзүнүн батыш райондору менен байланыштыруучу 12 автоунаа жолдорун курууну ишке ашырып жатат. ШКУ алкагында да бир нече автоунаа жолдорунун долбоорлорун өнүктүрүү каралууда. Мындай долбоорлорго “Ташкент–Чымкент–Тараз–Бишкек–Алмата–Хоргос” жана “Астрахань–Атырау–Актау” аркылуу Түркмөнстан чек арасына чейинки жолдордун реконструкциясы кирет⁴⁷¹.

“Бир алкак, бир жол” долбоору Борбордук Азия Африка жана Европанын 60 тан ашуун мамлекеттерин Кытай менен байланыштырып, экономикалык, транспорттук коридорлорду, жаңы соода жолдорун түзүүгө, өнүктүрүүгө арналган эл аралык

⁴⁷⁰ Си, Цзиньпин вошел в историю: китайский дракон проснулся [Электронный ресурс] / Си, Цзиньпин. – Режим доступа: <https://www.geopolitica.ru/agenda/si-czinpin-voshel-v-istoriyu-kitayskiy-drakon-prosnulsya> (дата обращения 24.10.2017). – Загл.с экрана.

⁴⁷¹ Кто и как формирует Большую Евразию? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eurasianews.info/ru/node/11101>. – Загл. с экрана.; Могилевский, Р. Кыргызстан и Инициатива пояса и пути. Доклад №50, 2019 [Электронный ресурс] / Р. Могилевский. – Режим доступа: https://www.ucentralasia.org/Content/Downloads/UCA-IPPA-WP_KyrgyzstanandBeltRoadInitiative_RUS.pdf – Загл. с экрана

демилге болуп саналат ⁴⁷². Кытай Эл Республикасынын Төрагасы Си Цзиньпин Жибек Жолунун экономикалык алкагын түзүү демилгесине Кыргызстандын катышуусу маанилүү. Кытай мындан ары да Кыргызстандын экономикасын өнүктүрүүгө жардам берүүнү улантаарын белгилөө менен, Кыргызстан үчүн Кытай негизги экономикалык өнөктөш мамлекет катары саналаарын билдирген ⁴⁷³.

Жергиликтүү серепчилер: “Бир алкак, бир жол” долбоорунун алкагында эки мамлекеттин, элдин алакасын бекемдөөгө, чыңдоого өз салымын кошо турган мыкты иш-чараларды аткарууга толук мүмкүнчүлүктөр түзүлдү. Ошондуктан, ар бир долбоор элге ачык-айкын жарыяланып, кылдаттык менен майда-баратына чейин изилденип, жоопкерчилик менен аткарылышы керек. “Бир алкак, бир жол” долбоорунун алкагында уюштурулган иш-чараларга терең маани берүү менен бирге, ал аркылуу пайда болгон мүмкүнчүлүктөрдү туура колдонуу заман талабы. Албетте элдин, улуттун кызыкчылыгы биринчи орунда болуусу керек ⁴⁷⁴.

Кытай Эл Республикасынын тышкы саясатындагы Борбордук Азияга анын ичинде Кыргызстанга багытталган үч максаты бар: 1) уйгур сепаратистери үчүн республиканын территориясынын база катары кызмат өтөөсүнө бөгөт коюу. 2) транспорт коридорун Кыргызстан аркылуу куруу долбоорун колдоо. 3) Кыргызстан аркылуу Борбордук Азияга Кытайдын соода кызматташтыгын демилгелөөсү. Кыргызстан аркылуу КМШ мамлекеттерине Кытай жарандарынын жер

⁴⁷² Си, Цзиньпин вошел в историю: китайский дракон проснулся [Электронный ресурс] / Си, Цзиньпин. – Режим доступа: <https://www.geopolitica.ru/agenda/si-czinpin-voshel-v-istoriyu-kitayskiy-drakon-prosnulsya> (дата обращения 24.10.2017). – Загл.с экрана.

⁴⁷³ Таштаналиев, Б. Кытай кыйышпас коншу [Текст] / Б.Таштаналиев // Кыргыз Туусу. – 2017. – Б. 1-2.

⁴⁷⁴ Осмонбетов, К. Р. Бир алкак бир жолундагы мүмкүнчүлүктөр [Текст] / К. Р. Осмонбетов // Эркин-Тоо, – 2017. – Б. 12.

каторуусунун активдешүүсү (анткени КР менен КМШ мамлекеттер ортосунда визасыз тартип киргизилген).

Кыргызстан 2019-жылы "Кытай – Борбор Азия кызматташтыгы" деген форумуна катышып, анын алкагында бир катар маанилүү жолугушууларды өткөргөн. Анда айыл чарба, маданият, туризм, спорт сыяктуу маанилүү тармактардагы кызматташуулар боюнча сүйлөшүүлөр болгон⁴⁷⁵.

2019-жылдын 6-декабрында, Кытай Эл Республикасынын Тышкы иштер министрлигинин өзгөчө тапшырмалар боюнча Элчиси Юэ Бинь “Бир алкак, бир жол” долбоорун бирге куруу Кыргызстан үчүн кандай мүмкүнчүлүктөрдү ачат” деген теманын алкагында Кыргызстандын массалык-маалымат каражаттарынын өкүлдөрү менен маек курган. Бул иш чарада ал Кыргызстан менен Кытайдын ортосунда соода-экономикалык кызматташууда айыл чарба азыктары өзгөчө орунда экендигин белгилеген⁴⁷⁶.

Россиянын окумуштуулары, Кытайдын ХХI кылымда улуу дөөлөт болуу саясатынын абалын жана ишке ашышы тууралуу анализ берүүсүндө, анын тышкы дүйнө менен болгон байланышы өзгөчө коңшу мамлекеттерге болгон мамилесинде өтө этияттуулук аракети экендигин баамдаган⁴⁷⁷. Ошону менен бирге эле, ХХ кылымдын аягынан тартып, азыркы Си Цзиньпиндин учурундагы постсоветтик доордогу кытай-орус мамилелери ШКУ алкагында жакшырып, Кытайдын дүйнөлүк таасиринин таралышы Борбордук Азия мамлекеттеринде күн санап өсүп жаткандыгына жалпы талдоо беришкен⁴⁷⁸.

⁴⁷⁵ Өкмөт кыргыз-кытай мамилеси болуп көрбөгөндөй жогорку деңгээлге жеткенин айтты [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sputnik.kg/politics/20191020/1046016578/kytaj-zamirbek-askarov-zholugushuu-forum.html>. – Загл.с экрана.

⁴⁷⁶ Бир алкак- бир жол долбоору ийгиликтүү кызматташуунун ачыкчы. [Текст]// /Жибек жолу маданий өнүгүү.2019.№200. 6.8

⁴⁷⁷ Бажанов, Е. П. Китай: от Срединной империи до сверхдержавы ХХI века [Текст] / Е. П. Бажанов. – М.: Известия, 2007. – 369 с.

⁴⁷⁸ Румянцев, Е. Н. Внутренняя и внешняя политика Си Цзиньпина [Текст] / Е. Н. Румянцев. – М.: [б.и.], 2016. – 591 с.

АКШнын серепчилеринин бири Ариэль Пабло, ШКУнун айланасындагы жүрүмдөрдү көзөмөлдөө механизмди иштеп чыгууга чакырган жана чөлкөмдө дестабилизация жараянынын ар түрдүү жайылуусуна тоскоол кылууда Кытайдын прагматикалык мамиле кылуусу бул жерде маанилүү ролду ойнойт дейт⁴⁷⁹.

Дагы бир АКШнын изилдөөчүсү Роверт Гуан Тянь, азыркы мезгилдеги Кытайдын саясатынын «Кытайдын Батыш райондорун өздөштүрүү» эң негизги шилтемеси Кытай экономикасы менен Борбордук Азия республикаларынын экономикасын интеграциялоо болуп жаткандыгына мүнөздөмө берген⁴⁸⁰.

Россиянын окумуштуулары Кытай Эл Республикасы менен АКШнын мамилесиндеги келишпестиктерди талдоодо, Кытайдын Россияга болгон мамилеси АКШга караганда алда кайда ишеничтүү, анткени Кытайды АКШнын таасири бардык тарабынан тегеректеп турат. Кытайга коңшу жайгашкан Түштүк-чыгыш мамлекеттери Япония, Түштүк Корея, Тайвань, айрым бир АСЭАН мамлекеттери АКШнын союздаштары. Ал эми Түштүк-Батыш тарабындагы Индия илгертеден бери эле чек ара маселелеринде Кытай менен анча жакшы мамиледе эмес экендигин белгилешип, Кытай үчүн АКШнын таасирдүүлүгү жок аймак Түндүк-Батыш тарабында жайгашкан Борбордук Азия республикалары экендигин белгилешет⁴⁸¹. Анткени бул аймакта Кытай ШКУ аркылуу активдүү ишмердүүлүгүн ишке ашырууда бир гана Россия менен тең тайлашып турат. Россия тарабынан демилгеленип жаткан “ЖККУ”, “ЕАЭБ” ж.б. Борбордук Азия мейкиндигинде бири-бирине жолтоо болбогон өз ара алакада Евразиялык интеграцияны түзүүсү, орус-кытай мамилесиндеги маанилүү

⁴⁷⁹ Ariel, P. S. China's Shanghai Cooperation Organization Strategy[Text]/P.S.Ariel. – Spring. – 2006. – Vol. 5. – P. 1-10.

⁴⁸⁰ Роверт, Гуан Тянь Синьцзян – Уйгурский Автономный район Китая и его роль в системе регионального экономического сотрудничества Большой Центральной Азии [Текст] // Центр. Азия и Кавказ. – 2009. – №1 (61). – С.98-109

⁴⁸¹ Китайский глобальный проект для Евразии: постановка задачи [Текст]: Аналитический доклад. – М.: Научный эксперт, 2016. – с. 75

маселе. ШКУдагы ишмердүүлүктө эң маанилүү “Афганистан фактору” экендиги белгилүү. Ошондуктан ШКУнун аскердик-саясий эволюциясына абдан кылдат көңүл бурууну талап кылууда⁴⁸². Борбордук Азия чөлкөмүндө абдан кооптуу диндик экстремисттик кыймылдар (Кыргызстан менен Өзбекстанда) активдүү экендигин белгилешет.

Кытай окумуштуусу, философия илимдеринин доктору Ху Аньган мырза 2020-жылга чейинки мезгилдеги Кытайдын дүйнөлүк державага айлануусун даңазалаган эмгектери бар. Ал “Адам коомундагы гармониянын ылайыктуу мезгили” деген стратегиянын негизги өзөгү Кытайдын тынчтыкта өнүгүүсү, кызматташуусу, экономикалык ааламдашуунун тездетилиши, дүйнөдөгү илимий-техникалык реформалардын тереңдөөсү ж. б. камтылган. Кытайдын жандануусу менен Азиянын ар бир чөлкөмүндө жандануу болуп Кытайдын гүлдөп өнүгүүсүнө көмөктөшөт. Кытайдын учурдагы максаттары “Кытай кыялы, дүйнөдө биринчи орунда болуу”. Мында ал дүйнөдө биринчи болсо дагы, дүйнөдөгү чоң мамлекеттерден айырмаланып – дүйнөдө үстөмдүк кылууну каалабайт. Ал эки тарапка тең пайдалуу болгон принциптерди карманат. Келечекте дүйнө жүзү өнүккөн, күчтүү Кытайга муктаж болот, ал эми Кытай болсо адамдын өнүгүүсүнө өз салымын кошууга мүмкүнчүлүк түзөт⁴⁸³.

Кытай Төрагасы Си Цзиньпиндин эмгегинде “Жакынкы коңшу алыскы туугандан артык. Кытай менен Орто Азия өлкөлөрү менен ортодогу тоолор, дарыялар менен байланышкан жакын коңшулар. Ушул тапта Кытай Орто Азия өлкөлөрүнө өнүгүүнүн сейрек кездешүүчү мүмкүнчүлүктөрү берилип отурат. Биз Орто Азия өлкөлөрү менен чогуу өз ара ишенимди бекемдеп, достукту күчөтүп, кызматташтыкты алдыга жылдырып, биргелешип өнүгүү жана гүлдөп өсүүгө

⁴⁸² Стратегия России в Центральной Азии и Шанхайская организация сотрудничества. [Текст] Сборник статей / ред. А.В. Лукина; Институт международных исследований. – М.: МГИМО – Университет, 2012. – с. 171

⁴⁸³ Ху, Аньган Кытай жолу жана кытай кыялы [Текст] / А. Ху, Кыт. кырг. которгон А. Токсоналиева, Г. Казыгулова. – Бишкек: [б.и.], 2016. – 104 б.

жөлөк болуп, бардык өлкөлөрдүн элдеринин бакубат болушун камсыздай алабыз. Кытай Эл Республикасы коңшу өлкөлөр менен дипломатиялык мамилеге тиешелүү стратегиялык максаттары – чектеш өлкөлөр менен карым-катнашты ар тараптан өнүктүрүү. Ынак коңшулук менен достукту бекемдөө, ар тарапка пайдалуу кызматташтыкты кеңейтүү; жаңыдан пайда болгон стратегиялык мааниси бар мүмкүнчүлүктөрдү туура колдонуу, мамлекеттик суверенитетти, коопсуздукту, өнүгүүнүн таламдарын коргоо ж.б. токтолгон.

Ал Кытай аймактык коопсуздук боюнча кызматташууга жигердүү катышат. Кызыккан таараптар менен бирге ШКУ түзүү үчүн демилге көтөрүп, ишке ашырган. Биз эки тараптуу деңгээлде жана ШКУ алкагында өз ара ишенимди бекемдеп, кызматташтыкты кеңейтип “үч жамандыкка” жана баңги зат сатууга, чек аралаш уюшкан кылмышка каршы күрөшүп, аймактык экономиканын өнүгүшү жана бейпил, тынч эмгек үчүн ыңгайлуу шарт түзүп бере алабыз” деген⁴⁸⁴.

Кытайдын ШКУ алкагындагы Борбордук Азия республикалары анын ичинде Кыргызстанга карата кызматташтыгы бир нече багытта: *Биринчиден*, коопсуздук же этникалык жана диндик түзүмдөр тарабынан туулган коркунучту алдын алуу жана сактануу болуп эсептелет. *Экинчиден*, Кытайдын Борбордук Азия жана Кыргызстан менен тыгыз экономикалык байланышы, Кытай Эл Республикасынын “ири түндүк-батышы» (СУАР) өздөштүрүү стратегиялык программасын өнүктүрүүсү. Үчүнчүдөн, Кытайдын жашоосундагы эң маанилүү саясий, экономикалык кызыкчылыгы ШКУ аркылуу ишке ашып жаткан геосаясий багыттары “Бир алкак, бир жол”, “Жибек Жолунун экономикалык алкагы” ж.б. *Төртүнчүдөн*, көп полярдуу тынчтыкты сактоо менен Евразия мейкиндигинде доллардык көз карандылыкты жоюу, валюталык көп полярдуулукка жетишүүнү көздөөсү. *Бешинчиден*, келечектеги ШКУнун өнүгүүсү үчүн постсоветтик катышуучулардын жеке эркин,

⁴⁸⁴ Си, Цзиньпин Мамлекетти башкаруу жөнүндө [Текст] / Си Цзиньпин. – Бишкек: “ST.art Ltd”, 2018. – с. 93

кызыгуусун арттыруу, уюмдун ишине кызыккан мамлекеттерди катыштырууну көздөйт. ШКУну Евразия мейкиндигинде бирден бир абройлуу уюм катары туруктуу өнүгүп кетүүсүн каалайт.

Жыйынтыктасак, ааламдашуу шартында Кытайдын тышкы саясатын кайрадан кылдат иштеп чыгуусу коңшу мамлекеттер үчүн азыркы мезгилде ири мааниге ээ. Учурда Кытай эл аралык мамиледе экономикалык салмагы менен таанылып, ааламдашуу жана чөлкөмдөшүү жараяндарына активдүү катышып жатат. Жакынкы келечекте өзүнүн экономикалык көрсөткүчтөрүнүн комплекстүү күчү менен дүйнөнүн ири державасына айлануусун аныктоого аракет кылып жаткандыгын баамдоого болот.

Кытай Кыргызстан менен соода-экономикалык кызматташуунун бардык чөйрөсүнө сүңгүп кирүүдө. Кытай Эл Республикасы коңшулук саясатын үч негизги принципте ишке ашырууну көздөйт – «дос коңшу, бай коңшу жана тынч коңшу». Ошондуктан Кытайдын Кыргызстанга багыттаган тышкы саясатынын маанилүү артыкчылыктарынын бири – Түндүк-Батышындагы СУАР аймагы менен чектеш мамлекеттерге өзүнүн ынак коңшулук карым-катнаштарын тереңдетүүдө. Муну Кыргызстандын мисалында көрүүгө болот деген бүтүм чыгаруу мүмкүн.

Кытай Эл Республикасынын Төрагасы Си Цзиньпиндин “Бир алкак, бир жол” жана “Жибек Жолунун экономикалык алкагы” ж.б. ШКУ алкагында ишке ашып жаткан долбоорлору Кытайдын коңшу мамлекеттерге анын ичинде Кыргызстанда өзүн кеңири таанытуу саясаты экендигин дагы белгилей кетүү зарыл.

4.2. Россия Федерациясы менен Кыргызстандын ШКУ жана ЖККУнун алкагындагы интеграциясынын багыттары

1991-жылы СССР кулагандан кийин Россия Федерациясынын постсоветтик Борбордук Азия республикалары менен болгон байланышы саясий-идеологиялык эки багытта болгон:

– Евроатлантикалык («батышчыл») багыт – Б.Н.Ельциндин президенттик мезгилиндеги Тышкы иштер министри А. Козыревдин демилгесинде ишке ашкан. Мунун алкагында Россияда экономикалык реформаларын ишке ашуусу, Батыш либералдык кайра түзүүлөр жана демократияны өнүктүрүү жолуна багыт алган⁴⁸⁵;

– Евразиялык багыты, бул Е.М.Примаковдун (1996-ж. РФ ТИМ, Премьер- министр) көп тараптуу саясат жүргүзүүсү, анын демилгеси менен Россия Федерациясынын тышкы саясаттагы мамилесин Чыгыш багытына буруу аракети башталган. Мындай саясатты ишке ашырууда Кытай Эл Республикасы, Япония, Индия жана постсоветтик Борбордук Азия мамлекеттери менен кызматташууну жөнгө салуу болгон⁴⁸⁶. Борбордук Азия чөлкөмүндө КМШ, ЖККУ ж.б. түзүмдөрдө Россиянын таасирдүүлүгү күчтүү. Бирок, бул багыт декларативдүү мүнөздө гана болуп, алар ойлогондой ишке ашкан эмес.

Борбордук Азияга болгон мамиле 2000-жылы Россия Президенти В. Путиндин мезгилинен баштап жаңы нукка бурулган⁴⁸⁷. Россиянын Борбордук Азия республикаларына

⁴⁸⁵ Большая Восточная Азия: мировая политика и, региональные трансформации: научно-образовательный комплекс [Текст] / под. ред. А.Д. Воскресенского; МГМО, МИД России. – М.: МГИМО, 2010. – с. 227

⁴⁸⁶ Kaushik, D. Eurasian Perspective of Asian Security Structure: New Chances for Indian-Chinese Cooperation [Text] / D. Kaushik // Asia Annual. – 2003. – Ed. by M. Singh. — New Delhi: Institute of Asian Studies, – 2003, p. 70—83.

⁴⁸⁷ Лузянин, С. Г. Восточная политика Владимира Путина. Возвращение России на «Большой Восток» (2004-2008 гг.) [Текст] / С. Г. Лузянин. – М.: АСТ Восток Запад, 2007. – с. 189

болгон саясатынын өзгөрүшүн көптөгөн саясат таануучулар “Шанхай бештигинин” кийин ШКУнун уюшулушу менен байланыштырышат.

Кытай окумуштуулардын пикиринде, Россия ШКУнун алкагындагы мамилелеринин калыптануусунун биринчи этабында бул уюмду «Кытайдын кол баласы» деп эсептеп, ага тийиштүү көңүл бурган эмес. Өзбекстандагы АКШнын аскердик базасын жоюу жараяны башталган соң, Кытай өз кезегинде, Өзбекстанда жана Кыргызстанда өз базаларын жайгаштырууну каалоосун билдиргенде, Россиянын бул жараяндарга кызыгуусу ылдам өсө баштаган. Кытай менен Россиянын кызыкчылыктары, расмий көз караштары көп маселелер боюнча максималдуу чукул болсо да, Россиялык тараптын ШКУда күн тартибин аныктоону каалоосу Пекинде нааразычылык жараткан⁴⁸⁸.

Индия окумуштуулары Россиянын Борбордук Азия өлкөлөрү менен болгон мамилеси СССРдин кулашы менен толук аяктады. Борбордук Азия республикаларынын өз алдынчалыкка жетиши башка мамлекеттердин таасирдүүлүгүнүн өсүшүнө алып келди. Россиянын саясаты факт жүзүндө мурдагыдай таасирин жоготту, чөлкөмгө башка өлкөлөрдүн, өзгөчө Батыштын, Кытай, Түркия, Иран, Пакистан жана Сауд Аравия ж.б. мамлекеттердин таасирдүүлүк үчүн умтулуусу активдүү жүрүп жаткандыгын мүнөздөгөн⁴⁸⁹.

Ал эми Евробиримдик, АКШнын жана кээ бир орус окумуштуулары Россиянын Борбордук Азияга карата тышкы саясатынын активдүү нукка бурулушунун башталышына бир нече факторлор түрткү болгондугун төмөндөгүдөй мүнөздөшөт. Борбордук Азиядагы мамлекеттер ортосундагы

⁴⁸⁸ Чжан, Цзяньжун Оценки иностранных специалистов итогов саммиты ШОС в Шанхае [Электронный ресурс] / Чжан, Цзяньжун. – Режим доступа: <http://www.cosc.org.cn>. – Загл. с экрана.

⁴⁸⁹ Sengupta, A. Russia in Eurasia: the Debates continue [Text] / A. Sengupta // Asia Annual, 2003. ed. by M. Singh. —New Delhi: Institute of Asian Studies, 2003, – p. 110—121.

келишпестиктер⁴⁹⁰, тышкы оюнчуладын таасирин жайылтуу аракеттери⁴⁹¹, саясий туруксуз жагдайлар⁴⁹², социалдык-экономикалык маселелер⁴⁹³, "исламдык фундаментализмдин жанданышы"⁴⁹⁴ ж.б. Борбордук Азияда жашаган орус улутунун экономикалык жана коомдук жашоосундагы кээ бир маселелери⁴⁹⁵ жана Россиянын таасиринин жанданышы⁴⁹⁶ ж.б. токтолушкан.

Жогорудагыдай пикирлер бир жактуу болуп, СССР кулагандан кийин чөлкөмдө абдан көп маселелерден улам Борбордук Азияга республикалары Россияга муктаж болуп, алар Борбордук Азияны тышкы күчтөрдөн сактоо үчүн кайрадан келген дегендей сезилет. Бирок, Россиянын тышкы саясатынын стратегиялык маанилүү багыттарынын бири Борбордук Азия чөлкөмү экендигин учурдагы Россия Президенти В.Путиндин жүргүзүп жаткан саясаты эле аныктап турат. Анткени, акыркы мезгилдеги дүйнөлүк саясатта Россиянын Батыш тарапка багытталган үмүтү акталбай, айрыкча Украина маселесинен кийин АКШ, Евробиримдик өлкөлөрү менен мамилеси начарлаган. Россия Батыш менен

⁴⁹⁰ Аллисон, Р. Центральная Азия и Закавказье: региональное сотрудничество и фактор российской политики [Текст] / Р.Аллисон. – М.: Московский центр Карнеги, 2004. – 30 с.

⁴⁹¹ Ануфриев, К. С. Политика России и Китая в Центральной Азии: опыт сравнительно-исторического анализа [Текст] / К. С. Ануфриев. –Томск: [б.и.], 2011. – 198 с.

⁴⁹² Бородин, Е. А. Двусторонние отношения России и Кыргызстана[Текст]: Монография / Е. А. Бородин. – М.: Восточная книга, 2012. – 227с.

⁴⁹³ Власов, В. С. Стратегическое ство Российской Федерации и Кыргызской Республики: предпосылки и основные направления [Текст] / В. С. Власов. – Бишкек: [б.и.], 2012. – 209 с.

⁴⁹⁴ Казанцев, А.А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия [Текст] / А. А. Казанцев. – М.: Фонд «Наследие Евразии», 2008. –248 с.; Малышева, Д. Б. Центральноазиатский узел мировой политики [Текст] / Д. Б. Малышева.– М.: ИМЭМОРАН, 2010. – 100 с.

⁴⁹⁵ Звягельская, И.Д. Становление государств Центральной Азии: политические процессы [Текст] / И. Д. Звягельская. – М.: Аспект Пресс, 2009. — 208 с.

⁴⁹⁶ Леклерк, А. Русское влияние в Евразии: Геополитическая истрия от становления государства до времен Путина [Текст] / А. Леклерк. – М.: Альпина Паблишер, 2014. – 367 с.

“тең ата” болуп кызматташтыктын бардык чөйрөсүндө катыша албастыгы, Россиянын тышкы саясий өнүгүү багытын Борбордук Азия аркылуу Чыгыш тарапка багыт алышына негиз болгон. Айрыкча, Россиянын ШКУнун ишмердүүлүгүндөгү жигердүү иш аракеттери уюмга жаңы мүчөлөрдү кабыл алынышы, Азиянын ири мамлекеттери Кытай, Индия ж. б. өлкөлөрү менен кызматташуусуна жол ачкан. Ошону менен катар азыркы мезгилде экономикалык кызматташтыкты өнүктүрүүдө актуалдуу болуп жаткан ЕАЭС менен ЖЖЭА (ЭПШП) долбоорлору Борбордук Азия анын ичинде Кыргызстандын аймагы аркылуу ишке ашуусу да Россия үчүн маанилүү болууда. Учурда Россия сыяктанган дүйнөнүн ири мамлекеттери өзүн экономикасын ж. б. өнүктүрүүдө Борбордук Азияны анын ичинде Кыргызстан сыяктуу мамлекеттерди өз саясатына тарапташ катары таанып биргелешкен интеграцияда болуусу маанилүү болуп жатат.

Борбордук Азиядагы коопсуздук маселелеринин келип чыгышы Россиянын коопсуздугуна таасирин тийгизбей койбойт. Россиянын ШКУ алкагындагы коопсуздук маселесин эки багытта – чөлкөмдүк жана ааламдык мааниде ишке ашырууга кызыкдар экендигин билдирген.

Индиянын окумуштуусу А. Моханти Россиянын тышкы саясатын анализдөөгө алып, СССРдин дезинтеграциясынан кийинки ШКУ жана БРИКС алкагындагы иш аракетице сереп салган. Автор Россиянын тышкы саясатынын негизги багыты Батышка эмес ШКУга Индия менен Кытайга багытталган дейт. Тактап айтканда, Азия мамлекеттери менен көп тараптуу тышкы саясаттын багытын ишке ашырып жаткандыгына баа берген. Россия тышкы саясатында Батыш менен Чыгыш багытындагы саясатта тең салмактуулук табууга аракет кылып жаткандыгына токтолгон⁴⁹⁷.

⁴⁹⁷ Моханти, А. Союз Индии, России и Китая: от деклараций к реальным проектам [Электронный ресурс] / А. Моханти, А. В. Иванов. // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. – 2015. – № 2. – Режим доступа: <file:///C:/Users/User/Downloads/soyuz-indii-rossii-i-kitaya-ot-deklaratsiy-k-realnym-proektam.pdf> – Загл. с экрана; Моханти А. Вступление Индии в ШОС — вклад в

Чөлкөмдүк деңгээлдеги коопсуздук маселесин постсоветтик Борбордук Азияда ишке ашыруу Россиянын башкы максаты катары каралган. Орустардын белгилүү кытай таануучусу профессор, А. Д. Воскресенский Россиянын Борбордук Азияга карата жүргүзгөн саясатынын эволюциясын үч чоң баскычка бөлгөн⁴⁹⁸. Мындай баскычтагы өнүгүүнү Орустардын Кыргызстанга карата саясатына жана ШКУга мүчө болуп кирүү этабы менен байланыштырса болот:

– Биринчи баскычы (декабрь, 1991-1996-жж.) – Россиянын тышкы саясаты жогоруда белгиленгендей, Евроатлантикалык-батышчыл багытта болгон. Россия катышкан бардык долбоорлор Беларусь жана Украина мамлекеттери менен славяндык союз түзүүгө белсенип, Борбордук Азия республикалары экинчи планда калган. Бул мезгилде Борбордук Азияда жана Кавказда Россиянын таасирдүүлүгү абдан төмөндөп кеткен. Борбордук Азия республикалары Россиянын саясатынан тышкары эле, өз алдынча (АКШ, Пакистан, Түркия жана Иран, Евробирмдиги жана Кытай ж.б.) тышкы саясий мамилелерди ишке ашыра башташкан;

– Экинчи этабы (1996-2001-жж. чейин) – Россиянын саясатында Борбордук Азияга карата мамиледе жылыштар байкалган. Ушул мезгилде Борбордук Азия республикалары менен чектешкен Кытай Эл Республикасынын өз ара алаканын түзүлүшүнө өбөлгө түзүлгөн. Анын натыйжасында 1996-жылы “Шанхай бештиги” келишими, кийин ШКУнун уюшулушуна алып келген. Россия менен Кытай Борбордук Азиядагы үч мамлекет – Кыргызстан, Тажикстан жана Казакстан бул форумга кириши Россиянын Борбордук Азиядагы кайрадан таасирдүүлүгүн калыбына келтирүүнүн аракети катары кабыл

безопасность . [Электронный ресурс] / А. Моханти. – Режим доступа:<https://tass.ru/interviews/43212017> – Загл.с экрана.

⁴⁹⁸ Воскресенский, А. Д. Россия и Китай: парадигма взаимодействия в исторической динамике и преемственности [Текст] / А. Д. Воскресенский // Восток. – 1999. – №3. – С.34-37.

алынган⁴⁹⁹. Ал эми 2001-жылы ШКУ эл аралык уюм катары трансформацияланышы, Россиянын чөлкөмдө геосаясий күчтөрдүн таасирин төмөндөтүү үчүн ролун ого бетер чыңдаган.

–Үчүнчү этабы (2001-жылдан азыркы мезгилге чейин), учурда Россиянын Борбордук Азияга болгон мамилеси мурунку эки этапка караганда ишеничтүү жана таасирдүү болгон⁵⁰⁰. КМШ алкагындагы кызматташуу жылдан жылга өнүгүүдө. Бул мезгилди көптөгөн окумуштуулар Россиянын Борбордук Азияга кайтып келишин саясий, аскердик – стратегиялык⁵⁰¹ жана социалдык-экономикалык мүнөздө⁵⁰² эки тараптуу жана көп тараптуу кызматташуу милдети болуп калгандыгын мүнөздөгөн⁵⁰³ эмгектер арбын.

Акыркы жылдарда Россиянын тышкы саясий өнүгүүсүндө регионализм негизги багыты болуп калган. Россия Евразия регионализация (чөлкөмдөшүүнүн) ачык мисалы катары чөлкөмдүк эл аралык уюмдардагы активдүү ишмердиги каралат. Өзгөчө ШКУдагы активдүүлүгү, уюмду бир негиздөөчү өлкө катары анын туруктуу өнүгүүсүнө, жаңылануусуна жана кеңейишине жетекчилик ролун көрсөтө алды.

⁴⁹⁹ Титаренко, М.Л. Россия и ее азиатские партнеры в глобализирующемся мире. Стратегическое сотрудничество: проблемы и перспективы [Текст] / М. Л. Титаренко. — М.: ИД «Форум», 2012. — 544 с.

⁵⁰⁰ Воскресенский, А. Д. Китай и Россия в Евразии: Историческая динамика политических взаимовлияний [Текст] / А. Д. Воскресенский. – М.: «Муравей», 2004. – 600с.

⁵⁰¹ Лузянин, С. Г. Восточная политика Владимира Путина. Возвращение России на «Большой Восток» (2004-2008 гг.) [Текст] / С. Г. Лузянин. – М.: АСТ Восток Запад, 2007. – 447 с.; Никитина, Ю. А. ОДКБ и ШОС: модели регионализма в сфере безопасности [Текст] / Ю. А. Никитина. – М.: Навона, 2009. – 200 с.

⁵⁰² Политика России и Китая в Центральной Азии во второй половине XIX – начале XXI в. [Текст] / ред. А. В. Старцев. – Барнаул, 2014. – 460 с.

⁵⁰³ Бородин, Е. А. Двусторонние отношения России и Кыргызстана[Текст]: Монография / Е. А. Бородин. – М.: Восточная книга, 2012. – 227с.; Рудов, Г. Россия – Кыргызстан. Российско – кыргызские отношения: История и современность [Текст] / ред. В. М Плоских. – Москва, Бишкек: Илим. – 2002. – 352 с.

2001-жылы 11-сентябрда Афганистанда жана Борбордук Азияда АКШнын таасирдүүлүк факторунун күч алуусу Москванын активдүүлүгүн күчөткөн.

2002-жылы Россия үчүн Борбордук Азия чөлкөмү алардын дипломатиясынын артыкчылыктуу багыты экендигин билдирген⁵⁰⁴. Ушул мезгилден тартып Россия Борбордук Азияны ар кандай долбоорлор менен өзүнө тарта баштаган. КМШ ишмердигин Борбордук Азияга багыттап аймактагы мамлекеттери менен максаттуу кызматташууга өткөн⁵⁰⁵. Алардын ичине Борбордук Азия республикаларынын мамлекет башчыларынын (лидерлеринин) жеке байланыштары, жогорку деңгээлдеги расмий иш-сапарлар, дипломатиялык жана экономикалык карым-катнаштар кирген⁵⁰⁶. Коопсуздук жаатындагы ЖККУ, ШКУнун алкагындагы кызматташуу⁵⁰⁷ күчөгөн. Экономикалык жаатта ЕврАзЭС, кийин ЕАЭС алкагындагы алакалары мурункуга караганда белгилүү бир деңгээлде активдүүлүгү жогорулаган⁵⁰⁸.

Ошону менен катар Борбордук Азия республикаларында Россиянын ЖККУ алкагындагы багыты белгилүү: аба мейкиндигин жана чек араларды биргелешип көзөмөлгө алуусу, Борбордук Азия өлкөлөрүндө Россиянын куралдуу күчтөрүнүн жайгашышы, бул чөлкөмдө “үчүнчү” күчтөргө каршы күрөш жүргүзүүсү ж.б. Ушул таризде чөлкөмдө өз

⁵⁰⁴ Никитина, Ю. А. ОДКБ и ШОС: модели регионализма в сфере безопасности [Текст] / Ю. А. Никитина. – М.: Навона, 2009. – с. 138

⁵⁰⁵ Тренин, Д. Россия и Центральная Азия: взгляд из Вашингтона, Москвы и Пекина [Текст] / Д. Тренин // Центральная Азия. – 2008. – С. 86-157.

⁵⁰⁶ Прокофьев, И. В. Экономическое сотрудничество России со странами Центральной Азии [Текст] / И. В. Прокофьев // Южный фланг СНГ. Центральная Азия – Каспий – Кавказ: энергетика и политика. – М.: Навона, 2005. – Вып. 2. – С.456 -460.

⁵⁰⁷ Арунова, М. Россия и государства Центральной Азии: сотрудничество в сфере безопасности [Текст] / М. Арунова // Центр. Азия и Кавказ. – 2001. – №2. – С. 46 - 54.

⁵⁰⁸ Бердаков, Д. Кыргызстан в ЕАЭБ: что изменилось в стране за год? [Электронный ресурс] / Д. Бердаков. – Режим доступа: http://24.kg/ekonomi-na43_protsesta. – Загл. с экрана.

таасирин сактоого кам көргөн Россиянын кызыкчылык чөйрөсүнө Кытайдын кирүүсүнө байланышкан тынчсыздануу пайда болгон.

Ал эми Борбордук Азия республикаларынын ичинен Кыргыз Республикасы менен Россия Федерациясынын ортосунда достук, кызматташтык жана өз ара жардам келишимине 1992-жылдын 10-июнунда кол коюлган⁵⁰⁹. Ушул мезгилден баштап Россия Кыргызстан менен гуманитардык, соода-экономикалык, аскердик ж.б. багыттарда ырааттуу карым-катнаш жүргүзүп келүүдө.

2016-жылы 17-сентябрда Россиянын Президенти В. Путин “Ата-Бейит” көрүстөнүндөгү 1916-жылкы падышалык Россияга каршы улуттук боштондук көтөрүлүш айоосуз жазаланганда набыт болгондордун эстелигине гүл чамбар коюп⁵¹⁰, азыркы демократиялык Россия менен Кыргызстан таптакыр жаңы деңгээлдеги өнөктөштөр экенин белгилеген. Жалпы илим-билим тармактарында, анын ичинде архивдик, археологиялык, этнографиялык ж.б. байланыштарда бул эки шерик өлкө совет доорундагы кызматташтыкты сактап тим болбостон, жаңы баскычка көтөрө алышты⁵¹¹.

Учурда Кытай сыяктуу эле Россиянын Борбордук Азия республикаларында анын ичинде Кыргызстанда эки тараптуу жана көп багыттуу интеграциясы ШКУ, ЖККУ, ЕАЭС ж.б. уюмдар аркылуу ишке ашып жатат.

2019-жылы 28-мартта Кыргызстанга Россиянын Президенти В. Путин мамлекеттик иш сапары менен келген. Бул жолку расмий сапарда эки өлкөнүн ортосунда кызматташуу боюнча 17 меморандумга жана макулдашууга кол

⁵⁰⁹ Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между Российской Федерацией и Республикой Кыргызстан. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://docs.cntd.ru/document/901728231> – Загл. с экрана.

⁵¹⁰ Омурова, Ж. О. Из истории взаимоотношений Кыргызской Республики с РФ в период суверенитета [Текст] / Ж.О.Омурова // Востокведные исследования на Алтае.– Барнаул: Издательство АлтГУ, вып. XI. 2016. – С. 39-40.

⁵¹¹ Сколько Кыргызстанцев обучаются в России [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://kabar.kg/news/v-mon-rasskazali-skol-ko-kyrgyzstantcev-obuchaetsia-v-rossii-i-rossiian-v-kyrgyzstane/> – Загл.с экрана.

коюлган⁵¹², анын ичинен соода-экономикалык кызматташтык, товар жүгүртүүгө көп көңүл бурулган⁵¹³. Кыргыз-орус фонду аркылуу түз инвестициянын келиши 2019-жылы 200 млн. АКШ долларынан ашкан⁵¹⁴. Россиянын ишканалары кыргыз экономикасынын бардык секторлорунда бар. Учурда Кыргызстанда кыргыз-орус биргелешкен 700дөн ашуун ишкана катталган⁵¹⁵.

ЖККУнун алкагында Россия менен Кыргызстандын ортосунда аба-аскердик күчтөрүн жайгаштыруу келишимине 2002-жылдын 5-декабрында кол коюлган. Россиянын бул кадамын эксперттер дароо эле АКШнын «Ганси» авиабазасына атаандаш база түзүү, ал аркылуу АКШнын Борбордук Азиядагы таасирин басаңдатып, өз таасирин күчөтүү аракети катары баалап чыгышкан⁵¹⁶.

2003-жылы ЖККУнун алкагында Кыргызстандын Кант шаарында аба аскердик базасы түзүлгөн⁵¹⁷, аны Россия

⁵¹² Кыргызстан менен Россиянын кызматташтыгы тууралуу 17 документке кол коюлду [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://maralim.kg/archives/341812>. – Загл. с экрана.

⁵¹³ Орус-кыргыз алакасы, базалардын көлөкөсү [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_russia_relationship/.html. – Загл. с экрана.

⁵¹⁴ Кытай менен Россия ортосундагы Кыргызстан: Путиндин максаты эмне? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.bbc.com/kyrgyz/kитай_i_rossiya_pod_shkuroy_bumajnego_tigra_shos/. – Загл. с экрана.

⁵¹⁵ Путин, В. В. Россия Федерациясынын Президенти В. В. Путин – кол коюлган келишимдердин өңчөй бөлүгү экономика жаатында болгонун айтты. [Электронный ресурс]. / В. В. Путин – Режим доступа: <http://kalys.media/2019/03/28/putin-kol-koyulgan-kelishimderdin-ch-j-b-l-g-ekonomika-zhaatynda-boldu/>. – Загл. с экрана.

⁵¹⁶ Орус аскер базасы Кыргызстанга эмне пайда алып келүүдө? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.azattyk.org/a/1246504.html>. – Загл. с экрана.

⁵¹⁷ Орус базасы боюнча келишимдин чоо-жайы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan-russia-base/29847686.html>. – Загл. с экрана.

Президенти В. Путин келип ачкан⁵¹⁸. Кыргызстанда Россиянын аскер базасынын бир нече объекттери бар:

- 338-байланыш түйүн Кара-Балта шаарында жайгашкан, Россиянын аскер-деңиз флотунун башкы штабы менен Тынч жана Инд океандарында сергек турган кемелердин ортосундагы байланышты камсыз кылат. Ошондой эле радио-техникалык чалгындоо иштерин жүргүзөт;

- 954-байланыш түйүн Каракол шаарында жайгашкан. Россиянын деңиз флотунун сууда колдонуучу куралдарынын жана шаймандардын үлгүлөрү суу алдындагы сыналган торпедалар ж.б. (электр кыймылдаткыч тутумдары менен) Ысык-Көлдө сыноо жүргүзөт;

- Россиянын Коргоо министрлигинин атайын көзөмөлдөө кызматынын курамына кирген Майлуу-Суудагы автономдуу сейсмикалык станция, ал өзөктүк курал сыноолорун көзөмөлдөө үчүн иштелип чыккан;

- 999-авиабаза Кант шаарында жайгашкан, ЖККУнун Борбордук Азия аймагынын жамааттык ыкчам жайгаштыруу күчтөрүнүн авиациялык бөлүгү болуп саналат.

ЖККУнун Кыргызстандын аймагындагы аскердик базасы Тажикстандагы 201-Россиялык база менен бирдикте чогуу иш алып барат. Россиянын эки мамлекетте аскердик базасынын жайгашуусунун максаты, Борбордук Азиядагы коопсуздукту жана туруктуулукту камсыз кылуу. Афганистандагы кырдаал, ага байланыштуу терроризм жана экстремизм коркунучтары, чек арадагы уюшкан кылмыштуулуктун башка түрлөрүнө каршы туруу болуп саналат⁵¹⁹.

Мурда бул объектилер ар бири өзүнчө каралып келсе, 2012-жылдан тартып Кыргызстан менен Россия аларды бир

⁵¹⁸ Россия авиабазасынын айланасындагы талаш [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ky.kloop.asia/2012/09/12/azatty-k-orusiya-aviabazasy-ny-n-ajlanasy-ndagy-talash/>. – Загл. с экрана.

⁵¹⁹ Зверев Р. Российско-киргизские отношения: история и современность [Электронный ресурс] / Р. Зверев, И. Савин, В. Беляев. // Россия и новые государства Евразии. – 2018. – № 1. – С .106-125. – Режим доступа: <https://www.imemo.ru/publications/periodical/RNSE/archive/2018/1/international-relations/russiakyrgyzstan-relations-history-and-present-day> – Загл. с экрана.

Россиянын базасына бириктирүүгө макулдашышкан. Бул тууралуу документ «Бирдиктүү орус аскер базасынын статусу жана Кыргыз Республикасынын аймагында турушунун шарттары жөнүндө Россия менен Кыргызстандын ортосундагы макулдашууда»⁵²⁰ белгиленген.

2019-жылдын 28-мартында тараптар бул макулдашууга өзгөртүү киргизүү тууралуу токтомго кол коюшкан ⁵²¹. Документке ылайык Россиянын Чалдовардагы байланыш түйүнүнүн аянтын 811,2 гектардан 851,2 гектарга чейин, ошондой эле Караколдогу сыноо базасынын аянтын 55 гектардан 73,3 гектарга чейин кеңейген. Жалпысынан бирдиктүү Россия Федерациясынын базасынын аянты 58,3 гектарга (же 583 миң чарчы метрге) кеңейтилген. Мындан тышкары 2012-жылы биринчи макулдашууга ылайык Россия жер аянтынын ар бир чарчы метри үчүн жылына 50 цент же 0,5 долларын төлөйт. Ошентип, кошумча 58,3 гектар үчүн жылына алына турган сумма 291 миң АКШ долларынан турат⁵²². Ошол мезгилдеги ижаранын жалпы суммасы жылына 4,5 млн. долларын түзгөн. Жаңы макулдашуу боюнча ижара акысы өзгөргөн жок, бирок бирдиктүү базанын жалпы аянтын 58,3

⁵²⁰ Соглашение между Российской Федерацией и Киргизской Республикой о статусе и условиях пребывания объединенной российской военной базы на территории Киргизской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.mid.ru/foreign_policy/international_contracts/2_contract/-/storage-viewer/bilateral/page72/44567?fbclid=IwAR1iuFOPNNJPhfVh2lyzgtFc6cYNRgOOodgrETsTIX336m2GDYA1N1Qdg. – Загл. с экрана.

⁵²¹ Орус базасы боюнча келишимдин чоо-жайы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan-russia-base/29847686>. html. – Загл. с экрана.

⁵²² Протокол между Российской Федерацией и Киргизской Республикой о внесении изменений и дополнений в Соглашение между Российской Федерацией и Киргизской Республикой о статусе и условиях пребывания объединенной российской военной базы на территории Киргизской Республики от 20 сентября 2012 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201903260020?index=1&rangeSize=1>. – Загл. с экрана.

гектарга чейин кеңейтүүнүн эсебинен ижаранын жалпы суммасы 4,5 млн. доллардан 4,79 млн. долларына көтөрүлдү⁵²³.

Россиянын ЖККУнун алкагында Кыргызстанда жайгашкан аскердик базасын кээ бир чет өлкөлүк серепчилер тарабынан Кыргызстан Россиянын таасиринен чыга элек аймак катары анализдөөсүнө негиз болуп келет⁵²⁴.

Ааламдашуу мезгилинде Борбордук Азияда ШКУ жана ЖККУ аркылуу таасирленип жаткан Россия менен Кытайдын бири биренен кем калышпаган кубаттуу мамлекеттер экендиги жана кандайдыр бир улуттук кызыкчылыктарына абдан кооптуу болгон коркунучтарга туруштук бере ала тургандыгына ынанууга болот. М: Россия НАТО менен АКШнын Кавказда жана Борбордук Азияда таасирленишине бушайман болсо, Кытай АКШнын жана Япония аскердик байланышын күч алышына жана Ганконг маселесине, Тайвандын саясий макамы боюнча АКШнын көз карашына нааразы. Бирок, ШКУ алкагында бул маселе боюнча эки өлкө тең башка тараптын жардамы менен маанилүү колдоого умтулбаганын байкоого болот. Бул бир жагынан эки өлкөнүн улуттук кызыкчылыгы менен байланыштуу. Эгерде Кытай НАТОну кеңейүү таасирине каршылык көрсөтсө, анда бул анын кызыкчылыгына туура келбестен АКШ менен ачык чыр чатакка чыгуу коркунучу туулмак. Ушундай эле Россиянын Тайвань маселелесине катышуу кесепети тууралуу айтса болот. Ал эми Россия Пакистан менен өз ара байланышында Кытай менен анча келише албайт, ал эми Россиянын Украина, Индия, Грузия, Иран ж.б. карата болгон мамилесинин натыйжасын Кытай

⁵²³ Орус аскер базасы Кыргызстанга эмне пайда алып келүүдө? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.azattyk.org/a/1246504.html>. – Загл. с экрана; Орус базасы боюнча келишимдин чоо-жайы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan-russia-base/29847686.html>; Россия авиабазасынын айланасындагы талаш [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://ky.kloop.asia/2012/09/12/azattyk-k-orusiya-aviabazasy-ny-najlanasy-ndagy-talash/](https://ky.kloop.asia/2012/09/12/azattyk-orusiya-aviabazasy-ny-najlanasy-ndagy-talash/). – Загл. с экрана.

⁵²⁴ Акимбеков, С. М. Российская, политика в Центральной Азии состояние и перспективы [Текст] /С. М. Акимбеков // Pro et Contra. – 2000. – № 3. – С. 75-88.

толук колдойт, бул экөөнүн өз ара мамилесинде кыйынчылык туудурат.

Бул таризде, ШКУдагы ишмердүүлүктүн негизги компоненти Кытай менен Россиянын өз ара карым-катнашы эсептелет. Буга Кытай изилдөөчүлөрү ШКУ Кытай тараптын Россияга болгон жалпы кызыкчылыгынын өсүүсү, Кытайдын тышкы стратегиясынын жалпы структурасы Россияга карата багытынын маанилүүлүгүнүн күчөшү менен чагылдырылат дешет⁵²⁵.

2009-жылдын октябрында Екатеринбургда өткөн ШКУнун саммитинде Россия Президенти В. Путин, “Кытай философу Лао Цзынын айтуусу боюнча, ким мыкты тура алганды билсе – аны жыгуу мүмкүн эмес. Ким жөлөнгөндү билсе – аны кулатуу мүмкүн эмес. Биз силер менен бирге жүз жылдын жүрүшүндө бири бирибизди жөлөп, таяп турабыз. Россия менен Кытай ар дайым бири бирине жөлөк болуп өз ара колдоо жана жардамдашуу болооруна толук ишенем” деген⁵²⁶.

Россия Борбордук Азия анын ичинде Кыргызстан менен ШКУ алкагындагы кызматташтыкта төмөндөгүдөй багыттарга басым жасайт. Биринчиден, коопсуздук жаатында – бул Россиянын Түштүк чек араларынын тарабы боюнча ЖККУга кошумча дагы бир коопсуздук бурчун түзүү. Тажикстан менен Кыргызстандагы аскердик базалардын жайгашышы. Бул чөлкөмдөгү террористтик коркунучту жана ар кандай экстремисттик чыгууларды жок кылуу боюнча чараларды кабыл алуу, өз убагында маалыматты алмашууда ийгиликтерге жетүү ж.б. Россия коопсуздукту чыңдоо максатында КР менен

⁵²⁵ Chen Xinming. Zhonghe guanxi shunli fazhan jiqi yingxiang (Успешное развитие российско-китайских отношений и их последствия) / Chen Xinming. // Guoji wenti vanjiu (Исследование международных проблем).– 2005, – №2, –С. 6-10.

⁵²⁶ Путин, В. В. Председатель Правительства РФ В. В. Путин выступил на торжественном концерте по случаю 60-летия установления дипломатических отношений между Россией и Китаем и официального соглашения о порядке формирования и исполнения бюджета Шанхайской организации сотрудничества / В. В. Путин // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.mid.ru/BDOMP/spm_md.nsf/0/9B8797DEB563E3944257BE8001D901E [Http://dlib.eastview.com/browse/doc/43177282](http://dlib.eastview.com/browse/doc/43177282). – Загл.с экрана.

аталган тармагындагы кызматташуу жөнүндө макулдашуу (5-декабрь, 2002-ж. Бишкек ш.) 16 беренеден туруп, буга чейин кол коюлган документтердин негизинде 10 жылдык мөөнөткө, анан дагы узартылган⁵²⁷. Укук-ченемдик ж.б. документтердин негизинде эки өлкө коопсуздук жаатында биргелешкен иш чараларды турмушка ашырып жатат.

Экинчиден, экономикалык чөйрөдө – бул өзүнүн Борбордук Азияда анын ичинде Кыргызстанда салттуу таасир чөйрөсүн жана чарбалык-өндүрүштүк байланыштарын сактоо аракеттери, энергетикалык саясатты координациялоо – экспорттолуучу энергия алып жүрүүчүлөрдүн көлөмүн, ташуу каттамдарын ишке ашырууну каалайт.

2012-жылы эки өлкө башчылары (РФ жана КР) сүйлөшүүлөрүнүн жүрүшүндө республиканын экономикалык көз карандысыздыгын камсыз кылуу жана улуттук экономиканын өнүгүшүнө түрткү берүү максатында Камбар-Ата 1-ГЭС жана Жогорку Нарын ГЭС каскадын куруу жана эксплуатациялоо жөнүндө сүйлөшүшкөн⁵²⁸.

2012-жылдын 20-сентябрында Кыргыз Республикасынын Энергетика жана өнөр жай министрлиги менен Россиянын “Рус Гидро” ачык акционердик коомунун энергетика боюнча Камбар-Ата ГЭС-1 жана Жогорку Нарын каскады ГЭС куруу, эксплуатацияга берүү боюнча меморандумга кол коюшкан⁵²⁹.

2018-жылы кыргыз-орус аймактар аралык комиссиясынын 8-отурумунда “Руселпром” концерни менен (1,5 млрд. долл.) кызматташуу боюнча макулдашышкан. Мында

⁵²⁷ Кыргыз Республикасы жана Россия Федерациясынын ортосунда коопсуздук тармагындагы кызматташуу жөнүндө макулдашуу (5-декабрь, 2002 ж.). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 3150, л.199-214.

⁵²⁸ Зверев Р. Российско-киргизские отношения: история и современность [Электронный ресурс] / Р. Зверев, И. Савин, В. Беляев. // Россия и новые государства Евразии. – 2018. – № 1. – С .106-125. – Режим доступа: <https://www.imemo.ru/publications/periodical/RNSE/archive/2018/1/international-relations/russiakyrgyzstan-relations-history-and-present-day> – Загл. с экрана.

⁵²⁹ Меморандум о сотрудничестве между Министерством и промышленности Кыргызской Республики и Открытым акционерным обществом “РусГидро”(20 сентября 2012 г.). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 14-03-001. л. 183-193.

Кыргызстанда ГЭСті куруу жөнүндө иш чаралар каралган⁵³⁰. Учурда республиканын экономикалык өнүгүүсүн алдыга жылдыруу катары каралган энергетика тармагындагы долбоорлордун башы ачылбай турат. Бул долбоорлор жемкорлуктун кесепетинен ишке ашпай калган деген пикирлер жаралган.

Россия менен Кыргызстандын ортосунда ийгиликтүү ишке ашырылып жаткан долбоору Газпром компаниясы Кыргызстанда газдаштырууну ишке ашырып, социалдык объектилерди куруп жатат. Мындан тышкары Россия “Кытай–Кыргызстан–Өзбекстан” темир жолунун курулушуна жана CASA-1000 электр берүү линиясынын курулушуна катышууну каалайт.

2015-жылы Кыргызстандын ЕАЭСке кириши менен эки мамлекеттин экономика жаатындагы кызматташтыгынын жаңы этабы башталган. Кыргызстандын жарандары Россиянын аймагында 30 күнгө чейин каттоосуз жүрүү укугуна ээ болушкан. Россияда иштеп жаткан кыргыз жарандары эмгек келишимдеринин негизинде жумушка орношот, башкача айтканда, аларга иштөөгө уруксат жана патент берүүнүн кажети жок. Эмгек келишимдеринин негизинде алар медициналык жардамды Россиянын жарандары менен бирдей деңгээлде ала алышат. Жогорку билими бар документтер таанылат (окутуучулук, юридикалык, медициналык же фармацевтикалык иш-аракеттерди жүргүзүү үчүн). Кыргыз жарандарынын балдары бала бакчага жана мектепке барууга укуктуу⁵³¹.

Эмгек миграциясы орус-кыргыз өз ара аракеттенүүсүнүн маанилүү чөйрөсү бойдон калды. Жыл сайын Россияда иштөөгө Кыргызстандын жарым миллиондон ашык тургуну кетет. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик миграция кызматынын 2018-жылдагы маалыматы боюнча,

⁵³⁰ Зверев Р. көрсөтүлгөн эмгеги

⁵³¹ Орус-кыргыз алакасы, базалардын көлөкөсү[Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_russia_relationship/.html. – Загл.с экрана.

кыргызстандык мигранттардын жалпы саны 710 миң адам, анын 640 миңи Россияда⁵³², анткени Россия Кыргызстандын ири соода-экономикалык өнөктөшүнүн бири. Ал эми, 2018-жылы Россия менен Кыргызстандын ортосундагы соода жүгүртүүнүн өсүшү 17% тен ашып, 1,9 млрд долл. жеткен⁵³³.

Үчүнчүдөн, гуманитардык чөйрөдө – Борбордук Азиядагы орус тили менен орус маданиятынын абалын сактоо жана бекемдөө. ШКУ өлкөлөрүнүн билим берүү тутумдарын жакындатуу, кадрлык дараметти түзүү жана интеграциялык бирикменин комплекстүү иденттүүлүгүн түптөө болуп саналат. Эки мамлекеттин илимий байланыштарын өнүктүрүү боюнча 2003-жылы Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы менен Россия Илимдер академиясынын ортосунда түзүлгөн кызматташуу жөнүндө келишим эсептелет. Анын негизинде окумуштуулардын эки тараптуу байланыштары акысыз жүргүзүлүп, биргелешкен илимий эмгектери жарыяланат⁵³⁴.

2011-жылы 28-мартта Россия өкмөтү менен Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн ортосундагы Бишкек шаарындагы Россиянын илим жана маданият борборун ачуу, Москвадагы кыргыз илим жана маданият үйүн түзүү жана иштөө шарттары жөнүндө макулдашуу кабыл алынган⁵³⁵.

⁵³² Бердаков, Д. Кыргызстан в ЕАЭБ: что изменилось в стране за год? [Электронный ресурс] / Д. Бердаков. – Режим доступа: http://24.kg/ekonomi-na43_protsesta. – Загл. с экрана.

⁵³³ Орус-кыргыз алакасы, базалардын көлөкөсү [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_russia_relationship/.html. – Загл. с экрана.

⁵³⁴ Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Киргизской Республики о сотрудничестве в области высшего образования. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL:<http://docs.cntd.ru/document/1901345> – Загл. с экрана.

⁵³⁵ Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Киргизской Республики об учреждении и условиях деятельности российского центра науки и культуры в г.Бишкеке и киргизского дома науки и культуры в г. Москве. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://normativ.kontur.ru/document?moduleId=1&documentId=270582> – Загл. с экрана.

2016-жылдын декабрь айында бул борбордун филиалы Ош шаарында ачылган. Борбор ачылган жылдан бери жыл сайын Россиянын ЖОЖдору менен биргеликте илим жана билим берүү жаатында ар кандай иш-чараларды жана сынактарды өткөрүп келет. Россияда федералдык бюджеттин эсебинен жогорку билим алуу мүмкүнчүлүктөрү үчүн жыл сайын "Ачык эшиктер күнү" жана "Россияда окууга убакыт" деген олимпиадалар уюштурулат. Кыргызстандын Билим берүү жана илим министрлигинин 2019-жылдагы маалыматы боюнча, Россиянын ЖОЖдорунда 15,8 миң кыргыз жараны билим алууда, анын ичинен 6,6 миңи - Россиянын бюджетинин эсебинен. Өз кезегинде, учурда 1580 Россиянын жарандары Кыргызстанда билим алышууда⁵³⁶.

Кыргызстандын Россия менен маданий-гуманитардык мамилелери кызматташуунун жаңы деңгээлине көтөрүлүп, 2020-жылы 27-февралында Кыргызстан менен Россиянын эриш аркак жылынын ачылышы жарыяланган ⁵³⁷. Эки мамлекет ортосунда бир катар иш чаралар пландалып, бирок 2020-жылдагы пандемияга байланыштуу көп иш чаралар 2021-жылга жылдырылган.

Жогоруда Россия менен Кыргызстандын кызматташтыгын үч багытта кароо аракетин көрдүк. ШКУ алкагында кызматташтыкты Россиялык саясий дискурста уюмга байланышкан келечекке эки багыттуу көз караштар бар. Аларды «ШКУ-скептиктерге» жана «ШКУ-оптимисттерге» бөлүүгө болот. Адистердин биринчи группасын Борбордук Азия аймагында Россиянын таасиринин күчтүү бойдон калуусун каалап, чыгыштагы коңшунун таасиринин өсүп баратканы түйшөлтөт. Кытай менен достошуу – пайдалуу, бирок коркунучтуу экенин түшүнүп, көптөгөн авторлор Россия өзүнүн улуттук кызыкчылыктарын ырааттуу коргоого

⁵³⁶ Сколько Кыргызстанцев обучаются в России [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://kabar.kg/news/v-mon-rasskazali-skol-ko-kyrgyzstantcev-obuchaetsia-v-rossii-i-rossiiian-v-kyrgyzstane/> – Загл.с экрана.

⁵³⁷ Открытие перекрёстных годов России и Киргизии. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.kremlin.ru> – Загл.с экрана.

чакырышат. Анткени, кытайлыктар дүйнөнү батыштык руханий көндүм кара-ак түстө, жакшылык-жамандык, өз-жат дихотомиясы аркылуу эмес, үч өзгөрмөнүн бирге аракеттешүүсү аркылуу көрүшөт. Мисалы, Мао Цзедун дүйнөнү үч бөлүккө бөлгөн: биз өзүбүз, биздин пикирлештер, биздин душмандар. Кытайлыктарга таандык ой жүгүртүүнүн стратегиясы, «союздаштар», «душмандар» категориялары көп вариацияланат, ал эми атаандаштарын өз союздаштарынын колу менен жайлайт⁵³⁸.

Борбордук Азияда – мындай саясат азыр деле жүрүп жатат, учурдагы Кытайдын “Бир алкак, бир жол” долбоорунун алкагында Бишкектеги ШКУнун жыйынында (2019-жыл) Кытай баардык Борбордук Азия республикаларына анын ичинде Кыргызстанга чоң насыяларды берүүнү улантаарын билгизген. Кытай тараптан ар кыл түрдөгү долбоорлорду каржылоону көбөйтүүнү убада кылуу чөлкөмдү Батыштын жада калса Россиянын таасиринен арылтууну каалайт деген аргасыз ойго түртөт.

ШКУдагы ички өз ара мамилелерди гармонизациялоо жана тартиптештирүү максатында ШКУнун мүчөлөрүн 3+4+2 шарттуу схемасы боюнча ички түзүмдү жана кызмат-милдети адистиги жөнүндө маселеси талкууга алынган. 1) Кытай-Россия-Индия – жогорку; 2) Казакстан-Өзбекстан-Пакистан – Иран ортоңку; 3) Кыргызстан-Тажикстан – төмөнкү, субрегиондук. ШКУну кызмат-милдеттин ыраатташтыруу максатында, Казакстан менен Өзбекстанды Борбордук Азияда «төрттүктү» туруктуулук менен өнүгүүгө жооп берүүчү субъекттери катары бөлүшкөн. Россия менен Кытай – ШКУнун жетектөөчү мамлекеттери, алар өзүнүн геосаясий жана экономикалык абалынан улам объективдүү түрдө уюмдун жалпы стратегиялык сызыгы жана тышкы дүйнө менен өз ара мамилелери үчүн жооп беришет.

⁵³⁸ Серебрякова, Н. В. Шанхайская организация сотрудничества: многосторонний комисс в Центральной Азии [Текст] / Н. В. Серебрякова. – М.: Инфорос, 2011. – с. 155

Индиянын Азия изилдөө институтунун изилдөөчүсү С. Чаттерджи, “Постсоветтик Борбордук Азия республикалары анын ичинде Кыргызстандагы модернизацияны экономикалык жана саясий реформалардын жүрүшүнүн негизинде алардын коомго болгон мамилеси менен өлчөгөн. Автордун пикиринде модернизациялоого ички факторго караганда тышкы факторлордун ролу күчтүү жана таасирдүү болгондугуна токтолгон. Анткени, көз карандысыздык мезгилиндеги Борбордук Азия республикаларынын экономикасында түзүмдүк кайра түзүүлөр факт жүзүндө болгон эмес. Демократизациянын алгачкы толкуну пландуу экономикадан рыноктук экономикага өтүүдө абдан татаал болгон. Иш жүзүндө бул өлкөлөрдүн саясатынын багытынын өзгөрүшү өндүрүштүн төмөндөшүнө, жумушсуздуктун көбөйүшүнө, билим алуу, саламаттыкты сактоо чөйрөсүндө деградациянын болушуна, ички жана тышкы миграциянын күчөшүнө ж.б. таасирсиз жыйынтыктарга алып келгенин белгилейт”⁵³⁹. Индиялык серепчинин пикири кандайдыр бир деңгээлде туура экендигин баамдоого болот. Анткени Борбордук Азия республикалары анын ичинде Кыргызстан жогорудагыдай тагдырды башынан кечирип жатат.

2019-жылдын 10-ноябрында Самаркандда “Валдай” талкуу клубунун X Азия конференциясы “Борбор Азия жана Евразия: глобалдык башаламандык чакырыктарга каршы көп тараптуу кызматташтык” деген аталышта өткөн. Бул конференцияда ШКУнун мурунку катчысы Р. Алимов: “Чөлкөмдөгү мамлекеттер үчүн Россия менен Кытай эң ишенимдүү өнөктөштөр. Учууга даярданып жаткан Орто Азиянын канаттары дал ушул Россия жана Кытай. Кытай жана Россия чөлкөмдүн доминанттары эмес, өнөктөштөрү. Бул эки мамлекеттин Борбордук Азиядагы беш республика менен товар алмашуусу бир жылда 20 %, башкача айтканда, 25-27 млрд. өстү. Салыштырмалуу АКШ менен Борбордук Азия

⁵³⁹ Chatterji, S. The Development Trends in Kyrgyzstan [Text] / S. Chatterji // Asia Annual. — New Delhi: Institute of Asian Studies, 2003.– pp. 97—109.

ортосундагы товар алмашуунун көлөмү 2,7 млрд. долларга барабар экендигин”⁵⁴⁰ белгилеген.

Жогорудагыдай ой пикирди баардык эле иликтөөчүлөр колдой бербейт. Азыркы тапта ШКУ алкагындагы кызматташууда Россия өзү каалагандай бир тараптуу саясаттын ишке ашыруусу мүмкүн эмес⁵⁴¹. Ал эми Ирандык саясат таануучулар Борбордук Азиядагы “геосаясий тең салмактуулук”, Борбордук Азиянын тарыхы жана географиясы “Чоң оюндун” ири державалардын таасир чөйрөсүнө айланды. Алар өз кызыкчылыктары үчүн өз ара атаандаштык күрөшүн жүргүзүшөт. Бирок, жаңы көз каранды эмес мамлекеттер өздөрүнүн саясий көз карандысыздыгы жана экономикалык туруктуулук жолуна түшүүдө тышкы күчтөрдүн атаандаштык күрөшүнөн пайда көрүүнү үйрөнүшү зарыл. Жаңы Борбордук Азия мамлекеттери абдан жай өнүгүүдө болсо дагы аскердик жана коргонуу системасында модернизацияга өтүү менен чөлкөмдүк кызматташуунун түзүмдөрүнүн ишине катышууда ишенимдүү кадам жасашы керек экендигин белгилешкен⁵⁴².

Учурдагы Евразия мейкиндигинде жайгашкан өлкөлөрдүн экономикалык интеграциясын трансформациялоонун эң башкы кыймылдаткыч күчү бул мамлекеттер аралык долбоорлор: Евразиялык экономикалык биримдик (ЕАЭБ) жана Жибек Жолунун экономикалык алкагы (ЖЖЭА). Бүгүнкү күндө дүйнөлүк коомчулукту кызыктырып жаткан эки чоң долбоор (ЕАЭБ, ЖЖЭК) бири-бирине көз карандысыз параллелдүү өнүгүү менен бирге, өздөрүнө тиешелүү болгон концепциялары, өңүттүү багыттары менен айырмаланат. Бирок, бул долбоорлордо транспорт, энергетика жана соода-экономикалык чөйрөдө кандайдыр бир деңгээлде

⁵⁴⁰ Алимов, Р. Центральной Азии нужна не "большая игра", а мощный подъем [Электронный ресурс] / Р. Алимов. – Режим доступа: <https://m.uz.sputniknews.ru/radio/20191112/12783839/Alimov-Tsentrallyy-Azii-nuzhna-ne-bolshaya-igra-a-moschnyy-podem.html>. – Загл. с экрана.

⁵⁴¹ Бердаков, Д. Кыргызстан в ЕАЭБ: что изменилось в стране за год? [Электронный ресурс] / Д. Бердаков. – Режим доступа: http://24.kg/ekonomika43_protsesta. – Загл. с экрана.

⁵⁴² Rahmani, M. Central Asian States: Balancing Opportunities and Challenges [Text] / M. Rahmani // Central Asia and the Caucasus (Lulea, Sweden). – 2003. – N 2. – pp. 124-134.

атаандаштыгы күчтүү. Бул эки долбоордун бириге турган алкагы ШКУ экендигин белгилешүүдө. Ошондуктан ШКУнун ишмердүүлүгү жеке мамлекеттердин кызыкчылыгынан жогору туруп, уюмга кирген ар бир мамлекеттин өнүгүп-өсүшү үчүн коомчулуктун колдоосун жана социалдык бекем таянычын камсыздоосу керек.

Россия Борбордук Азияда анын ичинде Кыргызстанга карата жүргүзгөн көп багыттуу тышкы саясатында кызматташуунун бардык чөйрөлөрүндө алдыңкы сапта болууга умтулат. Евразия чөлкөмүндөгү, анын ичинде Борбордук Азиядагы коопсуздук жаатын алсак, расмий Кремль расмий Пекин менен бул жаатта эл аралык кызматташтыктын жүгүн бөлүшүүгө аргасыз. Бул эки ири мамлекеттин демилгелерине ылайык уюшулган коопсуздукту камсыздоону көздөгөн уюм -- ШКУ менен Россия жетекчи ролго ээ. Башка бир түзүм-- ЖККУнун ишмердиги бири-бирине карама-каршы келбегендигине карабастан, бул экинчи уюм Россиянын ЖККУга кирген мүчө өлкөлөргө карата айрыкча жетекчилик ролун ачыктайт. Демек, ЖККУну түзүү аркылуу Россия Кытайды ШКУнун ЖККУга кирген өлкөлөрүнөн өзүнө кыйла жакын үзөңгүлөш кылып тартууга жетишти.

Жыйынтыктап айтканда, учурда Россия менен Кыргызстандын кызматташтыгы ЖККУ жана ШКУнун алкагында өнүгүп, бул мамлекеттер шериктеш катары эки тараптуу кызматташтыкты да чыңдап жаткандыгы чындык. Россиянын Борбордук Азияга жана Кыргызстанга карата тышкы саясатынын негизи «Евразиялык интеграция» аркылуу үч багытта ишке ашып жатат: 1) аскердик жана коопсуздук тармагындагы кызматташтык (Кыргызстанда, Тажикстанда жайгашкан аскердик базалар); 2) Россия аркылуу түзүлгөн түзүмдөр аркылуу кызматташуу (КМШ, ЖККУ), акыркы мезгилдерде ЕАЭБ алкагында соода-экономикалык интеграциянын күч алуусу; 3) гуманитардык чөйрөдөгү үзүлбөй ырааттуу сакталган кызматташтык. Маселен, дагы башка постсоветтик өлкөлөргө салыштырганда, Кыргызстанда орус тили расмий тил катары кабыл алынып, Россиялык диаспора өкүлдөрү республиканын мамлекеттик жана коомдук турмушуна жигердүү катышууда.

4.3. АКШ, Евробиримдик ж.б. мамлекеттердин Кыргызстандын ШКУ алкагындагы интеграциялык өнүгүүсүн талдоосу жана алардын “жумшак күч” саясаты

Постсоветтик Борбордук Азиянын, анын ичинде Кыргызстандын тышкы саясий багытынын бири - АКШ, Евробиримдик өлкөлөрү менен эки жана ар тараптуу кызматташууну ишке ашыруу болуп саналат.

Белгилүү болгондой совет доорунда Борбордук Азия республикалары анын ичинде Кыргызстан Батыш Европанын, АКШнын тышкы саясатындагы маанилүү багыты болуп саналган эмес. Чөлкөмдөгү АКШнын ролу Билл Клинтондун президенттигине чейин ынанымдуу таасир кылуулар жокко эсе болгон. Алар негизинен АКШнын тышкы саясий багыты үчүн салттуу демократизациялоого, рынок реформаларына, Түндүк альянсы (НАТО) менен кызматташтык программаларын колдоосу жана аларга катышуусу маанилүү эле. Борбордук Азияда АКШ, Евробиримдик каржылаган бейөкмөт уюмдар көбөйгөн. Бул уюмдардын ишмердиги куралданууну, терроризмди, баңги заттын коркунучун жайылтууга каршы турууга көмөктөшүү боюнча иш чараларды ичине камтыган⁵⁴³. Географиялык алыстыгы жана жарым кылымдык кансыз согуштун мурасы Борбордук Азия өлкөлөрүнүн жана Евробиримдиктин тыгыз байланыштарын жолго коюуга түрткү боло албаган. Евробиримдик жетекчилиги постсоветтик республикалардагы коопсуздук жана экономикалык өнүгүү маселелерин өзүнүн улуттук кызыкчылыктарынын чөйрөсүнө кийирген эмес. Борбордук Азиядагы саясий режимдердин өзгөрүүсүнө жана кызматташтык маселелерине көңүл буруусу солгун болгон.

XX кылымдын аягында СССРдин кулашы жана “кансыз согуштун” аякташы менен Евразия мейкиндигинде жаңыдан түзүлгөн эгемендүү мамлекеттердин ортосунда геосаясий

⁵⁴³ Starr, F. A Regional Approach to Afghanistan and Its Neighbors [Text] / F. A. Starr. – Wash., D.C., 2008. – 56 p.

карама-каршылыктар күчөгөн. Ушундай кырдаалда АКШда Борбордук Азиянын элдеринин тарыхын, маданиятын, тилин жана дин ж. б. маселелерин изилдөө олуттуу маселеге айланган.

АКШ жана Батыш өлкөлөрүнүн Борбордук Азияга болгон таасирдүүлүгү эки этапта ишке ашкан. *Биринчи этап* – XX кылымдын 90-жылдарынан XXI кылымдын башына чейинки мезгил. СССР кыйрагандан кийин АКШда Борбордук Азия республикаларынын тарыхын изилдөө иштери активдүү түрдө башталган. Борбордук Азиянын географиялык жайгашуусу, саясат, экономика, коопсуздук, тышкы саясат ж. б. маселелери боюнча алектенген илимий изилдөө институттар жана борборлор уюшулуп иштей баштаган.

1991-жылы АКШ биринчилерден болуп Борбордук Азия республикаларынын көз карандысыздыгын тааныган. Кыска аралыкта эле, ар бир Борбордук Азия мамлекети менен эки тараптуу дипломатиялык мамиле түзүүгө жетишкен.

1997-жылы Вашингтон Борбордук Азия мамлекеттерин өзүнүн узак мөөнөттүү стратегиялык кызыкчылыктарынын аймагы деп жарыялаган. Ал эми 1999-жылдын март айында АКШнын Конгрессинде Борбордук Азия өлкөлөрүн экономикалык жана саясий жактан көз карандысыздыгын колдоо үчүн «Жибек Жолунун стратегиясы жөнүндө Акт» кабыл алынган. АКШ Орто Азиядагы постсоветтик өлкөлөр менен эки тараптуу кызматташуунун өнүгүшүнө маани берип өзгөчө көңүл бура баштаган.

АКШнын окумуштуулары Евразиянын борборунда жайгашкан Борбордук Азия мамлекеттерине туруктуу эмес чөлкөм катары мүнөздөмө беришкен⁵⁴⁴. Ал эми ШКУга болгон АКШнын мамилеси акырындап анын ишмердүүлүгүн байкоодон активдүү кызыгуусуна чейин өзгөрүлгөн. Азыркы учурда Батыш изилдөөчүлөрүнүн ортосунда ШКУ Америкага каршы багытка ээ. Батыш Европа менен АКШнын аскердик түзүмдөрүнө каршы түзүлдү деген ой кеңири тараган. Алгач

⁵⁴⁴ Бжезинский, 36. Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы [Текст] / З. Бжезинский. – М.: АСТ, 2015. – 702 с.

АКШнын ШКУга болгон мамилелери пассивдүү мүнөздөлүп, анын өнүгүүсүнө минималдуу таасир эткен. АКШ учурунда «Шанхай бештигин» анын кызыкчылыгына эч кандай коркунуч туудурбаган бирикме, ишкердик катары караган. Тескерисинче, АКШ Москванын ролу Орто Азияда жаңы ири оюнчунун – Кытайдын пайда болушу менен алсызданат деп эсептеген. Мындан тышкары уюм түзүлгөн учурда анын алгачкы максаттары аймактагы АКШнын максаттарына жооп берген. Вашингтон исламдык экстремизм коркунучун төмөндөтүүгө, Орто Азиянын туруктуулукка жетишүүсүнө, чыр-чатактык деңгээлдин төмөндөшүнө багытталган ар кандай кадамдарды колдогон. Ошондуктан АКШ расмий деңгээлде “Шанхай бештигине” маани берген эмес⁵⁴⁵.

АКШнын кээ бир окумуштуулары Борбордук Азиядагы Кытайдын таасирдүүлүгүнүн жүзүн ачууда, 1990-жылы Кытай чек ара маселесинин чечилишин шылтоолоп Борбордук Азияга таасирин жайылтуудагы аракеттери деген пикирди билдиришкен. ШКУнун уюшулушун Кытайдын иш аракети катары баалашып, ал Борбордук Азия республикалары менен чек ара маселесин чечкенден кийин Орто Азияга агрессивдүү соода компаниясын баштоо менен өз таасирин бекемдеп, натыйжада ШКУну түздү деп баа берген⁵⁴⁶.

XXI кылымдын башындагы глобалдык окуялардын толкуну Афганистандагы согуш, Жакынкы Чыгыштагы жаңжалдык чыңалуулар чөлкөмдүн стратегиялык маанисин жогорулатуу менен эл аралык мамиледе Борбордук Азияга карата олуттуу ой пикирлер жана активдүү изилдөө иштеринин жүрүшү байкалган.

2000-жылы АКШнын талдоочулары алардын жетекчилиги астында «Чоң Борбор Азиянын кызматташтыгы

⁵⁴⁵ Пейруз, С. Центральная Азия и Китай: растущее ство. Доклад 04, октябрь 2009 [Электронный ресурс] / С. Пейруз. EUCAM • CEPS-Brussels www.ceps.eu • FRIDE – Madrid. – Режим доступа: www.fride.org www.eucentralasia.eu. – Загл. с экрана.

⁵⁴⁶ Ушул эмгекте... Режим доступа: www.fride.org www.eucentralasia.eu. – Загл. с экрана.

жана өнүгүүсү боюнча өнөктөштүк»⁵⁴⁷ деген кеңири форматтуу чөлкөмдүк интеграциялык түзүмүнүн долбоорун иштеп чыгышкан.

АКШнын белгилүү саясат таануучусу, окумуштуу Фредерик Старр, «Борбордук Азияга байланышкан АКШнын түз жана кыйыр түрдөгү татаал стратегиялык кызыкчылыгынын бетин ачууда, Борбордук Азия мамлекеттерине жана Афганистанга болгон мамиледе Вашингтондун аймактагы саясий концепциясынын эл аралык саясий жана экономикалык жараянда тең салмактуулугун, бирдиктүүлүгүн иштеп чыгууда «жалпы калыпка салууга» аракет кылат» деген⁵⁴⁸. Бул окумуштуу аймакта жашап турган уюмдардын бири да геосаясий жактан Борбордук Азиянын бардык республикалары, Афганистанды толугу менен камтыбастыгын белгилеген. Анын пикиринде бир дагы уюм чөлкөмдөгү ийкемдүү саясаттын бардык үч түзүмүн, тактап айтканда: бир эле мезгилде саясий реформаларды жүргүзүүгө, экономикалык кызматташтыкты, коопсуздук тутумун түзүүнү айкалыштыра албайт. Ал «Афганистан – Пакистан» алкагынын саясий, социалдык-экономикалык абалын анализдөө менен чөлкөмдүн чегинин кеңейишин карап «Чоң Борбордук Азияга (ЧБА)» Казакстан жана Россияны түштүккө жасалма түрдө киргизилип калгандыгын көрсөткөн⁵⁴⁹. Мындай ой пикир Чоң Борбордук Азиядан Россия менен Кытайды стратегиялык жактан бөлүп салуусу катары кабыл алынган.

Батыш окумуштуулары АКШнын Борбордук Азиядагы бир нече стратегиялык максаттарын санап өткөн. Борбордук Азияда коопсуздук инфраструктураларын түзүү менен терроризмге каршы күрөш жүргүзүп жатат. Афганистанга жана анын коңшуларына радикал исламизмден коргонуу мүмкүнчүлүгүн берди. Чөлкөмдүк экономиканы чыңдоо

⁵⁴⁷ Старр, Ф. Партнёрство для Центральной Азии [Текст] / Ф.Старр // Foreign Affairs. – 2005. – №4. – С. 34-38.

⁵⁴⁸ Starr, F. A Regional Approach to Afghanistan and Its Neighbors [Text] / F. A. Starr. – Wash., D.C., 2008. – 56 p.

⁵⁴⁹ Старр, Ф. Партнёрство для Центральной Азии [Текст] / Ф.Старр // Foreign Affairs. – 2005. – №4. – С. 34-38.

аракеттери Жакынкы Чыгыш менен Түштүк жана Чыгыш Азиянын ортосундагы экономикалык жана саясий көпүрө катары кызмат кылууга шарт түздү. Чөлкөмдүк соода байланыштарын жана тийиштүү транспорттук инфраструктураны чыңдоо жагынан иш аракет кылды. Акыры, мусулман калкы көп жашаган өлкөлөргө демократиялык саясий тутумдарды стимулдаштырууда үлгү боло алды. Буларга карата коюлган максаттар аймакта мыкты жүзөгө ашырылып жаткандыгын билдиришкен⁵⁵⁰.

Ал эми АКШнын белгилүү саясат таанучусу З. Бжезинскийдин пикиринде, «Россия Борбордук Азия чөлкөмүндө империялык үстөмдүгүн калыбына келтирүүгө алсыз, бул жерден башка өлкөлөрдү четке кагып чыгарууга өтө күчтүү таасири жокко эсе. Ал эми Түркия менен Иран чөлкөмдө таасир этүүгө жетиштүү күчү бар, бирок алардын алсыздыгы ички чыр чатактары жана түндүктөн келип чыккан коркунучтар кедерги болушу мүмкүн. Россия жана Борбордук Азия мамлекеттери Кытайдан кооптонот, ага карабастан, бул мамлекеттин катышуусу жана экономикалык динамикасы Борбордук Азиянын кеңири дүйнөлүк аренага чыгуу тилегин ишке ашырууга шарт түзөт»⁵⁵¹.

Кээ бир Батыш изилдөөчүлөрү ШКУну НАТОнун өлкөлөрүнө, айрыкча АКШга каршы турган уюм катары сыпатташат. ШКУ өзүн Борбордук Азияда коопсуздукту колдогон чөлкөмдүк уюм катары көрсөтөт. Америкалыктар кийинки мезгилде аймактагы абалга абдан көңүл бура баштаган. Анткени АКШ энергетикалык байлыктарды тейлөөгө аракеттенүүсү, терроризм менен күрөшүү боюнча максаттарын ишке ашырууга белсенүүдө. Муну АКШ Россия

⁵⁵⁰ Смагулов, А. Экспертная оценка влияния афганского противостояния на политическую и экономическую ситуацию в Центральной Азии [Электронный ресурс] / Абыгай Самугулов. Институт государственного управления и политики, Доклад №20 2013 – Режим доступа <https://www.ucentralasia.org/Content/Downloads/UCA-IPPA-WP20-Expert-Evaluation-of-Afgan.pdf>– Зарл.с экрана.

⁵⁵¹ Бжезинский, Зб. Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы [Текст] / З. Бжезинский. – М.: АСТ, 2015. – с. 149-162

жана Кытайдын катышуусу жок эле «Чоң Борбордук Азия» америкалык долбоору аркылуу ишке ашыруусу пландалган.

Дели шаарындагы Коргонууну изилдөө жана анализдөө институтунун изилдөөчсү П. Мани “АКШнын 2001-жылдын 11-сентябрынан кийинки Афганистандагы америкалык согуштук операциянын башталышын, дүйнөлүк саясатта жаңы доордун, башкача айтканда Борбордук Азияга карата таасирдүүлүк үчүн жаңы күрөштүн башталышы” деп мүнөздөгөн⁵⁵².

АКШнын Борбордук Азия анын ичинде Кыргызстан менен өз ара алакаларынын экинчи этабын – 2001-жылдан бүгүнкү күнгө чейин мезгилди өз ичине камтыйт. 2001-жылдын 11-сентябрындагы АКШдагы теракттардан кийин жигердүү кызматташтыктын жаңы тепкичине көтөрүлгөн.

2001-2005-жылдары Өзбекстандын Карши шаарына жакын жерде Кашкадарыя облусунда жайгашкан Ханабаддагы аскердик аэродромдо АКШнын аскер базасы түзүлгөн. Ал эми 2001-жылдын күз айларында Кыргызстандын «Манас» аба майданынын бир булуңунда АКШнын «Ганси» аскер аба базасы жайгаштырылган⁵⁵³.

АКШынын мындай кадамдарына ШКУга кирген айрым өлкөлөр, айрыкча Россия менен Кытай каршы көз карашын ачык эле билдиришкен. 2005-жылдын 5-июлунда Астана шаарындагы ШКУнун кезектеги жыйынында Афганистадагы «Талибандардын» кыймылына каршы америкалыктардын аскерлеринин аракеттерин колдоо үчүн Борбордук Азиядагы (Өзбекстан жана Кыргызстан) жайгашкан АКШнын базаларын чыгарып кетүүнүн мөөнөтүн тактоого чакырган декларация кабыл алынган. Астана декларациясы Борбордук Азия аймагынан АКШны чыгаруунун ачык аракети катары бааланган. Ошентип, 2005-жылы 19-июлда ШКУнун кайрылуусунун негизинде АКШнын Конгрессинин өкүлдөр

⁵⁵² Mani, P. Central Asia: Role of India [Text] / P.Mani // Asia Annual.- 2003.- Ed. by M. Singh. — New Delhi: Institute of Asian Studies, 2003. – p. 84-96.

⁵⁵³ Кыргыз Республикасы жана Америка Кошмо Штаты-АКШ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kgembassy.org/kg/kyrgyzstan-uscanada/cooperation-between-the-kyrgyz-republic-and-the-usa/>. – Загл. с экрана.

палатасы резолюция кабыл алган. Ушудан көп өтпөй Өзбекстан АКШнын базасын анын территориясынан жарым жыл аралыгында чыгып кетет деп билдирген⁵⁵⁴.

Бул кадамдар ШКУ менен АКШ ортосундагы өз ара мамилелердин курчушуна алып келген. Эки тараптын жогорку бийликтеги лидерлеринин ортосунда бири-бирин сынга алуулары күчөгөн. АКШнын Коргоо министри Дональд Рамсфельд Россиянын тышкы саясатыгындагы доктринасын сынга алган. Ал АКШнын Азиянын Түштүк-Чыгыш өлкөлөрү менен болгон коопсуздук чөйрөдөгү кызматашуусуна Россия, Кытай жана Түндүк Корея тоскоолдук кылат деп айткан. Аймактагы таасирин күчөтүүгө талапкерленген үч өлкөнүн тышкы саясатын АКШнын Коргоо министри, Россиянын коңшулаш өлкөлөрдүн эркиндигин чектөө аракети, Кытайдын аскердик чыгашаларынын ачык эместиги, Түндүк Кореянын ядролук чөйрөдөгү коркунучун далил келтирүү менен сындаган. Айрыкча АКШ ШКУнун мүчө-өлкөлөрү менен Ирандын ортосундагы кызматташтыктын ар тараптуу өнүгүшүн катуу сындаган. Анткени, АКШнын пикирине караганда Иран – дүйнөдөгү террорчулукту каржылаган башкы террористтик мамлекет болуп эсептелет⁵⁵⁵.

Мындай сын пикирлерге Россиялык тарап ШКУ өзүнүн жоопкерчилигиндеги аймактарда пайда болгон маселелерди өз алдынча чечүүгө жөндөмдүү, ал эч ким менен атаандашууну каалабайт, бирок алдында турган милдеттерди чечүү үчүн ага башка тараптын пикир айтууларын кабыл албайт деп баса белгилеген⁵⁵⁶.

⁵⁵⁴Кыргызстан АКШга транзиттик борбордун мөөнөтүн эскертти [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan/> – Загл. с экрана.

⁵⁵⁵ «Иран представляет для США стратегическую угрозу – доклад», [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vpoiske.com/world /news240820069742.htm> – Загл. с экрана.

⁵⁵⁶ Болятко А. В. Вопросы дальнейшего развития ШОС в области безопасности [Текст] / А. В.Болятко // Шанхайская организация сотрудничества: взаимодействие во имя развития. – М.: ИДВ РАН, 2006. – С.61-64.

Эгемендүү Кыргызстан 1991-жылдан баштап АКШнын демократиялык жана экономикалык жаңылануу жараяндары, келечекте ишкердик кызматташууну уюштуруу боюнча ишкерлер менен окумуштуулар чөйрөсүндө натыйжалуу байланыштарды ишке ашыра баштаган. АКШ Кыргызстандын эгемендүүлүгүн 1991-жылдын 27-декабрында алгачкылардан болуп таанып ⁵⁵⁷, 1992-жылдын 1-февралында Бишкек шаарында АКШнын Элчилиги, ушул эле жылдын май айында АКШнын Вашингтон шаарында Кыргызстандын Элчилиги ачылган⁵⁵⁸.

1991- жылы эки өлкөнүн ортосундагы саясий, экономикалык, айрыкча илим, билим чөйрөсүндөгү ж.б. мамилелер позитивдүү маанайда болуп, 2001-жылга чейин өзүнүн жакшы жыйынтыктарын берген. Ушул жылдарда Кыргызстан Борбордук Азиядагы республикалардын ичинен “Демократиянын аралчасы” атына ээ болуп, базар экономикасындагы реформаларды активдүү жүргүзөн өлкө катары тааныла баштаган.

2005-жылдын октябрында АКШнын Мамлекеттик катчысы Кондолиза Райс Кыргызстанга келип, Өзбекстандагы авиабазасын Кыргызстанга көчүрүү жөнүндө ошол учурдагы Президент Курманбек Бакиев менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзгөн.

2006-жылдын май айында Кыргызстан АКШ авиабазаны пайдалангандыгы үчүн арендалык төлөмдү АКШ тарабынан 15 миллион доллардан 207 миллион долларга чейин көтөрүүнү сунуштаган. Натыйжада, бир нече сүйлөшүүлөрдөн соң АКШ Кыргызстанга 60 миллион доллар жардам катары жыл сайын төлөп туруу макулдашылган. Бул төлөмдүн ичине авиабазанын ижара акысы жана төлөмү да кирген⁵⁵⁹.

⁵⁵⁷ Омаров, Н. М. Государства Центральной Азии в эпоху глобализации: поиски стратегии развития [Текст] / Н. Омаров. – Бишкек: Фонд им. Эберта, 2008. – с. 90

⁵⁵⁸ Муса кызы Алина. Кыргызстан во внешнеполитической стратегии “мягкой силы” США [Текст] / А. Муса кызы. – Бишкек:[б.и.],2017. – с.108

⁵⁵⁹ Кыргызстан АКШга транзиттик борбордун мөөнөтүн эскертти [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan/> – Загл. с экрана.

Бирок, 2009-жылдын февралында Кыргызстан «Ганси» авиабазасын жабуу тууралуу чечими Парламент тарабынан жактырылып, АКШга билдирет. Ошентип, 2009-жылдын март айында авиабазаны колдонууга тыюу салынгандыгы тууралуу билдирүү АКШнын 11 союздаш өлкөлөрүнө таратылган.

2009-жылы 22-июнда жаңы келишим түзүлүп, 2014-жылдын июль айына чейин «Манас» транзиттик ташуу борбору болуп турган. Ушул жылы АКШнын транзиттик борбору толук чыгарылган. Ушундан кийин Борбордук Азия республикаларында айрыкча Кыргызстан менен АКШнын ортосундагы мамиле салкындаган.

2015-жылы АКШ Президенти Барак Обаманын администрациясы түзгөн C5+1 платформасынын алкагында Борбордук Азия анын ичинде Кыргызстан менен кызматташтык калыптанган.

2016-жылы Вашингтондо АКШ жана Борбордук Азия мамлекеттеринин Тышкы иштер министрлери жыйынын өткөрүп, 15 миллион АКШ долларына бааланган беш долбоорду ишке ашыруу боюнча келишимге жетишкен. Кийин бул долбоор Д. Трамптын администрациясы тарабынан колдоого алынып улантылган. Ошентип, 26 жыл ичинде АКШнын өкмөтү Кыргызстанга 2 милрд. АКШ долл. тете инвестициялык жардам көрсөткөн.

2019-жылы Кыргызстан менен АКШнын туруктуулук, коопсуздук жана бакубаттуулук боюнча кызыкчылыктары бир экендигин АКШнын мамлекеттик катчысынын биринчи орун басары, Түштүк жана Борбордук Азия боюнча Элчи Элис Уэллс белгилеген. Ошону менен катар ал “Кыргызстанды Борбордук Азиядагы келечеги кең мамлекет катары көрөбүз”⁵⁶⁰ деген.

2022-жылдын апрель айында АКШнын Мамлекеттик катчысынын жарандык коопсуздук, демократия жана адам укуктары боюнча орун басары Узра Зей Борбордук Азияга жасаган иш-сапарынын жүрүшүндө “АКШ Кыргызстан жана Борбор Азия менен болгон мамилесинде коопсуздукту

⁵⁶⁰ АКШ Борбор Азияда кандай стратегияны карманат? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.bbc.com/kyrgyz/world-42700561>. – Загл. с экрана.

бекемдөөгө өзгөчө маани берип жаткандыгын баса белгилеген”⁵⁶¹.

АКШ Борбордук Азия анын ичинде Кыргызстан менен маданий гуманитардык чөйрөдөгү кызматташтыкка чоң маани берет. Алардын ичинде ЮСАИД (АКШдагы эл аралык өнүктүрүү агентствосу) Тынчтык Корпусу, АКШ Китепканасынын алдындагы «Ачык дүйнө» программасы, Эл аралык билим берүү боюнча Америка кеңеши ж.б.у.с. Акыркы жылдары кыргыз-америкалык мамилелердин өнүгүшүнө, Америкадагы кыргыздардын ар түрдүү уюм, бирикме, ассоциациялардын таасири өзгөчө роль ойноодо. Ар түрдүү социалдык кайрымдуулук долбоорлору менен (балдар үйлөрүнө жана балдарды колдоо, кыргыз салттарын жайылтуу, маданият, спорт, ж.б.у.с) чоң салымдарын кошуп келет. Кыргызстандык бирикмелер Кыргызстан менен АКШнын ортосундагы социалдык, илим, билим, маданият жана экономикалык кызматташтыкка да өз таасирин тийгизүүдө⁵⁶².

АКШ жана Евробиримдик мамлекеттери заманбап медианы жана бейөкмөт уюмдарын да өзүнө камтыган “жумшак күч” стратегиясын колдонууга умтулуп келишет. АКШ Конгресси тарабынан каржыланган “Азаттык” үналгысы ушу тапта дүйнөгө 26 тилдеги берүүлөрдү уктуруп келет. Башында 1949-жылы мурдагы коммунисттик Чыгыш Европада жашаган калктар үчүн “Эркин Европа” үналгысы (радиосу) түзүлгөн. Ал эми 1953-жылдан тартып мурдагы СССРде жашаган элдер үчүн “Азаттык” радиосу ачылган. Бул эки компания 1975-жылы бириктирилген. “Азаттык” үналгысынын берүүлөрү 1953-жылдан бери обого чыгып келе жатат. Эң алгач “Азаттыктын” “Түркстан редакциясынын” курамындагы кыргызча

⁵⁶¹ Приближаются ли, наконец, Кыргызстан и США к заключению нового двустороннего соглашения о сотрудничестве? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.28960c57-6419b6ae-5364c191-74722d776562/https/sv7.thediplomat.com/2022/04/are-kyrgyzstan-and-the-us-finally-nearing-a-new-bilateral-cooperation-agreement/ – Загл. с экрана.

⁵⁶² Кыргыз Республикасы жана Америка Кошмо Штаты-АКШ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kgembassy.org/kg/kyrgyzstan-uscanada/cooperation-between-the-kyrgyz-republic-and-the-usa/>. – Загл. с экрана.

берүүлөрдү Азамат Алтай (Кудайберген Кожомбердиев) даярдаган⁵⁶³.

2023-жылга чейин “Азаттыктын” ар күнкү берүүсү - эртең мененки эки сааттык, түшкү жарым сааттык жана кечки бир нече сааттык дүйнөдөгү жана Кыргызстандагы жаңылыктар менен окуяларга арналган программалары уктурулуп келген. Ошондой эле Кыргыз коомдук телерадиокорпорациясы (КТРК, мурдагы УТРК, КТР) менен келишим түзүлүп, апталык сыналгы долбоорлору көрүүчүлөргө тартууланып жатат.

2005-жылдын 4-майынан тартып “Азаттык” менен УТРК биргелешкен сыналгы долбоорун (“Ыңгайсыз суроолор” берүүсүн) апта сайын обого чыгара баштаган. Бирок, 2022-жылдын 26-октябрынан Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн чечими менен «Азаттыктын» программаларын республиканын аймагында уктурулууга убактылуу тыюу салынган.

Британ көп тармактуу корпорациясы, «Би-би-си» (British Broadcasting Corporation, BBC) — радио, интернет жана Улуу Британия телеберүүсү. Би-Би-Си кыргыз тилиндеги программасы 1996-жылдын 3-июнунан тартып обого чыгууда. Кыргыз тилиндеги программалар аптанын ар бир күнү үч жолу жарым сааттык форматта чыгат. Би-Би-Си Кыргыз кызматы 2009-жылдын декабрь айынан баштап "Сапар" теле-видеосун чыгарууда⁵⁶⁴.

Кыргызстанда Батыш өлкөлөрүнөн, АКШ каржыланган бейөкмөт уюмдары көп экени белгилүү ⁵⁶⁵ . Көптөгөн серепчилердин пикиринде бейөкмөт уюмдар Кыргызстандын социалдык-экономикалык жашоосуна таасирин тийгизүү

⁵⁶³ Азаттыктын тарыхы - жарым кылым ободо [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.azattyk.org/a/azattyk/1231524.html>. – Загл. с экрана.

⁵⁶⁴ Би-Би-Си Кыргыз кызматы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.bbc.com/kyrgyz/institutional-38157281>. – Загл. с экрана.

⁵⁶⁵ Беймазага салган бейөкмөт уюмдары [Электронный ресурс] / Д. Бердаков. – Режим доступа: <http://www.sayasat.kg/kg/mmkda-emne-skipper/39537-bejmaza-bej%C3%99>. – Загл. с экрана.

менен АКШнын, Европа мамлекеттеринин баалууктарын жайылтууда активдүү иш алып барышат⁵⁶⁶.

Россиянын окумуштууларынын пикиринде, АКШнын саясатынын бетин ачып көрсөтүү абдан татаал, алар “калыш үчүн кетүү” – саясаты менен чөлкөмдөн аскердик бирикмелери чыгарылды, бирок АКШнын аскердик, маданий, илимий ж.б. таасирдүүлүгү сакталып калды. Афганистан шылтоосу менен АКШ Борбордук Азияда таасирин “стратегиялык өнөктөштүк” форматынын алкагында өз түзүмдөрүн жаңы эл аралык миссияга өзгөртө алды деп баа беришкен⁵⁶⁷.

СССРдин жоюлушу менен Борбордук Азия республикалары Евробиримдиктин геостратегиялык таасиринин жана кызыкчылыктарынын чөйрөсүнө кирген. Борбордук Азияга болгон Евробиримдиктин стратегиясы жана саясаты аймактагы коопсуздук маселесине тийиштүү эмес, бирок Евробиримдик Борбордук Азиядагы коопсуздукка таасир этүүгө жөндөмдүү болгон иш чараларга катышат. Мындай таасир этүү бир канча мүмкүнчүлүктөр менен ишке ашырылышы мүмкүн:

- жалпы Европалык институттардын жардамы аркылуу (ОБСЕ, Еврокомиссия, Европарламент ж.б.);
- конкреттүү бир Европалык держава аркылуу (Улуу Британия, ФРГ, Франция ж.б.);
- ЕБнин бир канча өлкөлөрү кирген НАТО сыяктуу аскердик-саясий институту аркылуу⁵⁶⁸.

Акыркы жылдарда “ШКУ НАТОго атаандаш боло алабы?» деген да суроо көтөрүлүп, “ШКУ глобалдуу оюнчу боло алабы? Афганистанда кандай ролду аткара алат?» деген маселелер жаралган, буга жооп кылып, АКШнын Пенсильваниядагы аскердик колледжинин улуттук коопсуздук боюнча

⁵⁶⁶ АКШ Борбор Азияда кандай стратегияны карманат? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.bbc.com/kyrgyz/world-42700561>. – Загл. с экрана.

⁵⁶⁷ Лузянин, С. Г. Шанхайская организация сотрудничества 2013-2015. Прогнозы, сценарии и возможности развития [Текст] / С. Г. Лузянин. – М.: ИДВ РАН, 2013. – с. 88

⁵⁶⁸ Центральная Азия сегодня: вызовы и угрозы [Текст]: Монография / под ред. К. Л. Сыроежкина: — Алматы: КИСИ при Презид. РК, 2011. — с. 215

изилдөөлөрдү жүргүзгөн профессору Стивен Бланк: “Бул уюм – НАТОго альтернатива эмес. Шанхай кызматташтык уюму аскердик уюм болууну көздөбөйт» деген⁵⁶⁹.

Евробиримдиктин Борбордук Азия республикалары менен терроризм, исламдык экстремизм, баңги зат жана андагы мүчө өлкөлөрүнүн аймактарындагы миграцияны көзөмөлдөөдө күтүлүүчү коркунучту жумшарткан «буфердүү фильтр» катары караган. Евробиримдиктин Борбордук Азиядагы саясатынын максаты аймактагы өлкөлөрдүн коопсуздук жана туруктуу өнүгүүсүнө өз ара жардам берүү болуп эсептелинет.

2001-жылдын 11-сентябрдагы окуядан кийин Брюсель Борбордук Азия өлкөлөрүндөгү финансылык таасирин күчөткөн. Аймактагы тажик-ооган чек ара маселесин чечүүдө негизги демөөрчү катарына кирет. Ошондой эле Евробиримдик тарабынан жылына бир канча млрд. евро жумшалган Борбордук Азиянын чек араларды башкаруу боюнча программасы ишке ашырылып келет⁵⁷⁰.

Европа менен Азиянын эң ири интеграциялык бирикмелер – Евробиримдик менен ШКУ ортосундагы өнөктөштүк мамилелерди тариздөөнүн өз ара алгылыктуу варианты табылган учурда кызыктуу мүмкүнчүлүктөр ачылышы ыктымалдыгын айтышууда. Батыш Европа эксперттери «ШКУ менен абайлап жакындашуунун» мааниси жөнүндө көп сүйлөшүп, ШКУ өзгөчөлөнгөн «газ картелине» айланган учурда Европа үчүн «энергетикалык тококтун» Россиялык үлүшүнүн азаюусунан чочулап, энергия алып жүрүүчүлөрдүн булактарын диверсификациялоонун дараметтерин белгилешкен. Евробиримдик менен ШКУнун ортосундагы кызматташтыкты мүмкүн болуучу уюштуруучулук тариздөөнүн ар кыл варианттары сунушталып,

⁵⁶⁹ Шанхай кызматташтык уюмунун келечеги кең [Текст] // Кыргыз Туусу. -2019. – 14.06. – Б. 3.

⁵⁷⁰ Клименко, А. Ф. Стратегия развития Шанхайской организации сотрудничества: проблемы обороны и безопасности [Текст] /А. Ф. Клименко // Китай в мировой и региональной политике. – М.,2017. – № 22. – С.139-153.

Евробиримдиктин ШКУга диалог боюнча өнөк катары макамы ачык бойдон калган⁵⁷¹.

Бирок, 2008-жылдын июнунда Евробиримдиктин кеңеши германдык тарап даярдаган Борбордук Азия боюнча жаңы стратегиялык документти кабыл алган. Ал Европа саясатынын Борбордук Азиядагы кемчиликтерин жана жетишкендиктерин чагылдырган.

2008-жылы 18-сентябрда даярдалган «Евробиримдик жана Борбордук Азия: жаңы шериктештик үчүн стратегия» деп аталган бул документке ылайык Евробиримдиктин аймактагы максаты төмөнкүлөрдөн турат:

- аймактагы мамлекеттердин туруктуулугун жана коопсуздугун камсыз кылуу;

- «миң жылдык өнүгүү максатынын» контекстинде жашоо деңгээлди жогорулатуу жана жакырчылыкты кыскартууга жардамдашуу;

- Борбордук Азиянын мамлекеттеринин ортосундагы жана ошондой эле бул мамлекеттер менен Евробиримдиктин ортосундагы айрыкча энергия, транспорт, жогорку билим берүү, айлана чөйрөнү коргоо чөйрөсүндөгү кызматташууну жөнгө салуу ж.б.⁵⁷².

АКШ менен Евробиримдик өлкөлөрүнүн жетекчилиги Евразия континенттин жүрөк толтосунда жүрүп жаткан жараяндарга көңүл коюп, байкоо салышууда. Кийинки он жылдыктардын тарыхы жеке өлкөлөрдүн ички иштерине тике кийлигишүү усулдары дайыма эле кааланган натыйжаларга алып келбесин көрсөттү. Ошондуктан алар тараптан көбүнчө кыйыр таасир этүү усулдары колдонулууда. Алсак, Борбордук Азиянын жаштарына батыштын ЖОЖдорунан окууга гранттар берилет, маалыматтык чөйрөдө иштер жүргүзүлөт. Евробиримдик эмес, так эле АКШ көбүнчө Шанхай долбоорунун

⁵⁷¹ Руденко, Е. ШОС и ЕС – взаимный интерес [Электронный ресурс] / Е. Руденко. – Режим доступа: <http://www.kazpravda.kz/print.php?lang=rus&chapter=1175884673>. – Загл. с экрана.

⁵⁷² Выступление Генерального секретаря ШОС Б. Нургалиева на первом Форуме Европейского союза и стран Центральной Азии по вопросам безопасности (г.Париж, 18 сентября 2008 г.). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 6154, л. 117-119.

демилгечи-өлкөлөрү тарабынан алардын чөлкөмгө болгон таасирине негизги атаандаш жана Борбордук Азия чөлкөмдө өзүнүн жүрүм-турум сызыгы менен узак мөөнөттүү кызыкчылыктары бар кыйла активдүү тышкы оюнчу катары кабыл алынат.

Евробиримдик ЕврАзЭС ж.б. экономикалык милдеттерге караганда Борбордук Азия аймагынын саясий чөйрөсүндө, айрыкча анда Россия, Кытай кийинки мезгилдерде Япониянын өз таасири үчүн күрөшүн эсепке алганда ШКУ өзгөчө мааниге ээ. Евробиримдик Борбордук Азия өлкөлөрү менен болгон кызматташтык чөйрөсүндөгү эки тараптуу байланыштарды жүргүзүп келүүгө аракеттенген уюмдардын бири. Европалык серепчилер белгилегендей, Борбордук Азия планетадагы бардык ири державалардын, алсак, Түндүктөн Россиянын, Чыгыштан Кытайдын, Түштүктөн Түштүк Азиянын, ал эми Батыштан Европанын, ошондой эле АКШнын кызыкчылыктарын арттырган дүйнөдөгү маанилүү аймактардын бири болуп эсептелинет⁵⁷³.

1990-жылдын соңунда Япониянын Борбордук Азияга болгон активдүүлүгү тез өскөн. Япониянын негизги кызыкчылыгы экономика чөйрөсүндө жатат. Япония Борбордук Азиядагы постсоветтик өлкөлөргө миллиарддык өлчөмдө жардам көрсөткөн бирден бир жалгыз өлкө⁵⁷⁴. Япония Азиялык-Тынч океан (АТР) аймагында АКШ менен стратегиялык алкактагы коалицияда пикирлеш катары таанымал.

Япониянын тышкы саясатынын башкы фактору Кытай болуп эсептелет. Ал эми Россия болсо Япониянын Евразиядагы стратегиялык багытынын негизги объектиси катары каралат. Япониянын КМШга болгон энергетикалык кызыкчылыгы Борбордук Азия республикалары менен тыгыз байланыштуу. Бирок, Япония Борбордук Азияга карата саясатын ишке

⁵⁷³ Руденко, Е. ШОС и ЕС – взаимный интерес [Электронный ресурс] / Е. Руденко. – Режим доступа: <http://www.kazpravda.kz/print.php?lang=rus&chapter=1175884673>. – Загл. с экрана.

⁵⁷⁴ Len, C. Japan's Silk Road Diplomacy. Paving the Road Ahead [Text] / C. Len, U. Tomohiko, H. Tetsuya. — Washington, DC: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2009. — 206 p.

ашырууда көптөгөн субъективдүү жана объективдүү факторлор менен кездешүүдө. Ошондой болсо да 1997-жылы “Евразия дипломатиясы” аттуу доктрина Р. Хасимото Япониянын Премьер-министри болуп турган мезгилинде жарыяланган.

Доктринада Япониянын Россия, Кытай жана «Жибек Жолунун» айдыында жайгашкан Борбордук Азия жана Закавказья чөлкөмү менен байланышы каралган. Р. Хасимото «Жибек Жолу» боюнча Япониянын саясатын үч бөлүккө бөлгөн: «өз ара түшүнүүнү жана ишенүүнү тереңдетүү үчүн саясий сүйлөшүү (диалог)», «жаратылыш ресурстарын өздөштүрүү боюнча экономикалык кызматташтык» жана «демократиялаштыруу жана туруктуулук, ядролук куралды жайылтпоо менен чөлкөмдө тынчтыкка жетүү». “Евразия дипломатиясынын” үч бөлүктөн тышкары эки чоң багыты көрсөтүлгөн: биринчиси, Россия менен жакшы мамилени сактоо; экинчиси, “Азиянын ар тарабынан жаңы досторду” табуу, т.а. Борбордук Азия менен достошуу.

Япония Борбордук Азияда геосаясий жактан “Чоң оюн” үчүн кайрадан жанданып жаткан саясатка каршы тураарын, экономикалык держава катары Япония келечекте чөлкөм үчүн туруктуу жана кадимки шартта көптөгөн иштерди ишке ашыраарын жарыялаган⁵⁷⁵. Чөлкөмдөгү ШКУнун ишмердиги Япония жана анын стратегиялык коомдоштору “Шанхай жараяны” менен мурда эле абдан кызыгып келишкендигин жашырышпайт.

2003-ж. Япония Борбордук Азия өлкөлөрүнө « Борбордук Азия + Япония» форматындагы кызматташтыкты сунуштаган. Бул кызматташтыктын алкагында “Евразия стратегиясы”, “гүлдөп өсүүнүн жана эркиндиктин дарбазасы” долбоорлорун ишке ашыруу каралган. Алардын пикиринде “Кеңейтилген Чыгыш Азия (Кытай, Түштүк Корея менен чогуу” же “Чыгыш Евразия” (Россияны кошо) долбоорду сунушташкан. Бул долбоорлор Борбордук Азия үчүн да, Япония үчүн да ж.б. кызыкдар оюнчулар үчүн биргелешкен аянтча болмок деген

⁵⁷⁵ Хасимото, Р. Евразийская дипломатия [Текст] Р. Хасимото // Независимая газета. – 1997. – 12 авг. – С. 7.

пикирди карманышат ⁵⁷⁶ . Бирок, Япониянын Борбордук Азиянын регионалдык интеграцияда катышуу деңгээли төмөн. Япониянын максаты Түштүк-Чыгыш Азияда Кытай жана Россиянын таасирин кармап туруу менен өзүнүн үч тараптуу кызматташуунун алкагында улантууну каалайт. Япония АТР аймагында АКШ менен стратегиялык алкактагы коалицияда пикирлеш катары таанымал. Бул таризде, Япония Кыргызстанда таасирдүүлүгүн жайылтууга анча деле умтулбайт.

ШКУнун ишмердүүлүгү Индия окумуштууларынын көз карашынан сыртта калган эмес. Индиянын ШКУга мүчө катары таанылуусу менен бул мамлекеттин окумуштуулары уюмдун ишмердүүлүгүн изилдөө иштерине активдүү катыша башташкан. АКШ, Евробиримдик жана Япония мамлекеттеринин изилдөөчүлөрүнөн айырмаланып, Индия серепчилери ШКУнун Борбордук Азиядагы орду коопсуздук жана экономика алкагындагы кызматташтыкта экендигине баа беришкен. Жаңы геосаясий абалдын өзгөрүүсүндөгү дүйнөдөгү эки шериктештин абалы (АКШ менен Россия) Борбордук Азияда абдан карама каршылыктуу экендигине сереп салган. Ал эми Борбордук Азиядагы Индиянын таасирдүүлүгү мурунку тарыхый байланыштарын эске алганда азыркы мезгилдеги байланышына эч кандай тоскоолдук болбошуна күмөн санабастыгын билдиришкен⁵⁷⁷.

Дж. Неру атындагы университеттин изилдөөчүсү СССР мезгилинде эле Орто Азия маселелерин изилдеген Индия окумуштуусу Девендра Каушик, “АКШнын бир тараптуу басып алуучулукка умтулган саясатын ашкерелеп, XX кылымда Борбордук Азиянын коопсуздук маселесинде ШКУнун ишмердүүлүгүнө анализ берүүдө, бул уюм жаңы байкоочуларды жана катышуучуларды кабыл алганга ачык экендигине өзгөчө баа берген. Уюм алкагында Индия менен

⁵⁷⁶ Iwashita, Akihiro. The Shanghai Cooperation Organization and Japan [Text] / A. Iwashita, // Moving Together to Reshape the Eurasian Community. – 2007. – pp. 32-36.

⁵⁷⁷ Joshi, N. Reconnecting India and Central Asia: Emerging Security and Economic [Text] / N. Joshi Dimensions.A Joint // Transatlantic; Research and Policy Center; Johns Hopkins University-SAIS. — Washington: Central Asia-Caucasus Institute. Silk Road Studies Program, – 2010. — IX –182 pp.

Кытайдын ортосундагы чек ара мамилеси тартипке келүүсүнө абдан маанилүү экендигине сереп салган. Ал Россиянын саясатчысы Е. Примаковдун көп уюлдуу дүйнө үчүн “Чоң азиялык үчтүк” концепциясын калыптандырууну колдогон⁵⁷⁸.

Индиянын изилдөөчүлөрүнүн коллективдүү эмгеги жарык көргөн. Ал эмгекте авторлор маселени кеңири эл аралык контекстте караганга аракет кылышкан: Борбордук Азиянын тарыхына изилдөөдө, айрыкча Афганистандагы талибан маселеси, Пакистандын талибандашуусу, Индиядагы исламдык терроризм, Кашмирдеги ислам экстремизми, Борбордук Азиядагы Хизб бут-Тахрирдин ролу, Синьцзяндагы этникалык-диний сепаратизм ж.б. көңүл бөлгөн. Аларды салыштырмалуу анализдеген жана ислам диндин саясатташып кеткендигин ж. б. маселелерин карап, алар өзүлөрү сыяктуу эле Борбордук Азияны АКШ менен Пакистандын саясатынан тышкары болуусуна чакырган⁵⁷⁹.

Индиялык окумуштуу Арун Мохантинин пикиринде, «Азыркы учурда ШКУ, ЕврАзЭС алкагында Россия, Индия жана Кытайдын башка мамлекеттер менен чогуу да, өзүнчө үч тараптуу кызматташтыгы көп деңгээлдүү евразиялык интеграция өнүгүүдө. Евразиядагы мегажоболорду ишке ашыруунун жүрүшү Россиянын, Индиянын жана Кытайдын интеграциялануу келечегине таянылган: транзиттик, транспорттук кеңдиктик жана Евразия элдеринин кызматташтыгын сапаттуу жаңы деңгээлге чыгарууга жөндөмдүү транспорттук-энергетикалык коридорлорун куруу. Борбордук Азия өлкөлөрүнүн катышуусу менен Индиянын, Россиянын жана Кытайдын ортосундагы кызматташтык, эгерде Евразиядагы транспорттук жана энергетикалык мегажоболорду иштеп чыгуу жана жүзөгө ашыруу учурунда экологиялык маселелерге жана элдердин маданий мурастарын

⁵⁷⁸ Kaushik, D. Eurasian Perspective of Asian Security Structure: New Chances for Indian-Chinese Cooperation [Text] / D. Kaushik // Asia Annual. – 2003. – Ed. by M. Singh. — New Delhi: Institute of Asian Studies, – 2003, p. 70—83.

⁵⁷⁹ Religion and Security in South and Central Asia [Text] / ed. by K.Warikoo. — London, New York: Routledge, 2011. — 217 p.

сактоого эң жакшы көңүл бурулса, анда алар жалпы келечекке умтулушат”⁵⁸⁰.

Ирандын изилдөөчүсү М. Рахманинин оюнда, “Борбордук Азиядагы “Геосаясаттагы тең салмактуулук”, биринчи көз карашта Борбордук Азиянын тарыхы жана географиясы “Чоң оюндун” тартибин мажбурлайт. Экинчиден Борбордук Азия республикалары улуу державалардын таасир чөйрөсүнө айланып, алар өз кызыкчылыктары үчүн өз ара атаандаштык күрөшүн жүргүзүп жатат. Бирок, жаңы көз каранды эмес мамлекеттер өздөрүнүн саясий көз карандысыздыгы жана экономикалык туруктуулук жолуна түшүүдө тышкы күчтөрдүн атаандаштык күрөшүнөн пайда көрүүнү үйрөнүшү керек. Жаңыдан пайда болгон мамлекеттер абдан жай болсо дагы аскердик жана коргонуу системасын модернизациялоо менен чөлкөмдүк кызматташунун түзүмдөрүнүн ишине катышууда ишенимдүү кадамдарды жасашы абзел. Мындай жолдо көптөгөн тоскоолдуктардын бар экендигин белгилеген: жаңы рынокко кирүүдөгү мүмкүнчүлүктүн жоктугу, этникалык кастык, аргасыз миграция, алсыз экономика, жумушсуздук ж.б.”. Автор Борбордук Азияда ички маселелерден тышкары тышкы кооптуу жагдайлардын бири Россия менен АКШнын атаандаштыгы экендигин, дагы чөлкөмдөгү Кытайдын жана Ирандын иш аракеттерине анализ берген⁵⁸¹.

Негизинен АКШ, ЕБ, Япония, Индия жана Иран мамлекеттеринин окумуштуулары Борбордук Азияга жана ШКУнун ишмердигине болгон көз караштары жана ой пикирлери ар кандай экендигин белгилей кетсек болот. Бирок ШКУнун өнүгүп кетүү келечеги тууралуу авторлор Россия менен Кытайдын таасирине көз каранды экендигине токтолушкан.

⁵⁸⁰ Моханти, А. Союз Индии, России и Китая: от деклараций к реальным проектам [Электронный ресурс] / А. Моханти, А. В. Иванов. // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. – 2015. – № 2. – Режим доступа: <file:///C:/Users/User/Downloads/soyuz-indii-rossii-i-kitaya-ot-deklaratsiy-k-realnym-proektam.pdf> – Загл. с экрана

⁵⁸¹ Rahmani, M. Central Asian States: Balancing Opportunities and Challenges [Text] / M. Rahmani // Central Asia and the Caucasus (Lulea, Sweden). – 2003. – N 2. – pp. 124-134.

Евразия мейкиндигиндеги мамлекеттердин көп алкактуу кызматташтыгы бул уюмдун жашап кетүү дараметин ого бетер кеңейтүү менен интеграциялык иш чаралардын ишке ашып жаткандыгын белгилешет. Ал эми уюмдун алкагындагы Борбордук Азия мамлекеттеринин өнүгүүсү тууралуу каралган маалыматтын алкагында Кыргызстанга жалпы анализ берилген.

Жыйынтыктасак, АКШ жана Евробиримдик окумуштууларынын изилдөөсүндө Борбордук Азия аймагы планетадагы бардык ири державалардын, Түндүктөн Россиянын, Чыгыштан Кытайдын, Түштүктөн Индиянын, Батыштан Европанын жана АКШнын кызыкчылыктары айкалышкан жана атаандаштыгы арткан маанилүү чөлкөм экендиги тастыкталган. АКШ, Европа, Япония ж.б. мамлекеттердин Борбордук Азияга карата саясатынын максаты көптөгөн изилдөөчүлөр баамдагандай, Европа менен Азияны кургак жол аркылуу байланыштырууда жаңы маршруттарды өздөштүрүү менен Азия тынч океан аймагын кеңейтүү планы каралгандыгын белгилесек болот.

Ал эми азыркы мезгилде ШКУ постсоветтик мейкиндиктеги эл аралык кызматташууда күчтүү жана келечектүү уюмга айлануу мүмкүнчүлүгүн түзүп жататкандыгы АКШ жана Евробиримдик мамлекеттерин кооптонот. Ошону менен катар ШКУга жаңы мүчө катары Индия, Пакистан жана Ирандын кириши, уюмдун ишмердиги Түштүк Азия, Жакынкы Чыгыш, мусулман мамлекеттерине жайылып жаткандыгы, ШКУга мүчө мамлекеттеринин өз ара мамилелери күндөн-күнгө сапаттуу кызматташууга өтүүсү аларды кыжаалат кылууда. Анткени, ШКУ аркылуу Борбордук Азияда Россиядан тышкары Кытайдын, Индиянын, Ирандын таасиринин күчөшү, аймакта туруктуулукту жана коопсуздук коркунучун токтотуучу уюм боло албайт деген пикирлерин жашырышпайт.

АКШ жана Евробиримдиктин изилдөөчүлөрү Борбордук Азия анын ичинде Кыргызстандын ШКУнун алкагында өнүгүүсү Кытайдын таасиринин күчөөсүнө ыңгайлуу жол ачуу менен экономикалык жактан көз каранды болуп бара жаткан мамлекет катары сыпатташууда.

2023-жылы Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнө 32 жыл толду, ушул жылдар аралыгында Кыргызстан дүйнөдөгү бир катар өлкөлөр менен дипломатиялык мамилелерин түзүүгө жетишти. Учурда Кыргызстан эл аралык жана регионалдык интеграция маселелеринде активдүүлүгүн көрсөтүү менен тышкы саясатта жигердүү иштерди алып барууда. Кыргызстан жайгашкан аймак геосаясий, транзиттик башка жактан алганда чоң стратегиялык мааниге ээ экендиги талашсыз. Демек, геосаясий процесстер бир нече маданий өнүгүүнү өз ичине камтып, көп улуттуу мамлекет катары жашап жаткан Кыргызстандын экономикасы, тили, дини, руханий баалуулуктары менен азыркы мезгилдеги ааламдашуунун ар тараптуу интеграциясына аралашышына өбөлгө түздү. Ушундай активдүү интеграция жолуна түшүп жаткан эл аралык уюмдардын бири ШКУ экендигине изилдөөдө толук анализ берүү аракети көрүлдү.

ШКУнун түзүлүү тарыхы алгач "Шанхай бештигин", андан кийин "Шанхай форумун", азыр - "ШКУну" түзүүгө алып келген чек ара жана трансулуттук коопсуздук көйгөйлөрү сыяктуу олуттуу маселелерди жөнгө салуу максатында пайда болгон.

Кытай Эл Республикасы ШКУнун негизги демилгечилеринин бири катары уюмдун план ченемдерин аныктоодо жана чыңдоодо, өзүнүн коңшуларына дагы "баскынчыл" саясаты болбогон "жаңы супердөөлөт" катары сыпатталуу менен чоң абройго ээ болууда. Кытай тарабынын ШКУнун Борбордук Евразия мейкиндигинде жаралган көйгөйлөр менен карама-каршылыктарды жөнгө салып чечүүдө мамлекеттик тар кызыкчылыктардан жогору турган эл аралык механизм катары өз ролун бекемдөөгө кызыкдар. Ошону менен катар Кытай коңшу мамлекеттерге таасирин бекемдөөдө Кыргызстан аркылуу Ортоңку Чыгыш, Батыш Евразия өлкөлөрү менен унаа-байланыш жаатындагы транзиттик пландарын ишке ашыруу үчүн кыска жолдорду курууну каалайт. Анын ичинде, мисалы, кыргыз-кытай темир

жол тилкесин курууну, ж.б.у.с. долбоорлорду ишке ашырууну көздөп келет.

Борбордук Азия республикаларынын ичинде Кыргызстан ШКУнун алкагында коопсуздукту колдоо процесстерине активдүү катышууда. Аймактагы туруктуулукту камсыз кылууга, “үч жамандыкка” (терроризм, экстремизм, сепаратизм) каршы туруп, эл аралык коопсуздукту чыңдоого салым кошууда. Кытайдын ШКУ аркылуу Кыргызстанда “Бир алкак, бир жол”, “Жибек Жолунун экономикалык алкагы” негизги долбоорлорунун алкагында ишке ашырылып жаткан саясаты биринчи кезекте “Түндүк-Батыш аймагын тездик менен өнүктүрүү” (Синьцзян-Уйгур автономдуу району) максаттарына дал келген.

Россия Кыргызстандын көп векторлуу тышкы саясатындагы кызматташтыктын бардык багыттарында жана чөйрөлөрүндө башкы ролдо болуу аракетин улантууда. Ири Евразия чөлкөмүндөгү, анын ичинде Борбор Азиядагы коопсуздук жаатында, Россия эл аралык жоопкерчиликти жүгүн Кытай менен тең бөлүшүүгө мажбур болууда. Ошондой болсо дагы, Кытай менен Россиянын демилгеси аркасында түзүлгөн ШКУнун ишмердүүлүгү, ЖККУнун (демилгечи Россия) иш-аракеттерине карама-каршы келбейт жана ушул уюмга катышкан мамлекеттердин бири-бири менен болгон кызматташуусуна тоскоолдук жаратпайт.

АКШ менен Евробиримдик өлкөлөрүнүн жетекчилиги Евразия континентинин жүрөк толтосунда -- Борбордук Азияда болуп жаткан жүрүмдөргө кыйыр таасир этүү усулдарын, анын ичинде медиа тармагын жана атуулдук коом менен кызматташуу аргаларын кучагына алган “жумшак күчтү” да колдонууда. Алсак, Борбордук Азия мамлекеттеринин жаштарына Батыштын ЖОЖдорунан окууга гранттар берилет, маалыматтык чөйрөдө бейтарап маалымдоону камсыз кылуучу иш-аракет жүргүзүлөт. Ал эми Япониянын Борбордук Азияга карата саясатынын максаты -- Евразия менен кургактык аркылуу байланыштырууда жаңы багыттарды өздөштүрүү аркылуу Азиялык-Тынч океан аймагын кеңейтүү планына кошумча өбөлгөлөрдү камсыз кылуу мүдөөсү болуп саналат.

Кытайдын ШКУ аркылуу Кыргызстанда жүргүзүлүп жаткан экономикалык ишмердүүлүгү (тоо-кен, жол куруу, энергетикалык жана коммуникациялык долбоорлор ж.б.) акыркы мезгилде Кыргызстан тарабынан жакшылап иштелип чыкпай, чала даярдалган долборлордон улам же айрым схемалаштырылган коррупциялык күчтөрдүн кесепетинен жергиликтүү калктын каршылыктарын жана нааразычылыгын жаратып, олуттуу тоскоолдуктарга дуушар болууда. Мындай нааразычылыктар көпчүлүк учурда эки өлкөнүн жарандарынын ортосунда кагылышууга жана интеграциялык долбоорлорду курууга тыюу салууга алып келүүдө. Бирок, бул экономикалык өнүгүүгө жана инвестициялардын келүүсүнө чечкиндүү түрткү бере турган, эки тараптын тең кызыкчылыктарын эске алуу менен, коррупциядан алыс, прогрессивдүү эл аралык долбоорлорго тоскоолдук жаратпоосу керек. Жыйынтыктап айтканда, жалпы позитивдүү жылыштарды калыптандыруу, дүйнөлүк интеграциядан четте калбоо үчүн Кыргызстан БУУ, ЕККУ, ЖККУ, жайгашкан ЕАЭБ, ШКУ сыяктуу эл аралык уюмдардын иш-аракеттерине дагы өзгөчө көңүл буруп, мамилесин жакшыртуу менен бул иш-аракеттерге катышуусун күчөтүүсү зарыл.

Шанхай кызматташтык уюмунун жаралуу тарыхы Кыргыз Республикасынын эгемендүү мезгилиндеги эл аралык аренадагы позициясын чыңдоо тарыхы менен тыгыз байланышта экендиги талашсыз. Ошондуктан, Кыргызстан Кытай менен ШКУ аркылуу дагы кызматташышып жатышы тууралуу маселелер келечекте дагы бир канча изилдөөлөргө жол ачаары шексиз.

КОЛДОНУЛГАН БУЛАКТАР ЖАНА АДАБИЯТТАР:

1. Расмий булактар:

1. Кыргызская Республика. Конституция (1993) Конституция Кыргызской Республики [Текст]. – Бишкек: Учкун, 1993. – 107 с.

2. Кыргызская Республика. Законы. О ратификации Хартии Шанхайской организации сотрудничества подписанной 7 июня 2002 года в г. Санкт-Петербург. 15 июля 2003 г. [Текст] // Эркин –Тоо. – 2003. – № 116 – 25 июля

3. Кыргыз Республикасы. Закондор. Бишкек шаарында 2004-жылдын 21-сентябрында кол коюлган 2004-2014-жылдарга Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосунда кызматташуу программасын ратификациялоо тууралуу: Кыргыз Республикасынын Мыйзамы [Текст]. – Эркин тоо. – 2006. № 180 – 8-авг.

4. Кыргызская Республика. Законы. О внесении изменения в Закон Кыргызской Республики “О ратификации протокола о внесении изменений в Соглашение между государствами-членами Шанхайской организации сотрудничества о региональной антитеррористической структуре от 7 июня 2002 года, подписанного 16 авг. 2007 г. в г. Бишкек. 3 февр. 2009 г.” [Текст] // Эркин-Тоо. – 2009. – № 89. – 13 февр.

5. Кыргызская Республика. Законы. О ратификации Соглашения о сотрудничестве и взаимодействии государств-членов Шанхайской Организации Сотрудничества по пограничным вопросам, подписанного 10 июля 2015 года в городе Уфа. 9 июля 2016 г [Текст] // Эркин –Тоо. – 2016. – № 111 – 15 июля

6. Кыргызская Республика. Законы. О национальной безопасности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ruru/1168>. – Загл. с экрана.

8. Жээнбеков, С. Ш. Президент Кыргызской Республики о перспективах ШОС и Сотрудничестве с Китаем. [Электронный ресурс] / С.Ш. Жээнбеков – Режим доступа: Синьхуа новости // Russian.News.Cn (дата обращения 5.06.2018). – Загл. с экрана.

8. Си, Цзиньпин «Один пояс и один путь» откроет новые горизонты мечты [Электронный ресурс] /Си,Цзиньпин. – Режим доступа: <http://politics.people.com.cn/n/2014/0811/c1001-25439028.html>.-Загл.с экрана.

9. Путин, В. В. Россия Федерациясынын Президенти В. В. Путин – кол коюлган келишимдердин өңчөй бөлүгү экономика жаатында болгонун айтты. [Электронный ресурс]. / В. В. Путин – Режим доступа: <http://kalys.media/2019/03/28/putin-kol-koyulgan-kelishimderdin-ch-j-b-l-g-ekonomika-zhaatynda-boldu/>. – Загл.с экрана.

10. Председатель Правительства РФ В. В. Путин выступил на торжественном концерте по случаю 60-летия установления дипломатических отношений между Россией и Китаем и официального соглашения о порядке формирования и исполнения бюджета Шанхайской организации сотрудничества / В. В. Путин // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mid.ru> – Загл.с экрана.

11. Ху, Цзиньтао Кытай Эл Республикасы төрагасы Ху Цзиньтаонун Йель университетинде сүйлөгөн сөзү [Электронный ресурс] /. Ху, Цзиньтао – Режим доступа: http://www.vale.edu/opa/hu/download/transcript_20060421.doc. – Загл.с экрана.

12. Кыргызская Республика. Правительство КР. Постановление “Об утверждении соглашения между правительствами государств-членов Шанхайской организации сотрудничества о научно-техническом сотрудничестве, подписанного 13 сентября 2013 года в городе Бишкек от 18 июля 2014 г. [Текст] // Нормативные акты правительства Кыргызской Республики. – Бишкек, 2014. – №13/14. – С. 120.

13. Кыргыз Республикасы. Кыргыз Республикасынын өкмөтү. Астана шаарында 2011-жылдын 15-июнунда кол коюлган Шанхай кызматташтык уюмуна мүчө мамлекеттердин өкмөттөрүнүн ортосундагы саламаттык сактоо чөйрөсүндө кызматташуу жөнүндө макулдашууну бекитүү тууралуу: Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому. 2014-ж., 28-май, [Текст] // Эркин-Тоо. – 2014. №284 – С. 3

14. Кыргыз Республикасы. Кыргыз Республикасынын Өкмөтү. Кытай Эл Республикасынын (КЭР) Мамалекеттик Советинин Премьеры Ли Пэн Кыргыз Респ. визит жасаганда жетишилген макулдашууларды ишке ашыруу боюнча чаралар жөнүндө Кырг. Респ. Өкмөтүнүн токтому. 1994 – ж. 7 сентябрь №674[Текст]// Кырг. Респ. Өкмөтүнүн токтомдору. – Бишкек, 1994. – № 9. – Б. 78-83.

15. Бишкекская декларация совета глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества [Электронный ресурс]: [принята в г. Бишкеке 14.06.2019 г.] // Шанхайская организация сотрудничества. – Режим доступа: <http://rus.sectsko.org/load/550949/>. – Загл. с экрана.

16. Декларация о государственной независимости Республики Кыргызстан (31 авг.1991г. №578-X1). [Текст] // Слово Кыргызстана. – 10. 09. 1991

17.Декларация об укреплении союзничества и стратегического партнёрства между Российской Федерацией и Киргизской Республикой. [Электронный ресурс] — Режим доступа. — URL: <http://www.kremlin.ru/supplement/5210> – Загл. с экрана.

18.Декларация глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества. 07.06.2002г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://infoshos.ru/ru/?Id=89>. – Загл. с экрана.

19. Декларация глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества (г. Астана, 5 июля 2005 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа:<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/17532>. – Загл. с экрана.

20. Договор о добрососедстве, дружбе и сотрудничестве между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой [Электронный ресурс] г.Пекин от 24 июня 2002 года. Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/17226> – Загл. с экрана

21. Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между Российской Федерацией и Республикой

Кыргызстан. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://docs.cntd.ru/document/901728231> – Загл. с экрана.

22. Меморандум о взаимопонимании между секретариатом ШОС и секретариатом ОДКБ. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: / file0(2).pdf. – Загл. с экрана.

23. Соглашение о руководящих принципах взаимного сокращения вооруженных сил и укреплении доверия в военной области в районе советско-китайской границы[Текст]:Сборник российско-китайских договоров 1949 – 1999гг. – М.: [б.и.], 1999. – 81с.

24. Соглашение о сотрудничестве государств – участников Содружества по обеспечению стабильного положения на их внешних границах г.Бишкек. 9 октября 1992 г.[Текст]//Дипломатический вестник. – Бишкек, – 1992. – № 19 – 20. – С. 6 - 8.

25. Соглашение между Российской Федерацией, Республикой Казахстан, Киргизской Республикой, Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой об укреплении доверия в военной области в районе границы от 26.04.1996 URL [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://arhiv.inpravo.ru/data/base925/text925v168i463.htm>. – Загл. с экрана.

26. Соглашение между Республикой Казахстан, Киргизской Республикой, Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой о взаимном сокращении вооруженных сил в районе границы от 25.04.1997 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: http://arhiv.inpravo.ru/data/base552/text552v_978i288.htm. – Загл. с экрана.

27. Соглашение между Республикой Казахстан, Китайской Народной Республикой и Кыргызской Республикой о точке стыка государственных границ трех государств от 25 августа 1999 г. База данных «Законодательство стран СНГ. Союз Право Информ». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?Rgn=5032 – Загл. с экрана.

28. Соглашение между правительствами Республики Казахстан, Киргизской Республикой, Республики Таджикистан

и Российской Федерации о ведении переговоров с правительством Китайской Народной Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://arhiv.inpravo.ru/data/base304/text/304v29/7i489.htm>. – Загл. с экрана.

29. Соглашение между государствами – членами ШОС о Региональной антитеррористической структуре Санкт-Петербург, 2002 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ecrats.com/content_rus/docs/23.02.06. – Загл. с экрана.

30. Соглашение между Российской Федерацией и Киргизской Республикой о статусе и условиях пребывания объединенной российской военной базы на территории Киргизской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.mid.ru/foreign_policy/international_contracts/2_contract/-/storage-viewer/bilateral/page72/44567?fbclid=IwAR1iuFOPNNJPhfVh2lyzgtzFc6cYNRgOOodgrETsJTIX336m2GDYA1N1Qdg. – Загл. с экрана.

31. Соглашение о порядке формирования и исполнения бюджета Шанхайской организации сотрудничества [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.mid.ru/BDOMP/spm_md.nsf/0/9B8797DEB563E3944257BE8001D901EHTtp://dlib.eastview.com/browse/doc/43177282. – Загл. с экрана.

32. Соглашение «О банке данных Региональной антитеррористической структуры Шанхайской организации сотрудничества» от 17 июня 2004 и др. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://docs.cntd.ru/document/456089241> – Загл. с экрана

33. Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Киргизской Республики о сотрудничестве в области высшего образования. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL:<http://docs.cntd.ru/document/1901345> – Загл. с экрана.

34. Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Киргизской Республики об учреждении и условиях деятельности российского центра науки и культуры в г.Бишкеке и киргизского дома науки и

культуры в г. Москве. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://normativ.kontur.ru/document?moduleId=1&documentId> – Загл. с экрана.

35. Совместная декларация Республики Кыргызстан и Китайской Народной Республики об установлении отношений всестороннего стратегического партнерства // SILUXGC, Новое наблюдение шелкового пути [Электронный ресурс]. – URL: <http://ru.siluxgc.com/html/R1682/201806/.shtml>. (дата обращения: 10.12.2021). – Загл.с экрана.

36. Дополнительное соглашение между КР и КНР о кыргызско-китайской государственной границе (Бишкек от 26 августа 1999 года) – информационно-правовая система КР “токтом” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL:<http://www.ca-econet.info/dogovory/75.htm>. – Загл. с экрана.

37. Подписание меморандума о взаимопонимании по вопросам сотрудничества и взаимодействия между АТЦ СНГ, секретариатом ОДКБ и РАТС ШОС. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cisatc.org/137/146/293/8884> – Загл. с экрана.

38. Протокол между Российской Федерацией и Киргизской Республикой о внесении изменений и дополнений в Соглашение между Российской Федерацией и Киргизской Республикой о статусе и условиях пребывания объединенной российской военной базы на территории Киргизской Республики от 20 сентября 2012 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201903260020?index=1&rangeSize=1>. – Загл. с экрана.

39. Хартия Шанхайской организации сотрудничества. 07.06.2002г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:// [www.infoshos.ru /?id=33](http://www.infoshos.ru/?id=33). – Загл.с. экрана.

40. Кыргыз Республикасынын тышкы саясатынын концепциясы [Электронный ресурс].-Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/430045>. – Загл.с экрана.

41. Электронные базы данных нормативно-правовых актов ШОС. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rus.sectsko.org/documents/>; www.arhiv.inpravo.ru; <http://www.base.spinform.ru>; <http://kazakhstan.news-city.info>; www.lawsector.ru. -Загл.с экрана.

II. Архивдик булактар (Кыргыз Республикасынын Президентинин архиви):

42. Взаимоотношения Кыргызской Республики со странами-участниками ШОС в области транспорта и связи (16 апреля 2002 г.). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 3151, л. 132-142.

43. Выступление Генерального секретаря ШОС Б. Нурғалиева на первом Форуме Европейского союза и стран Центральной Азии по вопросам безопасности (г.Париж, 18 сентября 2008 г.). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 6154, л. 117-119.

44. Выступление МИД КР А. Айтматова к заседанию Комитета по вопросам государственной безопасности ЗС ЖК КР по рассмотрению проекта Закона КР о ратификации Договора между Кыргызской Республикой и Республикой Казахстан о кыргызско-Казахстанской государственной границе от 15 декабря 2001 г. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 3738, л. 47-57.

45. Выступление Президента Кыргызской Республики Р. И. Отунбаевой на заседании Совета глав государств-членов ШОС в узком кругу (Астана, 15 июня 2011 г.). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 8817, л. 48-55.

46. Запись беседы с Советником Посольства КНР в Кыргызской Республике Сяо Цинхуа от 25 февраля 2000 г. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 1805, л. 7-11.

47. Запись беседы ЧПП КР в КНР Ж.Кулубаева с Заместителем генерального менеджера головного РФиса в Центрально-азиатском и Севере-восточном регионе корпорации “Synohydro” г-ном Чэнь Шицзюнь. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д.14-02-005, л.71-75.

48. Информационная справка об итогах очередной встречи рабочих групп правительственных делегаций Кыргызской Республики и Республики Узбекистан по вопросам делимитации и демаркации кыргызско-узбекской государственной границы 4-5 сентября 2013 г. В г. Андижане. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 14-07-001. л. 166-174;

49. Информационное сообщение о четвертой встрече секретарей советов безопасности государств-членов ШОС от 20 мая 2009 г. в г. Москве. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 6821, л. 74-76.

50. Информация материалы переговоров по согласованию проекта Соглашения между Правительством Кыргызской Республики и Правительством КНР об открытии пунктов пропуска на государственной границе и их режиме, состоявшихся 23-30 мая 1995 г. в г. Урумчи СУАР КНР. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 1216, л.350-356.

51. Информация МИД КР Государственному Секретарю Кыргызской Республики И. Абдуразакову (28 мая 1996 г.). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 323. л.138-139.

52. Информация о визите Председателя КНР Ху Цзиньтао в Казахстан в период с 2-го по 4-го июня 2003 г. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 2728. Л.136-144.

53. Информация о встрече и.о. Президента Кыргызской Республики К. Бакиева с Председателем КНР Ху Цзиньтао (5 июля 2005г., г. Астана). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 3705, л. 147-151.

54. Информация о Совещании министров экономики и торговли государств членов Шанхайской организации сотрудничества (28 мая 2004 г.). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 3195. Л.67-81.

55. Информация о ходе делимитации государственной границы Кыргызской Республики с Республикой Узбекистан и Республикой Таджикистан (24 мая 2004 г.). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 3151, л.122-124.

56. Информация об исполнении Плана мероприятий по реализации договоренностей, достигнутых по итогам государственного визита Президента Кыргызской Республики

А.Атамбаева в КНР (18-21 мая 2014г.). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 14-07-001. л. 46-63

57. Информация об очередном заседании Совета Министров иностранных дел государств-членов ШОС от 25 февраля 2005 г. в г. Астана. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 3704, л. 66 -72.

58. Информация Пограничных войск ГКНБ Кыргызской Республики и материалы Саммита ШОС (14-15 июня 2011 года в г. Астана). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 8817, л. 29-47.

59. Коммюнике по вопросам демитации кыргызско-казахской государственной границы (24 июля 2001 г. в г. Бишкек) Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 2313, л.132-134.

60. Конвенция о привелегиях и иммунитетах ШОС (17 июня, 2004 г. в г. Ташкент). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 3738, л. 203-211.

61. Кыргыз Республикасы жана Россия Федерациясынын ортосунда коопсуздук тармагындагы кызматташуу жөнүндө макулдашуу (5-декабрь, 2002 ж.). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 3150, л.199-214.

62. Кыргыз Республикасынын транспорт жана коммуникация министрлигинин ШКУ боюнча берген маалыматы 22 июль 2003-ж. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 2770, л.173-174.

63. Меморандум о взаимопонимании между Секретариатом ШОС и Секретариатом ОДКБ подписано в г. Душанбе 5 октября 2007 г. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 8819, л. 51-54.

64. Меморандум о сотрудничестве между Министерством и промышленности Кыргызской Республики и Открытым акционерным обществом "РусГидро"(20 сентября 2012 г.). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 14-03-001. л. 183-193.

65. О предоставлении Монголии статуса наблюдателя при ШОС. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 3151, л. 255.

66. Об утверждении Програма действий по выполнению Антинаркотической стратегии государств – членов ШОС на 2011-2016 годы. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 8817, л.1-11.

67. Обращение “Бишкекской группы” к Главам Республики Казахстан, КНР, Кыргызской Республики, Российской Федерации и Республики Таджикистан (государств-участников “Шанхайской пятерки”) 21 апреля 2000 г. в г. Москва. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 2313, л.134-138.

68. Отчет и план мероприятий по итогам государственного визита Президента Кыргызской Республики К. Бакиева в Китайскую Народную Республику (9-10 июня 2006 г.). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 5304, л. 17-21.

69. Отчет по итогам заседания Совета национальных координаторов государств-членов ШОС (25-27 декабря 2007 г. в г. Пекин). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 6367, л.14-19.

70. Отчет по результатам заседания Научно-экспертного Совета ОДКБ (12 марта 2008 г. в г. Москва). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 6150, л. 143-155.

71. Памятка к беседе Президента Кыргызской Республики А.А. Акаева с Председателем КНР Ху Цзиньтау по вопросу дополнительного участия Правительства КНР в реабилитации автомобильной жорюги Ош-Сары-Таш-Иркештам (16-17 июня 2004 г. в г. Ташкент). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 3151, л. 231.

71. Памятка к встече глав государств “Шанхайской пятерки” в узком кругу г. Шанхай, 14 июня 2001 г. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 2726, л.171-184

72. Предложения Министерства экономического развития и торговли Кыргызской Республики для включения в проект Бишкекской декларации государств – членов ШОС, а также в вступление Главы государства на предстоящем Саммите ШОС в г. Бишкек от 30 марта 2007 г. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 6149. Л.171- 184.

73. Проект Министерство транспорта и коммуникаций Кыргызской Республики, в соответствии с подготовкой к встрече Глав государств ШОС, которая состоится 16-17 июня 2004 г. в г. Ташкенте. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 3151, л. 127-230.

74. Протокол заседания группы экспертов государств – членов ШОС по международной информационной безопасности

(12-14 декабря 2007 г. в г. Пекин). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 6151, л. 74-76.

75. Совместное заявление Президента Кыргызской Республики А.А.Акаева и Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева (24 июля 2001 г. в г. Бишкек). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 2313, л.126-131.

76. Совместное заявление участников Парижского форума Европейского Союза и стран Центральной Азии посвященного вопросам безопасности 18 сентября 2008 г. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 6154, л. 120-123.

77. Сообщение о встрече Президента РФ В. Путина с Председателем КНР Си Цзиньпином, состоявшейся 5 сентября 2013 г. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д.14-02-005, л. 56-63, 71-75;

78. Сообщение МИД Кыргызской Республики, Президенту Кыргызской Республики К. Бакиеву о юбилейном Саммите ШОС (15 июня 2006 г. в г. Шанхай). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 4528, л. 46-47.

79. Ташкентская декларация государств – членов ШОС (17 июня 2004 г.). Архив ПКР., ф. 1, оп. 1, д. 3151, л. 187-195.

80. Торгово-экономические отношения Кыргызской Республики с КНР Азиатскими странами в том числе КНР (с 1994 по 2001 г.). Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 2306, л. 85-91.

81. Трехстороннее межгосударственное Соглашение о точке стыка государственных границы Кыргызской Республики с Республикой Узбекистан и Республикой Таджикистан во время саммита ШОС 15 июня 2001 г. в г. Шанхай. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 4527, л.105-106.

III. Китептер, илимий монографиялар:

82. Абдырахманов, Т. А. Кыргызстандын жана дүйнөнүн билим берүү системалары ХХI кылымда: реформалар, тенденциялар, проблемалар [Текст] / Т. А. Абдрахманов. – Бишкек: Maxprint, 2013. – 320 б.

83. Айдаркул, К. Международные отношения кыргызов и Кыргызстана: история и современность [Текст] / К. Айдаркул. – Бишкек, 2002. -- 331 с.

84. Акимбеков, С. М. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии [Текст] /С. М. Акимбеков. -- Алматы: «Континент», 2003. – 400 с.

85. Акунов, А. А. Кыргызстан эгемендик доорунда (1991-2017) [Текст] / А. А. Акунов. – Бишкек: «Текник», 2017. – 594 б.

86. Алимов, Р. Шанхайская организация сотрудничества: становление, развитие, перспективы [Текст] / Р. Алимов. – М.: “Вес Мир”, 2017. – 333 с.

87. Аллисон, Р. Центральная Азия и Закавказье: региональное сотрудничество и фактор российской политики [Текст] / Р.Аллисон. – М.: Московский центр Карнеги, 2004. – 30 с.

88. Ануфриев, К. С. Политика России и Китая в Центральной Азии: опыт сравнительно-исторического анализа [Текст] / К. С. Ануфриев. –Томск: [б.и.], 2011. – 198 с.

89. Асанканов, А. А. Жунго Шинжаң кыргыздары [Текст] /А.А.Асанканов; ред. Макелек Өмүрбай, Токтосун Карыбек уулу. – Артыш: Кызылсуу Кыргыз басмасы, 2013. – 307 б.

90. Арин, О. А. Россия: ни шагу вперед [Текст] / О. А.Арин – М.: Алгоритм, 2003. – 352 с.

91.Арон, Р. Мир и война между народами [Текст] / Р. Арон; Под общ. ред. В. И. Даниленко. – М.: NOTA VENE, 2000. — 880 с.

92.Бажанов, Е. П. Актуальные проблемы международных отношений [Текст] / Избр. тр.в 3 т. Т. 3. / Е. П. Бажанов. – М.: Науч. кн., 2002. – 360 с.

93. Бажанов, Е. П. Китай: от Срединной империи до сверхдержавы XXI века [Текст] / Е. П. Бажанов. – М.: Известия, 2007. – 369 с.

94. Бажанов П. И. Мудрость Востока и Запада [Текст] / П. И. Бажанов, Е. П. Бажанов, Н. Е. Бажанова. – Москва, «Весь мир», 2014, – 720 с.,

95. Бжезинский, З. Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы [Текст] / З. Бжезинский. – М.: АСТ, 2015. –702 с.

96. Бжезинский, З. Выбор: мировое господство или глобальное лидерство [Текст] / З. Бжезинский. – М.: Международные отношения, 2005. — 288 с.

97. Бжезинский, З. Стратегический взгляд: Америка и глобальный кризис [Текст] / З. Бжезинский. – М.: Изд. СТ, – 2017. – 207 с.

98. Бисенбаев, А. К. Не вместе Россия и страны Центральной Азии [Текст] / А. К. Бисенбаев. – Санкт – Петербург: [б.и.], 2011. – 240 с.

99. Бобоев, Ш.Д. Шанхайская организация сотрудничества в геополитической структуре Среднего Востока [Текст] / Ш. Д. Бобоев. – Душанбе: [б.и.], 2011. – 180 с.

100. Богатуров, А. Д. Великие державы на Тихом океане. История и теория международных отношений в Восточной Азии после Второй мировой войны 1945-1995). [Текст] / А. Д. Богатуров. – М.: [б.и.], 1997. – 349 с.

101. Богатуров, А. Д. Очерки теории и политического анализа международных отношений. [Текст] / А. Д. Богатуров, Н. А. Косолапов, М. А. Хрусталеv – М., 2002. – 384 с.

102. Большая Восточная Азия: мировая политика и, региональные трансформации: научно-образовательный комплекс [Текст] / под. ред. А.Д. Воскресенского; МГМО, МИД России. – М.: МГИМО, 2010. – 444 с.

103. Боотаева, Б. Кыргызы между Кокандом, Китаем и Россией [Текст] / Б. Боотаева. – Бишкек: Илим, 1995. – 116 б.

104. Бородин, Е.А. Внутривосточное и социально-экономическое развитие Кыргызстана [Текст] / Е.А. Бородин. – М.: Восток-Запад, 2011. – 271 с.

105. Бородин, Е. А. Двусторонние отношения России и Кыргызстана [Текст]: Монография / Е. А. Бородин . – М.: Восточная книга, 2012. – 227 с.

106. Бочаров, А. В. Основные методы исторического исследования [Текст]: Учебное пособие. — Томск: Томский государственный университет, 2006. — 190 с.

107. Ванина, Е. Ю. Индия: история в истории [Текст] / Е.Ю.Ванина.— М.: ИВ РАН, 2014. — 343 с.

108. Верещаган, А. А. Геополитическая конкуренция США, КНР и РФ в Кыргызской Республике [Текст] / А.А.Верещагин. – Бишкек: КРСУ, 2012. – 217 с.

109. Воскресенский, А. Д. Китай и Россия в Евразии: Историческая динамика политических взаимовлияний [Текст] / А. Д. Воскресенский. – М.: «Муравей», 2004. – 600с.
110. Воскресенский, А. Д. Россия и Китай: теория и история межгосударственных отношений [Текст] / А. Д. Воскресенский. Центр "Россия-Китай". – М.: [б.и.], 1999. – 408 с.
111. Галенович, Ю. М. Китайское чудо или китайский тупик? [Текст] / Ю. М. Галенович. – М.: Муравей, 2002. – 143 с.
112. Галенович, Ю.М. Россия и Китай. Шесть договоров [Текст] / Ю. М. Галенович. – М.:Муравей. 2003. – 550 с.
113. Галенович, Ю. М. «Белые пятна» и «болевые точки» в истории советско-китайских отношений (1917-1991 гг.) [Текст] / Ю.М.Галенович. – М.: [б.и.], 1992. – Т. II. – Кн.1. –140с.; Кн.2. – 132 с.
114. Галенович, Ю. М. Наказы Цзян Цзэминя: принципы внешней и оборонной политики современного Китая [Текст] / Ю.М.Галенович. – М.: Муравей, 2003. – 338 с.
115. Гуревич, Б. П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII - первой половине XIX в. [Текст] / Б.П. Гуревич. – 2-е изд., доп. – М.: Наука, 1983. –308 с.
116. Деятельность предприятий с иностранными инвестициями в Кыргызской Республике [Текст] / Нац. статком Кырг.Респ. – Бишкек: [б.и.], 2018 – 116с.
117. Джоробекова, А. Э. Основные тенденции и направления интеграционных процессов в ЦА [Текст] / А. Э. Джоробекова. – Бишкек: [б.и.], 2014. — 156 с.
118. Доклад национального разведывательного совета США, «Контурь мирового будущего – Россия и мир в 2020 году» [Текст]. –М.: Европа, 2005. –232 с.
119. Жумабаев, Б. М. Южный Кыргызстан глазами российских путешественников (вторая пол. XIX вв.) [Текст] / Б. М. Жумабаев. –Бишкек: [б.и.], 1999. – 133 с.
120. Жумабаев, Б. М. Памир: Улуу державалардын ортосундагы геосаясий күрөш [Текст] / ред. Э. Ж. Маанаев. – Бишкек: Учкун, 2009. – 192 б.
121. Зарифи, Х., Сатторов, А. Таджикистан - Китай: становление государственной границы. История и

современность [Текст] / Х. Зарифи, А. Сатторов. – Душанбе: Ирфон, 2014. – 704 с.

122. Звягельская, И.Д. Становление государств Центральной Азии: политические процессы [Текст] / И. Д. Звягельская. – М.: Аспект Пресс, 2009. — 208 с.

123. Иманалиев, М. Очерки о внешней политики Кыргызстана [Текст]: Сборник статей о Центральной Азии /М.Иманалиев. – Бишкек:[б.и.],2008. – 194с.

124. Иманалиев, М.С. Китай, Евразия и ШОС[Текст]/ М. С. Иманалиев. – Бишкек: [б.и.], 2019. – 114 с.

125. Казанцев, А.А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия [Текст] / А. А. Казанцев. – М.: Фонд «Наследие Евразии», 2008. –248 с.

126. Касенов, У. Т. Безопасность Центральной Азии: национальные, региональные, глобальные проблемы [Текст] / У. Т. Касенов. – Алматы: «Кайнар», 1998. – 280 с.

127. Кененсариев, Т. Кыргызстан оторчулук доорунда (1855-1817) [Текст] / Т. Кененсариев. – Бишкек: Мах Print, 2019. – 760 б.

128. Киссинджер, Г. Нужна ли Америке внешняя политика? [Текст] / Г. Киссинджер. – М.: Ладомир, 2002. – 352 с.

129. Китай и страны Центральной Азии в современных геополитических реалиях. [Текст] /Сборник статей. / Под ред. Л. Музапаровой. – Алматы: Центр по изучению Китая при ИМЭП, 2008. – 130 с.

130. Китай в мировой политике [Текст]. – М.: РОССПЭН, – 2001. – 528 с.

131. Китай и глобализация: взгляд из Москвы и Пекина [Текст] / Отв. ред. – В. В. Михеев, В. Г. Швыдко. – М.: ИМЭМО РАН, 2013. – 114 с.

132. Китайский глобальный проект для Евразии: постановка задачи [Текст]: Аналитический доклад. – М.: Научный эксперт, 2016. –130 с.

133. Китайский экономический экспресс в центре Евразии: новая угроза или исторический шанс? Китайское экономическое присутствие в Центральной Азии [Текст]. – Барнаул: [б.и.], 2010. – 160с.

134. Комиссина, И. Н. Шанхайская организация сотрудничества: становление новой реальности [Текст] / И. Н. Комиссина, А. А. Куртов / под ред. Е.М.Кожокина . – М.: РИИ, 2005. – 117с.

135. Кузнецов, В.С. Цинская империя на рубежах Центральной Азии [Текст] / В. С. Кузнецов. – Новосибирск:[б.и.],1983. – 126 с.

136. Кушкумбаев, С.К. Центральная Азия на путях интеграции: геополитика, этничность, безопасность [Текст] / С. К. Кушкумбаев. – Алматы: Изд. дом «Казахстан», 2002. – 200 с.

137. Кыргызско-китайская граница: исторические документы и научные работы [Текст]. – Бишкек: [б.и.], 2002. – 60 с.

138. Кыргызстан жана Казахстан: достуктун жана ынак коңшулаштыктын чек арасы [Текст] /. Б: [б.и.], 2004. –170 с.

139. Ларин, В.Л. В тени проснувшегося дракона. Российско-китайские отношения на рубеже XX-XXI веков [Текст] / В. Л. Ларин. – Владивосток: Дальнаука, 2006. – 424 с.

140. Ларин, В. Л.. Российско-китайские отношения в региональных измерениях: 80-е годы XX начало XXI века [Текст] / В. Л.Ларин. – М.: Восток и Запад, 2005. – 390 с.

141. Ларуэль, М. Региональные организации в Центральной Азии: характеристики взаимодействий, дилеммы эффективности [Текст] / М. Ларуэль С. Пейруз // Доклад №10. – Бишкек, 2013. – 70 с.

142. Лаумулин, М. Т. Безопасность, внешняя политика и международные отношения Казахстана после независимости (1991—2001) [Текст] / М. Лаумулин. — Алматы: КИСИ, 2002. — 212 с.

143. Лаумулин, М. Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике в 5 т. -- Т. 3. Геополитика и международные отношения (2-я половина XX — начало XXI вв.) [Текст] / М. Т. Лаумулин. -- Алматы: КИСИ, 2009. — 280 с.

144. Лаумулин, М. Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. Том V. Центральная Азия в XXI столетии [Текст] / М. Т. Лаумулин. – Алматы: КИСИ, 2009. – 440 с.

145. Лаумулин, М. Т. Центральная Азия и Запад: геополитическое влияние на региональную безопасность [Текст] М. Т.Лаумулин. – Алматы: КИСИ, 2004. –219 с.
146. Леклерк, А. Русское влияние в Евразии: Геополитическая история от становления государства до времен Путина [Текст] / А. Леклерк. – М.: Альпина Паблишер, 2014. – 367 с.
147. Леонтьев, М. Большая игра [Текст] / М. Леонтьев. – М.: Астрель–СПб, 2008. – 325 с.
148. Лозанский, О. Россия между Америкой и Китаем [Текст] / О.Лозанский. –М.: Международные отношения, 2007. –288 с.
149. Лузянин, С. Г. Шанхайская организация сотрудничества 2013-2015. Прогнозы, сценарии и возможности развития [Текст] / С. Г. Лузянин. – М.: ИДВ РАН, 2013. –120 с.
150. Лузянин, С. Г. Восточная политика Владимира Путина. Возвращение России на «Большой Восток» (2004-2008 гг.) [Текст] / С. Г.Лузянин. – М.: АСТ Восток Запад, 2007. – 447 с.
151. Лузянин, С. Г. Россия – Китай: формирование обновленного мира [Текст] / С. Г. Лузянин. – М.: Изд. “Вес Мир”, 2018. – 328 с.
152. Лукин, А. Л. Интеграционные процессы и институты в Азиатско-тихоокеанском регионе [Текст] / А.Л.Лукин. – Владивосток, 2009. – 247 с.
153. Лунев, С. И. Вызовы безопасности южных границ России [Текст] / С. И. Лукин. – М.: Московский общественный научный фонд, 1999. – 248 с.
154. Малышева, Д. Б. Центральноазиатский узел мировой политики [Текст] / Д. Б. Малышева.– М.: ИМЭМОРАН, 2010. – 100 с.
155. Многомерные границы Центральной Азии [Текст] / Под ред. М. Б.Олкотт, А. В. Малашенко. – М.: [б.и.], 2000. – 97 с.
156. Моисеев, В.А. Россия и Казахстан: современные мифы и историческая реальность [Текст]/В.А. Моисеев. – Барнаул: [б.и.], 2001. – 172 с.

157. Моисеев, В. А. Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. - 1917 г.) [Текст] / В. А. Моисеев. – Барнаул: [б.и.], 2003. – 345 с.

158. Муса кызы Алина. Кыргызстан во внешнеполитической стратегии “мягкой силы” США [Текст] / А. Муса кызы. – Бишкек: [б.и.], 2017. – 250 с.

159. Най, С. Д. Будущее власти. [Текст] / С.Д. Най. – Фонд Карнеги. – М.: Мир, 2014. – 448 с.

160. Небренчин, А. С. КНР – сверхдержава XXI века: российско-китайские перспективы [Текст] / А. С. Небренчин, С. М. Небренчин — Москва: Центр стратегических оценок и прогнозов, 2017. — 116 с.

161. Никитина, Ю. А. ОДКБ и ШОС: модели регионализма в сфере безопасности [Текст] / Ю. А. Никитина. – М.: Навона, 2009. – 200 с.

162. Один пояс – один путь ведущая стратегия внутренней и внешней политики Китая [Текст]. – М.: [б.и.], 2016. – 430 с.

163. Олкотт, М. Б. Второй шанс Центральной Азии. Москва-Вашингтон [Текст] / М. Б. Олкотт, Фонд Карнеги. – М.: Мир, 2005. – Т. XVIII. – 487 с.

164. Омаров, Н. М. Государства Центральной Азии в эпоху глобализации: поиски стратегии развития [Текст] / Н. Омаров. – Бишкек: Фонд им. Эберта, 2008. – 253с.

165. Омаров, Н. М. Внешняя политика КР в эпоху «стратегической неопределенности» [Текст] / Н. М. Омаров. – Бишкек: Илим, 2005. – 320 с.

166. Омаров, Н. М. Государства Центральной Азии в эпоху глобализации: поиски стратегии развития [Текст] / Н. М. Омаров. – Бишкек: Илим, 2008. – 253 с.

167. Ормушев, А. С. Кыргызстан-Иран мамилелерине 20 жыл [Текст] / А. Ормушев. . – Бишкек, 2012. – 112 б.

168. Осипов, А. Г. Ферганская долина: этничность, этнические процессы, этнические конфликты [Текст] / А. Г. Осипов. – М.: «Наука», 2004. – 165с.

169. Параманов, В.В Россия и Китай в Центральной Азии: политика, экономика, безопасность [Текст] / В. В. Параманов, А. В. Строков, О. А. Столповский. – М.: [б.и.], 2008. – 201 с.

170. Параманов, В. В. Китайский экономический экспресс в центре Евразии: новая угроза или исторический шанс? (Экономическое присутствие Китая в Центральной Азии) [Текст] / В. В. Параманов, А. В. Строков, О. А. Столповский [под общей редакцией и руководством Параманова В.В.] – Барнаул: ОАО «Алтайский полиграфический комбинат», 2010 год. – 160 с.

171. Параманов, В. В. Россия и Китай в энергетике Центральной Евразии: соперники или партнеры? [Текст] / Информационная аналитическая книга/ В. В. Параманов, А. В. Строков, О. А. Столповский. – М.: [б.и.], 2012. – 344 с.

172. Перспективы многостороннего сотрудничества ШОС с международными структурами в интересах развития стратегии Организации [Текст] /отв. ред._сост. Ю. В. Морозов. — М. : ИДВ РАН, 2019. — 344 с.

173. Политика России и Китая в Центральной Азии во второй половине XIX – начале XXI в. [Текст] / ред. А. В. Старцев. – Барнаул, 2014. – 460 с.

174. Россия и Китай: четыре века взаимодействия. История, современное состояние и перспективы развития российско-китайских отношений [Текст] / Под ред. А.В. Лукина. – М.: «Весь Мир», 2013. – 704 с.

175. Румянцев, Е. Н. Внутренняя и внешняя политика Си Цзиньпина [Текст] / Е. Н. Румянцев. – М.: [б.и.], 2016. – 591 с.

176. Рудов, Г. Россия – Кыргызстан. Российско – кыргызские отношения: История и современность [Текст] / ред. В. М Плоских. – Москва, Бишкек: Илим. – 2002. – 352 с.

177. Сабилов, Р. К. 1992-2010 - жылдардагы кыргыз-кытай мамилелеринин тарыхы [Текст] / Р. К. Сабилов. – Бишкек: [б.и.], 2015. – 150 б.

178. Савкович, Е. В. Экономическая политика Китая в постсоветской Центральной Азии (1992–2012 гг.) [Текст] / Е. В. Савкович, [под ред. В.П. Зиновьева]. –Томск: Томский государственный университет, 2012. – 336 с.

179. Севастьянов, С. В. Межправительственные организации Восточной Азии: эволюция, эффективность, перспективы развития и российского участия [Текст]: Монография / С. В. Севастьянов. – Владивосток: Изд-во ВГУЭС, 2008. – 300 с.

180. Севастьянов, С. В. Неправительственные участники сотрудничества Восточной Азии: вклад в развитие регионализации и региональной идентичности [Текст] / С. В. Севастьянов. – Владивосток: Изд-во ВГУЭС, 2009. – 210 с.

181. Серебрякова, Н. В. Шанхайская организация сотрудничества: многосторонний компромисс в Центральной Азии [Текст] / Н. В. Серебрякова. – М.: Инфорос, 2011. – 206 с.

182. Си, Цзиньпин Мамлекетти башкаруу жөнүндө [Текст] / Си Цзиньпин. – Бишкек: “ST.art Ltd”, 2018. – 155 с.

183. Современная история и геополитика в Центральной Азии [Текст]: коллективная монография / под ред. Г. М. Мендикуловой, колл. авт.: М. Ш. Губайдуллина, А. В. Гущин, Г. Дадабаева, Р. С. Жаркынбаева [и др.]. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 306 с.

184. Совместное развитие и процветание стран вдоль Великого Шелкового пути / материалы международной конференции [Текст] / Пер. с англ. А. В. Говорунова. – Бишкек: [б.и.], 2014. – 215 с.

185. Страны СНГ и Балтии в глобальной политике Китая [Текст] / ред. Т. С. Гузенковой, М. В. Карпова, С. В. Тихонова. – М: РИСИ, 2013. – 166 с.

186. Стратегическая развития Шанхайской организации сотрудничества до 2025 года: исходные реалии и фактор российско-китайского ства [Текст]: Монография / ред. С. Г. Лузянина, Е. И. Софроновой. – М.: ИДВ РАН, 2015. – 168 с.

187. Стратегия России в Центральной Азии и Шанхайская организация сотрудничества. [Текст] Сборник статей / ред. А.В. Лукина; Институт международных исследований. – М.: МГИМО – Университет, 2012. – 191 с.

188. Сыроежкин, К. Л. Казахстан – Китай: от приграничной торговли к стратегическому ству [Текст] / К. Л. Сыроежкин // В начале пути. – Алматы: Казахстанский

институт стратегических исследований при Президенте РК, 2010. – 336 с.

189. Титаренко, М.Л. Россия и ее азиатские партнеры в глобализирующемся мире. Стратегическое сотрудничество: проблемы и перспективы [Текст] / М. Л. Титаренко. — М.: ИД «Форум», 2012. — 544 с.

190. Титаренко, М.Л. Россия и Китай: стратегическое ство и вызовы времени [Текст] / М. Л. Титаренко. — М.: ИД «Форум», 2014. — 224 с.

191. Троицкий, Е. Ф. Политика США в Центральной Азии (1992-2004 гг.). [Текст] / Е. Ф.Троицкий. – Томск:[б.и.], 2005. – 184 с.

192. Фукуяма, Ф. Конец истории и последний человек [Текст] / Ф.Фукуяма. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2007. – 189с.

193. Фукуяма, Ф. Сильное государство: управление и мировой порядок в XXI веке [Текст] / Ф.Фукуяма. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2006. – 189с.

194. Халфин, Н.А. Присоединение Средней Азии к России (60-90-е годы XIXв.) [Текст] / Н. А. Халфин. – М.: “Наука”, 1965. – 468 с.

195. Халанский, И. В. Интеграция Центральной Азии в контексте глобализации [Текст] / И. В. Халанский. – Бишкек.: КРСУ, 2014. – 644 с.

196. Хантингтон, С. Политический порядок в меняющихся обществах [Текст] / С. Хантингтон. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.

197. Хантингтон, С. Столкновение цивилизаций [Текст] / С. Хантингтон.– М.: ООО «Издательство АСТ», 2014 – 551с.

198. Харюков, Л. Н. Англо-русские соперничество в Центральной Азии и ислам [Текст] / Л. Н. Харюков. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 230с.

199. Хидоятов, Г. А. Британская экспанция в Средней Азии. [Текст] / Г. А. Хидоятов. – Ташкент: Фан, 1981. – 178 с.

200. Хидоятов, Г. А. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в. (60-70-х гг.) [Текст] / Г. А. Хидоятов. – Ташкент: Фан, 1969. — 456 с.

201. Ходжаев, А. Х. Китайский фактор в Центральной Азии [Текст] / А. Х. Ходжаев. – Ташкент:[б.и.],2004. – 165 с.
202. Холикназаров, Х. Вклад Республики Таджикистан в становление и развитие Шанхайской организации сотрудничества (1996-2014гг.) [Текст] / Х. Холикназаров. – Душанбе: Ирфон, 2015. – 514с.
203. Ху, Аньган Кытай жолу жана кытай кыялы [Текст] / А. Ху, Кыт. кырг.каторгон А. Токсоналиева, Г. Казыгулова. – Бишкек: [б.и.], 2016. – 154 б.
204. Центральная Азия и Каспийский регион: риски, вызовы, угрозы [Текст]: Монография / Под общ. ред. Б. К. Султанова. – Алматы, 2012. – 224 с.
205. Центральная Азия сегодня: вызовы и угрозы [Текст]: Монография / под ред. К. Л. Сыроежкина: — Алматы: КИСИ при Презид. РК, 2011. — 456 с.
206. Центральная Азия. Геополитика и экономика региона[Текст]. – М.: [б.и.], 2010. – 210 с.
- 207.Центральная Азия: новое пространство для сотрудничества [Текст] / под ред. А. Табышалиевой. – Бишкек: [б.и.], 2000. – 165с.
208. Цин, Юйцай и др. Один пояс и один путь: коментарии [Текст] / Цин Юйцай, Чжоу Гупин, Ло Вэйдун; пер. с кит. Станченко Л.К. – М.: ООО “Шанс”, 2017. – 176с.
209. Цун, Пэн. Сравнение концепций безопасности великих держав [Текст] / П. Цун. – Пекин:[б.и.],2004. – 278с.
210. Цыганков, П. А. Теория международных отношений [Текст]: Учеб. пособ. / П .А. Цыганков. – М.: Гардарики, 2003. – 238с.
211. Чжао, Хуашэн. Китай, Центральная Азия и Шанхайская организация сотрудничества [Текст] / Х. Чжао. – Пекин:[б.и.], 2005. – 63 с.
212. Чудодеев, Ю. В. Россия и Китай: стратегическое ство на современном этапе (проблемы и перспективы) [Текст] / Ю. В. Чудодеев.– М.: ИВ РАН, 2011. – 224 с.
213. Чуфрин, Г. И. Очерки Евразийской интеграции [Текст] / Г. И. Чуфрин. – М.: [б.и.], 2013. – 123с.

214. Шанхайская организация сотрудничества: взаимодействие во имя развития [Текст] / Сост.: А. Ф. Клименко. – М.: ИДВ РАН, 2006. – 248 с.

215. Шанхайская организация сотрудничества: новые приоритеты развития [Текст]: под ред. Т. Я Хабриева, И. О. Тиунов, Н. М. Бевеликова и др. – М.: ИНФРА, 2015. – 304 с.

216. Шанхайская организация сотрудничества: от становления к всестороннему развитию [Текст]: Материалы третьего заседания Форума ШОС, Китай, г. Пекин, 19–21 мая 2008 г. / Под ред. А. В. Лукина. – М.: МГИМО, 2008. – 143 с.

217. Шанхайская организация сотрудничества: экономическая интеграция и национальные интересы [Текст] / под общ. ред. акад. РАН А. И. Татаркина, акад. РАН В. А. Черешнева. – Екатеринбург: УрО РАН, 2010. – 774 с.

218. Шипилов, А. В. Россия– Кыргызстан: исторический опыт формирования межкультурного дискурса [Текст] / А. В. Шипилов. – Бишкек: КРСУ, 2016. – 476 с.

219. ШОС как фактор интеграции Центральной Евразии: потенциал стран – наблюдателей и стран соседей [Текст] / под ред. А. А. Князева, А. А. Мигранян. – Бишкек: [б.и.], 2009. – 229 с.

220. ШОС в современном мире 2016–2018 гг. Шанхайская организация сотрудничества в сообщениях ТАСС [Текст] / под ред. Р. Алимов, С. Михайлов. – М.: Весь Мир, 2018. – С. 272

221. ШОС как фактор интеграции: фундаментальное исследование [Текст] / под ред. А. Л. Салиева. – Бишкек: Изд. КРСУ, 2012. – 440 с.

222. Эсенкулов, Н. Ж. Динамика и историческая преемственность суверенного развития Кыргызстана [Текст] / Н. Ж. Эсенкулов. – Бишкек: [б.и.], 2010. – 360 с.

IV. Мезгилдүү басылмалардагы илимий макалалар:

223. Акимбеков, С. М. Российская, политика в Центральной Азии состояние и перспективы) [Текст] / С. М. Акимбеков // Pro et Contra. – 2000. – № 3. – С. 75–88.

224. Аламанов, С. Граница: разрешение спорных проблем [Текст] / С. Аламанов // Материалы и документы о кыргызско-

китайской государственной границе / Под ред. Н. Керимбековой. – Бишкек, 2003. – С. 142-146.

225. Алексин, В. Центральная Азия: интеграция как путь к стабильности [Текст] / В. Алексин // Analitic. – 2006. – №5. – С.17-23.

226. Антюхова, Е. А. Образование как «мягкая сила» в современных зарубежных и российских политологических исследованиях [Текст] Е. А. Антюхова // Вест. Волг. гос. ун-та. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения. – 2018. – Т. 23, № 4. – С. 197–209.

227. Арунова, М. Россия и государства Центральной Азии: сотрудничество в сфере безопасности [Текст] / М. Арунова // Центр. Азия и Кавказ. – 2001. – №2. – С. 46 - 54.

228. Асылбеков, Ж. А. Современная состояния и инвестиционная привлекательность аграрного сектора Кыргызстана [Текст] / Ж. А. Асылбеков // Материалы международной конференции “Совместное развитие и процветание стран вдоль Великого Шелкового пути. г. Бишкек, 28 ноябрь 2014 г. – Бишкек, 2014. – С. 155-160.

229. Байцзя, Ч. Исторический обзор эволюции внешнеполитических отношений Китая в период осуществления реформ и политики расширения внешних связей (1992-2002) [Текст] / Ч.Байцзя // Проблемы Дальнего Востока. – 2003. – №6. – С. 22-26.

230. Бир алкак- бир жол долбоору ийгиликтүү кызматташуунун ачкычы. [Текст]// /Жибек жолу маданий өнүгүү.2019.№200. б.8

231. Богатуров А. Д. Среди – против лидеров. “Пространственная структура” самоорганизации международных отношений в Восточной Азии [Текст] // Очерки теории и политического анализа международных отношений / отв. Ред. Богатуров А. Д. и др. – М., 2002. – С. 384 - 388.

232. Болятко А. В. Вопросы дальнейшего развития ШОС в области безопасности [Текст] / А. В.Болятко // Шанхайская организация сотрудничества: взаимодействие во имя развития. – М.: ИДВ РАН, 2006. – С.61-64.

233. Борисов, Д. А. Развитие гуманитарного вектора политики безопасности Шанхайской организации сотрудничества: рол университета ШОС [Текст] / Д.А. Борисов, Е. В. Савкович // Вестник Пермского университета. Политология. – 2019. – №2. – Т.13. – С. 78-86

234. В Бишкеке открыта большая Китайская библиотека [Текст] // Жибек жолу маданий өнүгүү. – 2019. – №175. – С.5-11.

235. Ван, Ч. Изучение перспектив сотрудничества Китая и стран Центральной Азии в аспекте регионализации [Текст] / Ч. Ван // Синьцзянские финансы и экономика. – 2016. – № 3. – С. 57-63.

236. Варбанец, П. Внешняя политика Турции в Центральной Азии и на Кавказе: отголоски событий «арабской весны» [Текст] / П. Варбанец // Центр. Азия и Кавказ. – Лулеа-Швеция. – 2012. – № 4. – С. 59-66.

237. Волынчук, А. Б. Россия в Евразии: баланс геоэкономических и геополитических инструментов интеграции / А. Б. Волынчук // Россия и АТР. – Владивосток, 2018.–№ 1(99). – С. 51-64.

238. Воскресенский, А. Д. Многофакторное равновесие в международных отношениях [Текст] / А. Воскресенский // Политическая наука в России: интеллектуальный поиск и реальность. – М., 2000. – С. 413-440.

239. Воскресенский, А.Д., Лузянин, С.Г. Политика Китая в Центральной Азии [Текст] / А. Д. Воскресенский, С. Г. Лузянин // Южный фланг СНГ. Центральная Азия–Каспий–Кавказ: возможности и вызовы для России. – М.: Логос, 2003. – С.123-148.

240. Воскресенский, А. Д. Россия и Китай: парадигма взаимодействия в исторической динамике и преемственности [Текст] / А. Д. Воскресенский // Восток. – 1999. – №3. – С.34-37.

241. Воронович, В. В. Эволюция Шанхайской организации сотрудничества в контексте формирования азиатской системы безопасности [Текст] / В. В. Воронович // Журнал международного права и международных отношений. – М., 2007. – №2. – С. 45-54.

242. Ву, Вэй. Биз Кыргызстанга эң сапаттуу, зарыл болуп жаткан медициналык жабдыктарды алып келүүнү каалайбыз [Текст] / Ву, Вэй // Жибек жолу маданий өнүгүү. – 2018. – №131. – С.7-11.

243. Гусейнов, В., Энергический потенциал региона [Текст] / В. Гусейнов, А. Гончаренко // Центральная Азия. Геополитика и экономика региона. – М.: Красная звезда, 2010. – С.27-98.

244. Гусейнов, В. Водные ресурсы ЦАР [Текст] / В. Гусейнов, А. Гончаренко // Центральная Азия. Геополитика и экономика региона. – М., 2010. – С.63-68.

245. Джекшенкулов, А. Д. Россия – Кыргызстан: этапы развития межгосударственных отношений и их перспективы [Текст] / А. Д. Джекшенкулов // Центральная Азия: внешний взгляд: Международная политика с центральноазиатской точки зрения. – Бишкек, 2008. – С. 615-619.

246. Ду, Д. Китай приглашает Кыргызстан и дальше мчаться вперед в одном “экспресс поезде” [Текст] // Эркин Тоо. – 2020. – №27. – 13.03. – Б. 12-13

247. Дорожная Карта молодежи ШОС [Текст] // Жибек жолу маданий өнүгүү. – 2019. – №175. – С. 4-8.

248. Дугин, А. Законы большого пространства [Текст] / А. Дугин // Основы геополитики. – М., 2000. – С. 67-71.

249. Ду, Д. Китай приглашает Кыргызстан и дальше мчаться вперед в одном “экспресс поезде” [Текст] // Эркин Тоо. – 2020. – №27. – 13.03. – Б. 12-13

250. Жети миллиард АКШ долларынан ашуун суммага коюлган “Кыргызстан – Кытай” бизнес форуму [Текст] // Жибек Жолунун маданий өнүгүү. – 2019. – № 175. – Б.12-13.

251. Жуссипбек, Г. В поисках приемлемой модели отношений между государством и религией для постсоветской Центральной Азии: уроки Турции [Текст] / Г. Жуссипбек // Центр. Азия и Кавказ, Лулеа(Швеция). – 2014. – № 4. – С. 32-45.

252. Иманалиев, М. С., Концептуальные основы взаимоотношений Кыргызстана и Китая в свете инициативы Си Цзиньпина о совместном строительстве “экономического пояса шелкового пути” [Текст] / М. С. Иманалиев, А. Э.

Джоробекова // Вест. Том. гос. ун-та. История. – 2018. – №52. – С.38-48 с.

253. Иманалиев, М. Центральная Азия в системе совместной безопасности [Текст] / М. Иманалиев // Центр. Азия и Кавказ. – 2009. – № 2. – С.62-66.

254. Институт Конфуция при КНУ им. Ж. Баласагына [Текст] // Краткий исторический очерк. – Пекин, 2019. – С.4-8.

255. Кам, Сам Гу Китай и центрально-азиатский регион: взгляд из Сеула [Текст] / Кам, Сам Гу // Проблемы Дальнего Востока. – 2002. – №5. – С. 39-43.

256. Каукунов, А.С. Политика Китая в Шанхайской организации сотрудничества [Текст] / А. С. Каукунов // Центр. Азия и Кавказ. – 2007. – № 3. – С.51-55.

257. Керимбекова, Н. К вопросу о кыргызско-китайской государственной границе [Текст] / Н. Керимбекова // Центральная Азия и Кавказ. – 2002. – №5. – С. 131-134.

258. Клименко, А. Ф. Стратегия развития Шанхайской организации сотрудничества: проблемы обороны и безопасности [Текст] /А. Ф. Клименко // Китай в мировой и региональной политике. – М.,2017. – № 22. – С.139-153.

259. Клименко, А. Ф. Анализ изменений в Центральной Азии после 11 сентября 2001 г. и их влияние на деятельность ШОС [Текст] /А. Ф. Клименко // Проблемы становления Шанхайской организации сотрудничества и взаимодействия России и Китая в Центральной Азии. – М., 2005. – С.56-61.

260. Клименко, А. Ф. О некоторых организационных мерах в военной области по подготовке ШОС к нейтрализации вызовов и угроз [Текст] / А. Ф. Клименко // Россия и Китай в Шанхайской организации сотрудничества. – М., 2006. – С. 185-190.

261. Клименко, А. Проблема энергетического обеспечения и обострение борьбы за энергетические ресурсы [Текст] /А. Клименко // Шанхайская Организация Сотрудничества: к новым рубежам развития.— М., 2008. — С. 400-405.

262. Коваленко, А. С. Индия – седмой игрок в команде ШОС? [Текст] / А. С. Коваленко // Азия и Африка сегодня. – 2015. – № 1. – С. 8-10.

263. Косолапов, Н. А. Сила, насилие, безопасность: современная диалектика взаимосвязей [Текст] / Н. А. Косолапов // Научно-образовательный форум по международным отношениям. – М., 2002. – С.380-384.

264. Кылычев, А. М. Внешняя политика великих держав в Центральной Азии [Текст] / А. М. Кылычев // Наука, Новые технологии и инновации Кыргызстана. – Бишкек, 2016. – № 6. – С.193-196.

265. Кылычев, А. М. Внешняя политика Китая в Центральной Азии [Текст] / А. М. Кылычев // Наука, Новые технологии и инновации Кыргызстана. – Бишкек, 2016. – № 6. – С. 172-175.

266. Кыргызстан ШКУ төрагалыгын ийгиликтүү аяктап, Россияга өткөрүп берди [Текст] // Жибек Жолунун маданий өнүгүү. – 2019. – № 175. – Б. 8-9.

267. Кытай өкмөтү “Манасты” изилдөөгө, колдоого, манасчыларды даярдоого абдан жакшы маани берет” [Текст] // Жибек жолу маданий өнүгүү. – 2019. – №175. – С.10-14.

268. КЭР төрагасы Си Цзиньпиндин “Мамлекеттик башкаруу жөнүндө” китеби Кытайды таануга көмөкчү болмокчу [Текст] // Жибек Жолунун маданий өнүгүү. – 2019. – № 174. – Б. 9-11.

269. Лаумулин, М. ШОС – «грандиозный геополитический блеф»? Взгляд из Казахстана [Текст] / М. Лаумулин // Russie. Neï.Visions. – 2006. – №12. – С. 34-37.

270. Лебедева, М. М. «Мягкая сила» России в развитии интеграционных процессов на Евразийском пространстве [Текст] / М. М. Лебедева, М. В. Харкевич // Вестник МГИМО (У). – 2014. – № 2. – С. 10-13.

271. Ли, С. Внешнеполитическая философия современного Китая: о связи между научным развитием и гармоничным миром [Текст] / С.Ли // Россия и Китай в Евразийской интеграции. Сотрудничество или соперничество?. – М.:СПб., – 2015.– С. 350 -354.

272. Ли, Юнхуэй Большое Евразийское ство и китайско-российские отношения [Текст] // Китай в мировой и

региональной политике: история и современность. – 2018. – № 23, – Т. 23. – С. 42-51

273. Лу, Чунься Проблемы сотрудничества экономических отношений Кыргызстана и Китая в рамках проекта “Экономический пояс Великого шелкового пути” [Текст] // Вестник КРСУ. – 2018. – Том 18. – № 3. – 27-31

274. Лузянин, С. Г. ШОС накануне саммита в Астане. Проблемы развития организации в региональном и глобальном измерениях [Текст] / С. Г. Лузянин // Россия и Китай Шанхайской организации сотрудничества. – М.: ИДВ РАН, 2006. – С. 233-237.

275. Лузянин, С. Г. Шанхайская организация сотрудничества: модель 2014–2015 [Текст]: / рабочая тетр. № 21/2015 / С.Г. Лузянин; Гл. ред. И.С. Иванов // Российский совет по международным делам. – М., – 2015. – С. 36 -46.

276. Лузянин, С. Г. Фроленков, В. С. Возвышение» ШОС: успехи и репятствия [Текст] / С. Г. Лузянин, В. С. Фроленков // Вест. Том. гос. ун-та. –2016. – № 404. – С. 105–110.

277. Лю, Ц. Внешняя политика КНР и перспективы китайско-российских отношений [Текст] / Ц. Лю // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – №9. – С. 12-16.

278. Лю, Яньдун. Совместная работа для устойчивого развития институтов Конфуция: Программная речь на V съезде Институтов Конфуция [Текст] / Я. Лю // Институт Конфуция (русско-кит. версия). – 2011. – № 1. – С. 10-13.

279. Лян, Чжэньпэн Китайская дипломатия в Центральной Азии в 1990-е годы [Текст] / Ч. Лян // Социально-политические науки. – 2017. – №1, – С. 17-21

280. Малашенко, А.В. Тупики интеграции в Центральной Азии [Текст] / А. В. Малашенко // Проекты сотрудничества и интеграции для Центральной Азии: сравнительный анализ, возможности и перспективы. – Бишкек, 2007. – С. 241-264.

281. Мехди, С. Интересы Ирана в Центральной Азии в свете «концепции устойчивого развития» [Текст] / С. Мехди // Каспийский регион: политика, экономика, культура. – 2004. – № 1. – С.23-27.

282. Михайлов, Г. Китайские предприятия переедут в Киргизию [Текст] / Г. Михайлов // Независимая газета. – 2016. – № 26. – С. 3-4

283. Муратшина, К. Г. Приоритеты стран Центральной Азии в ШОС в контексте их взаимоотношений с Китаем [Текст] / К. Г. Муратшина // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». – 2017. – № 3. – С. 445–456.

284. Муратшина, К. Г. Китайская инициатива «Один пояс, один путь» и Исламская Республика Иран [Текст] / К. Г. Муратшина, Л. В. Цуканов // Уральское востоковедение: международный альманах. — Екатеринбург, 2018. – Вып. 8. – С. 135-143.

285. Наринский, М. М., Проблемы развития Содружества Независимых Государств на современном этапе [Текст] / М. М. Наринский, А. В. Мальгин // Вестник РАМИ. – 2001. – № 2. – С. 33-36.

286. Нятбеков, В. Решение пограничных вопросов-как фактор образования ШОС [Текст] / В. Нятбеков // Материалы научной-практической конференции. Душанбе, – 2002. – С.145-151.

287. Омаров, Н. М. Эволюция и приоритеты деятельности Шанхайской Организации Сотрудничества через призму национальных интересов Кыргызской Республики [Текст] / Н. М. Омаров // Проблемы Дальнего Востока. – 2005. – №2. – С. 23-27.

288. Омаров, Н. М. Китай во внешней политике суверенного Кыргызстана: основные тенденции и перспективы [Текст] / Н. М.Омаров // Вестник КРСУ.-Бишкек, –2004. – Том 4. – № 4. – С.20-24.

289. Омурова, Ж. О. “Чоң оюндун” жаңы этабындагы [Текст] / Ж. О. Омурова // 1916-жылкы көтөрүлүштүн 100 жылдык мааракесине арналган эл аралык илимий жыйындын материалдары. – Бишкек: “Maxprint”, 2016. –Б. 161-164.

290. Омурова, Ж. О. Мамлекеттүүлүк жана кыргыз-кытай дипломатиялык мамилелеринин өнүгүшү [Текст] / Ж. О. Омурова // Кыргыз каганаты түрк элдеринин орто кылымдагы мамлекеттүүлүгүнүн жана маданиятынын алкагында: дагы

Улуу Кыргыз каганатынын түзүлгөндүгүнүн 1170 жылдыгына арналган 2 эл аралык конференциясы: 2013-ж 15-16 ноябрь. – Бишкек, 2014. – Б. 151-154.

291. Омурова, Ж. О. ШОС и русско-китайские пограничные проблемы [Текст] / Ж. О. Омурова // Культурно-исторические пространство ЦА: от прошлого к будущему. К 110-летию со дня рождения Ю. Н. Рериха: материалы Международной общественно-научной конференции. – Бишкек –Москва: КРСУ, 2013. – С.361-365.

292. Омурова, Ж. О. ШОС как механизм урегулирования погранично-территориального вопроса между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой [Текст] / Ж. О. Омурова // Известия АлтГУ. – 2018. – № 5. – С.125-130.

293. Омурова, Ж. О. Эгемендүү мезгилдеги Кыргыз мамлекетинин өнүгүшүндөгү өңүтүү багыттар жана көйгөйлүү маселелер. [Текст] / Ж.О.Омурова // Ж. Баласагындын "Куттуу билим" – X-XI к. дагы мусулмандык кайра жаралуунун күзгүсү : Ж.Баласагындын 1000 жылдыгына арналган "Кыргыз жана карахандар каганаттары" эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйындын материалдары. – Бишкек: "Maxprint", 2016. – Б. 310-317.

294. Омурова, Ж. О. Из истории взаимоотношений Кыргызской Республики с РФ в период суверенитета [Текст] / Ж.О.Омурова // Востоковедные исследования на Алтае.– Барнаул: Издательство АлтГУ, вып. XI. 2016. – С. 35-40.

295. Омурова, Ж. О. Улуу Жибек Жолунун кайра жаралуусундагы ШКУ өлкөлөрүнүн маданий гуманитардык интеграция маселелери. [Текст] / Ж. О. Омурова // Сборник международного форума "Алтайская цивилизация и родственные народы алтайской языковой семьи", (20-22 июля 2017г.). – Бишкек: "Турар", 2017. – Б. 524-532.

296. Омурова, Ж. О. Проблемы безопасности в рамках Шанхайской организации сотрудничества [Текст] / Ж.О.Омурова // Актуальные научные исследования в современном мире. – Украина, 2019. – Вып. 7. 2. (51), – ч. 2. – С. 11-17

297. Омурова, Ж. О. Кыргызстан в интеграционном развитии Шанхайской организации сотрудничества [Текст] / Ж.О.Омурова // Актуальные проблемы социально-гуманитарного и научно-технического знания. -- Курск, 2019. – № 3. – С. 62-65

298. Омурова, Ж. О. Экономическая интеграция Кыргызстана в рамках Шанхайской организации сотрудничества [Текст] / Ж. О. Омурова // Актуальные научные исследования в современном мире.– Украина, 2019. -- вып. 8(52), – ч. 2. – С. 13-19

299. Олейнов, Ф. Г. Анализ международных отношений с позиции экономической теории [Текст] / Ф. Г.Олейнов // Вестник МГИМО Ун-та. – М., 2009. – №5.– С.15-24.

300. Осмонбетов, К. Р. Бир алкак бир жолундагы мүмкүнчүлүктөр [Текст] / К. Р. Осмонбетов // Эркин-Тоо, – 2017. – Б. 12.

301. Пань, Ф. Современный дух китайской геополитики [Текст] // Тихий Океан. – 2016. – № 6. – С. 100

302. Першина, М. П. Образование как инструмент «мягкой силы» внешней политики Китая [Текст] / М. П. Першина // Современные исследования социальных проблем: электрон. науч. журн. – 2015. –№ 4. – С. 4-27.

303. Плешаков, К. Сквозь заросли мифов [Текст] / К.Плешакв//Pro et contra.–1997. – Т.2. – № 2. – С.68-69.

304. Прокофьев, И. В. Экономическое сотрудничество России со странами Центральной Азии [Текст] / И. В. Прокорьев // Южный фланг СНГ. Центральная Азия – Каспий – Кавказ: энергетика и политика. – М.: Навона, 2005. – Вып. 2. – С.456 -460.

305. Роверт, Гуан Тянь Синьцзян – Уйгурский Автономный район Китая и его роль в системе регионального экономического сотрудничества Большой Центральной Азии [Текст] // Центр. Азия и Кавказ. – 2009.– №1 (61). – С.98-109

306. Сахнада гана эмес, кыргыз да даңкталып турду [Текст]// Жибек жолу маданий өнүгүү.-2019. -№175. -С.13-17.

307. Свечников, А. Транзитный потенциал региона [Текст] / А. Свечников, С. Чаплинский // Центральная Азия. Геополитика и экономика региона. – М., 2010. – С. 87 -258.

308. Севастьянов, С. В. Международные институты и оценки их роли в современных теориях международных отношений [Текст] / С. В. Севастьянов // Материалы междунар. конф. "Дальний Восток России и Северо-Восточная Азия". – Владивосток, 2001. – С. 337-342.

309. Скрипкар, М. В. Инициатива «Один пояс и один путь» и концепция «Китайская мечта»: точки соприкосновения [Текст] / М. В. Скрипкар, Д. А. Шамшурин // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2016. – № 9 – 10. – С. 267-269.

310. Сидоров, Д. А. ШОС в многополюсном мире / Д. А. Сидоров, К. Е. Колтунов // Современ. тенденции развития науки и технологий. – 2016. – № 2-5. – С. 155-158

311. Сотрудничество Кыргызской Республики и Китайской Народной Республики [Текст] // Информационная справка Агентства по продвижению и защите инвестиций Кыргызской Республики. – Бишкек, 2018. – С.17-21.

312. Старр, Ф. Партнёрство для Центральной Азии [Текст] / Ф.Старр // Foreign Affairs. – 2005. – №4. –С. 34-38.

313. Стратегия Экономического пояса Шелкового пути и роль ШОС в ее реализации [Текст] // Материалы круглого стола (ИДВ РАН, 16 марта 2016 г.). –М.: ИДВРАН, 2016. – С.171-175.

314. Сун, С. Теория о гармоничном мире и исследования международных отношений [Текст] / С. Сун // Научное воспитание и исследования. – 2007. – №11. – С.45-49.

315. Сюй, Тункай. Реализация и углубление регионального экономического сотрудничества в рамках ШОС [Текст] / Т. Сюй // Шанхайская организация сотрудничества: от становления к всестороннему сотрудничеству. – М., 2008. – С. 143-147.

316. Сюй, Ц., Переосмысление стереотипа мышления в исследованиях китайской внешней политики [Текст] / Ц. Сюй, Ч. Ду // Мировая политическая наука. – 2014. – № 3. – С. 1-32.

317. Ся, Ишань. Ситуация в энергетике Китая и стратегия ее развития [Текст] / И. Ся // Жэньминь жибао. – Пекин, 2004. – С. 56-65.

318. Таштаналиев, Б. Кытай кыйышпас коншу [Текст] / Б.Таштаналиев // Кыргыз Туусу. – 2017. – Б. 1-2 .

319. Топычканов, П. В. Трансформация регионального сотрудничества в области безопасности (на примере Шанхайской организации сотрудничества) [Текст] / П. В. Топычканов // Вест. Моск. ун-та. – Серия12. Политические науки. – 2013. – № 4. – С. 84-95.

320. Толипов, Ф. Запад против Востока – некоторые геополитические комментарии по поводу ШОС [Текст] / Ф. Толипов // Ежеквартальный журнал Института Центральной Азии и Кавказа. – 2005. – №6. – С. 65-69.

321. Толипов, Ф. К вопросу о самостоятельной роли Организации центрально-азиатского сотрудничества в рамках ШОС [Текст] / Ф. Толипов // Центральная Азия и Кавказ. – 2004. – №3. – С. 169 – 180.

322. Тренин, Д. Россия и Центральная Азия: взгляд из Вашингтона, Москвы и Пекина [Текст] / Д. Тренин // Центральная Азия. – 2008. – С. 86-157.

323. Троицкий, Е. Ф. Становление и развитие Шанхайской организации сотрудничества (2000–2007 гг.) [Текст] / Е. Ф. Троицкий // Вест. Том. гос. ун-та. – 2009. – №323. – С. 180-182.

324. Тянь, Е. Изучение Центральной Азии в Китае: история, современное состояние, основные исследовательские центры / Е. Тянь // Международные отношения. – № 1. – С. 26-38.

325. Форумдун жүрүшүндө 24 документке кол коюлду [Текст] // Жибек жолу маданий өнүгүү. – 2019. – № 175. – С. 12.

326. Хасимото, Р. Евразийская дипломатия [Текст] Р. Хасимото // Независимая газета. – 1997. –12 авг. – С. 7.

327. Чжан, Венвэй Новое развитие и перспективы Шанхайской организации сотрудничества [Текст] / В. Чжан // ШОС и ситуация в Центральной Азии. – М., 2005. – С.13-17.

328. Чжао, Хуашен Центральная Азия в китайской дипломатии [Текст] / Х. Чжао // Центральная Азия: взгляд из Вашингтона. – Москва, Пекина.– 2004. – С. 175-180.

329. Чжао, Хуашэн Китай, Россия США: интересы, позиции, взаимоотношения в Центральной Азии [Текст] / Х. Чжао // Центральная Азия и Кавказ. – 2004. – №5. – С. 18-22.

330. Чжао, Хуашэн Способны ли сотрудничать в Центральной Азии Китай, Россия и США [Текст]/Х.Чжао// ШОС и ситуация в Центральной Азии. – М., 2005. – С.28-32.

331. Шанхай кызматташтык уюмунун келечеги кең [Текст] // Кыргыз Туусу. -2019. – 14.06. – Б. 3.

332. Шанхай кызматташтык уюму келечегине ишенимдүү карайт [Текст] // Жибек Жолунун маданий өнүгүү. – 2019. – № 176. – Б. 3

333. ШКУ – Афганистан байланыш тобунун мындан аркы иш аракеттеринин жол картасы [Текст] // Жибек Жолунун маданий өнүгүү. – 2019. – № 175. – Б. 9-14.

334. ШОС как фактор интеграции Центральной Евразии: потенциал стран-наблюдателей и стран-соседей [Текст] // Материалы международной конференции (Ыссык-Куль, 5-6 июня 2009 г.). – Бишкек, 2009. – С. 43-47.

335. ШОС: Пространство экономического и гуманитарного взаимодействия [Текст] // Журнал Шелковый путь – РЕВЮ. – Пекин, 2016. – С. 56-59.

336. Шукуров, Э. Центральная Азия: проблемы и факторы регионального сотрудничества [Текст] / Э.Шукуров // Центральная Азия: новое пространство для сотрудничества. – Бишкек, 2000. – С.14-17.

337. Эйвазов, Дж. Центральная Евразия сквозь призму интересов безопасности Турции [Текст] / Дж. Эйвазов // Центр. Азия и Кавказ. – 2010. – № 3. – С. 87-97.

338. Юй, К. Идеал гармоничного мира и китайская дипломатия [Текст] / К. Юй // Еженедельный обзор периодической печати. – 2007. – № 17. – С. 39-44.

339. Ян, Вэйхун Кыргызстан Кытай ортосундагы кызматташуу артыкчылыктары абдан көп [Текст] В. Ян // Жибек Жолунун маданий өнүгүү. – 2018. – № 131 – Б. 7.

340. Ян Цзинь. Примечательных моментов в отношениях между Китаем и странами Центральной Азии в 2014 году стало больше [Электронный ресурс]. – URL: <https://china-uz->

friendship.com/?p=3163. (дата обращения: 10.12.2021). – Загл.с экрана.

VI. Чет тилдердеги адабияттар (Латын алфавитиндеги эмгектер):

341. Ariel, P. S. China's Shanghai Cooperation Organization Strategy[Text]/P.S.Ariel.– Spring. – 2006. – Vol. 5. – P. 1-10.

342. Baksh, J. Russia, India and the Central Asian Republics: Geopolitical Convergence [Text] J. Baksh // Strategic Analysis. – 1996. Vol. XIX. N 5. – p. 23-45.

343. Kirgistan. Historia–spolecznstwo–politika. [Text]/ Bodio T. — Warszawa: IPS UW, 2004. — 897 s.

344. Chatterji, S. The Development Trends in Kyrghyzstan [Text] / S. Chatterji // Asia Annual. — New Delhi: Institute of Asian Studies, 2003.– pp. 97—109.

345. Iwashita, Akihiro. The Shanghai Cooperation Organization and Japan [Text] / A. Iwashita, // Moving Together to Reshape the Eurasian Community. – 2007. – pp. 32-36.

346. Joshi, N. Reconnecting India and Central Asia: Emerging Security and Economic [Text] / N. Joshi Dimensions.A Joint // Transatlantic; Research and Policy Center; Johns Hopkins University-SAIS. — Washington: Central Asia-Caucasus Institute. Silk Road Studies Program, – 2010. — IX –182 pp.

347. Kaushik, D. Eurasian Perspective of Asian Security Structure: New Chances for Indian-Chinese Cooperation [Text] / D. Kaushik // Asia Annual. – 2003. – Ed. by M. Singh. — New Delhi: Institute of Asian Studies, – 2003, p. 70—83.

348. Kellner, Th. L'Occident de la Chine. Pekin et la nouvelle Asie centrale (1991-2001) [Text] / Th.Kellner .– 2008. – 134 p.

349. Komatsu, H. Modern Central Eurasian Studies in Japan: An Overview 1985—2000 [Text] / Komatsu H., Dudoignonand S. A., Komatsu H. eds. Research Trends in Modern Central Eurasian Studies (18th—20thCenturies): A Selective and Critical Bibliography of Works Published between 1985 and 2000, Part I, – Tokyo: Toyo Bunko, 2003, – p. 127-155.

350. Laruelle, M. China as a "Neighbor: Central Asian Perspectives and Strategies [Text] / M. Laruelle, S. Peyrouse. – Wash., D.C., 2009. – 87 p.

351. Len, C. Japan's Silk Road Diplomacy. Paving the Road Ahead [Text] / C. Len, U. Tomohiko, H. Tetsuya. — Washington, DC: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2009. — 206 p.

352. Mani, P. Central Asia: Role of India [Text] / P. Mani // Asia Annual.- 2003.- Ed. by M. Singh. — New Delhi: Institute of Asian Studies, 2003. — p. 84-96.

353. Rahmani, M. Central Asian States: Balancing Opportunities and Challenges [Text] / M. Rahmani // Central Asia and the Caucasus (Lulea, Sweden). — 2003. — N 2. — pp. 124-134.

354. Religion and Security in South and Central Asia [Text] / ed. by K. Warikoo. — London, New York: Routledge, 2011. — 217 p.

355. Sengupta, A. Russia in Eurasia: the Debates continue [Text] / A. Sengupta // Asia Annual, 2003. ed. by M. Singh. — New Delhi: Institute of Asian Studies, 2003, — p. 110—121.

356. Starr, F. A Regional Approach to Afghanistan and Its Neighbors [Text] / F. A. Starr. — Wash., D.C., 2008. — 56 p.

357. Efeğil, E., Stone L.A. Iran's Interests in Central Asia [Text] / E. Efeğil, L.A. Stone // Central Asian Survey. — 2001. Vol. 20. N 3. — p. 353-365.

358. Hero, D. Between Marx and Muhammad. The Changing Face of Central Asia [Text] / D. Hero — London: Harper Collins, 1994. — 402 p.

359. Mapping Central Asia. Indian Perceptions and Strategies [Text] / M. Laruelle, S. Peyrouse. — Farnham: Ashgate, 2011. — 248 p.

360. Gopal, S. India and Central Asia. — New Delhi: [Text] / S. Gopal. — Shipra Publications, 2000. — 234 p.

361. Problemy transformacji, integracji i bezpieczeństwa państw Azji Centralnej. Studia Politologiczne. Vol. 12. — Warszawa: IPS UW, 2008. — 422 s.

362. Puri, M. Central Asian Geopolitics: the Indian View [Text] / M. Puri // Central Asian Survey. — 1997. Vol. 16. — N. 2, p. 237-268.

363. Paulo Duarte Central Asia: the bends of history and geography revista [Text] / Duarte P. — Bogotá (Colombia). 2014. — Vol. 9. — No. 1. — P. 21-33.

VII. Электрондук ресурстар

364. Авдеева, Е. Кыргызстану грозит новая колонизация [Электронный ресурс] / Е. Авдеева. – Режим доступа: <http://www.paruskg.info/>. – Загл. с экрана.

365. Азаттыктын тарыхы - жарым кылым ободо [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [//https://www.azattyk.org/a/azattyk/1231524.html](https://www.azattyk.org/a/azattyk/1231524.html). – Загл. с экрана.

366. АКШ Борбор Азияда кандай стратегияны карманат? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.bbc.com/kyrgyz/world-42700561>. – Загл. с экрана.

367. Алимов, Р. Центральной Азии нужна не "большая игра", а мощный подъем [Электронный ресурс]/ Р. Алимов. – Режим доступа: <https://m.uz.sputniknews.ru/radio/20191112/12783839/Alimov-Tsentralnoy-Azii-nuzhna-ne-bolshaya-igra-a-moschnyy-podem.html>. – Загл. с экрана.

368. Аналитическое исследование ЦППИ "Железная дорога Китай – Кыргызстан – Узбекистан. Рациональный подход и избавление от иллюзий – залог успешности проекта" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.investmentcouncil.kg/index.php/presssentr/analitika/item/analiticheskoe-issledovanie-tsppi-zheleznaya-doroga-kitaj-kyrgyzstan-uzbekistan-ratsionalnyj-podkhod-i-izbavlenie-ot-illyuzij-zalog-uspeshnosti-proekta> 31 июля 2019. – Загл. с экрана.

369. Арин, О. О внешнеполитической стратегии КНР [Электронный ресурс]. / О. О. Арин. – Режим доступа: URL: http://asiapacific.narod.ru/countries/china/o_vneshnepolit_strategii_knr.htm. – Загл. с экрана.

370. Арис, С. Российско-китайские отношения через призму ШОС [Электронный ресурс] / С. Арис. – Режим доступа: http://24.kg/ekonomi.na43_protsesta wwwlfri. – Загл. с экрана.

371. Банк Китая финансирует реабилитацию автодороги Бишкек–Нарын–Торугарт Кыргызстана // Газета «Жэньминь жибао» [Электронный ресурс]. – URL: <http://russian.people.com.cn/31520/6840180.html> (дата обращения: 10.12.2021). – Загл. с экрана.

372. Бердаков, Д. Кыргызстан в ЕАЭБ: что изменилось в стране за год? [Электронный ресурс] / Д. Бердаков. – Режим доступа: http://24.kg/ekonomika43_protsesta. – Загл. с экрана.

373. Бердаков, Д. Механизмы «мягкой силы» Китая в Кыргызстане [Электронный ресурс] / Д. Бердаков. – Режим доступа: <https://eurasia.expert/mechanizmu-myagkoy-sily-kitaya-v-kyrgyzstane/> – Загл. с экрана.

374. Беймазага салган бейөкмөт уюмдары [Электронный ресурс] / Д. Бердаков. – Режим доступа: <http://www.sayasat.kg/kg/mmkda-emne-skipper/39537-bejmaza-bej%C3%99>. – Загл. с экрана.

375. Би-Би-Си Кыргыз кызматы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.bbc.com/kyrgyz/institutional-38157281>. – Загл. с экрана.

376. Бишкектеги ШКУнун саммитинде Путиндин эмне тууралуу сөз кылары айтылды [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<https://sputnik.kg/world/20190611/1044657578/bishkek-shku-sammit-putin-suyloy-turgan-sozu.html>. – Загл. с экрана.

377. Бондаренко А.В. Синьцзян-Уйгурский автономный район Китая в начале XXI века [Электронный ресурс] / А.В.Бондаренко // – М. : ИДВ РАН, 2010. – 176 с. – URL: <https://znanium.com/catalog/product/357318> (дата обращения: 14.02.2022). – Загл. с экрана.

378. В Джалал-Абаде будет запущен нефтеперерабатывающий завод [Электронный ресурс]. Экономика Gezitter.org - Чтобы понимали– Режим доступа: https://m.gezitter.org/economics/56080_v_djalal-abade_budet_zapuschen_neftepererabatyivayuschiy_zavod_. – Загл. с экрана.

379. В мире работает 550 институтов Конфуция [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ria.ru/20191210/1562217842.html>. – Загл. с экрана.

380. Власова, К. В. Развитие интеграционных процессов в странах Центральной Азии [Электронный ресурс] / К. В. Власова. – Режим доступа: <http://www.postsoviet.ru/page.php?pid=324>. – Загл. с экрана.

381. Выбор России: взгляд из Индии «Когда Россия старается стать частью Европы, она теряет свою силу» [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://www.znak.com/2013-06-03/vybor_rossii_vzglyad_iz_indii. – Загл. с экрана.

382. Гарбузарова, Е. Г. Стратегическое ство Кыргызстана и Китая в экономической сфере: перспективы и риски [Электронный ресурс] / Е. Г. Гарбузарова // Universum: Общественные науки : электрон. научн. журн. 2018. № 4(45). – Режим доступа: URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/strategicheskoe-partnerstvo-kyrgyzstana-i-kitaya-v-ekonomicheskoy-sfere-perspektivy-i-riski> – Загл. с экрана.

383. Главы Киргизии и КНР подписали 19 документов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: (13 июня 2019) <file:///F:/Саммит%20ШОС%202019/e:/F:/%94%20EADaily.html>. – Загл. с экрана.

384. Гордиенко, Д.В. Шанхайская организация сотрудничества как площадка для диалога по вопросам региональной безопасности [Электронный ресурс] / Д. В. Гордиенко. // Национальные интересы: приоритеты и безопасность № 37 (2015) с. 44–66 – Режим доступа: <http://www.fin-izdat.ru/journal/national/>. – Загл. с экрана.

385. «Гордиев узел» Центральной Азии [Электронный ресурс]. – https://musavat.com/ru/news/gordiev-uzel-centralnoj-azii_840766.html– Загл. с экрана.

386. Данные Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. – URL:<http://www.stat.kg/ru/statistics/investicii/> (дата обращения: 23.02.2022). – Загл.с экрана.

387. Диний билим берүүгө мамлекеттин мамилеси [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_religion_politics_opininon_/29806387.html – Загл. с экрана.

388. Евразийская интеграция и Казахстан (Китай). Экспертный форум [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.easttime.ru>. – Загл. с экрана.

388. Единый университет на пространстве ШОС [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.kitaichina.com/se/txt/2015-08/07/content_699034.htm. – Загл. с экрана.

389. Жибек жолу маданий өнүгүү газетасы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.siluxgc.com>. – Загл. с экрана.

390. Задерей Н.В. Шанхайская организация – целостный подход к региональной интеграции [Электронный ресурс] / Н. В. Задерей. – Режим доступа: <http://www.infoshos.ru/?idn=353>. – Загл. с экрана.

391. Зверев Р. Российско-киргизские отношения: история и современность [Электронный ресурс] / Р. Зверев, И. Савин, В. Беляев. // Россия и новые государства Евразии. – 2018. – № 1. – С. 106-125. – Режим доступа: <https://www.imemo.ru/publications/periodical/RNSE/archive/2018/1/international-relations/russiakyrgyzstan-relations-history-and-present-day> – Загл. с экрана.

392. Зимонин, В. П. ШОС: масштабы влияния [Электронный ресурс] / В. П. Зимонин. – Режим доступа: URL:<http://www.infoshos.ru/?idn=286>. – Загл. с экрана.

393. Идинов, К. Кыргызстану не стать долларозависимым поможет БРИКС [Электронный ресурс] / К. Идинов. – Режим доступа: <https://ru.sputnik.kg/opinion/20150709/1016623141.html> – Загл. с экрана.

394. Иманалиев, М. «ШОС как проектирование зоны совместной ответственности и развития», Доклад на международной конференции «ШОС: итоги и перспективы», 30 ноября 2006 года в г. Алматы [Электронный ресурс] / М. Иманалиев. – Режим доступа: <http://www.analitika.org/article.php?story=0829156&query>. – Загл. с экрана.

395. Интернет-журнал "Новое Восточное Обозрение" 11.11.2012 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1352634120>. – Загл. с экрана.

396. Информационно-аналитический доклад Агентства по продвижению и защиты инвестиций Кыргызской Республики. -

Бишкек – 2017 г. (Министерство экономики КР). [Электронный ресурс]. – Режим доступа <https://invest.gov.kg/ru/%> – Загл. с экрана.

397. Информационная справка Агентства по продвижению и защите инвестиций Кыргызской Республики (Министерство экономики КР). Сотрудничество КР и КНР. – Бишкек, 2018. 17с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа <https://invest.gov.kg/ru/%D0%BE%D0%B1%B7%D0>. – Загл. с экрана.

398. Информация об итогах социально-экономического развития Кыргызской Республики за 2016 год (на основе предварительных данных НСК КР [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://mineconom.kg/Docs/Макроеconomic%20policy%.department/Itogi_SER_2016_fin.pdf. – Загл.с экрана.

399. История развития транспортных коридоров Центральной Азии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://articlekz.com/article/19185> – Загл. с экрана.

400. «Иран представляет для США стратегическую угрозу – доклад», [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vpoiske.com/world /news240820069742.htm> – Загл. с экрана.

401. Итоги саммита ШОС в Душанбе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: //Режим доступа<https://www.dw.com/ru/B36008896>. – Загл. с экрана.

402. Каждый кыргызстанец должен Китаю \$276. В стране растёт недовольство к инвесторам из КНР [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://kaktus.media/doc/375262_kajdyu_kyrgyzstanec_doljen_kitau_276_v_strane_rastet_nedovolstvo_k_investoram_iz_knr.html. – Загл. с экрана.

403. Каким быть Университету ШОС? тегерек үстөлүндөгү сөздөрдүн мазмуну жөнүндө кыскача отчету караныз [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.infoshos.ru/?id=2698>. – Загл. с экрана.

404. Какие задачи решает ШОС? Клуб региональных экспертов Кыргызстана «Пикир» обсудил итоги Ташкентского саммита [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // Region.kg: в центре Азии – в центре событий! –

URL:http://www.region.kg/index.php?option=com_content&view=article&id=199_2016-07-01-19-43-57&catid=39:2013-03-01-13-06-27&Itemid=48. – Загл. с экрана.

405. Как изменилось количество мечетей и церквей в Кыргызстане после 1991 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <https://elgezit.kg/2019/10/22/kak-izmenilos-kolichestvo-mechetej-i-tserkvej-v-kyrgyzstane-posle-1991-goda-infografika>. – Загл. с экрана.

406. Китай обещает восстановить деятельность 40 простаивающих предприятий Кыргызстана. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: /Интернет-портал Gezitter.org, 24 мая 2016 г. <http://www.gezitter.org/>; – Загл. с экрана.

407. Китайская компания построит в Джалал-Абадской области цементный завод. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:<https://knews.kg/kitajskaya-kompaniya-postroit-v-dzhalal-abadskoj-oblasti-tsementnyj-zavod/> – Загл. с экрана.

408. Кичи-Чаарат: скандал на месторождении в Чаткале. [Электронный ресурс] Режим доступа: Азаттык, kg (дата обращения 02.04. 2018). – Загл. с экрана.

409. Колдунова Е. Роль ШОС в Центральной Азии: сравнительный анализ исследовательских дискурсов. 2.11.13 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru>. – Загл. с экрана.

410. Комиссия Госгеологии продлила лицензию Zhong Ji Mining company на разведку золота на Бучукской площади Компания «Эгиз-Тор Девелопинг» за 8,3 млн сомов выиграла аукцион по лицензии на разведку золота в Нарынском районе. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.tazabek.kg/news:727875?f=cp. – Загл. с экрана.

411. Компания «Эгиз-Тор Девелопинг» за 8,3 млн сомов выиграла аукцион по лицензии на разведку золота в Нарынском районе. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.tazabek.kg/news:727875?f=cp – Загл. с экрана.

412. Контракт подписан с подрядчиком «Лонг Хай». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://24.kg/ekonomika/49986_kontrakt_slong_hay_stroyaschey-balyikchi_korumdu_rastorgat_neplaniruyut/ .– Загл. с экрана.

413. Конфликты в анклавов Центральной Азии. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.enclaves.webs.com/centralasia.htm>. www.geosite.jankrogh.com/uzbekistan.htm. – Загл. с экрана.

414. Кто и как формирует Большую Евразию? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eurasianews.info/ru/node/11101>. – Загл. с экрана.

415. Кулик, В. Шанхайская Организация Сотрудничества: перспектива региональной интеграции и кооперации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.apn.kz/publicational/article377/htm>. – Загл. с экрана.

416. Кыргыз тарыхынын тамыры тереңдеди [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.azattyk.org/a/interview-kyas-moldokasymov-kyrgyzhistory> – Загл. с экрана.

417. Кыргыз-кытай мамилеси бүгүнкү күндө өнүгүү жолунда// [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pyramida.kg/kyrgyz-kytaj-mamilesi-b-g-nk-k-nd-n-g-zholunda/> – Загл. с экрана.

418. Кыргыз Республикасы жана Америка Кошмо Штаты-АКШ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kgembassy.org/kg/kyrgyzstan-uscanada/cooperation-between-the-kyrgyz-republic-and-the-usa/>. – Загл. с экрана.

419. Кыргызстан АКШга транзиттик борбордун мөөнөтүн эскертти [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan/> – Загл. с экрана.

420. Кыргызстан менен Россиянын кызматташтыгы тууралуу 17 документке кол коюлду [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://maralfm.kg/archives/341812>. – Загл. с экрана.

421. Кыргызстан—Китай: Наблюдается снижение товарооборота между странами [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.tazabek.kg/news. – Загл. с экрана.

422. Кыргызстандын кайсы аймагы алтынга бай. Карта [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sputnik.kg/infographics/20190813/1045425506/>

Kyrgyzstandyn-kaysy-aymagy-altynга-bay-Karta.html – Загл. с экрана.

423. Кыргызстандагы диний билим берүү: медреселер чукул реформага муктаж // Баяндама. Тынчтык инновациялары боюнча Булан институту [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.bulaninstitute.org. – Загл. с экрана.

424. Кытай менен Россия ортосундагы Кыргызстан: Путиндин максаты эмне? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.bbc.com/kyrgyz/kitay_i_rossiya_pod_shkuroy_bumajnego_tigra_shos_/. – Загл. с экрана.

425. Кыргызско-китайское сотрудничество выходит на качественно новый уровень стратегического сства и союзничества [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mineconom.gov.kg/ru/post/5780> – Загл. с экрана.

426. Лаумулин, М. ШОС – на грани блефа и реальности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php4?st>. – Загл. с экрана.

427. Ломанов, А. В. Китай мечтает вместе с миром. Сентябрь 2013. [Электронный ресурс] / А. В. Ломанов. – Режим доступа: <http://ru.china-embassy.org/rus/zgm/t1077799.html> ... – Загл. с экрана.

428. Лузянин, С. Г. Россия и Китай в Центральной Азии. Проблема развития ШОС [Электронный ресурс] / С. Г. Лузянин – Режим доступа: <http://www.analitika.org/article.php?story=20050329052500844>. – Загл. с экрана.

429. Лунев, С. Ферганская долина как одна из моделей регионального развития. источник: [Электронный ресурс] / С. Лунев. – Режим доступа: http://www.ca-c.org/journal/09-1997/st_04_lunev.shtml. – Загл. с экрана.

430. Маалымат – Кыргызстандагы диний сабаттуулук. Кыргызстан мусулмандарынын дин башкармачылыгынын маалыматы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://muftiyat.kg/maalymat/> – Загл. с экрана.

431. Малащенко, А. В. Китай, который мягко стелет[Электронный ресурс] / А. В. Малащенко. – Режим доступа: <http://www.mn.ru/print.php?2006-14-48>.-Загл. с экрана.

432. Марицца Д. Диалог между ШОС и НАТО [Электронный ресурс] / Д. Марицца. – Режим доступа: <http://www.inosmi.ru/world/2011011/html>. – Загл. с экрана.

433. Межправительственные организации. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.economicdata.ru/union.php?menu=intergovernmental-organization-unions> – Загл. с экрана.

434. Месторождение олова и вольфрама в Аксуйском районе будет разрабатывать китайская компания [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.kabar.kg/rus/economics/full/37494>. – Загл. с экрана

435. Могилевский, Р. Кыргызстан и Инициатива пояса и пути. Доклад №50, 2019 [Электронный ресурс] / Р. Могилевский. – Режим доступа: https://www.ucentralasia.org/Content/Downloads/UCA-IPPA-WP_Kyrgyzstan and Belt Road Initiative_RUS.pdf – Загл. с экрана

436. Молдахметов, Б. Станет ли Кыргызстан отстойной промзоной Китая? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://east-time.ru/analytics/kyrgyzstan/stanet-li-kyrgyzstan-otstoinoi-promzonoi-kitaya/11563>. – Загл. с экрана

437. Моханти, А. Союз Индии, России и Китая: от деклараций к реальным проектам [Электронный ресурс] / А. Моханти, А. В. Иванов. // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. – 2015. – № 2. – Режим доступа: <file:///C:/Users/User/Downloads/soyuz-indii-rossii-i-kitaya-ot-deklaratsiy-k-realnym-proektam.pdf> – Загл. с экрана

438. Моханти А. Вступление Индии в ШОС — вклад в безопасность . [Электронный ресурс] / А. Моханти. – Режим доступа:<https://tass.ru/interviews/43212017> – Загл.с экрана.

439. На Иссык-Куле дан старт реконструкции ирригационной системы[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://knews.kg/na-issyk-kule-dan-start-rekonstruktsii-irrigatsionnoj-sistemy/>. – Загл. с экрана.

440. Новый Шелковый путь: стратегические интересы России и Китая [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.russiancouncil.ru/inner>. – Загл. с экрана.

441. О некоторых итогах юбилейного саммита ШОС в Душанбе [Электронный ресурс]. – <https://russtrat.ru/comments/21-sentyabrya-2021-0010-6178>– Загл. с экрана.

442. Олимов, М., Петров Г. Современное состояние и перспективы использования водных ресурсов в Центральной Азии [Электронный ресурс] / М. Олимов, Г. Петров. – Режим доступа: http://www.asiastrategy.ru/?press&press_id=5&PHPSESSID_f5da72f00d421c981680781da6cacf32. – Загл. с экрана.

443. Оразалиев Е. Перспективы ШОС в контексте сотрудничества в области региональной безопасности. [Электронный ресурс] / Е. Оразалиев. – Режим доступа: <http://www/kisi.kz/site.htm?id=4020>. – Загл. с экрана.

444. Орус аскер базасы Кыргызстанга эмне пайда алып келүүдө? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.azattyk.org/a/1246504.html>. – Загл. с экрана.

445. Орус базасы боюнча келишимдин чоо-жайы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan-russia-base/29847686.html>. – Загл. с экрана.

446. Россия авиабазасынын айланасындагы талаш [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ky.kloop.asia/2012/09/12/azatty-k-orusiya-aviabazasy-ny-n-ajlanasy-ndagy-talash/>. – Загл. с экрана.

447. Орус-кыргыз алакасы, базалардын көлөкөсү [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_russia_relationship/.html. – Загл. с экрана.

448. Осипов, А. Г. Ферганская долина: этничность, этнические процессы, этнические конфликты [Электронный ресурс] / А. Г. Осипов. – Режим доступа: <http://www.igpi.ru/info/people/osipov/1172304934.htm>. – Загл. с экрана.

449. ОсОО Алтынкен [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://who.ca-news.org/company>. – Загл.с экрана.

450. ОсОО Даймонд Гласс совместное кыргызско-китайское предприятие по производству упаковки из стекла[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.afve.org/member/section102/diamond-glass/>. – Загл.с экрана.

451. ОсОО ТДНЗ [Электронный ресурс]. – Режим доступа:<https://who.ca-news.org/company:561/?from=portal>. – Загл. с экрана.

452. ОсОО Тянь-Шань Керамик [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://who.ca-news.org/company:438/?from=portal>. – Загл. с экрана.

453. Открытие перекрёстных годов России и Киргизии. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.kremlin.ru> – Загл.с экрана.

454. Официальная информация ГРС КР: в 2018 году в Кыргызстан прибыло более 35 тыс. граждан Китая [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://knews.kg/ofitsialnaya-informatsiya-v-2018-godu-v-kyrgyzstan-pribylo-bolee-35-tys-grazhdan-kitaya/>. – Загл.с экрана.

455. Өкмөт кыргыз-кытай мамилеси болуп көрбөгөндөй жогорку деңгээлге жеткенин айтты [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sputnik.kg/politics/20191020/1046016578/kytaj-zamirbek-askarov-zholugushuu-forum.html>. – Загл.с экрана.

456.Пантуччи Р., Петерсен, А. Турция выходит из ЕС в пользу ШОС [Электронный ресурс]/Р. Пантуччи, А. Петерсен. The Diplomat, февраль 2013 г., – Режим доступа: <http://thediplomat.com/2013/02/17/turkey-abandoning-the-eu-for-the-sco/>. – Загл.с экрана.

457. Парамонов В. Экономическое присутствие Китая в Кыргызстане [Электронный ресурс] / В. Парамонов, А. Строков, О. Столповский. – Режим доступа: <http://kuznik.viperson.ru/wind.php?ID=567515>, 05.06.2009. – Загл.с экрана.

458. Парамонов, В. Центральная Евразия – экономика [Электронный ресурс] / В. Парамонов, А. Строков.-Режим доступа: <http://www.easttime.ru>. – Загл.с экрана.

459. Пейруз, С. Центральная Азия и Китай: растущее ство. Доклад 04, октябрь 2009 [Электронный ресурс] / С. Пейруз. EUCAM • CEPS-Brussels www.ceps.eu • FRIDE – Madrid. – Режим доступа: www.fride.org www.eucentralasia.eu. – Загл. с экрана.

460. Познакомить мир с "китайской мечтой". Март 2013. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://russian.people.com.cn/31521/8154196.html>. – Загл. с экрана.

461. Развитие торговых отношений СУАР КНР и Кыргызской Республики [Электронный ресурс] – Режим доступа: 24.04.2019 <http://kabar.kg/news/razvitie-torgovykh-otnoshenii-suar-kr-i-kyrgyzskoi-respubliki/> – Загл. с экрана.

462. ПАТС – время практических действий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.asiainform.ru/rusdoc/151.htm?29/03/2006>. – Загл. с экрана.

463.Регентов, Д. Китай и силовая операция в Афганистане. [Электронный ресурс] / Д. Регентов. – Режим доступа: <http://www.abirus.ru/content/564/623/631/11310.html>. –Загл. с экрана.

464. Российско–киргизские отношения в области науки и образования. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL:<http://www.rusinkg.ru/rf-i-kr/article/36-otnosheniya-rf-i-kr/144-rossijsko-kirgizskie-otnosheniya-v-oblasti-nauki-i-obrazovaniya> – Загл. с экрана.

465. Российско-китайский диалог: модель 2015: Доклад № 18,2015 [Электронный ресурс]. / С. Г. Лузянин и др., Чжао Х., гл. ред. Иванов И. С // Российский совет по международным делам (РСМД). – М.: Спецкнига, 2015. – С.32 -36. – Режим доступа: <https://russiancouncil.ru/activity/publications/rossijsko-kitayskiy-dialog-model-2015/> – Загл. с экрана.

466. Руденко, Е. ШОС и ЕС – взаимный интерес [Электронный ресурс] / Е. Руденко. – Режим доступа: <http://www.kazpravda.kz/print.php?lang=rus&chapter=1175884673>. – Загл. с экрана.

467. Руководство заводов «Джунда» игнорирует жалобы карабалтинцев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://24.kg/obschestvo/96302_rukovodstvo_zavoda_djunda_ignoriruet_jalobyi_karabaltintsev. – Загл. с экрана.

468. Сайт Министерство Образования и науки КР [Электронный ресурс]. – https://www.krsu.edu.kg/index.php?option=com_content&view=article&id=1256:v-bishkeke-ministry-obrazovaniya-gosudarstv-chlenov-shos&catid=8&Itemid=374&lang=ru. – Загл. с экрана.

469. Савкович, Е. В. Пограничное урегулирование на западе КНР в 1990–2000-е гг. (Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан) [Электрондук ресурс] / Е. В. Савкович. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/pogranichnoe-uregulirovanie-na-zapade-knr-v-1990-2000-e-gg-kazahstan-kyrgyzstan-tadzhikistan>–Загл. с экрана.

470. Савкович, Е. В. Новая политика Китая [Электрондук ресурс] / Е. В. Савкович. – Режим доступа: <http://www.blotter.ru>. – Загл. с экрана.

471. Сайфулин, Р. Новые независимые государства Центральной Азии: проблемы безопасности, внешнего сотрудничества и партнерства. Взгляд из Узбекистана [Электронный ресурс] / Р. Сайфулин. – Режим доступа: <http://www.eurasianhome.org/xml/tanalysis.xml?lang=ru&nic=analysis&pid=72&qyear>. –Загл. с экрана.

472. Салицкий, А. Пекинский консенсус или смена вех в мировой экономике [Электронный ресурс] / А. Салицкий. – Режим доступа: <http://www.promved.ru/articles/article.phtml?id=1216&nomer=44>. – Загл.

473. Саммит ШОС в Астане: основные итоги [Электронный ресурс]. – Режим доступа: regnum.ru/news/2286813.html. – Загл. с экрана.

474. Саммит ШОС: китайский дракон и русский медведь как сила многополярности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.geopolitica.ru/article/sammit-shos-kitayskiy-drakon-i-russkiy-medved-kak-sila-mnogopolyarnosti> (дата обращения 11.06.18) – Загл. с экрана.

475. Си, Цзиньпин вошел в историю: китайский дракон проснулся [Электронный ресурс] / Си, Цзиньпин. – Режим доступа: <https://www.geopolitica.ru/agenda/si-czinpin-voshel-v-istoriyu-kitayskiy-dragon-prosnulsya> (дата обращения 24.10.2017). – Загл.с экрана.

476. Сколько Кыргызстанцев обучаются в России [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://kabar.kg/news/v-mon-rasskazali-skol-ko-kyrgyzstantsev-obuchaetsia-v-rossii-i-rossii-an-v-kyrgyzstane/> – Загл.с экрана.

477. Ставка на красное: как компартия Китая укрепляет своё влияние в мире и кто ей противостоит [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.geopolitica.ru/article/stavka-na-krasnoe-kak-kompartiya-kitaya-ukreplyaet-svooye-vliyanie-v-mire-i-kto-ey> (дата обращения 06.12.17). – Загл.с экрана.

478. Строительство ЛЭП 500 «Датка-Кемин» Кыргызстану обошлось дорого» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://vesti.kg/zxc/item/50658-stroitelstvo-lep-500-datka-kemin-kyrgyzstanu-oboshlos-dorogo.html>. – Загл. с экрана.

479. Сыроежкин, К.Л. Россия и Казахстан в ШОС: проблемы и перспективы, [Электронный ресурс] / К. Л. Сыроежкин. – Режим доступа: <http://www.analitika.org/article.php?story=20061218232229163&quer>. – Загл. с экрана.

480. Токмокский нефтеперерабатывающий завод. [Электронный ресурс]. –Режим доступа: <http://meria.tokmokcity.kg/osoo-tokmoksij-delovoj-neftepererabatyvayushhij-zavod/>. – Загл.с экрана.

481. Толипов, Ф. Теория и практика региональной интеграции в Центральной Азии [Электронный ресурс] / Ф. Толипов. - Режим доступа: <http://www.analitika.org/article.php?story=20050302061032204&mode+print>. –Загл.с экрана.

482. Үзөңгү-Кууш Кытайга кантип өткөн? 1,5 кылымдык сүйлөшүүнүн тарыхы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sputnik.kg/politics/20190930/1045841930/kyrgyzstan-kytaj-chek-ara-taktoo.html3>. – Загл. с экрана.

483. Хронология войны в Афганистане [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.newamericancentury.org/>. – Загл. с экрана.

484. Хантингтон, Э. О кыргызах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tourkg.com/2014/07/e-hantington-o-kyrgyzah.html/> – Загл.с экрана.

485. Цифры и факты: Поступление прямых иностранных инвестиций из Китая в 2018 году [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.stat.kg/ru/news/cifry-i-fakty-postuplenie-priamyh-inostrannyh-investicij-iz-kitaya-v-2019-godu/>. – Загл. с экрана.

486. Цифра дня. 3 тысячи 294 религиозные организации зарегистрированы в Кыргызстане: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://24.kg/obschestvo/132367/> – Загл. с экрана.

487. Чжан, Цзяньжун Оценки иностранных специалистов итогов саммиты ШОС в Шанхае [Электронный ресурс] / Чжан, Цзяньжун. – Режим доступа: <http://www.cosc.org.cn>. – Загл. с экрана.

488. Чжао, Хуашэн Китай, Центральная Азия и Шанхайская организация сотрудничества. М, 2005 № 5 [Электронный ресурс] / Чжао, Хуашэн Режим доступа: <http://www.carnegie.ru/ru/pubs>. – Загл. с экрана.

489. Чынь, Жиянь Ху Китайцы начнут разрабатывать кыргызское золотое месторождение с 2014 года, каким будет последствия? [Электронный ресурс] / Чынь, Жиянь Ху. – Режим доступа: https://www.saiasat.kg/index/php?optioncom_content&viewarticle&id. – Загл. с экрана.

490. Шаг за шагом к намеченной цели – обзор “мягкой силы” Китая в Киргизии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://regnum.ru/news/2085096.htm>. – Загл. с экрана.

491. Шанхайская организация сотрудничества [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://infoshos.ru/> <http://rus.sectsc.org/> <http://www.ud.gov.kg/index.php/ru/view=article&layout=edit&id=193> – Загл. с экрана.

492. Школа китайского языка «Билим экспорт» стала Образовательным центром Института Конфуция при КНУ им.

Ж. Баласагына [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.siluxgc.com/html/R1413/201704/3193040.shtml> – Загл. с экрана.

493. Шелковый путь и Китайская мечта [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://book.douban.com/review/7627011/>. – Загл. с экрана.

494. Шершнеф, Л. И. Цивилизационная идеология для ШОС [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.inforos.ru/?id=20224>. – Загл. с экрана.

495. ШОС проводит антитеррористические учения в Волгоградской области, [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ug.rian.ru/army/20080825/81715288.html> – Загл. с экрана.

496. Юбилейный саммит ШОС в Душанбе [Электронный ресурс]. – <https://easily.com/ru/news/2021/09/17/yubileyny-sammit-shos-v-dushanbe-priamaya-translyaciya> (дата обращения: 17 сентября 2021)– Загл. с экрана.

497. 8 вузов Кыргызстана подписали Хартию Университета ШОС. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://knews.kg/2011/11/21/8-vuzov-kyrgyzystana-podpisali-hartiyu-universiteta-shos/>. – Загл. с экрана.

Кылычев Акылбек Мукаевич –
тарых илимдеринин доктору, профессор

Омурова Жамыйкат Орозобековна –
тарых илимдеринин доктору, профессор

КЫРГЫЗСТАН ЖАНА ШАНХАЙ
КЫЗМАТТАШТЫК УЮМУ:
тарыхый өнүгүү этаптары

Жооптуу редактор:

Тарых илиминин доктору, профессор **Чороев Т.К.**

Компьютерге киргизген: **Шаршенбек кызы Айпери**

Мукабанын дизайны: **Найманалиев Урмат**

Форматы: 60x84/16. Офсет кагазы.
Көлөмү: 21 б.т. Нускасы: 100

«Maxprint» басмасында басылды.

Дарек: 720045, Бишкек шаары, Ялта көчөсү 114
Тел.: (+996 555) 57-47-98
(+996 505) 92-12-02
e-mail: maxprint@mail.ru

